

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 982, 990, 997, 1003, 1010, and 1027

ARSA KRIYĀ KAUMUDĪ

BY

GOVINDANANDA KAVIKANAKANACARYA

EDITED BY

PANDITA KAMALA KRṢṢNA SMRTIBHŪṢANA

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 37, PARK STREET.

1902.

वर्षक्रियाकौमुदी ।

कविकङ्कणाचार्य

श्रीगोविन्दामन्दविरचिता

एशियाटिक-सोसायिटी-नामिकायाः सभाया

अनुमत्या

भट्टपत्नीनिवासिना

श्रीकमलकृष्णसूतिभूषणेन

संस्कृता ।

986

कलिकाता-राजधान्यां

एशियाटिक-सोसायिटी-नामिकाया

सभाया प्रकाशिता च

वाप्टिङ्ग-मिस्त्र-बन्ने मुद्रिता ।

१८०२ बृहस्पति ।

B1 149

astri M.A., Principal Sanskrit College, Calcutta, who encouraged me throughout, and without whose kind advice and help, I could never have brought out this work.

KAMALA KRISHNA SMRITI BHUSHANA

BHATPARA ;

T. 20th September 1902.

P R E F A C E

It is necessary to say a few words in presenting to the public the new edition of Pandit Gobindananda's "Barsa Kṛya Kaumudī," which treats of the religious ceremonies and sacrifices, which a householder is required to perform during the course of the year. His other works of the same series are "Kṛya Kaumudī," "Dana Kaumudī," "Sraddha Kaumudī" and "Suddhi Kaumudī;" all these are now available in the library of the Asiatic Society of Bengal, and are being collected and edited by me under the patronage of the aforesaid Society.

Three manuscripts of the "Barsa Kṛya Kaumudī" mentioned in the foot notes as "क," "ख" and "ग" have been collected for the present publication.

The first belongs to the library of the Sanskrit College, Calcutta, and the other two, to that of the Asiatic Society of Bengal. I have principally adopted the reading of the first, as it appears to have been very carefully copied and there are few "clerical errors" in it. But in some places the reading of this manuscript seemed obscure and in these cases, the other two had to be used.

The present work falls under the category of *Smṛiti* (ordinances), and embraces within the compass of a single volume all the religious sacrifices and rites prescribed in the *Oastras* for a house-holder during the course of the 12 months of the year.

The exact date on which the book was composed cannot be ascertained with accuracy. The author does not specify it anywhere in the book; but there are internal evidences to show that it was composed after the first quarter of the 16th Century. He speaks of his father Ganapati Bhatta* and describes him as a great scholar, learned in all the *Oastras*, a great astronomer, and an orthodox Vaishnava.

Ganapati Bhatta was a famous astronomer of the age and is the author of a treatise on astronomy called "Yotiṃatī." It

येन योनिपदद्वयेन विवर्तं मार्गचक्रविज्ञापितं
योनिपदद्वयद्वयविन्दुयुग्मे लोकावराधायिनं ।
वेदाङ्गकुम्भविष्णुविष्णुयुग्मे विभाहीयिनं
येन योनिपदद्वयेन विवर्तं मार्गचक्रविज्ञापितं ।

was finished in the 4,613th year of the "Kaliyuga" as appear from the following sloka which concludes the work :—

विद्याप्रभुत्वसम्मिते ४६१३ कलियुगस्याब्दे प्रसिद्धाज्ञवो
महः स्वातन्त्र्योत्तरो गणपतिव्योतिर्विदामग्रवो ।
ज्योतिर्विदुषाम्बराजमुपददन्दारविन्दार्पित-
स्वान्तः सन्ततमिन्दिरापरिगतो ज्योतिष्मतोमातगोव् ।

The sloka means that the celebrated astronomer Ganapati Bhatta who is reputed for his learning, compiled "Yotismati" in the 4,613th year of the Kaliyuga, i.e., 390 years ago.

Both the adjectives स्वातन्त्र्य and मह show clearly that the author must have attained a mature age before he finished the compilation. It may also be remarked that the title मह in those times used to be generally awarded to scholars reputed for the profundity of their learning. Making an allowance of 25 years between the age of the father and the son, we may arrive at the conclusion that Gobindananda wrote his works nearly 360 years ago, or at about 1540 A.D.

Barsa Kritya has been quoted by Raghunandana Bhattācharya in his "Malamasa Tatwa" in the "Chaturmasya Bratā Prakarana (चातुर्मासव्रतप्रकरण)" and Krya Kaumudi in the "Ahnika Tatwa" Snana Prakarana (आह्निकव्रतज्ञानप्रकरण).

The age of Raghunandana Bhattācharyya's works has been determined to be after 1560 A.D. Though the two Savants were contemporary scholars, the fact of one quoting the other clearly proves that there was a difference of 20 or 25 years between the time of their works; this also goes to establish the date of Gobindananda's works at about 1540 A.D.

He lived in the village of Bagri in the District of Midnapur. He was an orthodox Vaishnava as appears from invocations* in several places of his book. Some of the Pashchatya Vaidikas of the Gaur family assert themselves to be descended from Ganapati Bhatta. Pandit Haran Chandra Tarkabagis of Bagri

* तत्त्वज्ञाना विदुषाम्बराजमुपददन्दारविन्दार्पितः ।
महुरिपुपदारविन्दवशात्तमाधुरीरवाभिन्नः ॥
जीमोविन्दवसेन्द्रभाभिरन्तर्निरोद्धतध्यानाः ।
इकादशोपवर्णा विदुषां तीर्थाय सन्ततम् ॥
जीमोविन्दपदद्वन्द्ववन्दनानन्दितात्मना ।
जीमोविन्दवन्दनमिवाहुर्माधुरीरवोदो कृता ॥
सन्ततव्योमिने तस्मै जीमोविन्दाय नमो नमः ।
चतुष्टया विदुषाम्बराजमुपददन्दारविन्दार्पितो ॥

who supplied me with the date of "Yotismah" traces his descent from Ganapati Bhatta as follows :—

1. Ganapati Bhatta.	7. Chiranjeeba.
2. Gobindananda.	8. Prana Ballava.
3. Basudeva.	9. Basudeva.
4. Kabi Karnapura:	10. Ramahari.
5. Daibakinandana.	11. Rama Tanu.
6. Mahadeva.	12. Harana Chandra.

He also gives the name of *Allāla* as the uncle of Gobindananda, while others say that the former was his brother. The well-known Pandit Panchanana Tarkaratna of Bhatpara, is eleventh in descent from *Allāla*. I may also add that my father Pandit Nandalal Nyayaratna is descended on his mother's side from *Allāla*.

So far about his date and genealogy ; now I shall try to give a brief survey of his work. The present work begins with the month of Baisakha, and goes on with the other months in order, giving a detailed description of the rites and sacrifices enjoined on the four castes for the propitiation of the gods and the manes, and also a detailed account of the various forms of vows (Ṛṇ) all the year round. It gives rules for the observance of those rites and determines the particular dates and times assigned for the same.

The different opinions on those subjects, and the authoritative texts bearing upon each of them have been thoroughly discussed, and sound and reasonable conclusions arrived at. The divine services in connection with the worship of Basudeva, Kālī, Durga, and other gods and goddesses have been given there in detail.

The new method (बुद्धि) of determining the lunar month (चान्द्रमास) is perfect, and shows rare intelligence and insight on the part of the author.

All kinds of Ṛṇ have been dealt with thoroughly, while texts from Tantras (तन्त्र) to which they refer have been freely quoted. The author is a master of his subject, treats it minutely, and arrives at sound conclusions.

Now that the peculiarities which characterise the work have been placed before the reader, I shall turn to one of the important points of my task and try to show the salient points of difference between Gobindananda and his contemporary Raghunandana, who is looked upon at the present time as the sole authority in matters appertaining to the religious and social duties of every householder in Bengal.

I append a table below showing the instances in which the two savants differ :—

Raghunandana says :	Gobindananda says :
(1) On the Dasahara (दशहरा)	(1) On the Dasahara day

Ragunandana says :

Day, bathing is efficacious in the Ganges only.

(2) The *sayana* (sleep) of Sree Hari (श्रीहरिप्रसन्न) may be observed under certain circumstances in any of the five Tithis beginning with Sukla Ekadasi (एकादशी) in the month of Asharha.

(3) If the auspicious time for performing the विषोमको द्वादशी व्रत occurs on two days, it should not be celebrated on the day in which एकादशी occurs.

(4) Kaliyuga began with the full moon (पूर्णिमा) in the month of Chandra magha (चान्द्र माघ).

(5) It is inauspicious to look at the moon on *chaturthi* (चतुर्थी)

in Saura Bhadra (शौरभाद्र) even if she rises in Tritya (तृतीया).

(6) Religious injunctions as well as prohibitions on account of संक्रान्ति Sankranti should be strictly observed only during the auspicious moments due to the same.

(7) Rambha Tritya (रम्भातृतीया) is the only one of the Tritya Brathas which may be observed in the day conjoined with the Diwitya tithi, when the auspicious time for performing the same falls on two days.

(8) Even if the Jayanti Joga* (जयन्तीयोग) does not occur in the (जन्माष्टमी) Janmasthanami night, the divine services in connection with the birth of Sree Krishna

Gobindananda says :

bathing is efficacious in any stream whatever.

(2) The *sayana* (sleep) of Sree Hari should not be observed in any other Tithi except Sukla Dwadas (द्वादशी) in the month of Asharha.

(3) In such a case the व्रत should be celebrated on the day in which (एकादशी) occurs.

(4) Kaliyuga began with the new moon (अमावस्या) of the same month.

(5) It is inauspicious to look at the moon on *Chaturthi* (चतुर्थी) or Panchami (पञ्चमी) in Saura Bhadra (शौरभाद्र) only when she rises in Chaturthi चतुर्थी.

(6) Religious injunctions should be observed during the auspicious moments only, but prohibitions apply to the whole of that day (अशौचाद्य).

(7) Ankshoya Tritya (अक्षया तृतीया) is the only one of the Tritya Brathas which can be so performed.

(8) In such a case the divine services are to be performed in the Asthami tithi (अष्टमी तिथि) morning.

* When the asterism of Rohini is visible in the midnight of the (चतुर्थी) of the dark fortnight of Sravana.

Raghunandana says :

should be performed in the midnight.

(9) There is विषमविधि (compulsory injunctions, the non-fulfilment of which is sinful) in the breaking of the fast on account of अकादशी.

10) One suffering from defilement (अशौच) should *only bathe* in the river during the period of an eclipse.

(11) A man incurs sin if he observes fast on account of एकादशी Ekadasi when it is preceded by दशमी Dasami on the very day.

(12) One should take his vows (व्रत) for the due performance of a religious rite always on the *morning* of the previous day.

(13) All the four castes have a right to perform the Bhishma Tarpana (भीष्मार्पण).

(14) Bathing once in the Maghi Saptāmi (माघीसप्तमी) morning would serve for both the Magha Snana (माघश्रावण) and Maghi Saptāmi Snana (माघीसप्तमीश्रावण).

Gobindananda says :

(9) There is no विषमविधि but परिच्छेदा in the breaking of the fast. (In this case the nonfulfilment of the injunctions is not sinful, but its violation is prohibited.)

(10) During the period of eclipses, even if one is suffering from defilement अशौच he should bathe in the river, make gifts, and perform the sacrificial rites to the manes.

(11) In some cases one may observe the fast on account of एकादशी Ekadasi on such a day.

(12) Taking vows (व्रत) to observe a fast on account of the एकादशी Ekadasi should be performed on the previous evening.

(13) "Sudras" have no right to the same.

(14) The two bathing ceremonies are to be performed separately.

The table speaks for itself. One cannot however help observing the great intelligence displayed by these expositors in arriving at conclusions of their own from similar and various authoritative texts. As to the soundness of the conclusions we must leave them to experienced authorities to judge.

Govindananda's commentaries on प्रायश्चित्तविधेय (Prayaschittwa Bibeka) and जातकार्णव (Jatākarnava) are first rate works.

It will not perhaps be out of place here to enquire why a religious teacher with so much to recommend him, did not

either in his own time or after his death. It is however very far to seek. Raghunandana was a resident of Radia which at that period was justly regarded as a centre of light and learning, and he himself was in the influential sections of Brahmins in Bengal. He had a much larger following than Govindananda, who lived in an obscure village and belonged to a comparatively less influential section.

Raghunandana has in nearly all places mentioned the sources from which he drew the texts bearing upon his subject, but in many places he does not refer to them by name, but is simply content with such expressions as "some say", or "others say." He himself was perhaps not sure of their authorship, or he quoted them from memory, or perhaps they were too common at the time. However, after careful study and much labour, we succeeded in finding out the sources of some, and are giving them below.

पृष्ठा—११। ग्रहविचारे अन्येति त्वनेन मानूपाध्यायमतमुपन्यस्य

पृष्ठा—१२। ग्रहविचारे अन्ये तु इत्यनेन काणकौमुदीमतं

पृष्ठा—१३। ग्रहप्रकरणे केचिदित्वनेन काणकौमुदीसमयप्रका-
शितं दूषितं।

पृष्ठा—१४। ग्रहप्रकरणे केचिदिति—नारायणाध्यायमत-
तः दूषितं।

पृष्ठा—१५। अथगुरुग्रहप्रकरणे केचिदित्वनेन कल्पत-
तः दूषितं।

पृष्ठा—१६। पङ्क्तिं दुर्गापूजाप्रकरणे अन्ये तु इत्यादिना दुर्गाभक्ति-
मतेन दूषितं।

In editing this book I have not only used the three
manuscripts mentioned above but have consulted authorities like
Sri. Madhabacharyya, Sulapani, Madanapala, Bachaspati
etc., Raghunandana, Rayamukuta, Kamalakara Bhatta, and
other works like, Agastha Saughita, Tantrasara, Saradati-
ka, Kramadipika.

In the index, an alphabetical list of the Slokas relating to
general rules and laws have been added.

In conclusion, I must thank the Asiatic Society of Bengal for
the permission accorded to me for editing this valuable
work. I am specially grateful to Mahamahopadhya Haraprasad

शुद्धि पत्रम् ।

श्रुः ।	पङ्क्तिः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	१६	वसुरम्भयोः	वसुरम्भयोः
१२	२०	विन्दुकः	विन्दुकः
१८	१५	बीजाभावाच्च	बीजाभावाच्च
१८	१६	बीजं	बीजं
४५	६	वाल्यात्	वाल्यात्
५५	१२	आयन्त	आयन्त
५६	१२	आमाध्याह्नाः	आमध्याह्नाः
५८	३	एकभक्तमय	एकभक्तमये
६०	३	मैथुनैः	मैथुनैः
७६	८	चन्द्रेण	चन्द्रेण
८६	२१	चित्रितांशः	[] चित्रितांशः
१११	२	सर्वाणि	सर्वाणि
११०	११	गौरवाद्बहु	गौरवाद्बहु
१२१	१८	ऊर्ध्वार्धं	ऊर्ध्वार्धं
१२२, २-३-४-१८		बीज	बीज
१२३, ६-१४-१५-१६-१८		बीज०	बीज
१२२	२	वसिने	वसिने
१२२	४	वासाय	वासाय
१२२	१०	•बीज०	बीज०
१४०	११	•बीज०	बीज०
१४५	८	प्रत्यागि	प्रत्यागि
१६२	६	मन्त्रचन्दन	मन्त्रचन्दन

शङ्ख ।	अशङ्कम् ।	शङ्कम् ।
११	अयेन	अयेन
२०	नेत्राङ्गादकारः	नेत्राङ्गादकारः
१४	ऊर्द्धं	ऊर्द्धं
●	तेजसां	तेजसां
१८	बन्धनै	बन्धनैः
१५	•पूरार्द्रगच्छं	•पूरार्द्रगच्छम्
१५	-इवं	-इवं
●	वाही	वाही
१२	ऊर्द्धं	ऊर्द्धं
४	निर्वापकन्वातं	निर्वापकन्वातं
१४	अस्तेवात्रा	अस्तेवात्रा
११	विष्मूच	विष्मूच
४	खवक्षविजसत्	खवक्षविजसत्
१४	रोदित्वत्तन्ता	रोदित्वत्तन्ता
१८	ब्रूहि	ब्रूहि
१६	भोगेन	भोगेन
११	विष्णुधर्मीतरे	विष्णुधर्मीतरे
१५	वैशाखाद्याः	वैशाखाद्याः
१	दुर्बलताय	दुर्बलताय
१५	माख्यदाम	माख्यदाम
११	बुद्धा	बुद्धा
१६	वनमासं	वनमासं
●	सुमत्पेनः	सुमत्पेनः
१२	जाङ्गवी	जाङ्गवी
१२	सर्पीवि	सर्पीवि

शः ।	पङ्क्ति ।	व्युत्पत्ति ।	प्रत्यय ।
२८१	१४	× × ×	पिठम्बस्य
२८२	१४	मधुरायां	मधुरायां
२८३	१६-१६	आर्द्रायाः	आर्द्रायाः
२८४	५	आर्द्रा	आर्द्रा
	१०	आर्द्राद्यो	आर्द्राद्यो
	१३	आर्द्रादि	आर्द्रादि
२८५	१६	केवलायां	केवलायां
२८८	५	मृजोवात्	मृजोवात्
२९४	२१	ब्रह्मन्	ब्रह्मन्
३१४	१४	ज्योत्स्नाया-	ज्योत्स्नायाः
३३१	२०	ब्रूहि	ब्रूहि
३३२	२	शरीरवान्	शरीरवान्
	१०	चर्दंश्च	चतुर्दंश्च
	१६	ब्रूहि	ब्रूहि
३३३	१०	वह्निः	वह्निः
३३४	१२	ब्रूहि	ब्रूहि
३३८	१६	ब्रूहि	ब्रूहि
३४६	३	नामसहस्रानां	नामसहस्रानां
३५०	२०	नामस्युक्	नामस्युक्
३५३	१५	नारसिंह	नारसिंह
३५३	५	प्रसन्नवदनां	प्रसन्नवदनां
५२३	१८	ब्रह्मन्	ब्रह्मन्
५४०	०	मन्त्रेण	मन्त्रेण

वर्षाशुक्लमसिका विषयसूची ।

अ ।

विषयः	पृष्ठाः	पङ्क्तिः ।
अक्षयतृतीया ...	२३६	६
अक्षयतिथिनिश्चयम् ...	६	१७
अमृतार्घ्यविधिः ...	२३०	१
अमोरचतुर्दशी ...	२९४	५
अङ्गारकचतुर्थीप्रतम् ...	२९	७
अङ्गनप्रमादम् ...	२७७	१५
अनन्तप्रतयथा ...	२२१	८
अनन्तप्रतम् ...	२२२	१४
अन्यसुखाभाजम् ...	४८८	१०
अमावस्याज्ञम् ...	९	१०
अनुवाची ...	२५३	२०
अरुणवती ...	२०८	७
अशुक्लप्रवर्तितृतीया ...	२८७	७
अशौचकाण्डोपस्थितयज्ञोपवीतानि ...	१०७	२
अशौचपतितभाजकाण्यवस्था ...	१५	१९
अशुक्लप्रवर्तितृतीया ...	२३७	२
अशुक्लप्रवर्तितृतीया ...	२३७	२
अशुक्लप्रवर्तितृतीया ...	२३७	२

आ ।

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः ।
आरोम्यसप्तमी ...	५०२ ...	४
आवाहनप्राप्तप्रतिष्ठे ...	४१० ...	१
आश्विनश्रावणम् ...	३४३ ...	४
आवाहकश्रावणम् ...	२८३ ...	१२

उ ।

उत्पादागविधिः ...	४०१ ...	१३
-------------------	---------	----

ए ।

एतुनिष्पन्नम् ...	२३० ...	१८
-------------------	---------	----

इ ।

इन्द्रादग्नीध्रत्वम् ...	४२ ...	०
इन्द्रादग्नीध्रियमाः ...	६० ...	१०
इन्द्रादग्नीध्रवय्या ...	४२ ...	१०
इन्द्रादग्नीध्रवय्याः ...	५० ...	१०

क ।

कार्तिकश्रावणम् ...	४५५ ...	१
कार्तिकी ...	४८१ ...	१
कार्तिकापुराखोक्तदुर्गापूजा ...	३८८ ...	१
कुम्भट्टी मर्कटोत्सवम् ...	३१८ ...	१
कीर्णामरः ...	४५३ ...	११

ख ।

खण्डपर्यवसम् ...	४४८ ...	२१
------------------	---------	----

(१)

ग ।

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः ।
गङ्गापूजा ...	२८१	७
गङ्गामाहात्म्यम् ...	५६३	२
गन्धप्रसाद्यम् ...	६८५	१३
गोविन्ददादशौ ...	५१४	१६
गोष्ठादमी ...	४०८	२०
यत्नसद्वन्धनापरिचयौ ...	१	२
यत्नास्तव्यवस्था ...	१०५	१६
यद्यप्यकर्तव्यकर्माणि ...	१०८	१५
यद्यप्यनिर्णयः ...	६०	१५
यद्यप्यसमये निषिद्धानि ...	११४	१६
यद्यप्येऽशौचव्यवस्था ...	६६	२
यद्यप्ये भोजनकालनिर्णयः ...	१०२	६

घ ।

घटदानम् ...	२४३	१
-------------	-----	---

च ।

चतुर्थीस्तव्यम् ...	६०	७
चतुर्दशीस्तव्यम् ...	७०	१५
चैत्रस्तव्यम् ...	५१०	१३
चैत्रादिवाच्यता ...	२२८	२
चैत्रावली ...	५२६	१६
चातुर्मास्यव्रतानि ...	२८६	१०

ज ।

जन्मदिवसपूजा ...	५१८	१०
------------------	-----	----

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः ।
अष्टादशोपनिषद् ...	१०६	१८
अष्टादशोपनिषद् ...	१५६	२०
त ।		
अष्टादशोपनिषद् ...	१६२	२१
अष्टादशोपनिषद् ...	१६०	२२
अष्टादशोपनिषद् ...	८२	२३
अष्टादशोपनिषद् ...	२	२४
अष्टादशोपनिषद् ...	१६०	२५
अष्टादशोपनिषद् ...	१६०	२६
अष्टादशोपनिषद् ...	१६	२७
अष्टादशोपनिषद् ...	१६	२८
अष्टादशोपनिषद् ...	१६	२९
इ ।		
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	३०
अष्टादशोपनिषद् ...	६८	३१
अष्टादशोपनिषद् ...	८२	३२
अष्टादशोपनिषद् ...	१०६	३३
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	३४
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	३५
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	३६
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	३७
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	३८
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	३९
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	४०
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	४१
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	४२
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	४३
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	४४
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	४५
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	४६
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	४७
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	४८
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	४९
अष्टादशोपनिषद् ...	१६८	५०

ध ।

विषयः

रुडा

पङ्क्तिः ।

धूपप्रमाणम्

...

...

१५६

...

...

१

न ।

नक्षत्रद्वये व्यवस्था

...

...

८

...

...

११

नक्षत्रद्वये उपवासव्यवस्था

...

...

८

...

...

१२

नवपञ्चिकापूजा

...

...

४९५

...

...

८

नवमीछात्रम्

...

...

४०

...

...

१६

नवम्याजम्

...

...

४५२

...

...

१८

नामपञ्चमी ...

...

...

४१८

...

...

१९

निबिडवस्त्रप्रमाणम्

...

...

४५५

...

...

२०

नैवेद्यप्रमाणम्

...

...

४८८

...

...

२१

प ।

पञ्चनिरूपणम्

...

...

२२६

...

...

२२

पञ्चमीछात्रम्

...

...

२४

...

...

२३

पञ्चमीव्रतम्

...

...

४८८

...

...

२४

पञ्चदिग्बर्जनिरूपणम्

...

...

८०

...

...

२५

पवित्रताधर्मी

...

...

५००

...

...

२६

पाषाणचतुर्दशी

...

...

४५२

...

...

२७

पिपीतकीव्रतकथा

...

...

२५४

...

...

२८

पिपीतकीव्रतविधिः

...

...

२५२

...

...

२९

पूज्यप्रमाणम्

...

...

४५२

...

...

३०

पूजापात्रपरिमाणम्

...

...

४५२

...

...

३१

पौर्णमासीछात्रम्

...

...

४०

...

...

३२

पौर्णमासीव्रतम्

...

...

४५०

...

...

३३

विषयः

पृष्ठा

पङ्क्तिः ।

प्रकीर्णकम्	...	...	५३३	...	...
प्रकीर्णवचनानि	...	...	५६४	...	...
प्रतिपक्षत्वम्	...	...	२८	...	...
प्रेतचतुर्दशीप्रतयथा	...	...	४६१	...	...

फ ।

वाङ्मयन्यत्वम्	...	...	५०६	...	...
----------------	-----	-----	-----	-----	-----

ब ।

वणिदानप्रमाद्यम्	...	...	३६४	...	...
वणिदानप्रयोगः	...	...	४३७	...	...
व्यापुष्यत्वम्	...	...	५२२	...	...

भ ।

भक्त्यन्तम्	...	...	२६८	...	...
भीष्माष्टमी	...	...	५०३	...	...
भैमीएकादशी	...	...	५०४	...	...
भाद्रपदी	...	...	४७७	...	...

म ।

महाचतुर्दशी	...	...	३५५	...	...
मङ्गलचतुर्दशी	...	...	५५२	...	...
मङ्गलाष्टमी	...	...	२६६	...	...
मङ्गलपौर्णमासी	...	...	१४	...	...
मङ्गलमासः	...	...	२३३	...	...
मङ्गलार्ति	...	...	७८	...	...
मङ्गलमङ्गल	...	...	५१८	...	...
मङ्गलमङ्गल	...	...	५१८	...	...

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः
महाभया ...	१५	१९
महाभयैकी ...	७८	१७
महाभयमीपूजा ...	८२८	७
माघसप्तमी ...	८६०	६
✓माघसप्तमी ...	८६६	७
माघसान्नप्रियमाः ...	८६०	१९
मार्गशीर्षसप्तमी ...	८८२	९
✓मिथसप्तमी ...	८८३	८
मासगिर्यपणम् ...	९२२	१९
मृतादाद्याने माघव्यवस्था ...	९५	१६

ब ।

यवमात्रम् ...	२८३	१५
युगाद्या ...	२८६	१५

र ।

रटनीचतुर्दशी ...	८६७	९
रात्रिप्रते विशेषव्यवस्था ...	९२	७
रात्रौदादशसंक्रान्तिषु व्यवस्था ...	२०८	१६
रोहिण्यष्टमी ...	२६५	१०

स ।

शोकपात्रपूजा ...	८२०	७
------------------	-----	---

व ।

वक्रपञ्चमम् ...	८७६	७
वक्रपुत्री ...	८६८	७

ष ।

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः ।
बन्दीकृतम् ...	२५	१
बोद्धव्यमयापिबन्धनम् ...	२६२	१०

स ।

संक्रान्तिस्तम्भम् ...	२१२	१०
संक्रान्तिनिष्ठपत्रम् ...	२०४	१५
सप्तमीस्तम्भम् ...	२५	५
सप्तमीपूजा ...	४००	११
साधारणदुर्गास्तवप्रमाणम् ...	२६५	६
सावित्रीचतुर्दशी ...	२६०	१६
सावित्रीव्रतविधिः ...	२६२	२०
सावित्रीप्रास्थानम् ...	२६४	२२
सुखराशिः ...	४६०	१६
सूक्तिकावन्दीपूजा ...	५४४	१
सौभाग्यहतीया ...	५२०	२२
सन्ध्यावन्दी ...	५२१	१०

ह ।

हरितालिका ...	२१६	१०
हरिप्रवचनम् ...	२७६	२

अधिनामानि ।

अधियाः ५५, २० । ५०३, ५ ।

अधिः ११५, १० ।

आध्यात्मः २३, १० । २८, ३ । ५६६, १ ।

अध्या २१, २१ ।

आध्यात्म २३०, १ । ३८८, ६ ।

आध्यात्मिनिः ३०५, ३ ।

आध्या ८२, १० । ८८, ११

आध्या २०, १६ । १२०, ० । ५६६, ११ । ५०१, ६ ।

आध्या १२०, १२ ।

आध्या ६८, ५ ।

आध्या ३०५, १६ ।

आध्या २८, ११ । ८२, १६ । ६३, ० । २००, ० । २५६, १२ । ३०५, १३ । ५६६, १ ।

आध्या ५, १२ ।

आध्या १००, १२ । ५६६, ६ ।

आध्या १५, १ । ६२, १५ । ६३, २ । ६०, १२ । ६८, १० । ८५, ५ ।

६३, १० । १०५, १० । १०३, १० । ११५, ६ । ५००, २० ।

५०२, १० ।

आध्या २६१, ११ । ५०३, १६ ।

आध्या १३, १ । ६३, २० । २६२, १ ।

आध्या २३, १६ । ८८, ११ ।

आध्या १३, ६ । ५३, ६ । १०६, ६ । ५०२, १५ ।

आध्या २३, ५ ।

कहसाविः १६८, १७०, १७१ ।

वीणाववाः १२, ० । १०, ० । ८०, १ । ८१, ० । ८२, ० ।

तनुः ८६, १ । ८७, १२ । १६९, १२ । १७०, १० । १७१, ० । १७२, १० ।

१७३, १५ । १७४, १२ । १७५, १२ । १७६, १२ । १७७, १२ । १७८, १२ ।

१७९, २ । १८०, ६ । १८०, ० । १८१, २-८ । १८२, ६ । १८३, ६ ।

६ । १८४, २० । १८५, ५ । १८६, २ ।

मरीचिः ११६, १ ।

यमः ०१, २ । ८३, ८ । १०८, २० । १११, ० । ११२, ५ । ११३, १० ।

११४, १-१८ । ११५, १ ।

याज्ञवल्क्यः १५८, १ । १६५, १२ । १६६, २० । १६७, ८ । १६८, १-१० ।

१६९, २२ ।

बोमियाज्ञवल्क्यः ५०३, १२ ।

वशिष्ठः ८३, १० ।

विष्णुः ६६, ६ । ६०, ० । ८३, १२ । १६६, १० । १८०, १ । ११२, १२ ।

१८६, १६ । १८७, ५ । १८८, १२ । १८९, १५ । १९०, १५ ।

१९१, २२ । १९०, १६ । १९१, १८ । १९२, ८ ।

वायः ०६, १ ।

वाकः ८२, १२ । ८३, १ । ८४, १२ । १११, ५ । ११२, ५ । ११३, १६ ।

हज्जमोतमः १०६, १० ।

शङ्खः ६०, ८ । १६६, ० । १७२, १० । १७३, ० ।

शातावयः २०, १६ । ६६, १५ । ६०, १० । ८०, १५ । ८१, १६ । ८२, ० ।

१०१, १० । १००, ० । १०२, १६ ।

सप्तकुमारः ६०, २ ।

हारीकः १६, १० । ११, ६ । ८६, १० । १६६, १ । १७२, १० । १७३, १ ।

१७४, १२ ।

पुराण ग्रन्थनामानि ।

अभिपुत्रायम् ८, १६ । ५१, ५ । १६६, ११ । २०८, १५ । २००, १० ।
३२०, ८ ।

आग्नेय ३२३, १५ ।

आदिपुत्रायम् ६, १२ । ३५, ६ ।

आदिपुत्रायम् ५०५, ६ ।

आदिपुत्रायम् ८१, ८ । ५१०, ० ।

अथोत्पत्ति ६८, १८ ।

आधिकापुत्रायम् ११६, १२ । १२०, ० । १३८, १६ । १४१, १८ । १४३,
३ । १४७, १० । १५८, १६ । १५९, ५ । १५०, ८ । १५८, १६ ।
१६१, ८ । १६२, ३-१० । १७१, ८-१०-१८ । १७३, २१ । १७०,
८ । १७६, ११ । १७५, ६ । १७७, ६ । १७९, १६ । १८५, १५ ।
१८०, १८ । १८८, १० । १८६, ६ । १८८, ६-१६ । १८५, ०-१८ ।
१८८, १८ । १८९, २ । १८३, १ । १८८, १८ । १८०, ३ । १८१,
३ । १८२, २१ । १८८, १-१० । १८५, ५ । १८८, १८ । ५०२,
१५ । ५०३, ६ । ५५२, ५-१० । ५००, १० ।

आधिकापुत्रायम् २८०, २० । ५०६, २ । ५०७, १५ ।

आधिकापुत्रायम् ८६, ० । ५५, ० । ६३, १६ । १६८, १० । ५१८, १० ।

आधिकापुत्रायम् ८२, १६ । ५८, १८ । ६२, १८ । ६८, २० । १०५, १२ ।
१६३, ० । ५०८, ० । ५०८, २ । ५१२, ११ ।

आधिका २६, २ । ६६, १२ । ६२, १० । २६५, १० । ३१३, १ । ३१५, १ ।

३१६, १३ । ३२१, ८ । ३२३, ८ । ३५६, २१ । ३६३, ६ । ३६८, २० ।

आधिका ३२३, ८ । ३२३, १३ ।

देवीपुराणम् ८, ७। ३०, २१। ५०, २५। ६१, २०। ६६, ११। १००,
०। २००, १६। ३०८, २०। ३०८, २५। ३१०, १६। ३१५, ३।
३१०, १८। ३४५, १०। ३५०, १। ३६०, ८। ३६६, १०। ३७०,
१-६। ५२३, ११। ५३२, १४।

मण्डिकेयपुराणम् ३६०, १२,। ३७५, २।

मण्डिपुराणम् ४५८, १।

नरसिंहपुराणम् १८८, ४। २५१, ७। ५०१, १३। ५४२, १६।

नारदीयः ४८, २०। ४८, १०। २५१, १५। २८८, ११। ३५३, २।
३५८, ७-१३। ४८२, १८।

नारदीयपुराणम् १०४, १। १६५, ८।

नारसिंहः १०१, ७। ४८६, ७।

वसिष्ठपुराणम् १६८, १। १०४, ३। १०८, १। २००, ८।

पद्मपुराणम् २०, १८। ५४, ८। ६८, १८। ३८१, ५। ४८१, ३। ४८२,
१। ५४०, १०।

पाशम् ४८३, ८। ४८४, १०। ५३४, १६।

वृहन्नारदीयपुराणम् २०६, ८। ५६०, १६।

ब्रह्मपुराणम् १८, ५। २१, २। ४६, ४। ५८, ११। ८१, १८। १०२,
६। ११२, ६। २३०, १०। २३६, २१। २४६, ५। २५१, ११।

२५४, २२। २५८, १४। २७८, १-१२। २८०, १६। २८८, ७।

३०८, १३। ३१६, २१। ३४४, ६। ३५४, १८। ३५६, ७। ३५८, ३।

४५२, ११। ४६८, १२। ४७८, ८। ४८१, ५। ४८०, १६। ४८८,

११। ५०६, १-१४। ५१४, १३। ५२१, ४। ५४४, २। ५६०, ३।

ब्रह्मवैवर्तपुराणम् २४, ११। २६, ६-२१। २७, १०। ३८, ६। ४८, १०।

४४, २। ७४, ११। १०६, १४। २०४, ८।

ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ८८, ३। २८८, ११। ३०४, ६। ४५६, ६। ५१५, २०।

५१८, ७। ५२३, ११-२१। ५२४, २१। ५२५, १८। ५२७, ५।

माधवम् १६६, १ । १६८, ६ । १६९, १० ।

मणिमयरायम् ६, १० । ८, १६ । १०, ८-१० । ११, १६ । १२, १६ ।

१३, १६ । १४, ८-१६ । १५, ८ । १६, १५ । १७, ८ । १८, १८ ।

१९, २-११ । २०, १५ । २१, १६ । २२, १० । २३, ८ । २४,

८-८ । २५, १ । २६, २० । २७, १२ । २८, ८ । २९, १० । ३०, ८ ।

३१, १६ । ३२, ८-१६ । ३३, १६ । ३४, १२-१६ । ३५, ८-१६ ।

३६, १८ । ३७, ५ । ३८, ० । ३९, ८-१६ । ४०, १८ । ४१, ८ । ४२,

११ । ४३, ० । ४४, ११ । ४५, १२ । ४६, ८ । ४७, १० ।

४८, ११-२० । ४९, ५ । ५०, १२ । ५१, ११ । ५२, १० ।

५३, ८ । ५४, १५ । ५५, १ । ५६, १२ । ५७, ११ । ५८, ११ ।

५९, १२ । ६०, १६ । ६१, ८ । ६२, ८ । ६३, ८ । ६४, ११ ।

६५, २ । ६६, ५-६ । ६७, ८-१५ । ६८, ८ । ६९, १ ।

७०, १८ । ७१, ८ । ७२, १ । ७३, १६ । ७४, १ । ७५, ८,

१६ । ७६, ८ । ७७, १८-१० । ७८, १-६ । ७९, १६ । ८०, १६,

१८ । ८१, १६ । ८२, १ । ८३, ६ । ८४, ११ । ८५, ८,

१२-१६ । ८६, २० । ८७, ८ । ८८, १ । ८९, २० । ९०, १५,

१५ । ९१, ८ । ९२, १२ । ९३, ८ । ९४, १८-२० । ९५, १६,

१६ । ९६, १० । ९७, २१ । ९८, ६-१६ । ९९, १२-२१ ।

१००, ८ । १०१, १८ । १०२, ८ । १०३, १६ । १०४, ८ । १०५,

१ । १०६, २ । १०७, १८ । १०८, ११ । १०९, १८ । ११०, २० ।

१११, २-१० । ११२, ८ । ११३, ८ । ११४, १८ । ११५, ८-१६ ।

११६, ६-१२ । ११७, १२ ।

मणिमयरायम् ८८, ११ । ८९, ८ । ९०, ८ । ९१, ८ । ९२,

८ । ९३, १० । ९४, १० । ९५, ८ । ९६, ८ । ९७, ८ ।

माधवम् ११०, १६ । १११, १० । ११२, १ । ११३, ११ । ११४, १ ।

११५, ८ । ११६, ५ ।

पारायणम् २६, १३ । २०१, २१ । २६०, ३ । २८०, ११ ।

महापरायणम् २६, ३ । २२, ० । २३, १० । ३१, १५ । ५६, ५ । ६८-२ ।

१०८, ३ । ११०, १० । २१३, २१ । २०१, १० । २३०, १६ । ३८१,

२० । ५१०, २२ । ५०३, २ ।

महापरायणम् ०८, ० ।

महापरायणम् ६६, ५ । ६६, २ । १०२, २० । २०३, ८ । २५८, ६ । २६०,

५ । २५०, २० । ३६६, १३ ।

महापरायणम् २६, १६ । २०, ३ । २०, ०-११ । २८, १८ । ५०, २० । ६६,

६ । ८२, २० । ११३, १-६ । १०६, १६ । २८८, १६ । २६१, २० ।

२६३, १३ । २६२, ११ । ३६२, २२ । ३६३, ३ । ३६५, २ । ३६६,

१० । ५१६, १६ ।

महापरायणम् १०, २० । ३६, १३ । ५०३, १६ ।

विष्णुपुराणम् ०५, ५-८ । ६६, १३ । १००, ० । १०८, ६ । १०६, १३ ।

२६१, १६ । २६८, १ । ३५३, १२ । ५००, ० । ५२२, ३ । ५०१, ६ ।

विष्णुम् ३५३, ८ । ३५६, ३-२१ । ३६०, १८ ।

वमपर्व ५३५, ३ ।

वराहपुराणम् ३३, १८ । ३६, १६ । ५२, १३ । ५५, १५ । ५८, ८ । ६०,

२१ । २१३, ६ । २८८, ०-१३ ।

वामनपुराणम् ८०, २० । १६६, १३ । १०३, ६ । १००, १६ । २६०, १ ।

२८६, १८ । २६८, २ । ५१०, १८ ।

वायुपुराणम् १३, ० । १६, ६ । ३६, १० । ५५, १८ । ५०, २१ । ०३, ८ ।

८२, १० । २३६, १५ । २३८, ३ । ३८८, १८ ।

वायव्यः ३१, १ । ३२, ११ । ५०, १० । २८२, ५ । २८६, ० । ३८०, ३ ।

३८२, २ । ५१५, १३ । ५२५, १ ।

विष्णुपुराणम् ८२, ११ । ८३, ३ । २१६, ० । २२०, ३ । २२८, १० । २३२,

३ । २३६, १८ । २६६, ११ । ५१३, ० । ५११, ६ । ५६८, १६ ।

विष्णुसहस्रनाम ४८, ५ । ५२, ६ । ५४, १६ । ६१, १८ । ६३, २० । ७२,
१ । ७४, ११ ।

शङ्खरामोवा ४, २० । २४, १६ । ७०, १० ।

शिवपुराणम् १६६, २ ।

शिवसहस्रनाम ५, १६ । २५, ८ । ६२, ८ । ७३, १४ । ७८, ८ । ७९, १४ । ८०, १४ । ८१, १४ । ८२, १४ । ८३, १४ । ८४, १४ । ८५, १४ । ८६, १४ । ८७, १४ । ८८, १४ । ८९, १४ । ९०, १४ । ९१, १४ । ९२, १४ । ९३, १४ । ९४, १४ । ९५, १४ । ९६, १४ । ९७, १४ । ९८, १४ । ९९, १४ । १००, १४ ।

शिवपुराणम् २३, ७ । २४, २१ । २६, ८ । ५५, ६ । ७४, १४ । ७५, १४ । ७६, १४ । ७७, १४ । ७८, १४ । ७९, १४ । ८०, १४ । ८१, १४ । ८२, १४ । ८३, १४ । ८४, १४ । ८५, १४ । ८६, १४ । ८७, १४ । ८८, १४ । ८९, १४ । ९०, १४ । ९१, १४ । ९२, १४ । ९३, १४ । ९४, १४ । ९५, १४ । ९६, १४ । ९७, १४ । ९८, १४ । ९९, १४ । १००, १४ ।

शिवसहस्रनाम २६, १२ । २७, २ । २८, ७ । २९, १ । ३०, ६ । ३१, १२ । ३२, १० । ३३, ७-१८ । ३४, ६ । ३५, १४ । ३६, १४ । ३७, १४ । ३८, १४ । ३९, १४ । ४०, १४ । ४१, १४ । ४२, १४ । ४३, १४ । ४४, १४ । ४५, १४ । ४६, १४ । ४७, १४ । ४८, १४ । ४९, १४ । ५०, १४ । ५१, १४ । ५२, १४ । ५३, १४ । ५४, १४ । ५५, १४ । ५६, १४ । ५७, १४ । ५८, १४ । ५९, १४ । ६०, १४ । ६१, १४ । ६२, १४ । ६३, १४ । ६४, १४ । ६५, १४ । ६६, १४ । ६७, १४ । ६८, १४ । ६९, १४ । ७०, १४ । ७१, १४ । ७२, १४ । ७३, १४ । ७४, १४ । ७५, १४ । ७६, १४ । ७७, १४ । ७८, १४ । ७९, १४ । ८०, १४ । ८१, १४ । ८२, १४ । ८३, १४ । ८४, १४ । ८५, १४ । ८६, १४ । ८७, १४ । ८८, १४ । ८९, १४ । ९०, १४ । ९१, १४ । ९२, १४ । ९३, १४ । ९४, १४ । ९५, १४ । ९६, १४ । ९७, १४ । ९८, १४ । ९९, १४ । १००, १४ ।

शिवसहस्रनाम ६०-१६ ।

संग्रहकारनामानि ।

अङ्गावाक्यावलीकारः ८७, २० । १०७, १६ ।

पाणिनिः २३०, १२ ।

ब्रह्मसूतः २२८, १३ । २३२, १८ ।

भट्टपादः ८६, ४ ।

भवदेवभट्टः १०६, ८ ।

भोजराजः २१८, १ ।

श्रीदत्तः ३४७, १६ ।

श्रीधरस्वामी ५६, १० ।

सूर्यसिद्धान्तः २, ४ । ११, ४ । २२५, ६ । २३७, १८ । २४५, १७ ।

३५०, १ ।

सङ्ग्रहग्रन्थनामानि ।

अमरकोशः २३०, ० ।

अथर्ववेदः ५०, ४ । ५१, १० । १००, ६ ।

आमघोषः १०४, ४ । ४५२, १८ ।

आश्विनेयः ५१, १६ । ६०, १२ । ७६, ११ । १०८, ६ ।

आत्मसंज्ञाः ५१, १६ ।

अमरकोशिका १२१, १० । १२६, ११ । १३५, ० । १३६, ६ । १४०, ८ ।

१४३, ११ । १४४, १५ । १४५, १ । १४६, ५ ।

आदिनातः ६६, ३ ।

अथर्ववेदिका ११८, २१ । १५२, १६ । १५८, ० । १७६, ५ । १७६, ५ ।

अथर्वसातः १२४, १ । १२६, १४ । १५६, १० ।

अथर्वविज्ञानः २२३, १६ ।

अथर्वविद्युतः ३०८, ५ । ३०८, ५ ।

अथर्वपादिनातः २६, ११ । ६१, २१ । ७३, ६-२० ।

अथर्वसंज्ञाः ३००, ६ । ३१०, १२ । ३६३, १ ।

विष्णुधर्मः ८, १५ । २६, १५ । १०८, ६ । २४१, १० । २५०, ६ । २५६,

१५-२१ । ३०२, ४ । ३४०, ३ । ३५१, १ । ३६४, १० । ३८२, ४ ।

३८८, ४ । ५०५, १० । ५१५, ६ । ५४४, ५ ।

विष्णुधर्मोत्तरः १४, १२ । १६, १२ । ४८, १ । ५४, ५ । ५६, १८ । ६१,

० । १०३, १० । २२४, ११ । २४८, ८ । २८६, ३ । ३०२, १५ ।

३४४, १८ । ३५१, १२ ।

अथर्वसातः २२५, १ । २३८, ५ ।

राजमार्तण्डः २४, १४ । ३६, १६ । ७८, १४ । ७६, १६ । ८२, ६ । ८३,
 १६ । ११६, १-६ । २१२, ७ । २१४, ५-१८ । २२४, १८ । २६०,
 १७ । २७६, ४ । २८३, २० । २८५, १६ । ३१८, १ । ३२०, ११ ।
 ३२३, ११ । ३४१, १ । ४६०, ७ । ४८२, ११ । ४८६, ४ । ४८५,
 १५ । ५२०, १३ । ५३०, १० ।

शारदाविजयम् २१८, ५ । २१६, २१ । २२०, ११ । २२१, २-१६ ।
 २२६, ४ । २२७, ६ । २२८, ४ । २३४, ६ । २३६, ११ । २३६, ५ ।
 २४५, १० । २४६, ४ । २५०, २१ । २५२, १ । २५३, ५ । २५७,
 १३ । २५६, १४-१८ । २६२, ८-२० । २७०, २१ । २७१, १३ ।
 २७३, ५-१२ । २७४, ६ । २७६, १५ । २८०, ६ । २८४, १० ।
 २८५, १६ । २८१, ७-११ । ५६५, १६ ।

आञ्जलीमुद्रा २५२, २ । ४८७, १४ ।

आञ्जलिनामयिः ३४८, २० । ४८५, १४ । ४८७, २ ।

आञ्जलिवेकः २३६, ६ । ४८६, १ ।

मुद्रिकौमुदी ३५६, १० ।

मुद्रिकीयिका ४८६, १० ।

बट्त्रिंशत्पत्रम् ८४, ४ । ८७, ४ । ८०, १० । १००, १६ ।

समयप्रकाशः १००, ६ । २१०, ३ ।

संवत्सरप्रदीपः ५०, ११ । ५४, १ । ६४, ४ । १०५, १८ । १०१, १ । २१३,
 १४ । २१५, ६ । २१७, ६ । २६३, १ । ३६१, ६ । ४८६, ६ ।
 ५३६, १८ ।

स्मृतिसमुच्चयः ३७, १८ । ६१, २१ । ७२, ८ । ८५, १४ । ८६, २० ।
 ८०, ५ । ४६०, १२ ।

अन्यान्यग्रन्थनामानुक्रमणिका ।

अमरसंहिता १२२, १४ । १२३, ५-१० । १२५, १ । १२७, ३ । १२८,
१ । १३०, १६ । १३२, १८ । १३५, १४ । १३७, १४ । १३८, ३ ।
१४१, १८ । १४४, १ । १४७, ४ । १५०, ८ । १६०, २० । १७४,
१६ । १८१, १० । ५३७, २१ ।

आमनः १०६, १४ ।

आमल्यम् ६३, १० । ११८, १८ । १४१, २१ । १४७, ११ । १५१, १८ ।
१५४, १ । १६१, २२ । १६२, १० । १६३, ८ । १६५, १३ । १६७,
१ । १७३, १५ । १७८, १३ । ३८५, ४ ।

इतिहाससमुच्चयः ३६१, ६ ।

मातृवत्तन्मम् २८३, १३ ।

मौलमीतन्मम् १४६, ८ ।

मृद्वपरिशिष्टम् ३, १५ । १४, २१ । ३८१, १८ । ५५६, १६ ।

कन्दोगपरिशिष्टम् २२, ६ । ६५, ८ । ६२, १४ । १०६, ५ । ११०, ७ ।
१११, १ । २६३, १ ।

आयमाणा १६३, ५ । १६४, ४ ।

आचार्यः १४८, ४ ।

ज्योतिषम् ३२, १ । ७८, १ । ७६, ६ । ८८, ८ । ८०, १७ । ८४, ६ ।
११४, १६ । ११५, ३-१० । २०८, ८ । २१२, १ । २३०, ६ । २३१,
२० । २३२, ४ । २३४, ११ । २४२, १२ । २४४, ४-११ । ३००,
६ । ३५०, ८ । ३६६, १० । ३७०, ११ । ३७७, १३ । ३८४, १३ ।
३८६, ६ । ५१६, २१ । ५१८, १ । ५५८, १८ । ५६१, ३ ।

ज्योतिषशास्त्रम् ६२, ६ । ३६६, ४ ।

तन्मातरम् १२६, ८।

नारदतन्मम् १४८, १२ । १५५, १ । १७६, १ ।

नारदपञ्चरात्रम् १५०, ६ ।

निगमः ८३, ६ । २६३, १५ ।

निगमपरिशिष्टम् १०, ३ ।

परिशिष्टम् २६३, ८ । २६३, १ । ३५३, ७ ।

सुवनेश्वरीतन्मम् १६०, १३ ।

योगिनीतन्मम् १२०, १६ । १३२, २१ । १४६, ६ । १५७, २० । १७५, ६ ।

३०२, १८ । ३३०, १६ । ३३१, १० । ३३२, ३ ।

वज्रयामकम् १५७, १६ । २८३, ११ ।

वराहसंहिता ६०, ८ । २२३, १ । ३८३, २० । ३८५, ३ ।

शिवागमः ७६, १ ।

शिष्टम् ३१०, १८ ।

शैवागमः ७६, १३ । ५०६, २० । ५०७, १६ । ५३१, १३ ।

श्रुतिः १२३, ३ । २२८, १६ । २३८, १५ । ३५२, ३ ।

उपशोषपञ्चरात्रम् १३४' ५ ।

हरिवंशम् ६०, २० ।

वर्षक्रियाकौमुद्या व्यवस्थापकवचनानां वर्षानुक्रमेण सूचीपत्रं ।

अ ।

अक्षतामयचरैव	४८५, १५ ।	अक्षतामयमुपादानं	१८०, ११ ।
अक्षता रामवचनौ	५१४, १० ।	अक्षितैः कक्षपाञ्चमे	४८२, ४ ।
अक्षतासु यवाः प्रीताः	१४८, १० ।	अक्षेयचरितं पुष्पं	१६५, १८ ।
अक्षतैःपि रवी कक्षां	१४५, १४ ।	अक्षमार्द्याभिरोक्तादि	११५, ६ ।
अक्षुर्बुधमावेश	१८६, ५ ।	अक्षोमुखीकृता सेव	१५२, १० ।
अक्षुर्बुधोऽनुमुकु-	१००, ११ ।	अक्षेत्यं न चान्येन	५६८, १० ।
अग्निर्बुधोऽपि नक्ष	११, १० ।	अनग्निप्रज्ञमभाति	१०, ४ ।
अग्निर्बुधोऽपि नक्ष	१६१, ८ ।	अनन्तप्रज्ञमस्यम्यत्	१६४, ५ ।
अक्षुर्बुधार्थं पुष्पं	११, १ ।	अनन्तरं हेमिकेन्द्रः	११०, ११ ।
अक्षुर्बुधोऽपि नक्ष	११६, ११ ।	अनन्तं हृदये यथा	११८, १० ।
अक्षुर्बुधोऽपि नक्ष	११८, ५ ।	अनन्तार्पितप्रतापि	१६२, ८ ।
अक्षीमायाःपि पुष्पे	१०४, ११ ।	अनन्तार्पिते कावे	४८०, ६ ।
अक्षे चान्ता तु मन्त्राणां	५१४, १८ ।	अनेन विधिना रेषी	१०६, ११ ।
अक्षीपकाचं कृता तु	५०४, ११ ।	अनेन विधिना वसु	१४१, ११ ।
अक्षमावप्रकारिण	१०८, १५ ।	अनितेय चरेर्भुजम्	१८१, ४ ।
अक्षे वै शीपचरद्वय-	११४, १ ।	अनिते विविधोत्पादे	११४, १० ।
अक्षार्थं मन्त्राणां	५०१, ४ ।	अनुष्ठां प्राच्येभ्यश्च	१८६, ११ ।
अक्षार्थं दक्षिणाणां	६१, ११ ।	अक्षपादे दिवाभाते	१००, १५ ।
	१८८, ४ ।	अक्षपादो निराभाते	१००, ११ ।
अक्षार्थं चान्ति	११, ११ ।	अक्षार्थदेवतां दद्या	४८५, १६ ।
अक्षार्थं चान्ति	१५८, १८ ।	अक्षार्थसुतमरीर	४८५, १६ ।

अने अनेहोकरावाय	१०४, ११ ।	अनेहोकराव कुर्व्यात्	१५२, १६० ।
अनेपायनी पिभी	११०, ७ ।	अनेहोकराव वाव	११२, ६ ।
अनेविदेदितं तोयं	१८४, ५ ।	अनेहोकराव देव	१८२, १० ।
अनेवाभिपुकादिह-	१५२, १० ।	अनेहोकराव विपुवे	११४, १८ ।
अनेवाभिपुवं वप्रे	१५५, १ ।	अनेहोकराव विपुवे दे	१०४, १६ ।
अनेहका पितृषाज्	४८८, १८ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	८१, १० ।
अनेहोकराव तया वैयाः	१११, १ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	६०, १८ ।
अनेहोकराव तु वैया तु	११८, ८ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	१५२, ८ ।
अनेहोकराव भावरे कया	११०, ६ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	४८, १५ ।
अनेहोकराव तु रवी कया	१४०, ४ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	४८८, १५ ।
अनेहोकराव मयं वैया	५२५, ५ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	११५, १५ ।
अनेहोकराव मयं देव	५२५, १२ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	१०, १८ ।
अनेहोकराव मयं देव	१४०, १४ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	१०, १५ ।
अनेहोकराव मयं देव	४५०, ११ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	१५६, १५ ।
अनेहोकराव मयं देव	४८८, ५ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	४१५, १५ ।
अनेहोकराव मयं देव	५२५, ११ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	१८४, १५ ।
अनेहोकराव मयं देव	६५, २ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	१५०, ११ ।
अनेहोकराव मयं देव	११२, १२ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	१४१, १० ।
अनेहोकराव मयं देव	४६८, १० ।	अनेहोकराव विपुवे देव	१००, १० ।
अनेहोकराव मयं देव	८, १८ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	११५, ११ ।
अनेहोकराव मयं देव	८४, १ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	७४, १५ ।
अनेहोकराव मयं देव	८०, ६ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	१११, ११ ।
अनेहोकराव मयं देव	५२६, ५ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	१०१, ७ ।
अनेहोकराव मयं देव	८१, १८ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	१०८, ११ ।
अनेहोकराव मयं देव	४६८, ५ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	१००, १५ ।
अनेहोकराव मयं देव	८, १० ।	अनेहोकराव विपुवे देव	५००, ५ ।
अनेहोकराव मयं देव	११०, १८ ।	अनेहोकराव विपुवे देव	११०, ११ ।
अनेहोकराव मयं देव	११८, १० ।	अनेहोकराव विपुवे देव	११०, १५ ।

अग्नीकविक्रियावाहो	५११, १८ ।	अक्षोराचोपितः शार्क	१०२, १८ ।
अग्नेपार्श्वे तथा अष्टा	१४४, १४ ।	अक्षोराचस्य नाम्नीयात्	१०२, १४ ।
अक्षयुक्तमप्यप्ये तु	१११, ११ ।	आ ।	
	१४४, ० ।	आकारस्य तथोचार्थे	१४८, १४ ।
अक्षिण्यादि तु मैत्रेय	१८४, ११ ।	आकाशादायुः	१११, ० ।
अक्षयुक्तं च कर्मणं	४८५, ८ ।	आग्नेयम् यदा अक्ष	४८८, ४ ।
अक्षमो ह्यप्यप्यस्य	१८८, १५ ।		११०, १८ ।
अक्षमो नमनीयिषा	१०, ५ । १८, १ ।	आग्नेयादिषु कोषेषु	१४८, १४ ।
अक्षमो शिवरात्रिषु	०१, ४ ।	आपदायथाभितौतायां	४८८, ५ ।
अक्षमोमय कोमोय	१८, १४ ।	आत्मादिमुच्यतायां	१०, ११ ।
अक्षमोऽनुयोधिवे	१०८, १ ।	आत्मादिचयमादि-	१४०, ११ ।
अक्षमो नमनी मित्रा	१०, ० ।	आत्मानमकरात्मानं	१४८, ११ ।
अक्षमो पूजितो देवः	१८, १० ।		१४८, १० ।
अक्षमो नमस्याच	१०४, ११ ।	आत्मानं यामवस्तूनि	१४१, १५ ।
अक्षमो वसिष्ठानेन	१०१, १० ।	आत्मानं हृदयाभोजं	१११, ८ ।
अक्षमो सततं देवी-	१०४, ५ ।	आत्माभेदेन विधिवत्	१४१, ० ।
अक्षमो वधिरैर्मोचैः	१०१, १० ।	आदित्यरात्रिभोजेन	११४, ११ ।
अक्षमो पञ्चवीर्ये	१११, १० ।	आदित्यादिषु वारेषु	८०, ११ ।
अक्षमोऽष्टादशो वडो	५, १० ।	आदिपादो निराभावे	१००, ८ ।
अक्षो ताम्रप्रज्ञानि	१८, १५ ।	आदो कर्कटके देवी	१८१, १८ ।
अक्षमोऽप्यपानेन	१०, १ ।	आदो पुष्पं विजानीयात्	१०८, ११ ।
अक्षमोऽर्धे मरीरस्य	५८, ८ ।	आयथावाचयेदेवं	१००, १५ ।
अक्षमोऽननासोऽधिरासः	१११, ११ ।	आयानु पञ्चविंशं	११५, ११ ।
अक्षमोऽप्येव संरक्ष	१४१, १० ।	आधारमतिदुर्गमाभां	१५०, ८ ।
अक्षेयं यामं संशोध	१४८, १५ ।	आधारमतिमारम्भ	१४८, ५ ।
अक्षिणं नोदुमि-	१४१, १० ।	आधारमतिं मध्येऽथ	१४८, ० ।
अक्षमोऽप्यिमे वड्या	१८८, ११ ।	आनुदुभस्य संशोध	१८८, ५ ।
अक्षः पु तिष्ठतः पुष्पाः	५, ११ ।	आपचययो तीर्थे च	१०८, ० ।

वागीरिण कनकं ग्रीणि	२८३, १०।
वाडावावाचवेदेव	१११, ९।
वागीरिपाकाचयमाच	४५२, ५।
वागवाचं द्विजेः वागी	५०१, १४।
वाचं प्रकृतं यकाचं	५०१, १६।
वागिरिं त्रिभुवनं	४५५, १६।
वागिरिं रत्नमाचय	५४२, ०।
वाचम कुतये वाचं	१०, १०।
वाचाधिवे महेन्द्रे च	२१२, १६।
वा.राधावाचमिति	१४८, १८।
वादोमवाचिवाचानां	५११, १०।
वागीनाः प्रकृते पादे	१८२, १६।
वागीनां वीचवेदेवी	२०५, २।
वाचममेव चर्मे तु	५०५, १०।
वाचाचमादिका मुद्राः	१५२, ९।
वाचमुवाच सम्वाचा	१२८, ०।
वाचमुवाचमाचया	२६२, १।
वाचिमय तु या मुद्रा	२६५, ११।
वाचिने सम्पचय	२४४, १।
वाचिने हतदानेन	२४२, १५।
वाचिने वीर्यमाकाशु	४५२, १२।
वाचिने मुद्राये तु	२६९, ०।
वाचाकुचापि वी माचं	१८५, १।
वाचाकुवीर्यमाकाशं वा	१८१, १६।
वाचाकु वीर्यमाकाशं	००, १२।
वाचाकु माचि भूमाचि	१८५, ९।
वाचावाचिचतुर्माचं	४८१, ११।
वाचावाचिचतुर्माचं	१८१, १।

वाचावाचिचतुर्माचं	१८१, १०।
वाचमवाचिमाचय	११८, १२।
वाचमं वाचममेव	४१०, १।
वाचमं वीर्यमाचय	१६१, १।
वाचमं प्रकृतं दद्यात्	१६१, ५।
वाचमं वाचमं वाचि	१५९, १२।
वाचममात् कुचातया	२१८, १५।
वाचमरावाचुदवेर्वाचम	२४०, १०।
वाचीतामरावात् वाचा	५००, १।
वाचीचमममं दमा	१८८, ४।

५।

इति ममेव तन्माधे	१६०, ११।
इन्दुचवेर्वाचममाकाशं	४९, ५।
इन्दोर्वाचमुचं प्रोक्तं	११२, ४।
इन्द्रमग्निं यमं दद्यात्	१०४, १२।
इन्द्राग्नी यमं दद्यात्	११८, १।
इवे माकाधिवे पचो	२००, १।
इहेचरं चतुर्दशा	००, १०।

६।

इदृवा चर्ववेदायुं	१८२, १४।
-------------------	----------

७।

कला प्रत्युत्तरं दद्यात्	५०८, १४।
कचमजीमन्मजीमि	१६९, ५।
कचिः प्रदीपमाकाशं	४५०, ५।
कचिद्वर्गं दद्यात्	५०१, १८।
कचमाजे कुचावादे	१४५, १५।

[illegible]

THE

पत्नी तु कोटिनां गीतिः प्रसूतः प्रसूतः
पतिव्रता दयतामिः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

21

[illegible]

[illegible][illegible]

कालः भर्तृपुत्राय	१०, १० ।	कालिकाप्रसन्ने भागे	१०९, ४ ।
कालः कालः कुरां चोद	१२, ११ ।	काला दध्नेनं देव	११९, १८ ।
कालः कालः मकरच १२, १८ १२, १ ।		काला वै सन कर्माणि	१२९, ८ ।
कालः कालः कुरां चोद	१२, १० ।	कालेन परमात्मायुः	१३९, १९ ।
कालिकाप्रसन्नपुत्राय	१३९, ५ ।	कालोपवासं विधिवत्	१४९, १९ ।
कालिके कल्पपत्रे तु	४५९, ४ ।	कल्पपत्रस्य सप्तम्या	१५९, १० ।
कालिके तु द्वितीयायां	४६०, १४ ।	कल्पपत्रे द्वितीयायां	१६४, १९ ।
कालिके तु त्रितीये	४६८, १९ ।	कल्पपत्रे भद्रुदिने	४८९, १० ।
कालिके चतुर्थी वैद्य	४६५, १२ ।	कल्पपत्रेऽहो वैद्य	१०, १३ ।
कालिके पौर्णमास्यान्तु	४८१, ९ ।	कल्पलोकात्मनिरुक्तं	१००, १३ ।
कालिके भोजनवारे तु	४९०, ५ ।	कल्पं दद्यात् महापुण्या	४९१, ५५ ।
कालिके कल्पपत्राय	४९०, १८ ।	कल्पायां काकुत्स्थे सावि	५०९, १३५ ।
कालिकायां पुनरेव सातः	४८१, १८ ।	कल्पाहो कल्पवृक्षे	१९, १९५ ।
कालिकायां यो ह्योक्तं	४८१, ११ ।	कल्पाहो तु नत्तेन	१८, ९ ।
कल्पायां विद्यापि सप्तम्या	१०, ८ ।	कल्पाहोऽन्तु रोहिण्यां	२०१, १३५ ।
कालेन सायना कौशः	१९९, १५ ।	कैतकी चानिमुक्तय	१९८, ११५ ।
कालेनान्तु भीमदिने	५३९, १५ ।	कैतकीयनपुष्पय	१९८, १३५ ।
कालविद्यया धृता	४९०, १९ ।	कैतकेषु च पूर्वादि	१३८, १८५ ।
कालार्थमभिचारेषु	१११, १४ ।	कैतवादिषु मपट्कर्मिभिः	१९५, ८५ ।
कालदायां पञ्चमायां	१८८, ९ ।	कोटिकनकान्तं पापं	११४, ० ।
कालायां पूजयेताम्	१४१, ९ ।	कोटिकनकचक्षुषे	१४९, १९, १०५ ।
कालार्थे चक्षुषी ७९, १ । ५००, १० ।		कोटिकनक तु नाचका	४८०, १५ ।
काले चक्षुषे चक्षुषी	१११, ० ।	कोटिकां पूजयेत्तु	४८९, १३५ ।
कालपुत्रं चक्षुषयः	१९९, १० ।	कोटिकं पुष्टिदं प्रोक्तं	११८, १५ ।
कालात्मनविद्यायां	१९०, १८ ।	कालुभिकाणि तुकाणि	१३५, ०५ ।
कालात्मनपुत्री धृता	१११, ५ ।	काला चक्षुषे दद्यात् दानं	११९, १५ ।
कालात्मनपुत्रोपादि	१३८, ९ ।	कालोमाभिचाराराधः	१३८, १३५ ।
कालिका च निराका च	१०८, १५ ।	कुराकुराभक्षे	१३८, १३५ ।

ख ।

खड्गस्य लम्बायाम्	१८४, १० ।
खड्गेन विभिन्नं विनोति	४४४, ८ ।
खड्गं नखविभक्तम्	५६१, १ ।
खड्गो रवेरुत्तमं चिंता	११, १ ।
खड्गं पूर्वचापस्य	१८१, १२ ॥

ग ।

गङ्गास्य जलस्य पुच्छे	११४, १ ।
गङ्गायां वेद्यायनायना	४८१, १८ ।
गङ्गायां ज्ञानतो ज्ञाना	५१०, ६ ।
गङ्गायां नदयामुक्तिः	५१०, १ ।
गङ्गायाः पतिना भक्त्या	१८१, १६ ।
गङ्गायां करोमीति	५१६, १० ।
गङ्गापत्न्यादयः सर्वे	१०४, १० ।
गङ्गेन विप्रमाणाय	१४८, ८ ।
गङ्गेन पूजितः कुर्वीत	१०, ८ ।
गङ्गापुष्पाद्यतवय-	१४१, ११ ।
गङ्गापुष्पादिदानम्	१४१, १० ।
गङ्गास्य नदीपूर-	१६१, ८ ।
गङ्गाहीनमपि वाचा	१६४, १० ।
गङ्गां पुष्पस्य धूपस्य	१६०, ० ।
गङ्गापुष्पं तथा धूपः	१६८, १० ।
गङ्गास्यो विवेचानाम्	१६६, १६ ।
गङ्गास्यो मुकुटस्य	११६, ० ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रं	४१६, १६ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	४१६, १६ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	४१६, १६ ।

गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	१४०, १६ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	४०४, ११ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	१०४, १० ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	११६, १६ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	४५१, ५ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	६१, ६ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	१८५, १६ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	१८, ११ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	१११, ४ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	५६०, १४ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	४०८, ११ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	४८८, १० ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	१०५, १८ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	८१, ११ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	११५, १८ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	११६, ११ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	८८, ४ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	११५, १४ ।
गङ्गास्यो नदीपुत्रेण	१८८, ० ।

घ ।

घटिकास्य विभाजं वा	११, १८ ।
घटिकास्य विभाजं वा	११६, ११ ।
घटिकास्य विभाजं वा	१८०, ११ ।
घटिकास्य विभाजं वा	१८०, ११ ।
घटिकास्य विभाजं वा	१०१, १८ ।
घटिकास्य विभाजं वा	४४१, ११ ।
घटिकास्य विभाजं वा	४४१, ११ ।
घटिकास्य विभाजं वा	४४१, ११ ।

मदमे मन्त्री पुष्पा	१३९, ११
मदा मन्त्रिणा कार्यो	१४०, ११
मदीय विपुलाश्रीऽम्	१४१, ११
ममेव वारिषा कामं	४८२, ०१
मममित्रात्तु ह्य रविः	११२, ११
ममाश्रयं भाषाया	११३, ११
ममजीमन्मन्मन्मा	११४, १०
ममीपुत्रावप्यम्	१४०, ०१
ममात्तु ममीपवायेन	१४१, ११
ममात्तु ममादिरे पयं	११४, ४१
ममात्तु ममादे दुःखे मा	४८२, ११
ममात्तु ममीविना विप्रं	१४१, ११
ममात्तु ममीप्रयमेन	४४२, ८१
ममात्तु ममादिमन्मन्मा	११४, १४
ममात्तु मं प्रकर्मन्मं	४०१, ११
ममिन् दिने ममापुष्पे	४११, १४
ममा कार्यो ममीर्मा	१४१, ८१
ममा मिमन्मन्मे पार्थ	४००, ११
ममापाराध मीविन्मं	४१४, ४१
ममा मन्मन्मे देवेनं	४४१, १४
ममा कामं ममी मीमः	४८२, ११
ममा मन्मन्मे ममीमा	१०८, ८१
मापवापं मीमैः पूषे	१११, ११
मापुष्पं मपपुष्पं	१४८, ११
मापुष्पं मपुष्पम	१४१, १४
मापुष्पमपुष्पममीमी	१८०, १४
मापुष्पमपुष्पममीमी	१०८, ०१
मापुष्पमपुष्पममीमी	१८१, ११

[illegible]

कलीया वै न कर्मणा	१५, १	विमता तानिभिर्मासः	१५६, ४
कलीयायाणु विमोक्षं	१६, १४	विपिवन्निद्रिबन्धो	१६६, १९
कलीयायाणु वैराग्ये	१६०, १	विमपुरपरिपूर्व	११६, १८
कलिं प्राप्नोति यथायथा	१६६, ५	विमन्यमापिनी वा तु	१६, १
वे तु विमदंशोरायः	१६०, ८	विमृष्टा दमनोयुक्ता	५०, १४
वेन देवाय विदुं चैव	४५६, १९	विः प्रदक्षिणमाहत्य	१००, १०
वेनैव मनुजा दद्यात्	१६०, ८	ममदृष्ट्यासमेदोऽपि	१६०, ११
वेनैव विधिनाम्नानु	१०८, ५		
वेना देवतमुखायं	१५८, १८		
तेजसं दारयं कोचं	१०९, ८	दद्याद्दुर्लोभिः संपोष	१५६, २
तेजं मांसं भक्षं चौरं	८६, १५	दक्षिणाहुतसंज्ञा	१५५, १०
तेजसा यजमानात् पार्थ	१६०, ११	दक्षिणे प्रोक्षणीपात्रं	१४९, १९
तोषणप्रदानेन	१४१, १८	दक्षिणं राजनीयोमः	४६८, ११
तोषं नुतं चेतु पापात्	१५८, २	दमाहुतद्वयं मध्ये	१५४, १४
तोषैः समन्वयुष्यायैः	१४९, ६	दमा वेनासमं मन्त्री	१६०, १०
यथोदसी प्रकर्मणा	१८, ०	ददतः कुम्भसारणु	१६०, १८
यथोदसीं दक्षिणे च	१६८, १८	ददाति कार्तिके वसु	४५०, १५
यथोदस्यसमे सूर्ये	०४, ८	दद्यात् पुनर्वसुमेन	१००, १९
यथोदसां कलीयायां	८, १ १०	दद्यात् यज्ञीपवीतञ्च	१६०, १०
	५१०, ६	दद्यात्तु कांस्यपात्रेण	१६१, ११
यथोदसां यवयां यः	१४ १५	दक्षिणपुष्टतपूर्व	११०, १
यथोदसां भाद्रपदे	११२, १०	दमाकाष्ठमनावकां	८५, ११
यथोदसां वेदा न स्यात्	५४, १०	दमन्यकृतं पात्रं	१८०, १९
यथोदसां शिवं पूज्य	५०८, १	दमप्रकृतिकान् दद्यात्	१८१, १९
यथोदसाणां शुचिं च	५६५, ४	दमनी यवनी चैव	८९, १९
यथं न कीर्तयेद्दुष्टञ्च	५६५, १०	दमनीमिषिता वैरा	५०, ८
विपुः पश्यन्मोह	१०८, १	दमनीवेपथुस्तं	५०, १६
विमदंशोरायै यथा	१६०, ५	दमनी दीवये यव	१०८, ६

दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	४१, ५ ।	दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण	५६६, ११ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	४१०, ८ ।	दुर्गा संपूर्ण पुर्गाधि	४१०, ११ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	४८, १८ ।	दुर्गायाः वैष्णवी माता	४८३, ११ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	८, १ ।	दुर्गायाः रौद्रसम्पत्तिः	१११, ११ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	४१, १ ।	दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	४११, ११ ।
दुर्गा विष्णवेणु प्राज्ञः	४८०, ५ ।	दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	४१८, १८ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	५१४, १ ।	देवि विष्णुयाः माते तु	१५, ११ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	५१४, ११ ।	देवतायाः संपूर्णपुस्तक	१५१, ११ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	११४, १ ।	देवतासम्पत्तिः प्राची	१०१, १ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	११५, १ ।	देवतासम्पत्तिः पुष्पेण	१४, ११ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	१४८, ४ ।	देवता संपूर्णपुस्तक	१५८, १५ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	८४, ५ ।	देवता पितरस्येव	५४४, १ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	८१, १० ।	देवीसम्पत्तिः यः संपूर्णपुस्तक	१०८, १० ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	८१, १५ ।	देवता संपूर्णपुस्तक	१८१, ११ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	५१५, ० ।	दादयः दादयोर्यस्य	००, १ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	१८१, १० ।	दादयः मित्रा यो वै	१४१, १८ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	४८, १ ।	दादयाः संपूर्णपुस्तक	४८, १० ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	४८४, १४ ।	दादयाः संपूर्णपुस्तक	१४, १० ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	४८१, ११ ।	दादयाः संपूर्णपुस्तक	५४०, १५ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	१०, १४ ।	दादयाः संपूर्णपुस्तक	१११, १४ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	८१, ११ ।	दादयाः संपूर्णपुस्तक	५१५, १४ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	११, ८ ।	दादयाः संपूर्णपुस्तक	१८, १४ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	१११, ११ ।	दादयाः संपूर्णपुस्तक	१८१, १४ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	१४, ८ ।	दादयाः संपूर्णपुस्तक	४०१, १४ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	१८५, १० ।	दादयः संपूर्णपुस्तक	४८५, १४ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	१४८, ११ ।	दादयाः संपूर्णपुस्तक	४८५, १४ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	१८०, १५ ।	दादयाः संपूर्णपुस्तक	४८५, १४ ।
दुर्गायाः संपूर्णपुस्तक	५१८, ५ ।	दादयाः संपूर्णपुस्तक	४८५, १४ ।

हिराजिवाणा जतयः	११०, १११ ।
हिररीर चरे चापि	१००, ० ।
है मल्ले है मया जय्ये	१४८, ८ ।
ह्रीं ह्रीं नावादिनाली ज्ञान्	११८, १४ ।
ह्रीं ह्रीं नावादिनी वेषु	११९, १८ ।

41

यमं धाम्यं चरे जग्रे	१०७, १० ।
यमः सदा सदा सदा च	१८१, ८ ।
यदस्माद् दुःखसम्पत्तिः	११८, ५ ।
यस्यैवात्मन वैराग्यं	११८, ८ ।
यारदात्रसदा सदा	१८१, ४ ।
यस्या सा जगती लोकै	५०८, १० ।
धाम्यमहं तथा भावं	१५८, १८ ।
धाम्यानां कुतुम्हिवो	१००. ११ ।

न ।

न कदापि कदाचिदेव	१८०, ११ ।
न कदापि कदाचिद्वितरेत्	१८०, १८ ।
नक्तं प्रेतपतुर्देवां	४५८, ११ ।
नक्तं सुखीत न नरः	१४, १५ ।
नक्तं च विद्याभ्रमनोदयं	५०, ११ ।
नक्तादिप्रतयोद्ये तु	१०४, ० ।
नक्तानी, चटनी नः काम्	१८, १८ ।
नक्षत्रं देवदेवत	१८, १ ।
नक्षत्रदर्शनात्तत्	५०, १८ ।
नक्षत्रादि नक्षत्राय	१०४, ११ ।
न चटने नार्तिनं कुम्भीम्	४५१, ११ ।
न च विद्याधिकान् नृणाम्	१८५, ११ ।

न चान्धावि सुमन्वीवि	१६१, ११
न तथा मुच्यति त्रिषा	४४०, १८१
न तदा नरेकलोभः	१६०, १५१
न ददाति तया नना	५२६, १११
न दद्यात् भास्वरायार्थं	१६१, १८१
न दानं न तपो दौमः	५०४, १८१
न दूर्जयार्थं वेदेवी	१००, १६१
नद्यां वसुप्रनामिद्यां	१०८, १०१
नद्यां वासुदेजीवे	८२, ११
नद्यां भार्गवदिने	४८६, १४१
न निर्वचति यः चार्थ	८१, १११
न प्रीह्यद्वयोः कार्यं	१४४, ८१
न भूमी वितरेषूपं	१०१, १११
नमस्कारेण चैवेन	१०१, १०१
नमःस्वामे कथा नूयात्	१५५, ८१
न निवीकृत्य दद्यात्	१०१, ११
नमो भगवते नूयात्	१२५, १५१
न यद्येषुं कुचापि	१०१, ५१
नयमानयनार्थं हि	१११, १५१
न लोके वास्तवे नापि	१८०, ११
नयदुर्गाक्षया पूज्याः	१८१, ५१
नयमे दिव्ये दहः	१११, १११
नमेऽपु श्रद्धासंघटं	५६०, १११
नरो दोषाजतं ददा	५१०, ८१
नयमी चाहमीविदा	५१५, १०१
नयमी पुननामाय	८१, १५१
नयमी नयमीवि	४०, १८१
नयमी तु कदा पूज्या	४१, १११

नवम्यां वसु-विहाजो	४१, ४ ।	नासि जीवां प्रकल्पः	१०८, १०९ ।
नवम्यां वसिष्ठानस	१०४, १२ ।	नित्यं हवोरवमयोः	१०९, ११० ।
नवम्यानेकभक्तस	४१, १९ ।	नित्यं नैमित्तिकं कार्यं	१०९, ११० ।
नवम्यां पूजनेचसु	१०८, १९ ।	नित्यस्य कर्मसो वासिः	१०९, ११० ।
नवाग्रं नैव नवायां	४५१, १९ ।	निदायकाद्ये पावीयं	११०, १११ ।
	४८९, ० ।	निमित्तं काकुमानित्य	११०, १११ ।
नवीदके नवाग्रे च	१८४, ० ।	निम्बस्य भक्ष्यं तैलं	८०, ८ ।
	४८०, ० ।	निरंशं दिवसं विहिं	११०, ५ ।
नवाग्रासभने देवी	४८०, १९ ।	निर्ममं मणिमं	१११, ११२ ।
न ग्रायाय मतिं दद्यात्	५०१, ८ ।	निर्ममं मणिमं जीर्णं	१११, ११२ ।
न लाभायं वषट्कारं	१८४, १ ।	निर्मास्यतुलसीमातां	१८१, १८२ ।
नामविद्या च या पठो	५१, ९ ।	निर्मास्यभारी विष्णोस्तु	१०८, १०९ ।
नामविद्या न कर्मणा	१९, १९ ।	निर्मास्यभारिणी चास्या	५५९, १९० ।
नामानिह्रास पञ्चम्यां	१४, १५ ।	निर्मास्यं नोपयोक्तव्यं	१८१, १८२ ।
नाडीमचवदिवसे	११९, ९ ।	निवेदयेत् पुरोभागे	१८९, ९० ।
नाडीपठ्या तु नाचपं	११५, ० ।	निवेदयेन्महादेवे	१८८, १०१ ।
नाति देवी वसिं तनु	०८८, १० ।	निमि सापो दिवोत्तमं	४०८, ११० ।
नाहने निधियत् किञ्चित्	१८८, ८ ।	निमीये वरदा क्षणीः	४५४, ८० ।
नादीक्षितो विधेयात्	११८, ० ।	निषेकादिः श्रमवापनः	५०४, ०० ।
नाद्यात् सूर्यपदात् पूर्वं	१०४, ५ ।	निडोविने तथाभवे	११८, ११९ ।
नाधीयित नरो नित्यं	५९५, ९ ।	निष्ठावान् राजमाणां	४५८, १०० ।
नावाविधीपकरयैः	१८०, ० ।	नीचैरासजमासाद्य	११९, १२० ।
नाभ्यङ्गमर्गे न च भूमिपुत्रे	८८, ४ ।	नीराज्यं दमस्यान्	१०८, ११० ।
नाहं मध्ये निरोपतं	१८८, ९ ।	नीलपीवी रत्नमिराः	१८९, १८० ।
नारिकेलं कपित्थम्	१८८, १९ ।	नीलोत्पलैर्मणिदैव	११९, १२० ।
नारिकेलजलं काको	१८०, १० ।	नेचेतोयनमादित्यं	११८, ११९ ।
नारिकेलैश्चिपिठकैः	४५४, १९ ।	नेचनीलस्य सधनु	१०८, ११० ।
नालीपादस्य तत्पात्री	१०९, ० ।	नेचमये दिवास्तस्य	१०८, ११० ।

नेतिनिर्वाणि कात्यायनिः १००, १९ ।

नेरन्तर्गेष वो वासं ४९६, १० ।

नेक विर्वापवेदीपः १८०, १९ ।

नेनेचं दक्षिणे वामे १८८, ८ ।

न्यस्रवाः प्रयवादिवाः १९८, ८ ।

न्यासक्रमेण देहे खे १४५, ११ ।

प ।

पञ्चपादं विधायाच १६९, ५ ।

पञ्चादौ च रवौ पक्षा ८५, १५ ।

पश्चिवाः कक्षवा पाद्या १८४, १५ ।

पाश्चिवं वामतो दद्यात् १८८, ९ ।

पक्षद्वयां चतुर्दशां ८६, ६ ।

पक्षद्वयां तथा ज्येष्ठे १६९, ८ ।

पक्षमी च प्रकर्तवा १८५, १९ ।

पक्षमीप्रवृत्तिर्वा १५०, १६ ।

पक्षमी सप्तमी चैव १९, १० ।

पक्षमे च तथा भागे १८, १९ ।

पक्षमूर्ध्वं तथापि १५१, १५ ।

पक्षान्नाति मनोर्यञ्ज १९६, १० ।

पक्षान्नमन्त्रे भागौ ११०, १० ।

पक्षान्नमन्त्रौ १४९, १९ ।

पक्षान्नमेव च चान्नं १८१, १८ ।

पक्षान्नदक्षद्वयाचः १९८, ९ ।

पठेयुः प्रतिवाचा वा ५५९, १० ।

पतङ्गे मन्त्रे प्रादे १८, १९ ।

पतिं वा आभिचरति ५०८, ७ ।

पत्नी जीयति वा वारो ६०, ५ ।

पथं पुण्यं दक्षमेव १६०, ८ ।

पथं पुण्यं पथं तोषं १८१, १ ।

पथावपि च पुण्यानि १६८, ६ ।

पथोविस्कर्तुं रात्रौ १००, १ ।

परमाधूनि वायानि १०८, ८ ।

परमाहं पिबकक्ष १८८, १४ ।

परारोपितहस्तेभ्यः १६५, १४ ।

परिवारमवांशप १५८, ७ ।

पर्यङ्काले च संप्राप्ते ८१, ८ ।

पर्येतु न तिस्रं ८६, १९ ।

पर्येतु मार्धोपित ८६, ८ ।

पक्षमेव पथेच १६९, १८ ।

पशूनां पश्चिमां वापि १८४, १९ ।

पशान् पारथं कुर्यात् ५०५, १९ ।

पाथं पाद्याम्युमे दद्यात् १५०, १० ।

पाद्यादिभिश्च निवेद्यैः ४९५, ६ ।

पाद्याद्यां वामतो वाप्यैः १५६, १९ ।

पायसापूपमिहाह- १०९, ९ ।

पारव्यारामजातैश्च १६५, ८ ।

पारवाहे न सम्येत ४८, ६ ।

पार्श्वयोः दहतौ नाभी १९८, ७ ।

पात्रादिचक्षराद्यन्ते १५९, १ ।

पिच्छाद् दद्यादिमैर्मन्त्रैः १६९, ८ ।

पिष्टभिर्भातभिश्चैताः १००, १९ ।

पिष्टमात्रपतिवाह- ५८, १९ ।

पुनश्चमयि संज्ञान्तां ८५, १९ ।

पुनश्चात्रो वारो चतुः ८८, ८ ।

पुनर्वेदपुनर्वेदा ५९९, ७ ।

[illegible]

[illegible]

पृ०

पञ्चमी आदिभिः सर्वैः	११८, १७ ।
आशुनयन चतुर्दशी	१०९, ११० ।
आशुनयनचतुर्दशी	११७, १४-१७ ।
पञ्चमी आशुनीपुष्या	११६, ११७ ।
आशुनयन चतुर्दशी	११७, ११८ ।
पञ्चमी आदिभिः सर्वैः	११८, १७ ।

वकुलव नपूकव	१८८, १८९
वकुलैरतिवृत्तिव	१००, ८१
वकुलैवेव मन्दारैः	१८९, १८९
वक्रिः कन्दपुरन्दरी	१८९, १९१
वर्दमानेनुपचक्र	१०, ८१
वर्दमानातमानकां	१९, ८१
वलिभिर्मन्त्रपुष्पाधिः	४४०, ८१
वलिदीने तु कुर्भिच	१८९, १८९
वलिभिः साधये वृत्तिः	१८९, ८१
वलिदीनेन वेनेन	१९९, ४१
वडवाक्यविरोधेन	४९, ८१
वाद्येन समापुत्ता	५१८, १९१
वीजभावेन वीजाधि	१९९, ८१
वीजाद्यनाद्यनं दया	१८०, १८९
वृक्षप्रकाशपुरायका	४५, १८९
वृक्षाधी कदलीकाये	१८९, ८१
वृक्षाधी प्रमनयेव	१८९, ४१
वृक्षा तु चर्मलोकायां	१०५, १९१
वृक्षया मुपचा वीजः	५५५, ८१
वृक्षप्रकाश द्वितीयायां	१८, १०१
वृक्षिपाये च कर्मव	४५९, १८९

H

[illegible]

भक्त्या यद्य पुमान् पुण्यान्	११, १० ।
भक्त्यैरयस्य चपतिं	१८१, १० ।
भक्त्यार्षी जीवितार्षी च	१६४, १ ।
भाद्रे मासि समारम्भ	११६, १० ।
भाद्रे मासि चित्ते यत्ने	११८, १ ।
	११८, १ ।
भाद्रकृष्णचतुर्दशी	५११, ८ ।
भाद्रवारीय संयुक्ता	६०, १ ।
भागीभैरवसंक्रान्तेः	११०, १० ।
भुक्तां वीर्यं वाचात्	५६४, १८ ।
भुतविद्यायमायसा	१६१, १० ।
भुतानि ज्ञान उच्यते	१११, ६ ।
भैरवादिभिरवाग्येषु	४८६, १८ ।
भोगार्थे श्रियते यत्न	८१, ८ ।
भोगार्थं यत्नयन्ते	४५८, १० ।
भोगवारे वर्णनेकं	५४१, १० ।

म ।

मकरन्दे रवी जाते	४८१, ४ ।
मकरावस्थिते भागौ	४८०, ११ ।
महायुक्ता च तपायि	१६१, ११ ।
महायुगे यत्नं ददा	४५०, ८ ।
महायुगे प्रतिभायां वा	१०१, ४ ।
महायुगी यत्नपायाच	१८५, ११ ।
महायुगी यत्नद्वये च	१११, १ ।
महिरां दृष्ट्वा दद्यात्	१८८, ११ ।
मार्गं दत्त्वा महायुग	१८०, १५ ।

मनुष्यादे हरे चैव	६०, १-१० ।
मनुष्यादे तु संप्राप्ते	५११, १४ ।
मनुष्यादेव भाग्येव	१५६, ११ ।
मनो मासि चित्ते यत्ने	५१०, ११ ।
मन्थमानामिके द्वे द्वे	१५५, १० ।
मन्थाङ्ग्यापिनी याद्या	११, ० ।
मन्त्रा संस्मरिष्यत्	५११, ११ ।
मन्त्रिभ्यादाकरभं	१५४, १० ।
मनीषायायजमिति	१८८, १ ।
मन्त्रं जपेय पीराय	१५८, ११ ।
मन्त्रेयोक्तारपूर्णेव	१८४, ११ ।
मन्त्रा भुवेव विज्ञेया	१००, १८ ।
मन्त्रा विप्रजने ज्ञेया	११०, १० ।
मन्त्रा मन्त्रादिनी ध्यातुं	१००, १० ।
मन्त्रे चार्कं गुरो वापि	५११, १० ।
मम प्रवर्तते पूजा	१८१, १८ ।
मन्त्रिणं भूमिसंघटं	१६१, १ ।
मन्त्रं निम्नपदाभां	१४१, ० ।
मन्त्राण्येवो दुरनेह	८०, १८ ।
मन्त्राण्येवो गुरो ददा	८१, १ ।
मन्त्राण्येवो संदय	८०, ११ ।
मन्त्राण्येवो यः पश्येत्	८०, १० ।
मन्त्रावयव्यां प्रथमं	४१, ६ ।
मन्त्राभावी प्रवर्तते तु	८०, ८ ।
मन्त्राहुतेवद्विज्ञेया	१५१, १० ।
मन्त्रिणां गुणगुण	१०१, ८ ।
मन्त्रिणां दृष्टातय	१८६, ० ।
मन्त्रिणां यत्नपायां	१८६, १८ ।

मन्त्रिवाङ्मयपुत्रेण	४६६, १६ ।
मन्त्रीदरी तु चौराणां	११०, १८ ।
मातृप्राप्तुमनोर्ध्वे	०६, ६, १० ।
	५००, ८ । ५११, १८ ।
मातृमाते तु सप्तमां	५०१, १० ।
मातृमाते शुक्रपक्षे	५०४, ८ ।
मातृदिपङ्क्तमातेषु	११८, ११ ।
मातृत्वकारणादमां	४८६, १८ ।
मातृचित्ते भूतदिनं	०५, १४ ।
माते मासि तथा शुक्ला	४८८, ९ ।
माते म.सि तिष्ठान् यस्तु	४८६, १५ ।
माते मासि तु वा शुक्ला	५०४, ९ ।
माते मासि तृतीयायां	४८०, १८ ।
माते मासि रटन्यायः	४८०, १९ ।
माते मासि सिताहत्यां	५०१, ५ ।
माते मासि चित्ते पक्षे	४८८, १४ ।
माते मासचित्ते पक्षे	४८०, १० ।
माते मासपक्षि कामं	४८६, ११ ।
माते शुक्लचतुर्थ्यां	४८८, ० ।
माते शुक्लतृतीयायां	४८०, ११ ।
मातां कुमा तिलैः कामं	५०६, ९ ।
मातरं पितरश्चापि	४८४, ११ ।
मातृवत्तु चतुर्थं	४८८, ११ ।
मातृकाम्याययोग्यं	११५, ४ ।
मातार्थं भावरे पुत्रं	१०८, १ ।
माताता चतुर्थ्यासीत्	४९, १० ।
मातासुतोपदायेन	१८१, ११ ।
मातासुतोपदायेन-	११८, ४ ।

मातेर्जीर्णेषु वी माते	४८९, १६ ।
मातेर्जीर्णे चित्ते पक्षे	४८९, १८ ।
मातृजी मन्त्रिका कूर्मा	११८, १६ ।
मातृपक्षिजीमातृ	११५, ११ ।
मातृसंज्ञे यदा पक्षे	४०, १५ ।
मासि भाद्रपदेऽहत्यां	११८, ० ।
मासि भाद्रपदे शुक्ला	१११, ५ ।
माते मभक्षमायका	११६, ११ ।
मातो रवेः क्षात्	११४, १८ ।
मित्रमेऽहत्याये भाते	११०, ५ ।
मौनकर्त्तव्योर्ध्वे	१४१, ११ ।
मुक्ते मन्त्रिणि मुञ्जीत	१०४, ० ।
मुकुक्षैर्नाशवेद्मानुं	११८, ११ ।
मुकुक्षैः पतितेक्ष्व	११९, ११ ।
मुक्तं मातं मासि मासि	११६, १४ ।
मन्त्रोभिः कुमायातृ	१००, ११ ।
मुद्रां विना तु वज्रपथं	१५६, ६ ।
मुनिभिर्हिंरजममुक्तं	१०४, ११ ।
मुद्रा मातो यथा कुतं	४०५, १० ।
मुद्रिवाङ्मयिभिर्हि	१५४, ६ ।
मुद्रार्थे दादमी न क्षात्	५५, ८ ।
मुद्रिं भाते ह्योराखे	१८०, ११ ।
मुक्तमन्त्रं चतुर्थ्याय	१५१, १ ।
मुक्तमातेऽपि सप्तमां	५६०, १५ ।
	११८, ११ ।
मुक्तेन मुनिं संकल्प्य	१४८, ११ ।
मुक्तकर्त्तव्यमातो	१०४, १८ ।
मुमादिरात्रिद्वयमातृमातृ	११८, ६ ।

समस्तानि संप्रदायै	५०५, १८ ।	यथाशक्ति च संजय	१०५, १९ ।
यथासां शोचतिर्देवी	१८५, १९ ।	यदा वाम्यन् भवति	१९०, १० ।
यथै ज्ञानानि संज्ञानया	११४, १० ।	यदा वाम्यं हि भवति	७८, १० ।
मेवमाकादिदीपेष	१००, १५ ।		४८१, १९ ।
मेव पूषति संप्राप्ते	५१५, १० ।	यदा चतुर्दशीयामं	१९, ० ।
मेवभागी च मन्त्रायां	१४०, १८ ।	यदा भवेदतीवास्या	५५, ३ ।
मेवमरविशंक्रान्तिः	१९८, १४ ।	यदा शक्रपतुष्यान्	८, ८ ।
मेवादी मन्त्रो देवा	१४४, १० ।	यदेवास्तमन्त्रः	१००, ७ ।
मेवाद्यपादे कपितोच	१८५, १० ।	यदीभयवापि दिने	७९, ८ ।
मीदकानुदकुर्वाच	१५८, १९ ।	यदहानि मयास्तव	१५८, १ ।
मीदकं साधुसंयुतं	४९४, ५ ।	यद्यत् करोति तत्कर्म	१९०, १० ।
मीवाद्यमानतः कीति	१००, १९ ।	यद्यद्विद्वत्तमं कीर्ति	५०९, १९ ।
मीवाद्यने पीर्यमासी	८९, ९ ।	यद्वर्षमध्येऽधिकमासयुगं	१९९, ५ ।
मीवाद्यपि तथा प्रीतिं	१८९, १ ।	यस्यास्यमन्त्रादौ तु	५००, ४ ।

य ।

य इत्येतिपुष्टान् भोगान्	४८५, १८ ।	यथासं सविता याति	१९, १८ ।
यज्ञोपवीतमहम्वा	१००, १८ ।	यथासं वायवादि	१०८, ९ ।
यथाहारः क्षितः	१४०, ११ ।	यत्किराचसुषीयैव	८९, ० ।
यत्किञ्च सिधवा वैव	४५५, ० ।	यत्किञ्चत्येकपादेन	१८९, ९ ।
यत्किञ्चित्किञ्चिन्न	५९४, १९ ।	यत्तु मानुषवाक्येव	१००, १९ ।
यत्कुर्मं यदुमि चार्च	४८४, ९ ।	यद्य भाद्रपदे मासि	१८८, ० ।
यत्किञ्चित् कथुना मित्रं	१५९, १९ ।	यद्य ज्ञानार्चमासाद्य	११९, १९ ।
यत्किञ्चिदीयदे दानं	१५०, १८ ।	यस्यादित्यदिने भक्त्या	५४९, १८ ।
यत्किञ्च भाग्यं च विद्यतुदेति	१०५, १८ ।	यत्तु दद्यात् पिता वैना	५०८, १९ ।
यद्य विद्यतुदेति पद्यः	१९९, १८ ।	या काचित् प्रतिपदिवा	४८९, १९ ।
यद्य देवे दद्या देवे	१८८, १० ।	यादिः समानिस्तुतिः	५५९, १९ ।
यद्यप्यु जीर्णमासात्	७०, १९ ।	यावत् कस्यातुल्योः	४७४, १९ ।
		यावत्कर्म निवन्ताद्यम्	१९०, ७ ।

वाचनीभिः वाचाभिः	११०, ६ ।
वाचनीयोः सयं देवी	१०४, १० ।
वाचिर्भक्त्या भुक्ताः	१०५, १० ।
वृत्रपदुपजाताभिः	५०४, १५ ।
वृत्राद्या वर्षद्विच	१४८, १ ।
वृत्राद्येव वृत्राणेव	१४९, १० ।
वृत्राभिः कृतधृताभिः	१, १९ ।
वे कारयन्ति कुर्वन्ति	५०, १९ ।
वे आदित्यदिने प्राप्ते	५४९, १० ।
वे पिबन्ति नरा मित्यं	५४९, ० ।
वे पिबन्ति पुनरोवा	१९०, ११ ।
वेयं मार्जशिरे मासि	४८९, १० ।
वेयं दीपाभिता राजम्	१५४, ११ ।
वेयं भाद्रपदे शुक्ला	११८, १८ ।
वेः कर्माभिः सचरितैः	५००, ० ।
वेः कृता दशमीविद्या	४८, १९ ।
वीमाभासी भवेद्यस्य	१८०, ११ ।
वीमो मन्त्रायोदका	१५८, ४ ।
यो नरः कार्तिके मासि	४५८, १ ।
यो माघमास्युपधि	४८१, १० ।
वीऽपि चाक्षुष्यं मासं	१४१, १० ।
वीऽन्दमेकं प्रकुर्वीत	५४९, ४ ।
वीऽन्दमेकं न भुञ्जीत	४१, ८ ।
वी मीमादयवाक्यात्	४०, १ ।
वीऽर्धं वेदिधियदुर्गं	१०८, ११ ।
वी वा सन्मर्षवेदेन	१५८, १५ ।
वीभिः पूजितं चित्रं	५९८, १ ।
वा करोति नरो मित्यं	४५८, ८ ।

वाः कुर्वीत कार्तिके मासि	४५०, १० ।
वाः विवेकभक्त्या	५१०, १० ।
वाः श्रेष्ठ समाहृतः	५९०, १० ।
वाः श्रेष्ठार्चनं चित्रं	५९०, १८ ।
वाः सयं मन्त्रपद्याम्	१००, ८ ।
वा काश्चित् सरितं प्राप्य	४५८, ११ ।

र ।

रत्नीच पुराणानि	४५, ५ ।
रविचन्द्रार्जमाया च	४८, ११ ।
रविचा सकृन्तो मासः	११४, ५ ।
रविसंज्ञमये पुणे	११४, ६ ।
रवी मकरराशिषो	५०१, १९ ।
रवी रौद्राक्षपादयो	१५४, १ ।
रक्षा कवी चरित्रा च	१०९, ० ।
रक्षायां वर्जयिष्यात्	१५, ५ ।
रक्षककृतपापानि	५९४, १९ ।
राजसूयाचमेयाभा	१४८, १९ ।
राजावुदङ्गुलाः कुर्वीत	११०, ५ ।
राजादेव महादेवी	१९०, ० ।
राजी च जामरक्षक	१०१, १० ।
राजी पयोदमो प्राप्य	५९०, ११ ।
राजी दिवा च सम्भाषा	११८, ८ ।
राजी सूर्यपथः	८४, ० ।
राजमायाया संज्ञाया	१५१, १८ ।
राजदर्मवर्णनानि-	८९, १० ।
	११०, ८ ।
राजदर्मनदसं वि	८९, ११ ।

रोहिणीयमविजिताप्रवक्ष्याः	११५, ४ ।
रोहिणी प्रविषद्युक्ता	४८१, ० ।
रोहिणीरहिता लब्धा	१८८, ११ ।
रोहिणीरहिता खेयं	१००, १ ।
रोहिणीप्रवराणे च	१०१, ४ ।

कलीमभवत् पद्म्या	१४, १८ ।
कल्याणिका कली कटिः	८८, ५ ।
कल्पते यत्ता तापस्य	१०९, ९ ।
कवचाण्यगुह्योपेतं	५४९, १९ ।
कवचं मार्गशीर्षे तु	४८९, ५ ।
कलाकमुकहताधि-	१८४, ९ ।
काचान्नमिहताचानि	५००, ९१ ।
किङ्कणां पूजनेदेवी	१०९, ९ ।
किङ्केषु च समक्षेषु	५००, १९ ।
कीर्तिनामक्य दिवसः	५५९, ८ ।

व ।

वत्सराज्येनः पापः	१२२, ४ ।
वत्सराज्ये तु ग्रीष्मे	१२४, ११ ।
वत्सराज्ये यजुषां	१२४, १४ ।
वत्सराज्ये यजुषां यजुषां	१२२, १ ।
वत्सराज्ये यजुषां यजुषां	१२२, ११ ।
वत्सराज्ये यजुषां यजुषां	१२४, ११ ।
वत्सराज्ये यजुषां यजुषां	१०४, ११ ।
वत्सराज्ये यजुषां यजुषां	१०१, १४ ।
वत्सराज्ये यजुषां यजुषां	११, १४ ।
वत्सराज्ये यजुषां यजुषां	१२१, १४ ।

वसुन्तारसमासाद्य-	५१०, ११ ।
वाक्प्रज्ञः सर्वदा चक्षि	४५, ० ।
वामतस्तु तथा धूपं	१८५, ११ ।
वाममुद्धिष्टतावृद्धा	१५४, ४ ।
वामा ज्येष्ठा ततो रीक्षी	१४१, ९ ।
वामे निवेदयेत् पार्श्वे	१८५, ५ ।
वायवाग्नादीन्पर्यन्तमग्नीं	१४५, ९ ।
वायुस्तुतावेत्यपि च	११५, १६ ।
वारिष्ठा तुष्यते देवी	१५०, १६ ।
वारिदानं प्रशस्तं स्यात्	१५०, १४ ।
वायवेन समानुक्ता	१११, १० ।
	५१५, ११ ।
वाक्प्रियैश्च नैवेद्यैः	१८८, ५ ।
वासवाजैश्च पार्श्वे	५१४, ५ ।
वाक्देवीऽभिमतस्तु	११६, ११ ।
विदारोपापराक्षसो	४४९, ४ ।
विषवाक्तरौवन्तः	५०९, १ ।
विषवा नाश्रनं कुर्वीत	१८५, ९ ।
विषास वृक्षमन्त्रेण	११४, ११ ।
विषिदनेन चाग्नीति	१८६, ० ।
विना निवेद्यं न्यायैः	१४५, ११ ।
विनैव ब्रह्मपूजां यः	१४९, १ ।
विपर्ययो तस्यो हन्ता	१५४, ५ ।
विप्राणां वेदविदुषां	५६५, १८ ।
विप्रो यथाज्ञाभस्तुपाकुमार्यः	१४९, ० ।
विमलोन्मर्षिणी ज्ञाना	१४०, १० ।
विष्णुपदादपि चरि	११५, १० ।
विद्येन्मुद्रासने मन्त्री	११८, ११ ।

[illegible]

अरुणसंनयोः त्रिभिन्	४५६, ८ ।	अक्षपते चतुर्णां	११६, १८ ।
अदीर्घ ओषधेदादी	११५, ९ ।	अक्षपते चतुर्दशा	११४, ७ ।
अभिपुत्रसमायुक्ता	१८, १० ।	अक्षपते त्रिभिर्पाद्या	१६, १० ।
अक्षारकसनामाक्ष	४०१, १६ ।	अक्षपते तु सप्तम्या	१३, १६ ।
अर्धं वादरजं वाक्	१०९, १३ ।	अक्षपते नवं धाम्यं	४५९, १० ।
	१८०, ९ ।	अक्षा मृद्वक्षैः कर्तव्या	५७, ८ ।
अक्षयामत्रिंशत्तीर्थ	५१८, ९ ।	अक्षाङ्गारकसंयुक्ता	१९, ५ ।
अक्षयामत्रिंशत् यत्र	५४०, १० ।	अक्षायां माघमासस्य	५०९, ६ ।
अक्षयामत्रिंशत्वाच	५१०, ७ ।	अक्षादम्या पुनर्देवी	५०९ १८ ।
अक्षयामत्रिंशत्वायानु	५४०, ११ ।	अक्षादम्यान् माघस्य	५०९, ९ ।
	५४१, ५ ।	अभिः समुत्तसम्भारः	११८, ९ ।
अक्षयामत्रिंशत्वाच	५१८, १६ ।	अभिः समुत्त चासीनः	११८, १० ।
अक्षयामचमीपे तु	५४१, १५ ।	अभिरत्नकुट्टमुपुः	५६८, ११ ।
अक्षयामे सद्यो यन्मे	१४६, ८ ।	अवः अक्षैश्च त्रयैश्च	११५, ६ ।
अक्षयामे क्षान्दरे च	१५९, १० ।	अन्तेन दद्यात्तः कन्या	५०५, १३ ।
अग्नीषाही कुड्मपि	१०, १ ।	अन्तेन वै प्रयच्छन्ति	५०४, ११ ।
अग्नीषवत्तत्त्वं कुरु	१८९, १४ ।	अक्षय द्विजमुखा	५००, ११ ।
अग्निरात्रिप्रतं यक्षो	५१९, १९ ।	अक्षायां साधिकां कार्यं	५०९, १९ ।
अग्निं घोरा तथा प्रेता	७५, ८ ।	अक्षांश्च अक्षसम्पर्कं	५६०, १९ ।
	१६१, १० ।	अक्षे चैवं भवेद्भुतं	५०९, १८ ।
अग्निं भान्ता सुखा राजन्	१०, १४ ।	अक्षो बानुपनीतो वा	५६८, ९ ।
अग्नीषवत्तत्त्वं कुरु	११९, १९ ।	अक्षं पक्षं तत्र सूर्ये	१४८, १५ ।
अक्षयिष्ठं मधुरस्य	६४, १ ।	अक्षायमनक्षीनस्य	११५, ८ ।
अक्षयकालेभ्यः दद्यात्	४८६, ५ ।	अक्षं प्राक्षयमुखा	५६८, ६ ।
अक्षयकाले नक्षत्राणि	४८६, ८ ।	अक्षयिष्ठे समुत्तमे	१५, १६ ।
अक्षयकाले नक्षत्राणि	४४१, ११ ।	अक्षं तेनापि कर्तव्यं	१५६, ८ ।
अक्षयकाले पूजयेत्	११६, १६ ।	अक्षयदिपवं क्षाती	१०८, ११ ।
अक्षयकाले सप्तम्या	१३, १९ ।	अक्षयेन समायुक्ता	११०, १९ ।

वाववी दोर्जेनवमी	१८१, १५ ।
वीमुदय महेष्वाभि	१४८, ५ ।
वीरामतोववी प्रीक्षा	५१५, ० ।
वीचं मयकुवी जिह्वा	१११, ० ।

घ ।

वद्वीतिशुद्धेतीति	१०९, १५ ।
वद्विखीर्षसदवाधि	४८४, ४ ।
वट्काडके वाप्यय सप्तमे वा	८०, १८ ।
वष्मासात् सिद्धिमाप्नोति	१०१, ९ ।
वटोमुपोष्य यः सम्यक्	१९, ११ ।
वटोसमेता कर्तव्या	९, ११ ।
वट्टादम्यप्यमावस्या	४, १९ ।
वट्टादमी पञ्चदशी	८४, १९ ।
वट्टा तु द्विवर्षमांसः	११०, १८ ।
वट्टा तैलमनायुधं	८४, १८ ।
वट्टा यो नियतो भूमा	१०, ९ ।
वट्टा विप्लवतरो वीचं	१९०, ९ ।
वट्टा सायं प्रकुर्वीत	१०१, ९ ।
वट्टेकादशमावास्या	१०, ९ ।
वीरुमोदासनं कुर्वीत	१०१, ९ ।

स ।

सकलीकरणं पद्यात्	१५१, ९ ।
सकलीकृत्य तत्प्राधान्	१५१, ११ ।
सके जातोऽपि नकां न	१४०, ११ ।
सङ्ग्रापूर्णे पुनः कुर्वीत	१०९, ८ ।
सत्यं दमस्तथा दामं	५०९, १० ।
सयी दमविधेः पापैः	१८१, ९ ।

सन्धाकाशे वहा रात्रिः	१०९, १९० ।
सन्धाऽनर्जितविघात	५९९, ११ ।
सन्धारानीर्ण कर्तव्यं	८१, १९ ।
सपिण्डीकरणे चैव	११४, ९ ।
सपुत्रस्य सभार्येव	४९, १० ।
सप्तधावर्जनं कृत्वा	५५८, ० ।
सप्तापरान् सप्तापरान्	५१४, १४ ।
सप्तमी ग्राहमीयुक्ता	१०, ११ ।
सप्तम्यां देव सा ज्ञाता	४८९, ९ ।
सप्तम्यां गन्तुमुक् दद्यात्	१०, ८ ।
सप्तम्यां पञ्चिकापूजा	१९८, १४ ।
सप्तम्यां विप्लवरात्र्यानां	१९५, १८ ।
सप्तम्यां सृष्टतत्त्वैः	८०, १० ।
सप्तम्यर्चायुतं सम्यक्	१८१, १४ ।
सप्तम्येन भवेदक्षं	१८०, ८ ।
सम्यक् सुपूजितः पुण्यैः	१४९, ८ ।
सम्यक् सन्धादिता पूजा	१५०, ५ ।
	१८४, ९ ।
सर्मा वावद्वेयस्य	८१, ११ ।
समुद्रे विमलतृपार्थे	५१८, १९ ।
सम्पूज्य विधिवद्भार्य	१९०, १० ।
सम्पूज्य कार्तिकेयमु	१४, ९ ।
सम्पूर्णे तृप्तयोर्भवे	११०, ११ ।
सम्पूर्णेकादशी वच	५१, १० । ५४, ९ ।
समिधा वा सप्तदेया	११, ११ ।
सर्मे पर्युपितं सर्मे	१९५, ९ ।
सर्मेभूतभयं वाधिः	१८, ११ ।
सर्मे महाकर्म तीर्थ	१९९, ११ ।

सर्वविद्वां काप्रथमं	११८, १ ।	सर्वविद्वां कपिका	११८, १८ ।
सर्वलोनापि कर्तव्यं	८९, ५ ।	सर्वलोचि तथान्यानि	११८, १७ ।
सर्वलोचोन्मेषात्	१४०, ११ ।	सर्वलोचिस्तुतिश्च	११८, १३ ।
सर्वलोचि वरकीयादि	११८, १५ ।	सर्वलोचिः शब्दरहितः	१०९, ११ ।
सर्वलोचिनां सामान्यं	४५, १ ।	सर्वलोचिनां सामान्यं	११९, ११ ।
सर्वलोचिनां वरकीया	१००, १० ।	सर्वलोचिनां सम्यक्	१८३, १६ ।
सर्वलोचिनां मन्त्राणां	१४०, ० ।	सर्वलोचिनां चैव	८८, १३ ।
सर्वलोचिनां मन्त्राणां	१६९, १८ ।	सर्वलोचिनां नरः शाला	५८, १८ ।
सर्वलोचिनां कावकाणां	११०, ११ ।	सर्वलोचिनां सनिहन्ता	५४४, ६ ।
सर्वलोचिनां जगदिवरी	५६०, ४ ।	सर्वलोचिनां सूर्यवारे	११९, १५ ।
सर्वलोचिनां जगत् देव	५०९, १९ ।	सर्वलोचिनां सूर्यवारे तु १०; १८ । ४८८, १० ।	
सर्वलोचिनां सूर्यवारे	११८, १८ ।	सर्वलोचिनां तु नाभीयात्	१०६, १८ ।
सर्वलोचिनां सूर्यवारेऽपि	५१४, ८ ।	सर्वलोचिनां तु	१४०, ८ ।
सर्वलोचिनां सूर्यवारे	०८, १ ।	सर्वलोचिनां तु	०४, १९ ।
सा तिथिस्तद्विषयं	१६, ९-८ ।	सर्वलोचिनां तु	११९, १८ ।
सामान्यतया जितेन्द्रियाय	११, ५ ।	सर्वलोचिनां तु	५००, ११ ।
सामान्यतया पापेभ्यः	१४८, १३ ।	सर्वलोचिनां तु	१०८, १३ ।
सावित्रीमर्चयित्वा तु	११९, १ ।	सर्वलोचिनां तु	१८०, ४ ।
सा वैशाखमासाय	११८, १० ।	सर्वलोचिनां तु	१८०, १५ ।
सायमासमायोरङ्कोः	६५, १३ ।	सर्वलोचिनां तु	११०, १३ । १४०, ० ।
सायमासमायोरङ्कोः सात्	१८, १ ।	सर्वलोचिनां तु	११०, ११ ।
सायमासमायोरङ्कोः	६५, ८ ।	सर्वलोचिनां तु	६९, १३ ।
सायमासमायोरङ्कोः	८०, १ ।	सर्वलोचिनां तु	१००, ८ ।
सायमासमायोरङ्कोः	५१३, ११ ।	सर्वलोचिनां तु	५८, ६, १०९, १ ।
सिंहमासमायोरङ्कोः	११९, ११ ।	सर्वलोचिनां तु	४६, ८ ।
सिंहमासमायोरङ्कोः	१८५, ११ ।	सर्वलोचिनां तु	११४, १३ ।
सुन्यसुन्योप-	१५६, १३ ।	सर्वलोचिनां तु	११९, १८ ।
सुन्यसुन्योप-	११९, ८ ।	सर्वलोचिनां तु	१४५, ११ ।

संज्ञान्यासुपवाचन	४६, १४ ।	संज्ञापदेन दद्यात्	४८४, १६ ।
संज्ञान्यासुपवाचीन	४६, ११ ।	संज्ञेत्याचमनीयम्	१५८, १० ।
संज्ञान्यासं यद्वदन्नाद्य	८०, ५ ।	संज्ञेभारतसूत्रेण	४६४, १० ।
संज्ञान्ये पुनश्चाद्य	८५, १ ।	संज्ञामन्त्रेण बद्धे	४८४, १० ।
संज्ञानिषु च संज्ञासु	५६६, १५ ।	संज्ञान्यासः समाधि क्तुः	८९, १५ ।
संज्ञा तुलसीकाठं	१६९, १५ ।	संज्ञानुवा चोपपद्ये	११०, ८ ।
संज्ञेयं दमन्याम्	२६८, १६ ।	संज्ञं वा भाटपुत्रेण	२०९, १६ ।
संज्ञेयं प्रत्यग्भवे	१५१, ४ ।	संज्ञं विज्ञेयं कुतुम्	१६४, १६ ।
संज्ञेयस्य प्रीतिं	५४६, १० ।	संज्ञिकादिकमेवे	११८, १० ।
संज्ञेयं यदा वरे	०८, १० ।	संज्ञे नरे तुलसीने	१०५, ८ ।
संज्ञेयस्य प्रथमः	८०, ४ ।	संज्ञेयस्य विमलं	१०४, ९ ।
संज्ञेयस्य संज्ञो	११६, १० ।		४ ।
संज्ञा जन्मदिने	५६१, ४ ।	संज्ञेयस्ये दद्यात्	२८०, ८ ।
संज्ञा मुक्ता च उच्छिष्टं	५०१, १२ ।	संज्ञेयं दीयते तासी	२१०, १६ ।
संज्ञेयं वसुधं पुनः	१५८, २ ।	संज्ञेयं संज्ञता वे तु	१०९, १० ।
संज्ञे जपे तथा दाने	१०८, १० ।	संज्ञेयभोजनं ज्ञानं	५०, १६ ।
संज्ञे वसे च नैवेद्ये	१०४, ४ ।	संज्ञेयतेऽमुजवन्तो	४५०, ४ ।
संज्ञेयवासनियमे	१९, १० ।	संज्ञेयं शुद्धसप्तम्यां	२६, ५ ।
संज्ञं कुर्वन्ति वा नार्यः	५९०, ४ ।	संज्ञायुक्ते चौरदिने	५४९, १० ।
संज्ञं कृत्वा तु वे वेचित्	१६६, ४ ।	संज्ञादि-महतीयेन	४४४, ४ ।
संज्ञं दानं जपो होमः	८, १४ । २५, ८ ।	संज्ञेयं नतिः मिरसि	१२८, १ ।
संज्ञं दानं जपः ज्ञानं	८२, १० । १०८, ११ ।	संज्ञेयस्य नमः पूर्णं	१२६, १६ ।
संज्ञं दानं जपो जपः	५२२, २ ।	संज्ञेयं नतिः मिरसि	१२८, ० ।
सुद्धा संज्ञेयवाद्योति	५२५, १० ।	संज्ञेयं नतिः मिरसि	४४४, ११ ।
संज्ञेयवीर्यं पुनः	१०६, ११ ।	संज्ञेयं नतिः मिरसि	२४६, ८ ।
संज्ञेयं शुद्धभावे तु	११८, १८ ।	संज्ञेयं नतिः मिरसि	५४९, १४ ।

वर्षक्रियाकौमुदी ।

श्रीश्रीसीतारामाभ्यां नमः ॥

चिन्तामोचति धातरि व्रजबधूचिन्तेषु पात्रोचति
मीराजि सुवति प्रसादविहितम्यामान्जन्मोचति ।
यन्नेषाच्चक्षुषातुरी जलधिजावक्त्राम्बुजेऽलोचति
शौषीभारहराय चादवकुक्षोत्तंसाय तस्मै नमः ॥ १ ॥
धुनोतु ध्वान्तमस्माकमन्तसिन्ताभिसम्भृतम् ।
गोविन्दवदगोदक्षत्पाञ्चजन्यजयध्वनिः ॥ २ ॥
येन ज्योतिषपङ्क्त्येषु निगतां मार्त्तण्डत्रिम्बायितं
श्रीगोविन्दपदारविन्दयुगले शौकामराजायितम् ।
वेदान्तसूतिसन्ततचिपयगोम्बे हिमाद्रौयितं
केषां नो परिशीलितो गणपतिर्भट्टः सतां दुग्धिधः ॥ ३ ॥
तत्तत्तुजम्भा विदुषामसुरागमधूसिकाभिराश्रितः ।
मधुरिपुपदारविन्दमद्भान्तमाधुरौरवाभिन्नः ॥ ४ ॥
आलोप्याश्लिष्यसंयज्ञानविक्रमं दृष्ट्वा पुराणान्वपि
प्रोक्ताः सम्यगधो विविच्य सुनिभिर्मन्त्रादिभिः संहिताः ।
श्रीमत्तत्तपदारविन्दविषयदूषिभरोद्देशतः
श्रीगोविन्दकविः करोति कवितार्ता कर्मक्रियाकौमुदीम् ॥ ५ ॥

अथ संवत्सरकाले निरूपणीये प्रायशः कर्माधिकरतया विहितानां तिथीनां प्राधान्यात् प्रथमं तावन्तिथिसंख्येयनिरूपण-पूर्वकं कर्मापयुक्तभागा निरूप्यन्ते ।

तिथिसंख्येयसूत्रं सूर्यसिद्धान्ते,—

चर्कादिनिःसृतः प्राचीं यथात्यहरहः शशी ।

१[भागैर्दादशभिस्तस्यान्तिथिसंख्येयमसं दिनम् ॥]

तच्चन्द्रयानमंग्रैस्तु श्रेया द्वादशभिस्तिथिः ।

अमावस्यान्तर्द्वये सूर्याचन्द्रमसोः सहावस्थाननियमः, प्रतिपदा-रक्षे चर्कादिनिर्गतः सन् शशी प्रत्यहमर्कात् प्राचीं दिशं प्रयाति तत्प्रत्यहं चन्द्रस्य प्रयाणं द्वादशभिरंग्रैः परिमितं तिथिरेका श्रेया ।
१आवता काक्षेनार्कमवधिं कृत्वा द्वादशांशपर्यन्तं चन्द्रस्य प्रयाणं ज्ञात्वा च काक्षः तिथिः ज्ञादित्यर्थः ।

तच्च चन्द्रस्य द्वादशांशप्रयाणं कदाचित् समगत्या षष्टिभिर्दण्डैः कदाचिन्मन्दगत्या किञ्चिदधिकैः कदाचिच्च शीघ्रगत्या किञ्चि-ज्युनैर्भवति । एवं चिंशद्वादशांशप्रयाणे चिंशन्तिथयः स्युः पुनरपि द्वांशान्ते सहावस्थानमिति । तासाञ्च चिंशन्तिथीनां यथाक्रमं प्रति-पदादयः संज्ञाः ।

प्रथमपञ्चदशद्वादशांग्रैः सूर्याचन्द्रमसोः सहावस्थानं भवति, यच्च प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तः शुक्लः पक्षः, शेषेस्तु प्रतिपदादि-द्वांशान्तः कृष्णः पक्षः । शुक्लपक्षे प्रत्यहं चन्द्रस्य कक्षावृद्धिः कृष्णे च क्षयः । एवं पक्षद्वयेन चानयो मासो मुख्यो ज्ञातव्यः ।

१ यच्च शुक्लके,— []—चिह्नितपादद्वयं नास्ति ।

२ यच्च शुक्लके,— यथावत्तावदेव ।

तेनाकांत् कनिर्मलकाशमारभ्य चन्द्रस्य प्रतिबाह्यांशप्रकाश-
काशस्थितिरिति लक्षणं संपन्नम् ॥

अन्ते तु चन्द्रस्य प्रत्येककक्षणां वृद्धिचयकाशस्थितिरिति
वदन्ति । तस्मान्दं, चयवृद्धोर्ध्वयोरननुगमकत्वे^१ कानार्थतापत्तेः,
अपेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकक्षावशिष्ट इति ह्यन्वोस-
परिशिष्टवचने तिचिदये एककक्षाचयप्रतिपादनाच्च ।

तच्च यस्यां तिथौ यत्कर्म विहितं वा तिथिर्यस्मिन् दिने,—

“पूर्वांशो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणां पराहः पितृणा-
मित्यादिभूतिभिः, तथा पूर्वांश एव कुर्मीत देवतानाञ्च पूजन-
मित्यादिभूतिभिश्च” यथायथं विहितेषु दिवा^२[पूर्वांशमध्याह्नः-
पराहराधिकालेषु सम्भते, तच्च काले तस्मिन् दिने तत्तिथौ
कर्मानुष्ठानमसंग्रथमेव ।

यदा त्वेका तिथिर्दिनद्वये कर्मयोग्या विहितकाले सम्भते न
सम्भते वा तदा कदा] कर्मानुष्ठानमिति संग्रथे युग्मवचनादेव
व्यवक्ष्यामाह मन्त्रपरिशिष्टम्,—

युग्माग्निकृतभूतानि षण्मुन्योर्वसुरग्रथोः ।

इद्रेष द्वादशी युक्ता चतुर्दशा च पूर्वमा ॥

प्रतिपदाप्यमावस्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।

एतद्भाष्यं महाघोरं वन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥

युग्माग्नौति द्वितीयाद्वितीये कृतभूतानि चतुर्थीपञ्चम्यौ षण्मुन्योः

१ “सु” अनुगमकत्वे ।

२ “म” युक्ते [] विहितसन्दर्भो वाच्यः ।

वटीवसन्ती वसुरग्न्योरहमीनवन्ती । प्रथमार्धे वटी चार्धः शुक्ल-
मित्यनेनान्वयो वा ।

इद्रेष दादशी युक्ता एकादशीदादशौ चतुर्दशीपौर्णमासौ
अमावस्याप्रतिपदौ च एतयोर्दशोर्दशोऽसिध्योर्द्युग्मं परस्परविषमन्ती
महापक्षं तत्र कृतस्य कर्मणो महापक्षत्वान्नदपि ।

तथा अथमर्थः,— यस्मिन् दिने द्वतीयायुक्ता द्वितीया स्यात्
स्यैव कर्माहं न तु पूर्वदिने प्रतिपद्युक्ता तथा द्वितीयायुक्तेव
द्वतीया कर्माहं न तु परदिने चतुर्थीयुक्तेति ।

अतएव “एतद्व्याप्तं महाचोर”मित्यादिना व्यसतिर्धेर्निष्ठासुवादः
कृतः । एवमन्यायमिति तिथीनां बोद्धव्यम् ।

तथा व्यक्तसुक्तं तत्रैव,—

वज्रहृन्मयमावासा सप्तपञ्चे चयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेष्वसंयुताः ॥

एताः वज्राद्या एतत्परतिषिभिः सप्तम्यादिभिर्युताः, परास्तु
सप्तम्यादयः पूर्वेष्ववज्रादितिथिना युताः पूज्याः कर्माहं
इत्यर्थः । तिथिशब्दो द्विविधः ।

अथ सप्तपञ्चे चयोदशीचतुर्दशोर्द्युग्मताभिवशात् शुक्लपयो-
दश्या अयुग्मत्वमभिहितम् ।

अतएव पूर्ववचने चतुर्दश्याय पूर्वमेत्युक्तम् ।

तथा वसुरग्नौतायाम्,—

एकादश्याहमी वटी द्वितीया च चतुर्थिका ।

चतुर्दश्यामावसा उपोष्याः कुः परान्विताः ॥

नागविद्धा च वा षष्ठी सप्तम्या च तत्राहुः ।

दशत्येकादशी विद्धा ^१[चयोदश्या चतुर्दशी ।

भूतविद्धाप्यमावस्या न पाश्चा सुनिपुत्रवैः ।

उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः ॥

चतुर्दश्यं शुक्ला पूर्व्यवचनात्, नागतिथिः पञ्चमी,] चयोदश्या चतुर्दशीति शुक्लपक्षविवरणं कृत्वा पक्षे तयोः पूर्व्यवचने युग्मताभिधानात् । भूततिथिश्चतुर्दशी । तत्र प्रतिपदिद्धा द्वितीया ^२[तृतीया-] विद्धा चतुर्थ्यपि बोद्धव्या । न पाश्चेति दैवकर्म्मणीति शेषः, उपोष्याः सूरित्यभिधानात् पूर्व्योक्तवचनानामपि दैवकृत्यमधिकृत्याभिधानाच्च । अतएव गोपवासमात्रविवरणमिदं वचनं, एतदर्थमेव “उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः” इति पुनरुक्तम् । ताः वक्ष्याम्यः ।

तथा व्यक्तमाह जावाभिः,—

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिप्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

दिवा दैवकर्मानुष्ठानेऽहःसु मध्ये युग्मतिथिसंयोगान्तिथयः पुण्याः प्रशस्ताः स्युः, अन्यथाहविहिते कर्मानुष्ठानमनर्थकं स्यात् । नक्तादिः प्रदोषः निशानाचोपलक्ष्यं रात्रिप्रते तु रात्रौ युग्मतिथिसंयोगो विशिष्यत इत्यर्थः ।

शिवरक्षसे,—

चतुर्थ्येकादशी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

१ “ख” पुस्तके [] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ [] चिह्नितांशो “न” पुस्तके नास्ति ।

कर्त्तव्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषु मिश्रिताः ॥

एतानि तु वचनानि व्रतादावुभयदिने विहितकालस्याभे संशय एव । असंशये तु यदिने विहितकाले तिथिसाभस्तस्मिन्नेवेति प्राशस्तं । यत्र तु षडपक्षमीव्रतादौ सप्त्यादिपूजनं प्रधानं तदङ्गत्वेनोपवास-विधिरपि यस्मिन् दिने पूजनं तत्रैवोपवासो निर्विवाद एव ।

यत्र तु रामनवम्यादावुपवासो देवपूजनस्य प्रधान्येन इत्थं विहितं तत्रोपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वात् ^१[यदिने रात्रावपि शुक्ल-तिथियोगस्तत्रैवोपवासस्तत्तिथिविहितं पूजादिकस्तु व्यस्ततिथावपि तत्परदिने पूर्वाह्ण एव संशयाभावेन शुक्लवचनस्याविषयत्वा]दिति व्यक्तमुक्तम् भविष्ये,—

षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।

यतः सोपासनायेह षष्ठ्यामाहुर्दपोषणम् ॥

एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः ।

उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्धनदियं तथा ॥

सप्तम्यावुपवासः सूर्यपूजनस्य विहितं तत्र पूर्वदिने शुक्लतानु-रोधात् रात्रिमात्रयोगेऽपि षष्ठीयुक्तेव सप्तम्युपोष्या न तु परदिने सकलदिनस्यापि षष्ठीयुक्ता सप्तमी, यतः नाष्टमीयुक्ता सप्तमी सूर्यसोपासनायार्चनाय भवति तत्रैव पूर्वाह्णे सप्तमीलाभात्, ^१पूर्वाह्ण एव देवस्यविधानात् संशयाभावात्, संशये हि शुक्ल-

१ क., ख., चिह्नितपुस्तकद्वये [] चिह्नितान्तो नास्ति ।

२ न., पुस्तके । सप्तमीलाभादिति पाठो नास्ति ।

वर्षक्रियाकौस्तुभे ।

वचनप्रवृत्तिः । उपवाससम्बन्धोराचम्यत्वाद्युभयदिनसंग्रहे वृद्ध्यां षष्ठी-
युक्तायां सप्तम्यां पूर्वदिनेषु युष्मादराशुमय आहः ।

अथ यद्यपि सप्तम्यासुपवासः श्रूयते तथापि सप्तमीपदस्य
सप्तम्यन्धोराचोपसक्तता वचनात्, अन्यथा, अहोरात्राभोजन
एवोपवासपदस्य शक्तत्वादार्ष्टिकसप्तम्यादिग्रतस्तोषापत्तिः, न च
विच्छेदेन द्वादशसप्तमीमहोरात्रव्यापिता सम्भवति ।

एकादश्यामिति यथा द्वादशीव्रते द्वादश्यासुपवासो विष्णुपूजा
च विहिता तथैकादशीयुक्तायां द्वादश्यां युष्मादरात्^१ पूर्वदिने
उपवासं श्रूयन्ति, परदिनम् द्वादश्यां विष्णुपासनाय तथैव
पूर्वाह्णसाभात्, तथेयमपि सप्तमीत्यर्थः ।

यदोभयदिने पूर्वाह्णसाभस्तदा पूजापि तथैव युष्मादरेष्वेवेति
ध्येयम् ॥

एवञ्च यथैकस्मिन् दिने विहितकाले तिथिः साङ्गकर्मानर्हा
अन्यदिने विहितकाले किञ्चिदवसानात् साङ्गकर्मानर्हा, तत्र
साङ्गकर्मानर्हस्यतिथेरपि ग्रहणं संग्रहभावेन युष्मावचनाविषयत्वात् ।
विधिना तु साङ्गप्रधानकर्माङ्गोचरतयैव तिथिर्विधीयते तदनर्हा-
यास्तु विधेरेकप्रवृत्तिः स्मृतः संग्रहः ।

न चानेनैव युष्मावचनेनान्यतिथिसहायभावेन विहिततिथौ
कर्म विधीयते, अतएव काले सप्तु समारम्भकालेऽपि समापये-
दिति वचनमिति वाच्यं । विहिततिथौ साङ्गकर्माणि कृते कर्म-
वेगुत्थप्रसङ्गात् अन्यतिथिसहायभावेनैव विधानम् ।

अन्ये तु, इयमच विधीयते एकोऽन्यतिथिनिरपेक्षतया दिव-
स्यतानिमित्तेन विहिततिथेर्नियमेन विधिः अन्यस्तु तिथ्यन्तर-
संज्ञिततया विहिततिथिरिति वदन्ति । तदयुक्तं, प्रमाणाभावात्
विधिद्वयगौरवाच्च, एकस्मिन् वाक्ये विधिनियमयोरभेदोक्तत्वाच्च ॥

वस्तुतस्तु नेदं विधायकं युग्मवचनं किन्तु विधिप्राप्तायास्तिथे-
र्दिवस्यतानिमित्तेन नियमविधायकं विधिसु साङ्गप्रधानकर्मा-
शीयामेवेति ।

काले क्षणितिवचनस्तु अयमर्थः विहिततिथौ कर्मानुष्ठाने
पूर्वाह्णादिप्रश्नकाले कर्मारभ्य तदहिरप्रश्नकालेऽपि कर्म
समापयेत् न त्वन्यतिथेः कर्माण्यन्यतिथौ^१ तद्विधिविरोधादिति ।

एवं नक्षत्रस्याप्येकदिनसम्बन्धे तद्दिन एव दिनद्वयसम्बन्धे तु
सम्बन्धे खानादौ युग्मविधिः । उपवासे तु,—

उपोषितस्य नक्षत्रं येनासं याति भास्करः ।

तत्र वा युज्यते राम निग्रीधे शशिना सप्त ॥

इति विष्णुधर्मवचनात्, रात्रिसम्बन्धेन व्यवस्था रात्रौ नक्षत्रस्य
वीर्यवत्त्वात् ।

अथ तु विशेषोऽस्ति तत्र यस्तापि तिथिर्याह्ना विशेषानुरोधा-
देव संशयाभावात् ।

अग्निपुराणे,—

नागविद्वा तु वा षठी शिवविद्वा तु वृत्तमी ।

इत्यनेकादशी विद्वा दुर्मन् वक्ष्यात् पुराफलम् ॥

“सु” इत्यने कर्मान्यतिथौ ।

दशमेकादशी च न गोपोद्या सा भवेत्तिथिः ।

अवधेन तु संशुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥

शिवतिथिरष्टमी । अथ 'अवधायोगो विशेषः तदुरोधाश्रय-
तिथेरपि ग्रहणम् । यदा त्वभयदिने अवधायोगस्तदा बुध्मा-
दरेणैव व्यवस्था ।

तथा वारयुक्तितथौ संशयाभावात् व्यस्येऽपि कर्मानुष्ठानम् ।

यथा देवीपुराणे,—

यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्त वै भवेत् ।

तदा सा सुखदा श्रेया सुखा नामेति कीर्तिता ॥

दानदानादिकं कर्म सर्वमद्ययमुच्यते ।

आदिपुराणे,—

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदादित्यदिनं भवेत् ।

सप्तमी विजया नाम तत्र दानं^१ महाफलम् ॥

दानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च ।

सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम् ॥

भविष्ये,—

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ॥

अमावस्यां यदा वारो भवेद्भूमिपुत्रस्त च ।

गोसहस्रपक्षं दद्यात् क्षानमात्रेण जायते ॥

१ म., पुस्तके, अवधायोगविशेषः ।

२ "स म" पुस्तकद्वये, दत्तं ।

वैश्वदेवसूक्तम् ।

श्रिगीवाणी बुद्ध्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोचरस्यस्य दद्यात् खानं यन्मौनिना कृतम् ॥

श्रिगीवाणी चतुर्दशीयुक्ता अमावस्या व्यस्तापि प्रशस्ता इत्यर्थः ।

श्रद्धात उत्थानमारभ्य मौनिना सतेत्यर्थः । अन्यथा वैश्वदेवात्
वर्चदेव खाने मौनविधानादिति ।

एवं बुधाष्टमीप्रतापपि श्रेयम् ।

वचनात्तु कश्चिद्व्यस्तित्येवपि ग्रहणम् ॥

यथा भविष्ये,—

कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।

तथा, अक्षामे रोहिणीभक्त्या कार्याष्टम्यसुगामिनीत्यादि
विशेषो वक्ष्यते ।

देवीपुराणे,—

युगाद्या वर्षद्विष्व सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमौच्यते न तत्र तिथियुग्मता ॥

एवं माघसप्तमीविहितं खानपूजादिकं यस्मिन् दिने अक्षो-
दयवेक्षायां सप्तमी तत्रैव कार्यं नात्र युग्मवचनावकाशः ।

यथा भविष्ये,—

सूर्यग्रहस्तुत्या हि शुक्ला माघसप्तमी ।

अक्षोदयवेक्षायां तस्यां खानं महाप्रबलम् ॥

अथ यदा एकस्मिन् दिने रात्रिग्रेवे सप्तमी तत्रैव परदिन-
मभिधीयते तत्परदिनेऽपि किञ्चिद्दृश्यते, तदा अक्षोदयवेक्षायां

दिनद्वये प्राप्तौ युग्मादरेष व्यवहोति चेष्टितं, तच्च, तिथिद्वयस्यैक-
दिनसमन्वयेनैव चयुग्मत्वं व्यसत्त्वं चावश्यं वाच्यं चान्यथा तिथियुग्मा-
वस्था च भवति । दिनव्यवहारस्तु सूर्योदयात् परम् । तदुक्तं
सूर्यसिद्धान्ते ।

उदयादुदयं यावत् सावनाहः प्रकीर्तितमिति ।

ततश्चादयोदयवेसा पूर्वदिनस्यैव तच्च च वर्तमाना सप्तमी सम्पूर्णेव
परदिने किञ्चिदिनिर्गताया एव सप्तम्या व्यसत्त्वं । एवञ्च सम्पूर्णायां
तिथौ निःसंग्यानुष्ठानात् युग्मवचनाप्रवृत्तेः परदिनादयोदयवेसा-
यामपि खानादिकं स्यात् ।

न च पूर्णतिथेरपि युग्मं प्राशस्तं तिथ्योर्युग्मं महाप्रसङ्गमिति
वचनादिति वाच्यं, व्यसतिथ्यपेक्षयैव युग्मतिथेः प्राशस्त्यवचनात्
तदेकवाक्यत्वात्, व्यसतिथिनिन्दा हि युग्मतिथिप्रशंसार्था ।

अतएव भविष्ये,—

षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमीत्युक्ता, ^१नाष्टमीयुतेत्युक्तं । न चात्र
व्यसतिथिनिषेधो विधीयते व्यसतिथेः शास्त्रतोऽप्राप्तेः वाक्यभेदा-
पत्तेर^२ नापि पर्युदासः युग्मतिथेर्विशेषत्वेन पर्युदासासम्भवात् ।

सामान्यप्राप्तौ हि पर्युदासः, तस्मात् युग्मतिथिविधेरर्थप्राप्तं
निषेधमनूय व्यसतिथिनिन्दा तदपेक्षया युग्मतिथिप्रशंसार्था,
चान्यथा षष्टिदशात्मिका पूर्णा तिथिं विशास्य परदिने किञ्चि-
दिनिर्गतायां युग्मवचनात् प्रतादिकं प्रसज्येत ।

१ क., पुस्तके, नाष्टमीयुक्तं ।

२ न., पुस्तके • वेदापत्तिः ।

वस्तुतस्तु एवमुभयदिने विशेषाभावाददशोदयवेक्षायां यद्यपि
ज्ञानदानादिकमाप्नोति तथापि कपासाधिकरणव्याघेन प्रथमोप-
क्षितत्वेव ग्रहणात् परदिनादशोदयवेक्षायां ज्ञानादिकमप्राप्तौ च
किन्तु पूर्वदिन एव प्रतीतः ।

एवमपराहविहितग्रतेऽपि दिनदद्यापराहे तिथिमाप्तौ युग्म-
वचनाश्रवणा ।

रात्रिग्रतेत्यक्षयमन्वात् विशेषमाह बौधायनः ।

उदयेतूपवायस्य नक्षत्राक्षमये तिथिः ।

मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा एकभक्तग्रते तिथिः ॥

दिनदयेत्यक्षयमन्वे युग्मादरेण व्यवस्था ।

एकभक्तग्रते मध्याह्नविहितैकभक्तनियम इत्यर्थः । उदये
तूपवायस्येति पूर्वदिने किञ्चिन्मात्रव्यस्ततिथियोगः ततः पूर्ण-
तिथिज्ञातः परदिने तु किञ्चिन्मात्रतिथिज्ञातस्तथापि पर-
दिन एवोदयगामिन्यामुपवासो युग्मादराजतु व्यस्ततिथियुक्तायां
पूर्वायां ।

तथा भविष्ये,—

ज्ञानोपवासनिधने षट्कैकापि चेद्भवेत् ।

वा तिथिः सप्तसा श्रेया पितृर्धे चापराधिकी ॥

षट्कार्द्धं चिभागं वा ग्रहो दूषयति तिथिं ।

पञ्चगव्यघटं पूर्वं सुराया विन्दुको यथा ॥

अतः तु षट्दृष्ट्यात्मिका पूर्वा तिथिः परदिने च किञ्चि-
भिर्जता न तत्र युग्मादरः किन्तु पूर्वायामेवोपवासः ।

‘वचांश्च पराशरः’ ।

चिसन्ध्यव्यापिनी चा तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।

न तच्च युग्मादरक्षमन्यत्र हरिवासरात् ॥

दिवाराश्वोः सन्धिः सन्ध्या, तासु तिसृषु सन्ध्यासु उदये ऽसकाशे परदिनोदयकाशे च वर्तमाना षष्टिदृष्टात्मिका चा तिथिः सैवोपोध्या, न तच्च परदिननिर्गमे युग्मादरः कार्यः, व्यसतिव्यपेक्षयेव युग्मतिथेः प्राग्रह्यात् । हरिवासरे एकादश्यान्तु न पूर्णाग्रहणं किन्तु तच्च वर्द्धितायामेव उपवासः परदिने वचनात्, तथा प्रचेताः,—

पूर्णायेकादशौ त्याज्या दितयं^१ वर्द्धते यदि ।

द्वादश्यां पारणाश्रामे पूर्णैव परिगृह्यते ॥

दितयमिति द्वादश्येकादश्यौ न तु दशम्येकादश्यौ, पूर्णा त्याज्येति वचनात् पारणाश्रामे पारणायोग्यद्वादश्याश्राम इत्यर्थः ॥

आधुनिकास्तु युग्मपरतिथिषु सप्तम्यादिषु व्यसतिथियोगेऽपि यद्युदयास्तयात्रिस्तदा तत्रैवोपवासः चिसन्ध्यव्यापिनीतिवचनादि-
त्याहुः, तन्मन्दं, चिसन्ध्यपदानन्वयात् ।

न च मध्याह्नकाशोऽपि सन्ध्या अग्रमार्धत्वात्, चिसन्ध्यं चः पठेन्नित्यमित्यत्र तु नित्यपदात् सन्ध्योपासनकाशचयसंज्ञा, नचात्र तथा प्रमाणाभावात् किञ्च अन्यत्र हरिवासरादिति प्रतिप्रसवो न सङ्गच्छते ।

१ क चिद्विज्ञानप्रकाशके वचांश्च पारशरः ।

२ स,, म,, पुस्तकद्वये द्वितीयं ।

यद्यदि दिवा कियद्रात्रौ कियत् क्रियते तद्व्रतं दिवारात्रि-
योमिन्यामेव तिथौ कार्यं नत्वेकयोगिन्यां विहितकाश्याभात्
अतएव न तच्च पुष्पादरः संग्रहाभावात् ।

यथा वायुपुराणे,—

दिवारात्रौ व्रतं यच्च एकैव तिथौ स्मृतम्^१ ।

तस्यासुभययोगिन्यामाचरेत्तद्व्रतं व्रतौ ॥

यथा मनोरथद्वितीयायां दिवा वासुदेवार्चनं सन्ध्यायां चन्द्रो-
दयेऽर्घ्यदानं नक्तं भोजनञ्च ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

देवमभ्यर्च्य पुष्पैश्च धूपदीपानुलेपनैः ।

उद्यतश्च च वालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं समाहितः ॥

नक्तं भुञ्जीत च नरो यावन्निष्ठति चन्द्रमाः ।

असंगते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयात्तरः ॥

अथाहुते चन्द्रे, अथच पुष्पादरो विधावेव न तु तिथिरूप-
माचोद्देशविहिततैलमांसादिनिषेधेऽपि

त्रिमितं काशमाश्रित्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।

तच्च पूज्ये विधेर्वृत्तिर्निषेधः काशमाचरे ॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनात् ।

ननु वचनं संग्रहे युगवचनादिव व्यवसा तदा देववचन-
विरोधः कथं विहरणीयः,

यथा,—

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

या तिथिः सकला ज्ञेया खानदानमतादिषु ॥

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति च भास्करः ।

या तिथिः सकला ज्ञेया खानदानमतादिषु ॥

सकला सम्पूर्णा यथा निःसंग्रहं याद्या तथेयमकलापि सकला
ज्ञेयेत्यर्थः । एताभ्यां देववचनाभ्यां खानदानमतादिषु उदयास्त-
सम्बन्धेन तिथिर्विधीयते ॥

सत्यं सामान्यविशेषन्यायाद्देववचनस्य युगवचनविषयेतरपरत्वं ।

यथा,—

देवे पितृणां आहुते तु अग्नौ च जायते यदि ।

तदग्नौ च व्यतीते तु तेषां आहुं विधीयते ॥

इति विशेषवचनदर्शनात् ।

आहुविज्ञे समुत्पन्ने मृताहेऽविदिते तथा ।

एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्यपक्षे विशेषतः ॥

इति सामान्यवचनस्याग्नौचेतरविघ्नविवक्षामिति ।

ततश्चोभयपक्षद्वयमीश्वरपक्षोदयोऽप्यप्रतिपत्तयस्त्यतिथिषु
देववचनसंग्रहे सर्वास्तेव तिथिषु सकलपितृव्यसंग्रहे च देवव-
चनाभ्यामेवोदयास्तसम्बन्धेन व्यवसा अत्रापिपदेन वैदिककर्तव्य-

मात्रवचनात् पितृकृत्यस्यापि ग्रहणं प्रकरणाद्यभावेन बहोच-
प्रमाणाभावात् । न च तथाप्यनिर्णय इति वाच्यम् ।

नक्षत्रं देवदेवेश तिथिस्तार्द्धविनिर्गताम् ।

दृष्टोपवासः कर्त्तव्यः कथं शङ्कर जानता ॥

शङ्कर उवाच ।

या तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत द्वायदृष्टौ न कारणम् ॥

या तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत द्वायदृष्टौ न कारणम् ॥

शुक्लपक्षे तिथिर्पाद्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्पाद्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे सत्ययुपवासप्रश्ने तथा कर्माणीत्युप-
संहारे वज्रवचनात् सकलदैवकृत्ये शुक्लकृष्णपक्षभेदेन व्यवसादर्श-
नात् । तत्तुल्यत्वेन देवसवचनद्वयेऽपि संग्रहे शुक्लकृष्णपक्षभेदा-
दुदयास्तसमन्वेन व्यवसानिबन्धनात् ।

न च विष्णुधर्मोत्तरवचनैकवाक्यतया देवसवचनस्यापि दैव-
कृत्यपरत्वमस्त्विति वाच्यं, विष्णुधर्मवचनस्य दैवकृत्यमादायैकदेश-
कीर्त्तनपरत्वेनोपपत्तौ देवसवचने आदिपदबहोच प्रमाणाभावात् ।

यथासं सविता याति पितरस्तासुपासते ।

तिथिर्लोभोऽपराधो हि कथं दत्तः क्षयभुवा ॥

इति मृक्षपरिशिष्टेनाप्येकदेशकीर्त्तनपरतया देवसवचनस्य
कृष्णपक्षोपपिदकृत्ये कथयितव्यत्वात् कृष्णपक्ष एवापराधे पितृकृत्य-

विधानात्, तिथिदैवेऽपि पित्रकृत्यसंग्रहे विशेषाश्रयत्वात्^१ दैवकृत्यवत्
व्यवसाया न्याय्यत्वाच्च एकत्र दृष्टव्यात् ।

तथाच निगमपरिशिष्टम् ।

क्षितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिदृष्ट्यादौ दृष्टिद्वारेण चोदना ॥

चन्द्रस्य दृष्टिद्वारेण शुक्लपक्षकृष्णपक्षभेदेन चोदनाविधि-
रित्यर्थः ।

तथा काशविवेके पित्रकृत्यं प्रकृत्य बौधायनः ।

वर्द्धमानेन्दुपक्षस्य उदयात् पूज्यते तिथिः ।

यदा चन्द्रः क्षयं याति तदा स्वादशकातिकी ॥

एतेन पित्रकृत्यसंग्रहे कपाक्षाधिकरणन्यायेन प्रथमोपस्थित-
तिथेर्यदृष्ट्यात् शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिन एव आहुमिति मैथिलोक्तं
निरस्तम् ।

एवं दैवे कर्मण्युदयगामिनी पौर्णे कर्मण्यस्तगामिनी तिथि-
रिति संवत्सरप्रदोषव्यवस्थापि निरस्ता । पूर्वोक्तानेकमुनिवचन-
विरोधात् ।

यत्तु,—

दैवे^२ कर्मणि सम्प्राप्ते चक्षामभ्युदितो रविः ।

सा तिथिः सफला ज्ञेया पितर्ये चापराधिकी ॥

इति मार्कण्डेयपुराणम् ।

तस्यायमर्थः,—

अभ्युदितो रविरित्यनेन पूर्वार्धो लक्ष्यते रव्युदयस्य पूर्वार्धेनाविनाभावात् । यस्यां तिथौ पूर्वार्धस्याभः सेत्यर्थः । लक्षणावीजस्य पूर्वोक्तानेकमुनिवचनविरोध एव । अतएव पितृर्धे चापराधिकीत्यपराधमाचमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

पूर्वार्धे मातृकं आहुमपराधे तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

यद्यपि मातृप्रधानं आहुं मातृकमिति कुत्पत्याऽन्वष्टकाआहुं द्दिमाहुसोच्यते, तथापि प्रातर्द्विनिमित्तकमिति पृथक्वचनात् मातृकमन्वष्टकाआहुम् ।

पूर्वार्धे, अत्युक्ते दिगस्य तृतीयभागे ।

यथा पूर्वार्धो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराधः पितृषामिति ।

न च सङ्गवपरतया पूर्वार्धपदव्याख्यानं केषांचिद्युक्तं^१ तच्च ब्रह्मभावात् लक्षणावीजाभावाच्च ।

न च प्रातःपदस्य पृथगुपादानमेव लक्षणावीजमिति वाच्यं प्रातःपूर्वार्धपदयोर्वापकभावेनार्थभेदाद्विषयभेदाच्च विरोधाभावात् ।

अपराधे च पैतृकमिति अपराधपदद्वयं ब्रह्मपुराणोक्तपञ्चधा-विभक्तपारिभाषिकापराधमध्याह्नविषयं प्रातःपदसमभिधायारात् परिभाषायकाच्च ।

यथा प्रातःकाशो शुक्लर्त्तांस्त्रोन् सङ्गवसावदेव तु ।

मध्याह्नसिद्धिर्नः सादपराह्णतःपरम् ॥

सायंकालसिद्धिर्नः सातप आहुं न कारयेत् ।

रात्रौ नाम वा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥

सर्वकर्मसु शामदानादिव्यपौत्यर्थः । पैदकं कृष्यपक्षपार्श्व-
आहुम् ।

यथा वायुपुराणे,—

शुक्लपक्षस्य पूर्वार्धे आहुं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराधे तु रौहिण्यन्तु^१ न कर्हयेत् ॥

यच्च युगाष्टकादौ विशिष्य प्रशस्तकाशो नोक्तः तद्विषयमिदं
[वचनं]^२ एकोद्दिष्टवृक्षान्वष्टकासु तु पूर्वोक्त एव विशेषः ।

तथा नित्यआहुः ।

पञ्चमे च ततो भागे संविभागो यथार्हतः ।

इति दक्षेण दिवापञ्चभागो विशिष्योक्तः ।

शरीतेनापि तीर्थे द्रव्योत्पत्तौ च सत्यं आहुं विधीयत इति
तीर्थप्राप्त्यादिआहुषु प्राप्त्यनन्तरकाश एवोक्तः । संक्रान्तौ च
पुष्यकाश एव विशेषः । एवञ्च शुक्लपक्षे क्रियमाणं पार्श्वआहुं
पूर्वार्धे श्रुत्युक्तद्वितीयभागे कृष्णपक्षे च ।

अपराधे तु पैदकमिति पूर्वोक्तवचनैकवाक्यतया ब्रह्मपुराणो-
क्तपञ्चधाविभक्तेऽपराह्णकाले कर्मव्यम् ।

यत्तु शुक्लकृष्णपक्षपुरस्कारेण विहितं आहुमिति कैचिदुक्तं,

१ ख, ग, पुस्तकद्वये रौहिण्यन्तु ।

२ ग, पुस्तके [] चिह्नितपदं नास्ति ।

तन्मासः, चाग्निकर्त्तव्यपार्ष्णविधिकर्त्तावत्सरिकमाहुः पार्ष्णपौर्ण-
मास्यादौ^१ च शुक्लकृष्णपक्षपुरस्कारेण विधानाभावात् काश-
व्यवस्था न^२ स्यात् ।

असम्पत्ते तु पक्षभेदादस्ति पूर्वापराव्यवस्थितिः । अग्रतो
तु पूर्वावधिस्योत्तरावधिमपराव्यवस्था पूर्वावधिस्यारौहिणमिति
रौहिणीनक्षत्रसम्बन्धिनं नवमसुहृत्तं ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं पूर्वाव-
माहुकर्त्ता न कर्त्तव्येत् तत्परतो न कुर्यादप्रग्रस्तात् । एवमप-
राव्यवस्थावमाहुकर्त्ता रौहिणं न कर्त्तव्येत् रौहिणात् प्रभृत्येव कुर्यात्
अपूर्वकाशस्याप्रग्रस्तात्, तेन शुक्लपक्षे प्रथमसुहृत्तादूर्ध्वं नवमसुहृत्तं
यावत् प्रग्रस्तः काशः तन्मध्ये पञ्चमसुहृत्तं यावदतिप्रग्रस्तः कृष्ण-
पक्षेऽष्टमसुहृत्तादूर्ध्वं सुहृत्तचतुष्टयं प्रग्रस्तं नवमसुहृत्तादूर्ध्वं "सुहृत्त-
चयमतिप्रग्रस्तमिति । विस्तारस्तु आहुकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

मध्याह्नपितृकृत्ये त्वयं विशेषः ।

दिवससाष्टमे भागे मन्दौभवति भास्करः ।

च काशः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम् ।

इति ग्रातातपवचनात् ।

आरभ्य कुतपे आहुं कुर्यादारौहिणं बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्त्यारौहिणम् न कर्त्तव्येत् ॥

इति गोतमवचनाच्च ।

१ ख., म., शुक्लपक्षे पौर्णमासस्यादौ ।

२ ख., शुक्लके नस्यादित्यत्र नकारो नास्ति ।

३ म., शुक्लके रौहिणमिति ।

४ म., "सुहृत्तात्परं ।

यच्च दिने कुतपरौहिषयोर्विशेषतो चाभयदिने एकोद्दिष्टम् ।

तथा ब्रह्मपुराणे,—

तथाष्टमो सुहृत्तो यः स कालः कुतपः सतः ।

मध्याह्ने सर्वदा यस्मात्सन्दीभवति भास्करः ॥

तस्मादनन्तफलदक्षचारम्भो विशिष्यते ।

अतएव शारीतः,—

मध्याह्न्यापिनौ या तु पूर्वा वा यदि वा परा ।

तस्यां कर्म प्रकुर्वीत ह्रासवृद्धौ न कारणम् ॥

नचैतद्वचनं देवकृत्यविषयमिति वाच्यं ।

चिमुहृत्तां च कर्त्तव्या पूर्वादर्शा च वक्रचैरित्यनेन पितृकृत्य-
मुपक्रम्य शारीतेनोक्तत्वात्, संग्रहे युग्मवचनेन शुक्लपक्षे तिथिर्षांसा
इत्यादिना च देवकृत्यस्य यथायथं व्यवस्थापितत्वाच्च ।

अन्ये तु पूर्वाह्नमध्याह्नानुष्ठेयदेवकृत्यपितृकृत्यसाधारणं वचन-
मिदं अयुग्मदेवकृत्ये^१ पितृकृत्ये त्रिकोद्दिष्टे शुक्लपक्षपार्वण्ये चोभय-
दिने पूर्वाह्नादिस्नाभे मध्याह्नयोगिन्यामेव तिथौ कार्यं उभय-
दिने तु मध्याह्नयोगितिथिस्नाभे शुक्लकृष्णपक्षभेदादुदयास्तसमन्धेन
व्यवक्षेत्याहुः ।

उभयदिने तु कुतपरौहिषयोर्स्नाभेऽस्नाभे वा शुक्लकृष्णपक्षभेदा-
दुदयास्तसमन्धेनैकोद्दिष्टमित्युक्तमेवेति ।

काशविवेकस्तु एकोद्दिष्टे पूर्वाह्नविहितमाह्वे च उग्रनोवचना-
व्यवस्थामाह । यथोग्रनाः ।

सर्वो दर्पक्षया हिंसा त्रिविधं त्रिचिह्नवचनम् ।

सर्वदर्पो परौ कार्या हिंसा स्यात् पूर्वकारिकी ॥

सर्वः समता दर्पो वृद्धिः हिंसा चुटिः । तदप्यशुद्धं पूर्वोक्तदेव-
साधनेकमुनिवचनविरोधाच्चन्द्रोगपरिशिष्टवचनैकवाक्यतया दर्श-
नाद्भुविषयमुग्रनोवचनमिदम् ।

यथा चन्द्रोगपरिशिष्टम् ।

यदा चतुर्दश्यामन्तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावस्या क्षीयमाणा तदैव आहुमिष्यते ॥

वर्द्धमानाममावस्यां सप्तयेदपरेऽहनि ।

यामां क्षीमधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

सन्धिआ या चतुर्दश्याममावस्या भवेत् कश्चित् ।

सर्व्वितां तां विदुः केचिदुपेध्वमिति चापरे ॥

सन्धिचित्तेतिवचनं सन्धिताविषयं उभयदिने तुल्यपरिमाणा
सन्धिता चतुर्दश्यामिआ पूर्णा पूर्वदिनसम्बन्धिनी या अमावस्या तां
सर्व्वितां निन्दितां किन्तु परमेव प्रशस्तां केचिदाहुः ।

अन्ये तु उपेध्वं पूर्वामेव भजध्वमिति मन्यन्ते इत्यर्थः ।

दर्शनाद्भुव्यवस्थाविशेषस्तु आहुकौमुद्यां द्रष्टव्यो विस्तरभवाद्-
नोपेक्षितः ।

तदर्थं वाक्यार्थः ।

सुप्तावचनाविषये दैवकृत्ये पितृकृत्ये च शुक्लकृष्णपक्षभेदाद्भवत्या ।
तथापि यत्र विशेषोऽस्ति न तत्र पक्षभेदविधायकवचनावकाशः
संग्रह एव वचनप्रवृत्तेः । तेन दशहरादग्रत्यादौ यदा वृक्षाभौम-

वारादिषोगस्यैव खानादिकं तथा पूर्वार्धेऽपि मचाचथोदग्रीयोगे
दर्शनाद्भानुष्ठानं राश्यादिनिविद्धेतरस्यैव आहूकास्तत्तात् ॥

इदानीं धाम्युच्चावचानि युग्मविषये वचनानि तानि यथायथं
व्याख्यायन्ते ।

युग्मानीतिवचनमुभयपक्षसाधारणमविशेषात् । अतएव तदैव
परवचने छण्यपक्षे चथोदग्रीत्यनेन तन्मात्रविशेष उक्तः ।

स्कन्दपुराणम्,—

प्रतिपत्सम्मुखी याद्या या भवेदपराधिकी ।

सत् सुख आदिभागो यस्याः सा सम्मुखी अमावस्यायुक्तेत्यर्थः,
तदेव स्पष्टयति चेति अपराधिकी अस्तगामिनीत्यर्थः ।

यत्,—

प्रतिपत्सद्वितीया या द्वितीया^१ प्रतिपद्युता ।

चतुर्थीसंयुता या च द्वितीया सा फलप्रदा ॥

इत्यापस्तम्भनामकं वचनं यदि साकरं स्यात् तदा गृह्यपरि-
शिष्टवचनविरोधात् साऽफलप्रदा इत्यकारप्रक्षेपेण व्याख्येयम् ।

पैठोगसिः,—

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च चतुर्दशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिः ॥

सम्मुखी पूर्वविद्धा दशम्यञ्च छण्या छण्यपक्षे तिथिर्थास्तेति
वचनैकवाक्यत्वात् । चतुर्दशम्यञ्च छण्या छण्यपक्षे चथोदग्रीति
प्रागुक्तपरिशिष्टवचनात् प्रतिपच्छुद्धेव युग्मवचनात् ।

॥

द्वितीया पञ्चमी वेधादशमी च चयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथौ ॥

उपवासे सप्तमी तु वेधाङ्गुल्युत्तरां तिथिम् ।

इति वृहदग्निष्ठनामकं वचनम् ।

तथाचमर्थः,—

द्वितीयादयस्त्रिधयः स्ववेधात् स्वसंयोगात् पूर्वोत्तरे तिथौ
यथाचमं हन्युः यथा द्वितीया स्ववेधात् पूर्वां प्रतिपदं कश्चिदुत्तरां
रक्षादतीषां युगाद्यादतीषास्तु वक्ष्यमाणविशेषवचनास्तथा पञ्चमी
उत्तरां यद्यी कश्चित् पूर्वां चतुर्थीं विनायकव्रतविषयां वक्ष्यमाण-
वचनात्, दशमी पूर्वोत्तरे नवम्येकादश्यौ चयोदशी शुक्ला पूर्वोत्तरे
द्वादशीचतुर्दश्यौ यथा चतुर्दशी कृष्णा उत्तराममावस्यां कश्चित्तु
पूर्वां चयोदशीं ।

यथा राजमार्तण्डे,—

चयोदस्यां नवम्यां यो देवानिष्टान् प्रपूजयेत् ।

नियतात्माप्युपवसेत् स लभेदौषितं फलम् ॥

भूतदिवसैव चतुर्दशीवेधनिन्दा, उपवासेहन्युरित्यभिधानात्
तथा सप्तमीद्वत्तरामहमीनेवेत्यर्थः ।

अतएव शङ्करगोतायाम्,—

नागविद्धा च या यद्यी सप्तम्या च तथाहमी ।

दशम्येकादशी विद्धा चयोदस्या चतुर्दशी ॥

भूतविद्धायावासा न यास्या सुनिपुणैः ।

चतुः—

द्वितीया च च कर्माणां द्वितीयावधिता विधीः ।
इति ब्रह्मवैवर्तवचनं तत् रक्षाद्वितीयाग्रतविषयम् ।
तदुक्तं तत्रैव ।

रक्षायां वर्णविधा तु द्वितीया दिव्यवत्तम ।
अन्येषु वर्णकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥
गणयुक्ती तेन युक्ता इत्यर्थः ।
अतएव^१ शिवरक्षसे,—

अष्टम्येकादशी च द्वितीया च चतुर्दशी ।
कर्माणां परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषु विधिताः ॥
ब्रह्मवैवर्ते,—

द्वितीयाग्रेषसंयुक्ता रक्षायां ददते तु यः ।
च याति नरकं चौरं कायसूत्रं भयानकम् ॥
तथा,—

चतुर्थीसंयुता कार्या द्वितीया च चतुर्थिका ।
द्वितीया युता चैव पञ्चम्या नैव कारयेत् ॥
चतुर्थीसंयुता द्वितीयेति रक्षाग्रतविषयं द्वितीयायुता चतुर्थीति
विनायकग्रतविषयम् ।

अतएव,—

चतुर्थी गणनायका माहविद्वा प्रशस्यते ।
माहतिविद्वतीया । स्कन्दपुराणे,—

१ क., प्रशस्यते चतुर्थीत्यत्र इति ।

कर्त्तव्या पञ्चमीयुक्ता चतुर्थी कामदक्षिणी ।
पञ्चमी च तथा कार्या चतुर्थीवहिता विभी ॥

अतु,—

पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या वष्ट्या युक्ता तु नारद ।
न हि वष्टी नागविद्धा कर्त्तव्या तु कदाचन ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनम् ।

तत् भिन्नश्रुतिकल्पनामयात् शुभ्रवचनविरौधाच्च तदेकवाक्यतया
अशुक्तेत्यकारप्रत्ययेन व्याख्येयम् । अतएवोत्तरार्द्धे वक्तव्यते, अन्यथा
इषोर्द्वयोः परस्परव्यन्धता स्यात्, महार्णवे तु वष्ट्यशुक्तेति साष्टमेव
स्थितं व्याख्यातयेति ।

मदनपारिजाते नागपञ्चमीविषयतया व्याख्यातं व्यवसात् ।

स्तान्दे,—

नागविद्धा न कर्त्तव्या वष्टी चैव कदाचन ।
पञ्चमीचयुता सा तु कार्या धर्मार्यदायिनी ॥

विष्णुधर्म,—

एकादशहमी वष्टी पौर्णमासीचतुर्दशी ।

अमावस्या द्वितीया च तृतीयाः चतुः परान्विताः ॥

पौर्णमास्याः पूर्णचतुर्दशी पौर्णमासीचतुर्दशीति समस्तं चदं
शुद्धेत्यर्थे इति व्याख्यातं काशविवेके । अथिचतुर्थीचतुर्दशीति
पाठः । स्तान्दवष्टी तु पञ्चमीयुक्तेव कार्या ।

ब्रह्मवैवर्त्त,—

अष्टाहमी स्तान्दवष्टी त्रिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः पूर्वमुक्ताः कार्याणि यन्मते परतः भवेत् ।

ह्यन्ये,—

वज्रैकादशमावासा पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

पक्ष्मी परविद्धा च गोपोर्यं तिथिपक्षकम् ॥

चष्टमी नवमीविद्धा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।

सप्तमीसहिता सेवं न कर्त्तव्या त्रिदिधन ॥

चष्टम्या नवमी मित्रा नवम्या चाष्टमी तथा ।

चतुर्दशीचरमावा उमाभादेवरी तिथिः ॥

पूर्विमा परविद्धा चेति कश्चित् पाठः ।

ब्रह्मवेवर्त्ते,—

सप्तमी नाष्टमीयुक्ता सप्तम्यापि न चाष्टमी ।

सर्वेषु व्रतकल्पेषु चष्टमी परतः शुभा ॥

परतो नवमीयुक्तेत्यर्थः ।

यत्तु,—

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कश्चित् ॥

इति वचनं, तदमूलमेव साकरत्नाभिमाने रोहिषष्टमीविवर्त्त

मनायम् ।

यस्यपुराणे,—

नवमेकादशी चैव द्वादशी च तदा भवेत् ।

तदा वज्र्या विप्रेषेण गङ्गायाः सुरया यथा ॥

यत्तु,—

अष्टमी नवमीविद्धा कर्त्तव्या पक्षकाङ्क्षिभिः ।

दशमी च प्रकर्त्तव्या सदौर्गी चैव सर्वदा ॥

इत्यापस्तम्बवचनं तत्तृह्यदशमीविषयं छण्डपत्रे तिथिर्पाद्येति
वचनात् ।

दुर्गातिथिर्नवमी । एकादशीव्यवस्था तु वक्ष्यते ।

ब्रह्मवैवर्त्ते,—

अथोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशीवर्जिता तुने ।

भूतविद्धा प्रकर्त्तव्या दर्शपूर्वा सदाशुभा ॥

छण्डपत्रे अथोदशीति प्रागुक्तपरिशिष्टवचनम् । शुक्लचतुर्दशी
अमावस्या च परपुनैत्र यास्या युग्मवचनात् ।

जावाहः,—

नागविद्धा च या षष्ठी भातुविद्धो महेश्वरः ।

चतुर्दशी कामविद्धाभिग्रस्ता मणिनाः स्वताः ॥

नागः पञ्चमी, भातुः सप्तमी, महेश्वरोऽष्टमी, कामश्चाथोदशी-
त्यर्थः । चतुर्दशी अथ शुक्ला ।

अथ सामान्यतिथिमाचोद्देशविहितानि कर्माण्युच्यन्ते । वैशा-
खादिमासविशेषाद्विहितानि तु पश्चादभिधायन्ते ।

अथ प्रतिपत्कृत्यम् ।

अविद्ये,—

तिथौर्वा प्रवरा यस्माद् ब्रह्मणा लोककर्त्तृषा ।

प्रतिपादिता पदे पूर्वे प्रतिपत्तेन सोच्यते ॥

अग्निमिद्धा च ऊत्ता च प्रतिपद्यमितं दृतम् ।

इविवा वर्णवाण्यानि प्राप्नुवाद्भित्तं धनम् ॥
गादरे,—

वैशानरः प्रतिपदि कुवेरः पूजितोऽर्चदः ।

मास्यपुराणे,—

प्रतिपद्येकमन्त्राग्नी समान्ते कपिष्ठाप्रदः ।

वैशानरपदं याति शिखिप्रतभिदं क्षतम् ॥

अविशेषादुभयपक्षप्रतिपदि प्रतिमासं कार्यं, समान्ते वत्सरान्ते ।

अथ द्वितीयाहृत्यम् ।

भविष्ये,—

ब्राह्मणस्तु द्वितीयायां संपूज्य ब्राह्मचारिणम् ।

भोजयित्वा च विद्यानां सर्वसां पारगो भवेत् ॥

अथ तृतीयाहृत्यम् ।

भविष्ये,—

तृतीयाद्यास्तु वित्तेशं वित्ताख्यो जायतेऽर्चयन् ।

क्रयादिष्ववहारे च लाभो वज्रगुणो भवेत् ॥

मास्ये,—

पाशगुणादितृतीयायां ग्रथनं^१ यस्तु वर्णयेत् ।

समान्ते ग्रथनं दद्यात् मृद्वस्योपस्करान्वितम् ॥

संपूज्य विप्रमियुनं भवान्नी प्रियतामिति ।

गौरीसौम्ये वसेत् कल्पं श्रीभाग्यफलमुच्यते ॥

शुक्लवतीयायां मतमिदं पाञ्चने चारणं प्रतिमासं वत्सर
पर्यन्तं कार्यं गौरी चाप देवता पूज्या ग्रयर्न ग्रय्या ।

मास्ये,—

अनमिषक्तमन्नाति इतीषाद्यान्तु यः समाम् ।
गां दत्वा शिवमभेति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
समां वर्षे यावत् ।

अथ चतुर्थीस्तयम् ।

भविष्ये,—

गणेशः पूजितः कुर्याच्चतुर्थीं सर्वकर्मासु ।
अविघ्नं विदिषो विघ्नो भवेत् कार्यं न कश्चित् ॥

देवीपुराणे,—

चतुर्थीभरणीयोगे शनैश्चरदिनं भवेत् ।
तस्यां पूज्य यमं देवं सुच्यते सर्वकिञ्चिदैः ॥
श्रिवा ग्राम्ना सुखा राजन् चतुर्थीं चिविधा कृता ।
मासि भाद्रपदे शुक्ला श्रिवा लोकेषु विद्युता ॥
तस्यां ज्ञानं तथा दानमुपवासो जपस्तथा ।
भवेत् सचसंगुचितं प्रसादाद्भक्तिनो नृप ॥
पास्तस्यां सुदगार्हस्त पूजयन्ति सदा शिवः ।
सुपाजसवसापूपैः ससुं सशरमेव च ॥
ताः सर्वाः सुभगाः कुर्वे विघ्नेश्वारुमोदनात् ।

प्राप्ते प्राप्ति तथा शुद्धा वा चतुर्थी यदीयते ।

वा प्राप्ता प्राप्तिदा नित्यं प्राप्तिं सुखीन् वदेत् चि ॥

प्रागदानादिकं कर्म तथा सर्वं कृतं विभो ।

भवेत् सद्यश्चुचितं प्रसादादिति नो नृप ॥

कृतोपवासो वस्त्राणां पूजयेद्विघ्नाशकम् ।

तस्य चोमादिकं कर्म भवेत् साहसिकं नृप ॥

विशेषतः स्त्रियो राजन् पूजयन्त्यो गुरु नृप ।

गुरुस्त्वप्यष्टैर्वीर सुभगाः सुः सुहृदश्च ॥

यदा शुद्धचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् ।

तदा वा सुखदा शेषा सुखानामेति कीर्तिता ॥

प्रागदानादिकं कर्म सर्वमद्यसुच्यते ।

गणेशे कारयेत् पूजां सङ्कुकादि प्रदापयेत् ॥

चतुर्थ्यां विघ्नाशाय सर्वकामप्रसिद्धये ॥

दन्तिनो गणेशश्च, गुरु समुपशरौ ।

विनायकचतुर्थीप्रतमाह भविष्ये ।

चतुर्थ्यान्तु नरो राजन् निराहारो प्रतान्वितः ।

दत्त्वा तिष्ठानं विप्राय स्वयं सुक्ते तिस्रौदनम् ॥

वर्षद्वये समाप्तिर्हि प्रतस्यास्य यदा भवेत् ।

विनायकस्य तुष्टो ददाति वरमीक्षितम् ॥

प्रतमिदं विशेषानभिधानादुभयचतुर्थ्यां प्रतिमासं वर्षद्वयं कार्यं

विनायकनामा गणेशश्च पूज्यः, तिस्रौदनं प्राञ्जलाय दत्त्वा तेनैव

पारवा कार्या ।

ज्योतिषे,—

चतुर्थी भौमवारेण रविवारेण वसन्ती ।

अमा वै सोमवारेण विषुवत्सङ्गं पक्षम् ॥

भविष्ये,—

शुक्लाङ्गारकसंयुक्ता चतुर्थी जायते यदा ।

अङ्गुष्ठा आङ्गुष्ठदिप्रो न स प्रेतोऽभिजायते ॥

अङ्गारकचतुर्थीमतमाह मत्स्यपुराणे ।

चतुर्थ्याङ्गारकदिनं यदा भवति मानव ॥

तदा ज्ञानं तदा कुर्व्यात् पद्मरागविभूषितः ।

अग्निर्मुहूर्तं दिवो मन्त्रं जपन्नास्ते उदङ्मुखः ॥

शुद्धचुण्णीं सुवर्णं भौममास्ते भोगविवर्जितः ।

अथाक्षमित आदित्ये गोमयेनोपलेपयेत् ॥

प्राङ्मुखं पुष्पमाक्षाभिरचताङ्गिः समन्ततः ।

अभ्यर्च्याभिषिञ्चेत् पद्मं कुङ्कुमेनाष्टपत्रकम् ॥

कुङ्कुमस्थाप्यभावे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥

चत्वारः करकाः कार्या भक्ष्यभोग्यसमन्विताः ।

तच्छुभे रक्तशास्त्रेभ्यः पद्मरागैश्च संयुताः ॥

गन्धमास्त्रादिकं सर्वं मङ्गलाय निवेदयेत् ।

सुवर्णशृङ्गौ कपिलामघाङ्गौ

रौप्यैः सुरैः काञ्चदुष्टां चवक्ष्याम ।

धुरन्धरं रक्तमतीवशौचं

धाव्यानि चत्वार्यरसंयुतानि ॥

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव
 सौवर्षमत्याद्यतवाङ्मदण्डम् ।
 चतुर्भुजं हेममयेऽथ ताम्रे
 स्थितं गुडस्थोपरि संनियुक्तम् ॥

सामसुरभाय जितेन्द्रियाय
 कुटुम्बिने दम्भविवर्जिताय ।
 सैमर्पयेदिप्रवराय भक्त्या

कृताञ्जलिः पूर्वमुदीर्य मन्त्रम् ॥

भूमिपुत्र महातेजः स्वेदोद्भव पिनाकिनः ।
 रूपार्थी त्वा प्रपन्नोऽस्मि गृहाणार्थं नमोऽस्तु ते ॥
 मन्त्रेणानेन दत्तार्थं रक्तचन्दनवारिणा ।
 ततो विप्रवरं पूज्य रक्तमाख्याम्बरादिभिः ॥
 दद्यात्तेनैव मन्त्रेण चौरं गोमिथुनान्वितम् ।
 शय्याञ्च शक्तितो दद्यात् सर्वोपस्करसंयुताम् ॥
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा विसर्ज्य दिजपुङ्गवम् ।
 मन्त्रमक्षरखण्डमश्रीयाद् दृतसंयुतम् ॥
 भक्त्या यस्तु पुमान् कुर्यादेवमङ्गारकाष्टकम् ।
 चतुरो वा महाराज यत्पुण्यं तद्वदामि ते ॥
 रूपसौभाग्यसम्पन्नः पुनर्जन्मनि जन्मनि ।
 विष्णौ वाच शिवे भक्तः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
 सप्तकल्पसहस्राणि दद्रुलोके महीयते ॥

अङ्गारकदिनं मङ्गलवारः करकाः पापविशेषाः । कुटुम्बि-

भिन्नाष्टदक्षपद्ममध्ये वक्ष्यमाणसुवर्णप्रतिमां हेमपात्रे तावपात्रे वा
 संस्थाप्य गुण्डोपरि सूर्योऽस्तत्र ते रक्तप्राक्षितपुष्पगानाविधमक्ष्यभो-
 ग्यसमन्विताभिस्तद्वृभिः करण्डिकाभिः रक्तगन्धमाळादिभिश्च
 मङ्गलं पूजयेत् । ततः कपिणां रक्तवर्णं धुरन्धरं वृषश्च सप्तधान्यानि
 च वक्ष्यसंयुतानि मङ्गलप्रीतये पूर्वमन्त्रमग्निर्मूर्द्ध्वेति मन्त्रमुदीर्य
 सोमगंगाद्याणाय दत्वा रक्तचन्दनमिश्रजलेन भूमिपुचेत्यादिमन्त्रेण
 मङ्गलार्थं दत्वा मङ्गलं विसृज्य काश्चनप्रतिमादिकं ग्रथ्याच्च
 सोमगंगाद्याणाय तेनैवाग्निर्मूर्द्ध्वेति मन्त्रेण दत्वा ग्राह्यं विसृज्य
 राजौ हविष्यान्नं भुञ्जीत एवं वाराष्टकं वारचतुष्टयं वा व्रतं
 कुर्यात् ।

वारचतुष्टये सप्तद्वीपाधिपो भवेदित्यन्तं फलं, वाराष्टके तु
 चर्ममेवोक्तं फलमिति ॥

अथ पञ्चमीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

नागानिद्याय पञ्चम्यां न विषैरभिभूयते ।

स्त्रियश्च सभते पुत्रं त्रियश्च परमां सभेत् ॥

मत्स्यपुराणे,—

सप्तमीमभ्यर्च्य पञ्चम्यासुपवासी भवेन्नरः ।

समान्ते हेमकक्षसं दद्याद्धेनुसमन्वितम् ॥

स वैष्णवं पदं याति सप्तमीर्जन्मनि जन्मनि ।

इतस्तप्तोव्रतं नाम दुःखशोकविनाशनम् ॥

समान्ते । वत्सरान्ते ।

अथ सप्तमीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

सम्पूज्य कार्त्तिकेयन्तु दिवः पञ्चा प्रजायते ।
मेधावी रूपसम्पन्नो दीर्घायुः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥

अथ सप्तमीकृत्यम् ।

आदिपुराणे,—

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदादित्यदिनं भवेत् ।
सप्तमी विजया नाम तच्च दत्तं महाफलम् ॥
स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च ।
सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम् ॥

भविष्ये,—

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदा सङ्क्रमते रविः ।
तदा महाजया सा स्यात् सप्तमी भास्करप्रिया ॥
स्नानं^१ दानं जपो होमः पित्रदेवाभिपूजनम् ।
सर्वं कोटिगुणं पुण्यं भास्करस्य मतो यथा ॥
शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदर्शन्तु करो भवेत् ।
तदा सा स्नानाहापुण्या सप्तमी पापनाशिनी^२ ॥
तस्यां सम्पूज्य देवेशं चित्रभातुं दिवाकरम् ।
सप्तजनमकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥

१ स्न, म, हुताकदये स्नानदानं ।

२ स्न, चित्रितपुष्पके पापनाशिनी ।

यस्योपवासं कुरुते तस्यां नियतमाणसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोके महीयते ॥
 करो हस्ता चित्रभानुनामानं दिवाकरमित्यर्थः ।

तथा,—

हस्तार्धे शुक्लसप्तम्यां संक्रमः स्याद्यदा रवेः ।
 महामहेति सा प्रोक्ता विजया नाम सप्तमी ॥
 महापातककोटिघ्नी सूर्यग्रहशतैः समा ।
 स्नानं दानं जपः श्राद्धं देवताविप्रपूजनम् ॥
 भवेदमन्त्रगुणितं तत्सर्वं नात्र संशयः ।
 अस्यामभ्यर्च्य देवेशमादित्यं जगतां पतिम् ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति सूर्यसायुज्यमाप्नुयात् ।
 तस्योपवासं कृत्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अर्थं दत्वा यथावत् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

तथा,—

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यामुपवासपरो नरः ।
 सर्वशुक्लोपचारेण पूजयेद्यस्तु भास्करम् ॥
 कृष्णपक्षस्य सप्तम्यामुपवासपरो नरः ।
 सर्वरक्तोपचारेण पूजयेद्यस्तु भास्करम् ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महीयते ।

तथा,—

‘बह्वीसुपोय्य सः सम्यक् सप्तम्यामर्चयेद्भविम् ।

१ बह्वीमित्यत्र ख पुस्तके बधाम् ।

तत्तुल्यतामर्कभक्तः सर्वं प्राप्नोति चेष्टितम् ॥

वष्ट्या^१ यो निवतो भूत्वा सप्तम्या विधिवद्भविम् ।

सम्पूज्योपवसेत् सोऽपि मुमुक्षुसेष्टितं पक्षम् ॥

वष्टीयुक्तसप्तम्यामुपोष्य सप्तम्यां रविमभ्यर्च्य वाञ्छितं प्राप्नोति,
मुमुक्षुस्तत् वष्ट्यां नियताहारो भूत्वा सप्तम्यामभ्यर्च्योपवासकृत्वा
दैष्टितं मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः ।

मास्ये,—

सप्तम्यां नक्तभुक् दद्यात् समान्ते गां पयस्विनीम् ।

सूर्यलोकमवाप्नोति भानुव्रतमिदं स्मृतम् ॥

अथ सुहर्त्तानं दिनं नक्तं सौरव्रतत्वात् ।

मास्ये,—

आत्मदिगुणच्छायायां यदा सन्निष्ठते रविः ।

सौरं नक्तं विजानीयादन्यथ मिश्रि भोजनम् ॥

आत्मनो दिगुणा छाया सुहर्त्ताने दिने भवति ।

अतएव भविष्ये,—

नक्षत्रदर्शनाजक्तं केचिदिच्छन्ति सप्तमाः ।

सुहर्त्तानदिनं केचित् प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

स्मृतिसमुच्चये,—

अर्कायं शुचि गोमयं सुमरिचं तोयं पक्षधाम्नुते

मूत्रं नक्तमुपोषणञ्च विधिवत् कृत्वैकभक्तं तथा ।

शीरं वाध्वग्रमं दृताग्रमिति प्रोक्तान्यमूनि क्रमात्
कृत्वा वत्सरसप्तमीरभिमतं वारे रवेराग्न्यात् ॥

दृताग्रमपि कर्त्तव्यमिति शेषः ।

एतच्च माघसप्तम्यामारभ्य शुक्लसप्तम्यां सूर्यमभ्यर्च्य क्रमादर्का-
दिकं भुक्त्वा वत्सरपर्यन्तं कार्यम् । रविग्रते तु माघप्रथममारभ्य
प्रतिरविवारमर्कमभ्यर्च्य क्रमादुक्तद्रव्याणि भुक्त्वा वर्षपर्यन्तं कार्यम् ।
तथापि सुहर्षोत्तमदिनं गतं एकभक्त्यु मध्याह्ने कार्यमिति प्रागुक्त-
मेव । अथमेव पाठः सूर्यसुचयकाणविवेकादिषु लिखितः ।
अन्ये तु पाठान्तरं पठन्ति तदप्रमाणम् ।

तथा,—

गोधूममाषमधुमेयुनमद्यमांस

प्राषापपाचयवषष्टिक^१कांस्रपाचम् ।

अभ्यक्ष्ण -- तिष्ठांस विवर्जयेद्यः

सोऽभीक्षितं सभति सप्तसु सप्तमीषु ॥

एतदपि माघसप्तम्यामारभ्य सप्तसु^२ शुक्लसप्तमीषु सूर्यमभ्यर्च्य
निषताहारो गोधूमादीनि सर्वाणि विवर्जयेत् ॥

अथाष्टमीकृत्यम् ।

मात्से,—

गताग्री अष्टमीं यः स्यात् वत्सरान्ते च धेनुदः ।

पौरुषं पदं याति सुगतिमृतमुच्यते ॥

१ ख. म. शुक्लसप्तम्ये यवषष्टिक० ।

२ म. चिह्नितपुस्तके सप्तशुक्लसप्तमीषु ।

भविष्ये,—

अष्टाष्टमीं तु नक्त्रेण तथा अष्टचतुर्दशीम् ।
इह भोगानवाप्नोति परं शिवमृच्छति ॥
चतुर्दशीं तथाष्टमीं पक्षयोः शुक्लपक्षयोः ।
योऽम्भमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनपरः शुचिः ॥
तत्पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सप्तयाजिनाम् ।
तत्पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकस्य गच्छति ॥

स्कन्दपुराणे,—

चतुर्दशीमष्टमीञ्च पक्षयोर्द्वयोरपि ।
अक्षराक्षं क्षिपेद्यस्तु संवत्सरमग्रेषतः ॥
स पुण्यकर्माणा युक्तः सर्वपापविवर्जितः ।
न याति नरकं देवि यमस्य न स पश्यति ॥

भारते,—

अष्टमीमथ कौन्तेय शुक्लपक्षे चतुर्दशीम् ।
उपोष्य व्याधिरक्षितो रूपवानभिजायते ॥

भविष्ये,—

अष्टम्यां पूजितो देवो गोभृतावरणो हरः ।
ज्ञानं ददाति विपुलान् कामान् स यच्छतेऽखिसान् ॥

राममार्तण्डे,—

शशिपुत्रसमायुक्ता शुक्लपक्षाष्टमी च वा ।
तस्यां नियमकर्तारो न स्युः खलितसम्पदः ॥
षतद्वे मकरे याते देवे जायति माधवे ।

बुधाष्टमीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकम् ॥

प्रसुप्ते तु जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा ।

बुधाष्टमीं न कुर्वीत कृतं हन्ति पुरातनम् ॥

अग्निपुत्रो बुधः । शक्तापक्षेऽतिप्राशस्त्यपरम् अष्टमीं बुधवारेण पक्षयोरुभयोर्यदेति गरुडपुराणवचनात् ।

पतङ्गे सूर्ये मकरे धाते उत्तरायणस्ये माधवे जायतीति आ-
षाढेऽपि हरिश्चयनसम्भवादपुनरुक्तं सन्ध्याकाल इति निविद्धसाया-
म्नाद्युपलक्षणम् ।

यन्तु महादेव उवाच,—

पौषे मासि यदा देवि शक्ताष्टम्यां बुधो भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या महाभद्रेति कौर्त्तिता ॥

तस्यां स्नानं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ।

मत्प्रीतये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत् ॥

इति भविष्यपुराणवचनं तस्य व्रतविषयम् किन्तु स्नानदानादि-
विषयं, 'व्रतस्योत्तरायणविधानात् ॥

अथ नवमीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

नवम्यां नववर्षाणि राजन् पिष्टाग्रजो भवेत् ।

तस्य तुष्टा भवेद्देवी सर्व्वकामप्रदा शुभा ॥

व्रतमिदं पक्षद्वये कार्य्यं विशेषानभिधानात् पिष्टकस्य नैवेद्यं
द्वयं स्नानस्य पिष्टकं भोज्यं व्रतारम्भस्य महानवम्याम् ॥

यथा वाराहे,—

नवम्यां तु सदा पूज्या दुर्गा देवी समाधिना ।
वरदा सर्वलोकस्य सर्वकामप्रदा शुभा ॥
नवम्यां यस्तु पिष्टाग्नी भविष्यति च मानवः ।
नारी वा तस्य सम्यक्ताः सर्वे कामा न संशयः ॥
महानवम्यां प्रथमं कृतस्नानविधिर्नरः ।
गृहीयात् परमं चैतत् सर्वकामप्रदं व्रतम् ॥

भविष्ये,—

योऽब्दमेकं न भुञ्जीत चण्डिकायतने नरः ।
स याति परमं स्थानं यत्र सा चण्डिका स्थिता ॥
चण्डिकायतने नवम्याम् ।

तथा,—

दुर्गां सम्पूज्य दुर्गाणि नवम्यां तरतौच्छया ।
संग्रामे व्यवहारे च^१ सदा विजयमादिशेत् ॥

मत्स्यपुराणे,—

नवम्यामेकभक्तश्च कृत्वा कन्यास्तु शक्तिः ।
भोजयित्वा समां दद्यात् हेमकसुकवाससी ॥
हैमं सिंहश्च विप्राय दत्वा शिवपुरं व्रजेत् ।
जम्भार्युदं स्वरूपः स्थाण्डिलुभिर्वापराजितः ॥
एतद्दीरव्रतं नाम नारीणाञ्च सुखप्रदम् ।

१ ख., पुस्तके विजये चैव ।

सर्वा वर्षे तदन्ते हेमकक्षुकां वासस्य कन्याभ्यो देव्यं हेमसिंह-
मार्चं विप्राय ।

अथ दशमीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

दशम्यां धर्मराजस्तु सर्वव्याधिहरोऽर्चितः ।

नरकादुपमृष्ट्यैव^१ समुद्भूतिरिति मानवम् ॥

अथैकादशीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

एकादस्यां प्रथमेन विश्वेदेवाः^२ प्रपूजिताः ।

प्रजाः पशून् धनं धान्यं प्रयच्छन्ति मतिमत्तया ॥

वाराहे,—

मार्गशीर्षे शुकपञ्चादारभ्याब्दं विश्वव्यापः ।

एकादस्यान्तु मत्तेन नरः कुर्याद्यथाविधि ॥

तस्यामनम्रिपकाशौ यो भवेन्नियतः शुचिः ।

तस्यासौ धनदो देवस्तुष्टो वित्तं प्रयच्छन्ति ॥

मत्तमनम्रिपकाशनं वर्षं यावत् कार्यं धनदश्च पूज्यः ।

श्रीगोविन्दनखेन्दुप्रभाभिरन्तर्गिराक्षतध्वान्ताः ।

एकादशीव्यवस्थां विदुषां तोषाय सन्तनुमः ॥

महर्षपुराणे पितामह उवाच,—

मान्धाता चक्रवर्तीसौदुषोऽथैकादशीं नृपः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चोदभक्षोरपि ॥
 दशम्यैकादशी मित्रा मान्वाभ्यां वसुपोषिता ॥
 तस्याः पुष्यगतं गङ्गां तस्यास्तां परिवर्जयेत् ॥
 दशम्यैकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
 दशम्यैकादशी यत्र तत्र सन्निहितोऽसुरः ॥
 ब्रह्मवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा ।
 द्वादशी तु तदा यास्या चयोदश्यान्तु पारवर्षम् ॥
 एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः ।
 त्रिमित्रां वाच कुर्वीत न दशम्यां पुतां कश्चित् ॥
 एकादशीकक्षापि द्वादश्यां द्वादशी तथा ।
 एकादशी द्वादशी च श्रेष्ठे चापि चयोदशी ॥
 त्रिमित्रा सा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा शुभा ॥
 रात्रौ जागरणं कुर्वन् पुराणश्रवणं नृप ।
 गदाधरं पूजयन् उपोष्यैकादशीदयम् ।
 दश्याद्भद्रो यथौ मोक्षमन्ये चैकादशीकृतः ॥
 इति गार्हपत्ये महापुराणे एकादशीमाहात्म्यम् ।

एवमर्थः कक्षकचने प्रवृत्त्युत्पत्त्यामापादयन्नाह मान्वातेति ।

तथाच वराहपुराणे,—

एतत्कृत्वा व्रतं हन्ति घोरपापानि मानवः ।
 पापक्षयादिषुभक्तो मोदते विष्णुना सह ॥
 व्रतमिदं नित्यं कक्षन्नाशुषत्रिकं सन्ध्यादिवत् ।

भविये,—

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति सर्वे पापा^१ हरेर्दिने ।

स केवलमघं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवासरे ॥

एकादश्यां न भुञ्जीतेति नायं रागप्राप्तभोजनमाचनिषेधविधिः
अपरस्य व्रतविधिः काम्यः किन्तु उपवासरूपव्रतं कुर्यादिति नित्य-
व्रतविधिरेक एव विधिद्वयकल्पनागौरवात् फलन्तु आनुषङ्गिकम् ।
वक्ष्यति च । एकादशीमुपवसेदित्यादि उपवासपदन्तु अहोरात्रा-
भक्षणे शक्तं अन्यथा निषेधः कालमाचक इति वचनादेकादशी-
क्षणमतिक्रम्य भोजनं प्रसज्येत पर्वसु मांसादिनिषेधवत् । अतएव
एतत् कृत्वा व्रतं हन्तीति प्रागुक्तम् ।

तथा च भवियोत्तरे ।

पुथिष्ठिर उवाच,—

एकादशीव्रतं देव नित्यं वा काम्यमेव वा ।

कथं वा क्रियते तत्तु नियमो वाच कीदृशः ॥

कृत्वा वा किं फलं जन्तुः प्राप्नोति पुरुषोत्तम ।

अक्षणापि किमाप्नोति पापं वा^२ मधुसूदन ॥

एतत्सर्वं समासेन वक्तुमर्हसि मे विभो ॥

श्रीकृष्ण उवाच,—

अहन्ते कथयिष्यामि शृणु पार्थ कुतोदह ।

नित्यमेतद्व्रतं नाम^३ कर्त्तव्यं सार्ववर्षिकम् ॥

१ ग पुस्तके सर्वपापाः ।

२ क,, पापं वै ।

३ ग पुस्तके “नाम,, इति पदं नास्ति ।

सर्वाग्रमाणां सामान्यं सर्वधर्मैर्बलुत्तमम् ।
 एकादशीमतादन्यथासि पुण्यतमं भुवि ॥
 अपि पापसहस्राणि कुर्वन्मपि सदा नरः ।
 एकादशीं तिथिं सम्यगुपोष्य स सुखी भवेत् ॥
 रटनीह पुराणानि श्रुतयः स्मृतिभिः सह ।
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥
 वाङ्महिः सर्वदा सद्भिः पुरुषार्थचतुष्टयम् ।
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥
 वाङ्मात्रमृति यत्पापं दग्धमुद्यतचेतसा ।
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥
 एकादश्यां न भोक्तव्यं पक्षयोर्द्वयोरपि ।
 भुञ्जन् सुरापानसमं पापमाप्नोति मानवः ॥
 ब्रह्मज्ञस्य सुरापस्य स्तेयिनो गुरुतप्तिनः ।
 निष्कृतिर्धर्मशास्त्रोक्ता नैकादश्यन्नभोजिनः ॥

एवञ्च मताङ्गतया द्वादशीचणपारणानियमविष्णुपूजादिकमवश्यं
 कर्त्तव्यम् । एतत् सर्वं गदाधरं पूजयंसेति वक्ष्यमाणवचनव्याख्या-
 नावसरे^१ विवेचयिष्यते ।

पक्षयोर्द्वयोरपौति गृहस्थव्यतिरिक्तविषयम् । कृष्णपक्षे गृह-
 स्थस्य निषेधश्रवणात् ।

भविष्ये,—

एकादश्यां न भोक्तव्यं पक्षयोर्द्वयोरपि ।

वनस्पत्यतिधर्मोऽयं शुकामेव सदा गृही ॥

वनस्पत्यतीत्युपसर्गं ब्रह्मचारिणोऽप्ययं धर्मः गृहिमाणस्य विशेष-
विधानात् । शुकामेवेति न कृष्णामित्यर्थः सदेति नित्यार्थम् ।
नक्षत्रपुराणे,—

इन्दुचयेऽर्कसंक्रान्त्यां एकादश्यां सितेतरे ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रधनान्वितः ॥

ब्रह्मपुराणे,—

^१[संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च एकादश्यां पक्षे तथा ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रधनवत्यात् ॥

वायुपुराणे,—

संक्रान्त्यासुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर ।

एकादश्यान्तु कृष्णायां ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ॥

भविष्ये,—

संक्रान्त्यासुपवासश्च कृष्णैकादश्यासरे ।

चन्द्रसूर्यपक्षे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

^२यानि च उभयपक्षविधायकानि वचनानि श्रूयन्ते ।

सपुत्रश्च सभार्यश्च सजनेर्भक्तिसंयुतः ।

एकादशीसुपवसेत् पक्षयोर्दभयोरपि ॥

नित्यं भक्तियमायुक्तैर्नरैर्भक्तिपरायणैः ।

^१ म., पुस्तके संक्रान्त्यां इत्यारभ्य भविष्ये इत्यन्तः [] चित्रितांशो
वास्ति ।

^२ म., पुस्तके यदि च ।

वर्गशिक्षायाः सुदी ।

पक्षे पक्षे प्रकृत्यमेकादश्यामुपोषणम् ॥

इत्यादीनि सपुत्रसमाख्यानप्रसङ्गविषयाणि । यन्तु विवेचयति ।

यो मोक्ष — देकादश्यां वितायिते ।

मृदस्यो ब्रह्मचारी वा आदितामिष्यतिस्तथा ॥

य ब्रह्मचा सुरापय कृतघ्नी गुह्यतत्पणः ।

इति वचनं तदमूलं समूहत्वे नरेर्विष्णुपरायणैरित्यादिवचन-
स्वरसात् परमवैष्णवैर्मुमुक्षुभिरेव मृदस्यैरभयं कार्यम् ।

यथा भविष्ये,—

शुक्ला मृदस्यैः कर्तव्या भोगसन्तानवर्द्धनौ ।

सुमुक्षुभिस्तथा कृष्णा तेन तेनोपदर्शिता ॥

केचित्तु,—

ग्रयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोष्या मृदस्येन नान्या कृष्णा कदाचन ॥

इति वचनाभिर्विवादं व्यवस्थापयन्ति ।

अथैवान्ये शुक्लामेव सदा मृदीत्यनेन मृदस्यमात्रनिषेधस्त्वायं
प्रतिप्रसवः, मृदस्येनेत्यभिधानात् । तेन पुत्रीतरेष्वेव मृदस्येन
ग्रयनीबोधनीमध्ये यास्यतस्त एव कृष्णैकादश्याः कार्या न तु
पुत्रिष्वेति पूर्ववचनेषु पुत्रिषां निषेधादिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु एतस्य वचनस्य सन्दिग्धमूलत्वात् व्यवहारो नेतादृश
इति । उभयदिने एकादशीप्राप्तौ दशमीविद्वाद्या निषेधमाहं
दशम्यैकादशी मिमेति ।

ननु दशमीविद्वाद्यामपि विधिः श्रूयते ।

अथ विष्णुधर्मोत्तरे,—

दिग्भी चद्रे समायुक्ते चयेऽहनि तथापरे ।

उपवासस्तु पूर्व्युर्नोपवासः परेऽहनि ॥

परेऽहनि द्वादश्यां एकादश्याः चये निःसरणे इत्यर्थः ।

विष्णुरहणे,—

पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि च ।

तदानीं दशमीविद्वाप्युपोष्यैकादशी तिथिः ॥

पारणाहे द्वादशीदिने यदि द्वादशी एकादशीकलयापि युक्ता न लभ्येत तदा दशमीविद्वावोपोष्या इत्यर्थः ।

भविष्ये,—

एकादशी दशायुक्ता परतोऽपि न वर्द्धते^१ ।

गृहिभिर्यतिभिश्चैव सेवोपोष्या सदा तिथिः ॥

इत्याकाङ्क्षायामाह दशम्यैकादशी यजेति हरिसन्निधानात् विद्वायाः कर्त्तव्यत्वमसुरसन्निधानाच्च कर्त्तव्यतानिषेध इति, वज्र-सुनीनां वाक्यविरोधेन सन्देहो यदा स्यात्तदा शुद्धैव द्वादशी उपोष्या न तु विद्धेत्यर्थः ।

तथा ब्रह्मवैवर्त्ते व्यासः ।

दशम्यैकादशी युक्ता यच्च शास्त्रे प्रतिष्ठिता ।

न तच्छास्त्रमहं मन्ये यदि ब्रह्मा स्त्रयं वदेत् ॥

भारदीये,—

जैः कृता दशमीविद्वा जडवाक्याश्च मानवैः ।

१ ख,, पुस्तके परतो न च वर्द्धते ।

ते गता नरके चोरे युगावेकोनविंशतिम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरादिवचनानि तु यथाविषयं पश्चात्^१ व्याख्यातव्यानि ।

नवमेतद्वचनं यच्च किञ्चिदेकादशी द्वादशी च सम्पूर्णा श्रेवे
चयोदशी तच्च पूर्वदिने विह्वां कुर्वन्निता द्वादशमुपवासविषयं
भवतु । विष्णुधर्मोत्तरादिवचनानि एकादशीचये विह्वापराश्वेन
सुरित्याह एकादशीमुपवसेदित्यादि द्वादशी केवलद्वादशीमित्यर्थः ।
अथैकादशीकार्यं द्वादशीं विधत्ते त्रिमिमां^२ एकादशी द्वादशी च
श्रेवे चापि चयोदशीत्यादिना वक्ष्यमाणां कश्चित् कदाचिदपि न
दशमीयुक्तां कुर्वीतित्यर्थः ।

तथा नारदीये,—

रविचक्रार्द्धमात्रा च दशमी श्रूयते यदि ।

शुद्धैव द्वादशी यास्या चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

रविचक्रार्द्धमात्रा रवेरर्द्धोदयव्यापिनीत्यर्थः ।

तथा मार्कण्डेयपुराणे,—

अरुणोदयवेलायां दशमी तिष्ठते यदि ।

तदा श्लोकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

अचारुणः सूर्यः तदुदयवेलायामर्द्धोदयव्यापिनी दशमीत्यर्थः ।

नवमरुणः सारथिः, तदुदयवेलायां पूर्वदिवसीयत्वात् ।

वराहपुराणे,—

कलार्द्धेनापि या विह्वा दशम्यैकादशी यदा ।

१ ग पुस्तके,, पश्चात् पदं नास्ति ।

२ ग पुस्तके,, त्रिमिमां ।

तदा श्लेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

द्वादश्यामुपवासन्तु चे वे कुर्वन्ति मागवाः ।

अथ मागेव पश्यन्ति मम व्रतपराधनाः ॥

अथ च,—

एकादश्यां यदा ब्रह्मन् दिनचयतिथिर्भवेत् ।

तदा श्लेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

तथा भविष्ये वैश्वभिषुसंवादे,—

दशमीमिश्रिता वैश्व या स्वादेकादशी तिथिः ।

आसुरी तु भवेद्देवा धनपुत्रविनाशिनो ॥

शुद्धेव द्वादशी याद्या चषोदश्यान्तु पारणम् ।

तथा संवत्सरप्रदोषे,—

चे कारयन्ति कुर्वन्ति दशमैकादशीं युताम् ।

विशोका तन्मुच्यं ब्रह्मन् सूर्यदर्शनमाचरेत् ॥

पितृणां दशमीयुक्ता कार्या नैकादशी बुधैः ।

हन्ति पुषांश्च पौषांश्च पुषं जयाशतोद्भवम् ॥

दशमीश्रेयसंयुक्तं यः करोति हरेर्दिनम् ।

एकादशीफलं तस्य नश्येत् द्वादशवार्षिकम् ॥

दशमैकादशी विहृता शुद्धा च द्वादशी परा ।

द्वादशेव तदोपोष्या चषोदश्यान्तु पारणम् ॥

मागवे,—

एकादशी विषुवा चेद् द्वादशी तु परेऽहनि ।

उपोषा द्वादशी तत्र चरौ चोत्तरमां नतिम् ।

केचित्तु प्रकरणापरिचयेन द्वादशीमतपराधीमाणि वचनानि-
त्याचक्षते ।

कचित्तु नक्षत्रविशेषयोगवशेन विद्वाद्यामप्युपवासमाह ।
अग्निपुराणे,—

नागविद्वा च^१ वा चरौ शिवविद्वा^२ तु वसन्तौ ।

दशम्यैकादशी विद्वा कुर्वन् नक्षत्रात् पुराफलम् ॥

दशम्यैकादशी यत्र नोपोषा सा भवेत्तिथिः ।

अवशेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥

नक्षत्र सन्दिग्धमूलात्माशङ्का कल्पतरुशृङ्गपाणिप्रभृतिभि^३र्लिखि-
तत्वात् । तत्र हि अवश्याया विष्णुदैवतत्वेन तद्योगस्य वज्रफलत्वेन
वर्णीयत्वात् विद्वादोषोऽपि वाच्यते । अतएव एतद्वचनमूलान्वेन
दिग्भी रद्रे समायुक्ते इत्यादीनि दशमीविद्वाविधायकानि
पूर्वोक्तविष्णुधर्मोत्तरादिवचनानि, अन्यथा वाक्यभेदापत्तिः विध्य-
नारककल्पनापत्तिश्च स्यात् । अन्ये तु शृङ्गकल्पपक्षभेदाद्वचनमाशङ्कः ।

काशविशेषे कृत्यमहार्णवे च, भविष्यपुराणनाम्ना वचनं लिखितम् ।
यथा,—

एकादशीं दशायुक्तां वर्द्धमाने विकर्षयेत् ।

पञ्चदशीं स्थिते सोमे क्षत्रयेद्दशमीयुताम् ॥

वर्द्धमाने सोमे शृङ्गपक्षे, पञ्चदशीं स्थिते सोमे क्षत्रपक्षे,

१ ख पुस्तके,, नागविद्वा तु ।

२ म पुस्तके,, शरविद्वा ।

३ म पुस्तके,, प्रभृतिभिः,, परं नास्ति ।

सङ्घेदुपवसेदित्यर्थः । यद्येतद्वचनं साकरं स्यात् तथापि गृह्यस्य
दशमीविद्वावर्जनं सर्वदैवायातं गृह्यस्य कृष्णानिवेधात् ।

यदा कृष्णपक्षेऽपि दशमीयुतां सङ्घेत् त्यजेदिति काण्विवेक-
वचनार्थः सर्वदैव विद्वां परिहरेदिति तात्पर्यम् ।

यदा तु किञ्चिदेकादशी ततश्च द्वादशीचयः तत्परदिने द्वा-
दश्यामात्रेऽपि दशमीविद्वां विहाय कलामात्रैवोपोष्येत्याह एका-
दशीकलापि स्यादिति । एतदेव विवृणोति एकादशी द्वादशी
चेति, चिमित्रा चिमित्रसङ्घिकेत्यर्थः ।

तथा विष्णुरहस्ये,—

एकादशीकलायान्तु द्वादश्यां समुपोषितः ।

अथ क्रतुगतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

एकादशी द्वादशी च निशान्ते च त्रयोदशी ।

अहःसृक् तदहोरात्रमुपोष्या वा सदा तिथिः ॥

वराहपुराणे,—

एकादशी द्वादशी च परतो द्वादशी न चेत् ।

तथ क्रतुगतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु [१]पारणे ॥

एकादशीकलायुक्तासुपोष्य द्वादशी नरः ।

त्रयोदश्यान्तु यो भुङ्क्ते विष्णुसायुष्यमृच्छति ॥

अतः,—

कला काष्ठा सुहर्षा वा यदि स्यादपरेऽहनि ।

द्वादशद्वादशी हनि त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

१ ग पुष्पके, [.] चित्रितांशो नास्ति ।

इति कूर्मपुराणवचनं तत् द्वादशीमुक्तञ्च त्रयोदश्यां पारण-
विषयम् । यदि स्यादा परेऽहनीति पाठे तु यच्च सम्पूर्णेकादशी
परदिनेऽपि किञ्चिन्निर्गता तद्दिने च द्वादशीचयस्तत्र गृह्यविषये
वक्ष्यमाणपदपुराणवचनसमानार्थकं वचनम् । तथा पूर्णापि कश्चित्
त्याज्या ।

यथा प्रचेताः,—

पूर्णाथेकादशी त्याज्या दितयं वर्द्धते यदि ।

द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परिगृह्यते ॥

एकादशी विवृद्धा चेत् शुक्ले कृष्णे विशेषतः ।

तच्चोत्तरां यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेत् गृही ॥

दितयमिति द्वादश्यां द्वादश्यां न दशम्येकादश्यां पूर्णापि त्याज्येति
वचनात् ।

पारणालाभे पारणयोग्यद्वादश्यालाभे पूर्णानेकादशीमुपोष्य
परदिने एकादशीं त्यक्त्वा द्वादश्यां पारणा कार्येत्यर्थः तत्परदिने
द्वादशीमुक्तञ्च पारणे दोषवाङ्मत्यात् ।

तथा च संवत्सरप्रदीपे,—

सम्पूर्णेकादशी यच्च प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥

यदा तु पूर्णेकादशी वृद्धा परदिने किञ्चिन्निर्गता तत्परदिने
द्वादशी किञ्चिदपि नास्ति तथाच एकादशी विवृद्धा चेदिति
एकादशी विशेषतो वृद्धा एकादश्या एव वृद्धा^१ न तु द्वादशीत्यर्थः ।

१ ख चिह्नित पुस्तके, एकादश्या एव वृद्धा, इत्यंशो नास्ति ।

तथा चत्वारिंशदशमे,—

सम्पूर्णेकादशी च परतोऽपि विवर्द्धते ।

ततोऽनन्तरं यतिः कुर्यात् पूर्वानुपवसेत् गृही ॥

अथ यतिपदं गृहीतरपरम् ।

अस्मिन्नेव विषये विष्णुधर्मोत्तरे,—

एकादशी द्वादशी च रात्रिग्रेवे त्रयोदशी ।

त्रिःसृष्टा सा तिथिः प्रोक्ता यतीनामुत्तमा तिथिः ॥

तथा चाप्येव गृह्यसूत्रविषये पद्मपुराणम्,—

एकादशी द्वादशी च रात्रिग्रेवे त्रयोदशी ।

अथःसृष्टमहोरात्रं नोपोष्यं तत्सुतार्थिभिः ॥ इति ।

त्रिमिमां वाच कुर्वीतेत्यादिवचनम् पूर्वदिने दशमीवेधे
यतीति बोद्धव्यं न दशम्या युतां कचिदित्युपसंहारात् ।

यदि चेकस्मिन् दिने दशमीविद्धा परदिने किञ्चिदेकादशी
पारणादिने पारणायोग्यद्वादशी न सम्भते किञ्चिन्मात्रमस्ति तदा
द्वादशीकालस्यात्यन्तगर्हितत्वादशमीविद्धापि कार्या ।

अथा विष्णुरहस्ये,—

त्रयोदश्यां यदा न स्याद् द्वादशी षटिकादयम् ।

दशमेकादशी विद्धा सर्वोपोष्या सदा तिथिः ॥

षटो दशः षटोपष्टा दिवानिग्रमिति ब्रह्मविद्भक्तवचनात् ।

षटिकादयमिति पारणायोग्यकाशोपपन्नम् । षटिकादयादूना
अदि स्यादित्यर्थः । एतेन दशद्वयं पारणायोग्यकाश इत्याद्यातम् ।

एवकारो दशमीविद्धा कथं कर्त्तव्येति वितर्कव्यवच्छेदार्थः एवम्

अथ दशमीविद्वेकादशीचतुः परदिने द्वादशी दृष्ट्वा चतुर्ः तत्पर-
दिने किञ्चिन्निर्गता पारणायोग्या न सम्भते सोऽप्यविषयः ।

यत्तु,—

यदा भवेदतीवास्या द्वादशी पारणादिने ।

प्रातरेव तदा कुर्यात् कर्म माध्यन्दिनं मुने ॥

इति स्कन्दपुराणवचनं तत्पारणायोग्यद्वादशीसामविषयम् ।

तथा कूर्मपुराणे,—

सुहर्षे द्वादशी न स्यात् त्रयोदश्यां यदा मुने ।

उपोष्या दशमीविद्धा सर्वैरेकादशी तिथिः ॥

अथापि सुहर्षमित्यनेन दृष्टद्वयं पारणायोग्यकाण्ड इत्युक्तम् ।

अथ केचित्,—

द्वादशीसप्तमस्याद्यन्तनिषिद्धत्वादिद्वयापि निषेधदर्शनादि-
षेधेऽपि किञ्चिद्व्यक्तकल्पकवचनदर्शनाच्च विष्णुरहस्यवचनानुरोधेन
विद्वासां किञ्चिद्भयणीयम् ।

यथा वराहपुराणे,—

उपवासनिषेधे तु भयं किञ्चित् प्रकाशयेत् ।

उपवासो न सिध्येत् उपवासफलं सम्भेत् ॥

वायुपुराणे,—

एकमन्त्रेण गन्त्रेण तथैवावाचितेन च ।

पक्ष्मा चापि मैत्रेय नैवाद्वादशीको भवेत् ॥

एवञ्च कल्पपत्रेऽप्युपवासनिषेधे भयं किञ्चिदाचरेदित्याहुः ।

वस्तुतस्तु रामप्राप्त एव निषेधविधिः शास्त्रप्राप्ते त्वर्थे पर्युदास-
 एवेति सिद्धान्तः । ततश्च दशमीविद्वेतरां कृष्णपञ्चाविषयां एका-
 दशीं मृदस्य उपवसेदिति विधिः सम्पन्नः, तदा च कृष्णपञ्चादेर्वि-
 ध्यगोचरतया कथं तच्च किञ्चिद्गच्छादिकल्पनं उपवासनिषेधे त्विति
 वचनम् । द्वादशीलङ्घनमभिया विष्णुरहस्यवचनेन यच्च विद्वायां प्रति-
 प्रसूयते तदिष्यमेव । अतो द्योर्वचनयोरेकवाक्यतया जलादि-
 माचकिञ्चिद्गच्छणरूप एवोपवासः प्रतिप्रसवार्थः । एकभक्तेनेत्यादि-
 वचनम् असामर्थ्यरोगादिना श्रेयं अत्यन्तासामर्थ्यं तु पत्न्यादिद्वारा
 कारयेदिति वक्ष्यते ।

यत्तु श्रीभागवतटीकाकृता श्रीधरस्वामिना ।

कलार्द्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीयादूर्ध्वमेव हि ।

आमाध्याह्नाः^१क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात् ॥

इति नामशून्यं वचनं लिखितम् । तत् चयोदश्यां यदा न
 स्यादित्यादि साकरविष्णुरहस्यादिवचनदर्शनात् पूर्णाप्येकादशी
 त्याज्येति प्रचेतोवचनदर्शनाच्चामूलमिति प्रतिभाति । एकादश्युप-
 वासफलमाह रात्रौ जागरणं कुर्वन्मिति ।

एतेन जागरणगदाधरपूजादिकं वक्ष्यमाणद्वादशीपारणनियम-
 मैषुनमसूरादिवर्जनपूर्व्यान्तरदिनभोजनदयनिवृत्त्यादिकं चोपवास-
 व्रतस्याङ्गमित्युक्तं, तदा च नित्यस्यास्य व्रतस्य कदाचित् किञ्चि-
 दङ्गशान्वापि कर्त्तव्या नित्ये किञ्चिदङ्गशानिः शक्या न तु काम्ये
 इति दर्शितत्वात् । अथवा मोक्षफलकथनाज्जागरणपुराणव्यवस्थो-

मुष्णस्यविधित्वं किन्तु दादया विष्णुपूजापारणवीरज्ञानरापेक्षया प्राधान्यात् तच्च प्रयत्नो विधेयः ।

अतएव नैवादादग्निको भवेदिति वराहपुराणं । यथा सूतर्षे उपवासं पारणाच्च कृत्वा सूतकान्तेऽपि विष्णुपूजा कार्येति नरहृ-
पुराणवचने वक्ष्यते । देवात् कदाचित्तथापि अग्नौ उपवासव्रतं-
मवश्यमेव प्राधान्यादिति ।

अथ च गृह्यस्य द्वाप्राप्तदभूपतेरेकादशीदशकरणेन मोक्ष-
श्रवणात् कृष्णैकादश्युपवासो सुसुषुपर एवेत्युक्तम् । एकादशीकृतः
एकादशीकारिण इत्यर्थः ।

अग्नौ वातुकल्पिकमाह वाराहे,—

नक्तं हविष्यान्नमनोदमं वा फलं तिष्ठाः क्षीरमयाम् चान्द्यम् ।

यत् पक्ष्मगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमन्नोत्तरसुत्तरश्च ॥

नक्तं हविष्यान्नमित्येकं न तु पृथक् पृथक् हि क्षुभोजनेनो-
त्तरोत्तरप्राशस्त्यकथनं नोपपद्येत ।

देवौपुराणे,—

हविष्यभोजनं खानं सत्यमाहारसाधवम् ।

अग्निकार्यमधःशय्यां नक्तंभोजी वडाचरेत् ॥

इति नक्तं भोजने क्षुभविष्यान्नभोजनस्य परिभाषितत्वात् ।

अतो न नक्तं भोजनविधिः किन्तु रात्रावेव हविष्यभोजनविधिः ।

नक्तं भोजनादिकमप्यपरमानुकल्पिकमाह ।

वायुपुराणे,—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवाद्याचितेन च ।

यस्याः अपि भैषेय नैवादादग्निको भवेत् ।

एकमक्षय मध्याह्ने कार्यम् । मध्याह्नव्यापिनी प्राज्ञा एक-
मक्षय तिथिरिति देवसेन संग्रहे मध्याह्नव्यापितिषेर्विधानात् ।

नक्तं भोजनविधिस्तु भविष्यपुराणोक्त एव । नैवादादग्निको
भवेदिति सर्वशुक्लस्यैवादादग्नौ विष्णुपूजापारणादिनिधमविरहे-
नादादग्निकः कदापि न स्यादित्यर्थः । अत्यन्ताग्रक्तौ पुषादिना
कारयितव्यं ।

वराहपुराणे,—

असामर्थ्ये प्रतीरस्य व्रते च ससुपस्थिते ।

कारयेद्दुर्घपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ॥

भगिनीं भ्रातरं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः ।

पितृमातृपतिभ्रातृसहस्रगुण्यादिभ्युज्याम् ।

अदृष्टार्थसुपोष्यापि क्षयश्च फलभाग्यवेत् ॥

गण्डपुराणे,—

भर्तुर्भार्यायां व्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।

असामर्थ्ये तथोक्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

तथा,—

सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमस्य न कुप्यते ॥

द्वादश्यान्तु ततो भुक्त्वा सूतकान्ते जनार्दनम् ।

पूजयित्वा विधानेन भोजयेत् दिव्योत्तमम् ॥

व्रतभङ्गात्तद्वद् दुःखं प्राप्नोति नरकं तथा ।

तस्मात् प्रमादि दुःखे वा सूतके सूतकेऽपि वा ॥

स्वात्मा काचिन्नतं कुर्वादानार्थनविवर्जितम् । इति ।

वस्तुतस्तु एतानि वचनानि मृदोतत्रतपराख्येव प्रतीतः । रवि-
वारादौ केचिन्निषेधं वदन्ति ।

मत्स्यपुराणे,—

संक्रान्तौ रविवारे च पक्षे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासं न कुर्वीत पुचपौचधनान्वितः ॥

तथा,—

रविशुक्लदिने चैव संक्रान्त्याश्च दिनपक्षे ।

पारण्योपवासश्च न कुर्वीत पुचवान् मृदो ॥

ब्रह्मपुराणे,—

इन्दुपक्षेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां चितेतरे ।

उपवासं न कुर्वीत पुचपौचधनान्वितः ॥

इति तत्र एतेषां वचनानां काम्योपवासनिषेधकतयैवोपपत्तौ
नित्यस्यैकादश्यापवासव्रतस्य अकरणकतप्रत्यवायानामनुत्पत्तिबोधना-
शमत्वात् । किञ्चेतानि सामान्योपवासनिषेधकवचनानि विशेषवचन-
दर्शनादेकादशीत्यतिरिक्तविषयाणि वचा ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

एकादश्यां चदा राम^१ आदित्यश्च दिग्भवेत् ।

उपोष्या वा महापुण्या पुचपौचप्रवर्जनी^२ ॥

अशुभानुदिनोपेता तथा संक्रान्तिसंपुता ।

१ अ एकादशे, नाम इति पाठः ।

२ अ, विवर्जनी ।

एकादशी सदोपोष्या पुचपौचप्रवर्द्धनी ॥

सगत्कुमारः,—

आनुवारेण संयुक्ता तथा संक्रान्तिसंयुता ।

एकादशी सदोपोष्या सर्वसम्पत्करौ तिथिः ॥

यत्तु,—

मधुमासे वृषे चैव कन्यायां पार्वतीमहे ।

उपवासं न कुर्वीत पुचपौचधनाशितः ॥

इति पठन्ति ।

यच्च,—

मधुमासे वृषे चैव कन्यायां राहुसूतके ।

उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेच्छ्रियमात्मनः ॥

इति नामशून्यं वचनं काशविभेके लिखितं तदप्यमूलमेव समूहाभाभिमाने तु वचनद्वयं क्रोधादिभिरिच्छोपवासविषयम् काशोपवासविषयं वा न नित्योपवासविषयं अकरणे प्रत्यवायात् वचनस्यान्यथोपपत्तौ तदस्मात् प्रत्यवायाभावकस्याप्या अन्याव्यक्तात् । एवञ्च ग्रहीतव्रतस्याभूतोपवासोऽपि कर्तव्य एवेति ।

अथैकादशीनिषमः ।

अयोगे क्षेत्रहरणमसङ्गस्ये व्रतक्रिया ।

अज्ञानाद्यर्थे चर्या च चयं स्यात् कुशलश्रितम् ॥

इति हरिवंशवचनात् केषाञ्चित् सङ्कल्पमन्त्रोपवासकारणमसमाप्तमेवेति । अतएव सङ्कल्पवाक्यमुक्तं वराहपुराणे,—

एकादशां निराहारो भूत्वा चैवापरेऽहनि ।

भोक्ष्येऽहं पुष्करीकाद्यं शरत्तं मे भवाच्युत ॥

इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुण्याक्षसिपुषिपेन ।

अतएव वचनाभित्येऽप्यस्मिन् व्रते सङ्कल्पविधिः । सङ्कल्पवाक्य-
मपौदमेव मुनिभिर्विभिन्नैस्तादृशवाक्यवचनाभिधानात् ।

तत्परिपाटीमाह महाभारते,—

मृद्धीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

उपवासन्तु मृद्धीयाद्यदा सङ्कल्पयेद् व्रतम् ॥

यदा अन्यव्रतं सङ्कल्पयेत् मनसा नियमयेत् तदप्येवंविधिना
मृद्धीयादित्यर्थः ।

तच्च दशम्यां सायंसमये कार्यं देवीपुराणे,—

अथाषाढे दशम्यान्तु शुक्लायां सधुभुङ्करः ।

कृत्वा सायन्तर्नीं सन्ध्यां मृद्धीयास्त्रियमं पुनः ॥

इति श्रयनैकादश्यां दर्शनादन्यथापि तथैव न्याय्यत्वात् ।

यस्तु,—

प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।

इति वचनं, तदष्टम्यानुपवासविषयं नैकादश्यानुपवासविषयं विशेष-
दर्शनात् ।

विष्णुरहस्ये,—

सायमाद्यनयोरहोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

धर्मोपवासे कुर्वीत न भोजनचतुष्टयम् ॥

नचास्य सन्दिग्धमूखत्वाग्रह्णा मदनपारिजातकाण्डविवेकस्यति-
समुच्चयादिभिर्निश्चितत्वात् । इतेन वक्ष्येपिशाः,—

तोरपारौ समाप्तौ, अतं पारयति समापयतीति पारणा अतएव
पारणान्नं अतमिति प्रचिद्विरिति पुनर्भोजनमविद्वहं ।

तथा वचनम् ।

पूर्वोक्तेन विधानेन पारणं पृथदाख्यकम् ।

अथेष्टं तथा रात्रौ पुनर्येव च सर्वदा ॥

इति वदन्ति तन्निरस्तं कर्मासमाप्तावपि आहुदिने ब्रह्मचर्यव-
दुत्तराङ्गस्यावस्थागुह्यमानत्वात् । पुनरभोजनस्योत्तराङ्गतामाह
शिवरक्षणे,—

दिवा निद्रां पराज्य पुनर्भोजनमैयुगम् ।

चौद्रं कांक्षामिव तेषां दादृशां वर्जयेद्बुधः ॥

इति पूर्वोक्तेन विधानेनेति वचनममूलमेव ।

अतु,—

सङ्कटे विषमे प्राप्ते पारणन्तु कथं भवेत् ।

अस्तिष्ठ पारणं कुर्यात् पुनर्नक्तं न दोषकृत् ॥

इति देवतनाम्ना वचनं तद्यदि समूहं स्यात् तदा सङ्कटे
दादृशां पारणाशक्तौ अस्तिः पारणां कृत्वाऽयामर्थ्यं पुनर्भोजनं
कुर्यादिति व्याख्येयम् ।

उपवासमात्रे वर्ज्यानाह गङ्गपुराणे,—

कांक्षं मायं मसूरस्य चक्षकं कोरदूषकम् ।

प्राकं मधु पराज्य वर्ज्येदुपवासन् क्षिपम् ॥

उपवासस्थित्येव संयमपारणादिनयोर्वर्ज्येदित्यर्थः ।

विष्णुधर्म—

कांसं माषं मसूरस्य पुनर्भोजनमैषुनम् ।

सूतमद्यामुपागच्छ दशम्यां वर्जयेद्बुधः ॥

असत्यभाषणं सूतं दिवास्नानस्य मैषुनम् ।

एकादश्यां न कुर्वीत उपवासपरो नरः ॥

असक्ततोषपानेन ताम्बूलभक्षणेन च ।

उपवासो विनश्येत् दिवास्नानाद्यमैषुनेः ॥

असक्तदिति सक्ततोषपाने दोषाभावः । तथा च अम्भक्ष-
मभक्षणमिति ।

आगच्छे,—

उपोष्यैकादशीमेकं दिनं यो भोजयेद्द्विजः ।

गन्धपुष्पाद्यैर्भक्त्या विष्णुमाराध्य भक्तिः ॥

कामाणिष्टानवाप्याप्ते विष्णुसोकमवाप्नुयात् ।

नैव तत्कुलजाताणां दुःखं दारिद्र्यमेव च ॥

उपोष्य एकादशीमिति शेषः ।

कूर्मपुराणे,—

कांसं माषं चुरं चौरं चिंसां तैलमसत्यताम् ।

सूतक्रीडां दिवानिद्रां व्याधामं क्रोधमैषुनम् ॥

दादश्यां दादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत् ।

विष्णुरहणे,—

कांसं माषं चुरां चौरं चोमं वितथभाषणम् ।

व्याधामस्य व्याधस्य दिवास्नानमद्याद्यनम् ॥

शिक्षापिष्टं मक्षरश्च दादशैतानि वेणवः ।

दादश्यां वर्ज्यमेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

निषिद्धाचरणजन्यपापैरित्यर्थः ।

संवत्सरप्रदीपे,—

अभ्यङ्गश्च पराङ्गश्च तुलसीचयनं तथा ।

वस्त्रपौडां तथा शौरं दादश्यां वर्जयेद् बुधः ॥

अथ तुलसीचयनादिनिषेधस्थितिमात्रविषयः । अतस्त्वयोदशी-
पारणे कर्तव्यमेव ।

यथा तथैव,—

दादश्यां तुलसी यस्मादिष्णुना याति सङ्गतिम् ।

तस्मात्तां न विचिन्वीत तुलसीं दादशौदिने ॥

संक्रान्त्यां पञ्चदश्याश्च दादश्यां आहुवासरे ।

वस्त्रं न पीडयेत् स्नानं नापि शारेण योजयेत् ॥

स्नायते येन तत् स्नानं वस्त्रं एकोद्दिष्टआहुवासर इति प्राञ्चः ।

अथ सर्वत्र दादश्यां विष्णुपूजोक्ता तत्र भूतशुद्धिप्राप्तयाम
कन्यादिन्यासमाहकान्यासकेशवादिन्यासमूर्त्तिपञ्चकन्यासमन्त्रादिन्या-
सपौठन्यासान् कृत्वा विष्णुं ध्यात्वा अर्घ्यपाद्याचमनपात्राणि संस्थाप्य
शास्त्रपामथन्ते मण्डले वा पौठपूजां विधाय तत्र विष्णुमावाह्य
बोद्धव्योपचारैः संपूज्य आवरणदेवतासु संपूज्य विष्णुमन्त्रं यथाशक्ति
अपिक्त्वा स्तुत्या प्रणमेदिति विधिः । एतत् सर्वं पञ्चादिवेद्ययित्यते ।

इत्येकादशीव्यवस्था ॥

१ म पुस्तके,, मन्त्रादिन्यास इति पदं नास्ति ।

इदानीं प्रसङ्गात् सर्व्वप्रतयाधारणौ परिभाषोच्यते ।

तत्र देवस्य,—

अभुक्त्वा प्रातराहारं सात्वाचम्य समाहितः ।

सूर्याय देवताभ्यस्य निवेश्य व्रतमाचरेत् ॥

प्रातराहारमहर्भोजनमित्यर्थः ।

सुनिभिर्द्विरग्रमं प्रोक्तं^१ विप्राणां मर्त्यवाणिनां मित्यं ।

अहनि च तथा तमस्त्रिन्यां सार्द्धं प्रहरयामासः ॥

इत्यनेन कन्दोगपरिशिष्टकृता,—

सायं प्रातर्मनुष्याणामग्रमं देवनिर्मितम् ।

मातरा भोजनं कार्य्यमग्निहोत्रसमो विधिः ॥

इति वृहन्ननुवचने सायंप्रातःपदयोः रात्रिदिवापरतया विवृ-
तत्वात् । अतएव,—

सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायं प्रातस्य मध्यमे ।

धर्मोपवासे कुर्वीत न भोजनचतुष्टयम् ॥

इत्यपि सङ्गच्छते । ततश्च अभुक्त्वा प्रातराहारमिति ^१अपराह-
रात्रिव्रतविषयं दिवाव्रतस्य पूर्व्वार्द्धविधानात् । अहर्भोजनस्य दक्षिण
दिवापद्यमभागे विधानादिति । सूर्याय देवताभ्य इति सूर्यः
सोमो यमः काश इत्यनेन सूर्यादिदेवताभ्यो निवेश्य विज्ञाप्य व्रत-
माचरेत् सङ्क्षेपेदित्यर्थः । सङ्क्षेपसु उदङ्मुखेनैव कार्य्यः ।

१ क ख पुस्तकद्वये द्विरग्रममुक्तम् ।

२ ख, अपराह्वरात्रिव्रतस्य पूर्व्वार्द्धविधानात् ।

वर्मनिवाकौमुदी ।

मृहीलौकुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

इति पूर्वोक्तमहाभारतवचनात् । औकुम्बरं तावमयमभावेत्ये-
नापि पारिजातः ।

रात्रिप्रतन्तु निशामुखे सङ्क्षपयेत् ।

व्रतं निशामुखे पात्रं वृद्धिस्तारकदर्शनात् ।

इति विष्णुवचनात् ।

भविष्ये,—

समा सत्यं दद्या दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

देवपूजाग्निहवनं सन्तोषः स्तेयवर्जनम् ॥

सर्व्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशधा स्मृतः ॥

नक्तं भोजनव्रते विशेषमाह, देवीपुराणे,—

इविष्यभोजनं खानं सत्यमाहारसाधवम् ।

अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तंभोजी षडाचरेत् ॥

सौरनक्तव्रते तु सुहृत्तोमदिने भोजनमन्यत्र निष्येवेति प्रागुक्तम् ।

ग्रातातपः,—

पुष्पाक्षहारवस्त्राणि धूपगन्धानुलेपनम् ।

उपवासे प्रदूष्येत दन्तधावनमञ्जनम् ॥

वस्त्राक्षहारादीनां विद्यासानुधारणे एव दोषः ।

भविष्ये,—

उपवासे तथा आह्ने न कुर्याद्दन्तधावनम् ।

अपां दादन्नगण्डूषैर्मुखाद्विर्विधीयते ॥

दन्ताणां काष्ठसंयोगाद्दन्त्यावप्लवं कुक्षम् ।

विष्णुधर्मः,—

असक्ततोयपानेन ताम्बूलभक्षणेन च ।

उपवासः प्रथम्येत दिवास्वप्नाद्यभैरवैः ॥

स्त्रीषां तु सभर्तृकाणां उपवासनिषेधमाह विष्णुः,—

पत्यौ जीवति या नारी ह्यपोष्य व्रतमाचरेत् ।

आयुः संचरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥

भर्तृसाहित्ये तु न दोषः । भर्तुः समानचारित्वं^१ स्त्रीधर्मं
इत्यापस्तम्बवचनात् । तदनुमत्या तु पृथगपि न दोषः ।

यथा शङ्खः,—

कामं भर्तुरनुग्रया व्रतोपवासनियमेभ्योऽदीनां अभ्यासः स्त्रीधर्म
इति ।

वैश्यशूद्रयोस्तु चिराचपञ्चराचाद्युपवासनिषेधमाह देवस्तः,—

वैश्याः शूद्राश्च ये मोहादुपवासं प्रकुर्वते ।

चिराचं पञ्चराचं वा तयोः पुष्टिर्न विद्यते ॥

पुष्टिः फलम् । एतेन काम्यस्यैव निषेधः । प्रायश्चित्तस्तु
कर्त्तव्यमेव ।

शातातपः,—

उपवासं दिजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

कारयेत् सगुणसेन उपवासोऽभिजायते ॥

दिज इति उपवासकर्तृमात्रोपसृष्टं अपवर्गोऽभिरूपभोजन-

मिति विष्णुना सामान्यतोऽभिधानात् । क्रियासमाप्तिरपवर्गः चमि-
रूपो ब्राह्मणः । अभ्यङ्गनिषेधमाह मत्स्यपुराणे,—

तस्मात् कृतोपवासेन स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

वर्ज्यौघं प्रयत्नेन रूपं हि परं नृप ॥

सङ्कल्पितव्रतमवश्यं कर्तव्यमित्याह छागस्तः,—

पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।

जीवन् भवति चाष्टाशो मृतः सा चैव जायते ॥

अथ काममोहित इत्यभिधानादिच्छात्याग एव दोषो न तु
प्रमादादिनापि ।

तथा च देवस्तः,—

सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।

न व्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः ॥

सर्वभूतभयं राजशास्त्रादिभयं प्रमादो विस्मरणम् ।

उद्योगपर्वणि,—

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

इविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

अग्नौचे तु गृहीतव्रतं न त्याज्यं 'न व्रतिनां व्रते न सचिषां सचे'
इति विष्णुना तत्राग्नौचपर्युदासात् । तत्राप्यन्यद्वारा पूजादिकं
कारयितव्यं कथ्यन्तु काचव्रतसुपवासादिकं कार्यम् ।

मत्स्यपुराणे,—

प्रारब्धतपसां स्त्रीणां रजो वन्याद्व्रतं न हि ।

अन्यैः पूजादिकं कुर्यात् काचिकं क्षयमेव हि ॥

क्रोधात् प्रमादात्तोभादा व्रतभङ्गो भवेद्यदि ।
दिनचयं न भुञ्जीत गिरसो सुष्ठु न भवेत् ॥
तस्मात् प्रमादे दुःखे वा सूतके मृतकेऽपि वा ।
ज्ञात्वा कायव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितम् ॥

कायव्रतन्तु स्त्रीपुंससाधारणं, स्वयमनुष्ठेयं दानार्चनन्तु स्वयं
विवर्जयेदित्यर्थः । तत्र मात्स्ये नारद उवाच,—

उपवासेष्वशक्तानां तदैव फलमिच्छताम् ।
अमभ्यासेन रोगादा किमिष्टं व्रतमुच्यताम् ॥

ईश्वर उवाच,—

उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ।
असामर्थ्ये शरीरस्य पुत्रादीन् कारयेद्ब्रतम् ॥

गारुडे,—

भर्तुर्भार्या व्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।
असामर्थ्ये तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

अथ द्वादशीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

द्वादश्यां विष्णुमिद्धा च सर्व्वदा विजयी भवेत् ।
पूज्यस्य सर्व्वलोकानां यथा गोपतिगो हरः ॥

पद्मपुराणे,—

एकादश्यां द्वादश्यां वा प्रतिपद्यन्तु यो नरः ।
दीपं ददाति क्षणाय शृणु तस्मापि यत् फलम् ॥
सुवर्णमचिसुक्ताख्यं मनोज्ञमतिशोभनम् ।

रजमासादसं रज्यं विमानमधिरोहति ॥

भास्वो,—

१[द्वादश द्वादशीर्थस्तु समाप्योपोषणेः पुनः ।

गोवस्वकाश्चनैर्विप्रान् पूजयेद्भक्तितो नरः ॥

परमं पदमाप्नोति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम् ।

द्वादशीः शक्ताः, एकादशीयुक्तैव द्वादशुपोष्या युग्मवचनात्] ।

एकादशां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनौषिणः ।

उपासनाय द्वादशां विष्णोर्यददियं तथा ॥

इति प्रागुक्तभविष्यपुराणवचनाच्च । प्रागेव वचनमिदं व्याख्या-
तम् ॥

अथ त्रयोदशीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

कामदेवं त्रयोदशां स्वरूपो जायतेऽर्चयन् ।

इष्टां रूपवतीं भार्यां लभेत् कामांश्च पुष्कलान् ॥

अथ चतुर्दशीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

इक्ष्वाकरं चतुर्दशां सर्वैश्वर्यसमन्वितः ।

वज्रपुत्रो वज्रधनस्तथा स्यान्नाम संशयः ॥

भास्वो,—

चतुर्दशान्तु नक्षत्री समान्ते गोयुगप्रदः ।

शैवं पद्मवाप्नोति एतत् चैवमकं व्रतम् ॥

यमः,—

चमर्काभ्युदिते काशे क्षणपक्षे चतुर्दशीम् ।

ज्ञातः सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥

यमाश्चतुर्दश । भविष्ये,—

षां काश्चित्सरितं प्राप्य क्षणपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण वियतस्तर्पयेद्यमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय काशाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

श्रीकुम्भराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चिन्नाय चिन्नुगुप्ताय वै नमः ॥

एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् दद्यात् चीरैश्च जलाक्षरीन् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

भविष्ये,—

चतुर्दश्यामथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लपक्षयोः ।

योऽम्बमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनरतः सदा ॥

यत्पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं तच्च यात्रिणाम् ।

तत्पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकस्य गच्छति ॥

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वमुखेन्दुचासितान्नरा ।

मयेदानीं चतुर्दश्या व्यवक्षेपं निरूप्यते ॥

तत्र चतुर्दश्याय पूर्वमेति युग्मवचनात् शङ्का चतुर्दशी पर-
युतेव पाद्या कृष्णा तु चयोदशीयुक्तैव ।

षष्ठ्यष्टम्ययमावस्था कृष्णपक्षे चयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेषु संयुताः ॥

इति पूर्वोक्तयुग्मवचनात् ।

अथ रात्रियुग्मापि पाद्या उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वात् रात्रौ
शिवार्चनविधानाच्च ।

अतएव स्मृतिसमुच्चये शिवपुराणे,—

उपोषणं - - - - चतुर्दश्यां च पारणम् ।

कृतेः सुकृतसचैस्तु प्राप्यते वा न वाऽथवा ।

ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ॥

पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ।

चतुर्दशीदिने रात्रौ कुल्लयोगो भवेद्यदि ।

तत्र जागरणं नृणां ब्रह्महत्याश्रताधिकम् ॥

धनुःकर्कटपक्षाद्यकुम्भमीनवृषासिषु ।

कामविद्धो हरः पूज्यः सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥

पक्षाद्यः सिंहः अक्षिर्दक्षिकः कामस्तथोदशी । एतेन चतुर्दश्यां
पारणस्य प्राशस्त्यं दर्शितम् । न तु अमावस्यायां पारणं निषिध्यते
इदमपि तिथिद्वये एव, पूर्णतिथौ तु निःसंशयममावस्यायां
पारणमिति ।

शिवरात्रिप्रते तु चतुर्दशीमुत्तार्यैव पारणं कार्यम् ।

अमाष्टमी स्कन्दवष्टौ शिवरात्रिचतुर्दशी ।

शताः परशुताः कार्यास्तियन्ते पारसं भवेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनान्तम् ।

तथा विष्णुरहस्ये,—

चष्टमी शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रव्याप्तये ।

कृतोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥

मदनपारिजातोऽप्येवम् ।

यत्तु,—

प्रदोभयत्रापि दिने चक्षकास्ते चतुर्दशी ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यः परेऽहनि विधानतः ॥

इति पठन्ति तदमूलमेव सर्वप्रामाणिकसंघेभ्यः दृष्टत्वात्, सम-
स्ताभिमाने तु शक्तपञ्चविषयम् ।

इयञ्च युग्मादरेण व्यवस्था रात्रेः चार्द्धप्रहरदद्याभ्यन्तरे यदि
चतुर्दशी लभ्यते तदैव तत्परतचतुर्दशीकामे परदिन एव ।

यथा शिवरहस्ये,—

प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा चित्यामार्द्धे वरानने ।

चयोदशी यदा तत्र उपवासं समाचरेत् ॥

तृतीययामस्यार्द्धाभ्यन्तरे चयोदशी ततः प्रवृत्ति चतुर्दशीत्यर्थः ।
अथ विशेषविधानात् रात्रेस्तृतीयप्रहरार्द्धात् परं चतुर्दशीयोगे उप-
वासो व्युदस्यते ।

अतएव मदनपारिजाते शिवरात्रिचतुर्दश्यां शिवपुराणवचनं
स्थितम् ।

भवेद्यत्र चयोदश्यां भूतविद्धा महाभिन्ना ।

शिवरात्रिप्रतं तत्र कुर्वाणागरणं तथा ॥

महाभिषा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

अतः—

प्रदोषव्यापिनी ग्रस्ता शिवरात्रिचतुर्दशी ।

रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥

इति हेमाद्रिनिश्चितं वचनं तत् प्रदोषावधि चतुर्दशीयोगे-
ऽतिमात्रव्याप्यं रात्रौ जागरणमिति हेतुमन्निगदात् ।

तथा वायुपुराणे,—

चथोदशस्तगे सूर्ये चतसृष्वेव नाडिषु ।

भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिप्रतं चरेत् ॥

तथा ब्रह्मवैवर्ते,—

सूर्योऽसौ नवनाडीषु भूतयुक्ता चथोदशी ।

शिवरात्रिप्रतं तत्र कुर्वाणागरणं तथा ॥

अविद्ये,—

चतुर्दशीरात्रात् परे किञ्चिद्व्याप्ययोगो भवेद्यदि ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवव्रतैः ॥

अथा चथोदशी । अत्र किञ्चिदित्यनेन तृतीयप्रहराद्धाभ्यन्तरे
चतुर्दशीयोग एव उपवासो नान्यथेति । एषु वचनेषु पूर्वं पूर्वं
प्रशस्तम् ।

अतः—

पूर्वा चथोदशी रात्रौ वाममेकं चतुर्दशी ।

उपोष्या वा महापुण्या शत्रुर्षजसमव्रीत् ॥

इति नामशून्यं वचनं तदमूर्तं समुक्तमेऽपि किञ्चिदधिकं नाम-
मेकं चतुर्दशीति तत्कार्यः यथा तृतीयप्रहरार्द्धं चतुर्दशीयोगः
सादिति । अतएव वक्ष्यमाणवचनानीमानि रात्रेः तृतीयप्रहरा-
र्द्धार्द्धं चतुर्दशीयोगविषयाणि ।

यथा शिवपुराणे,—

शिवरात्रिप्रते भूतां कामविद्धां विवर्जयेत् ।

एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

तथा,—

शिवो घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी ।

कुङ्कुमैव^१ कर्त्तव्या कुक्कामपि च पारणम् ॥

शिवरात्रिः फाल्गुने, अघोरचतुर्दशी भाद्रे, प्रेतचतुर्दशी
कार्तिके, सावित्री ज्येष्ठे, एतत्सर्वं प्राधान्यतो निदर्शनमात्रम् ।

स्कन्दपुराणे,—

माघाक्षिते भूतदिनं हि राज-

कुपेति योगं यदि पश्यदम्या ।

अथाप्रयुक्तां न तु तत्र सूर्या

शिवस्य रात्रिं प्रियकश्चिवस्य ॥

अथवा प्रकर्षेण युक्तां प्रकर्षसु तृतीयप्रहरार्द्धाधिकयोगः ।

माघाक्षित इति मुख्यचान्द्राभिप्रायेण गौडचान्द्रे तु वा
फाल्गुनस्येति ।

तथा त्रिवागने ।

कुम्भसंस्थे सहस्रांगौ या तु कृष्णा चतुर्दशी ।

ततोपवासः कर्त्तव्यो माघे वापि तिथिक्रमात् ॥

माघे चौर इत्यर्थः ।

भविष्ये,—

माघफाल्गुनयोर्मध्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वकामफलप्रदा ॥

तथा,—

फाल्गुनस्य च कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वरि ।

अहं यास्यामि भूपृष्ठे रात्रौ मातङ्गनामिनि ॥

शिक्त्रेषु च समस्तेषु स्थावरेषु चरेषु च ।

संकमिष्याम्यसंदिग्धं सर्वपापविशुद्धये ॥

अथ रात्रावित्यनेन रात्रिप्रतमित्युक्तम् ।

तथा त्रैवागने,—

कुम्भसंस्थे सहस्रांगौ कृष्णा शिवचतुर्दशी ।

रात्रियोगे तु कर्त्तव्या जागरादिष्वमन्त्रितां ॥

प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजाश्चैव विशेषतः ।

शिवशिक्त्रस्य कुर्वीत अर्घ्यदानञ्च भक्तितः ॥

अथ स्कन्दपुराणवचनम्,—

माघफाल्गुनयोर्मध्ये या ख्याता शिवचतुर्दशी ।

अतङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः ॥

अन्नाहारी रोहिणी च शिवरात्रिरुच्यते च ।

पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या तिथिभाक्ते च पारणम् ॥ इति ।

तत् राशिप्रहरचक्राभ्यन्तरे चतुर्दशीयोगे मन्त्रार्थं एवंमन्यान्वपि
ध्वंसानि ज्ञेयानि । अग्निरुत्तिष्ठति चतुर्दशी तिथिभाक्ते पारण
मिति रोहिण्यष्टमीविषयं नक्षत्रोत्तरेण तत्रोपवासविधानात् ।

इति चतुर्दशीव्यवस्था ॥

अथ पौर्णमासीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

पौर्णमास्यान्तु यः सोमं पूजयेद्भक्तिमाकरः ।

प्रजावृद्धिं धनं धान्यं कामानिष्टान् लभेत सः ॥

शङ्करगीतायाम्,—

यथावत् पौर्णमास्यान्तु स्नोतस्तेवोत्तरांमुखे ।

स्नात्वा प्रेतपुरीं हित्वा विष्णुलोकं स गच्छति ॥

आषाढीकार्तिकीमाघीवैशाखीषु कृतान्तु यत् ।

तदनन्तफलं प्रोक्तं स्नानदानजपादिकम् ॥

माससंज्ञे यदा चक्षे चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः ।

गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती कृता ॥

मासस्य संज्ञा यस्मात् तन्माससंज्ञं । कार्तिके कृत्तिका, मार्ग-
श्रीर्षे मृगशिरा, पौषे पुष्या, माघे मघेत्यादयः । तस्मिन्संज्ञे सम्पूर्ण-
मण्डलः पौर्णमासीगतश्चन्द्रो यदा गुरुणा संयोगं याति गुरुरपि
तस्मिन्संज्ञे तिष्ठतीत्यर्थः तदा सा तिथिः पौर्णमासी महती कृता
महाकार्तिकी महामार्गश्रीर्षी महापौषीत्यादयः सुः ।

तथा चोतिषे,—

वर्षाधिकारः यत्र दृश्यते दिवि चन्द्रदृश्यते ।

पौर्णमासी तु महती सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथा,—

चन्द्रमा मासश्चक्षुः देवाचार्यैस्तथैव च ।

मिलन्ति द्वादशाब्दान्ते तन्महत्वं तिथेः स्मृतम् ॥

रोहिणीमन्त्रयोगेऽपि महाकार्तिकी महाप्रज्ञापुराणे,—

आग्नेयन्तु यदा क्षणं कार्तिक्यां भवति कश्चित् ।

महती सा तिथिः प्रोक्ता खानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा धाम्यं हि भवति क्षणं तस्यां तिथौ कश्चित् ।

तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा क्षणं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्धमा ॥

प्राजापत्यं रोहिणी । महाज्येष्ठीविशेषमाह राजमार्तण्डे,—

ऐन्द्रे शशी गुरुस्यैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥

[ऐन्द्रं ज्येष्ठा, प्राजापत्यं रोहिणी, गुरुवारे] रोहिणीस्वरवौ चेति महाज्येष्ठीफलभूयस्वप्रदर्शनपरं महत्तन्तु सकलमाससाधारण-
कथनादेवेति ।

अतएव ज्ञानासुनिवचनेषु गुरुवाराद्यतिरेकेषापि योग उक्तः ।

यथा व्यासः,—

ऐन्द्र^१ चबेऽथवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा क्षितौ ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥

ऐन्द्रं ज्येष्ठा मैत्रमगुराधा, अथ गुरुवारादियोगो योक्तः । अशु-
राधाक्षितयोरपि गुरुचन्द्रयोर्महाज्येष्ठौति योगान्तरमधुक्तम् ।

तथा ज्योतिषे,—

ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवसात्पञ्चदशके रविः ।

पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥

ऐन्द्रस्य पञ्चदशपञ्चं मृगशिरा, मैत्रस्य पञ्चदशं रोहिणी ।
अतः शौराषाढेऽपि कदाचित् स्यात् ।

अतएव काशविवेके,—

^१[ऐन्द्रे चन्द्रसुराचार्यौ वृषे युग्मेऽथवा रवौ ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥

युग्मे मिथुने इत्यर्थः । राशिद्वयेऽपि रोहिणीमृगशिरसोर-
न्यतमस्ये रवावेव पूर्ववचनात् ।

तथा],—

ऐन्द्रे चन्द्रसुराचार्यौ शौम्ये धातरि वा रविः ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥

योगान्तरमाह राजमार्तण्डे,—

संवत्सरे यदा वर्षे ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।

ज्येष्ठाभेन समाधुक्ता महाज्येष्ठौ भवेत्तदा ॥

संवत्सरसंज्ञके वर्षे स च बार्हस्पत्यव्यवस्थया वत्सरपञ्चकस्य
प्रथमवर्षो ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः ।

तथा विष्णुधर्म,—

संवत्सरस्य प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इदाख्यस्य तृतीयोऽपि चतुर्थस्यानुवत्सरः ॥

उत्तमवत्सरस्य कथितस्तथा चैवापि पञ्चमः ।

तीर्थविशेषेषु महामाष्यादीनां फलमाह भविष्ये,—

महामाघी प्रयागे तु नैमिषे फाल्गुनी तथा ।

शाखयामे महाचैत्री कृताः स्युः सुमहाफलाः ॥

गङ्गास्थाने तु वैशाखी ज्येष्ठी तु पुरुषोत्तमे ।

आषाढी वै कनखले केदारं आवणी तथा ॥

महाभाद्री वदर्प्याश्च कुजाग्रे च महाश्विनी ।

पुष्करे कार्तिकी कान्यकुब्जे मार्गशिरी तथा ॥

अथोध्यायां महापौषी कृताः स्युः सुमहाफलाः ।

शाखयामतीर्थे गण्डकां फाल्गुनादिष्वपि महच्छब्दोऽनुवर्ज्यते ।

भविष्ये,—

महाज्येष्ठ्यान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गानुमज्जनात् ॥

महाज्येष्ठी सुरभेष्ट कृतानन्तफलप्रदा ।

तस्यान्तु जायते वीरान् सूर्ययज्ञशताधिकम् ॥

तथा,—

महाज्येष्ठ्यान्तु चन्द्रस्य पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

परावरान् बहुभूतान् न भयः पुरुषो भवेत् ॥
महाव्येष्ट्यां नरो दृढा प्रयतः पुरुषोत्तमम् ।
कर्तुं धर्मांश्चक्रे सर्वान् पितृन्सारयतेऽपिरात् ॥

आदिमार्गे,—

कृष्णं दृढा महाव्येष्ट्यां रामं भद्रां च भो दिवाः ।
नरो दादश्याचायाः फलं प्राप्नोति चाधिकम् ॥
पृथिव्यां सर्वतीर्थेषु सर्वेधातनेषु च ।
यत् फलं क्षानदानेन राजपक्षे निशाकरे ॥
तत् फलं कृष्णमाजोक्ष महाव्येष्ट्यां समेक्षरः ।

अथामावस्थाकृत्यम् ।

विष्णुपुराणे,—

न निर्वपति यः आहुं प्रमोतपितृको दिवः ।
दन्दुष्ये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते हि यः ॥

भविष्ये,—

दर्शे सात्वा पितृभ्यस्तु दद्यात् कृष्णतिलोदकम् ।
आहुश्च विधिवद्द्यात् सन्ततिसेन वर्द्धते ॥

वायुपुराणे,—

अमावस्यां प्रथमेन आहुं कुर्वन् इतिः सदा ।
सर्वान् कामानवाप्नोति सर्वसामन्तमनुते ॥

मातृके,—

सर्वां चाकृष्येद्यस्तु पञ्चदशां पञ्चोत्तमः ।
समाप्ते आहुःकृत्वा दद्यात् वसुपञ्चिनीः ॥

वासांसि दक्षिरास्येव जलकुम्भायुतानि च ।
 स याति वैष्णवं लोकं पित्रणान्तारयेच्छतम् ॥
 कल्पान्ते राजराजः स्यात् पित्रव्रतमिदं सतम् ।
 पञ्चदश्यामावास्या पित्रव्रतत्वात् ॥

अथ तिथिनिषिद्धानि ।

राजमार्तण्डे,—

प्रतिपद्यनपत्यः स्यात्तृतीयायामपत्नीकः ।
 दशम्यामधनः खाने सर्व्वं हन्ति चयोदशी ॥
 भोगार्थं क्रियते यत्तु खानं यादृच्छिकं नरैः ।
 तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिकादहिः ॥

व्यासः,—

दशमी नवमी चैव प्रतिपद्य चयोदशी ।
 तृतीया तु विशेषेण खाने चैता विवर्ज्ययेत् ॥

स्त्रियाः खाननिषेधमाह गार्ग्यः,—

नवमी पुष्याश्राय खनाश्राय चयोदशी ।
 तृतीया भर्तृनाश्राय खाने ता वर्ज्ययेदतः ॥
 द्वादशा कृष्णपक्षे तु न खातव्यं कदाचन ।
 सुतसन्तानमिच्छद्भिरपवर्गपरैरपि ॥

जायासः,—

चयोदशां तृतीयायां दशम्याच्च विशेषतः ।
 द्वाद्विद्वज्जिह्वाः खानं नाचरेणुः कथञ्चन ॥

वाचः,—

गन्दाद्यां वत्सरेऽतीते निर्वर्त्य चापि मङ्गलम् ।
अनुमन्य सुहृदन्धून् पूजयित्वेष्टदेवताः ॥
धर्मविष्ठाचरेत् स्नानमाह्निकञ्च पुनः पुनः ।
तर्पणं वैश्वदेवञ्च ब्रह्मयज्ञञ्च नाचरेत् ॥

निगमः,—

नावर्त्तयेत् पुण्यकर्म तर्पणादिकमन्यदम् ।
काम्यनैमित्तिके हित्वा एकं श्लोकञ्च वाचरे ॥

एकं केवलं । षट्चिंशत्यतम्,—

दर्शं स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ।
न वम्याच्च न चेत्तत्र निमित्तान्तरसम्भवः ॥

सर्व्व एवायं निषेधो भोगार्थस्नान एव न वैधस्नाने, अन्यथा-
चरितार्थस्य वैधबाधाक्षमत्वात् ।

अतएव वशिष्ठः,—

पुत्रजन्मनि संक्रान्त्यां आदौ जन्मदिने तथा ।
नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

वचनमिदं वैधस्नानोपलक्षकं उक्तयुक्तेः । अतएव राजमार्त्तण्डे
नित्यनैमित्तिकादहिरित्युक्तम् ।

राजमार्त्तण्डे,—

प्रतिपच्च द्वितीया च दशमी च चथोदशी ।
उच्छस्नानं न कुर्वीत यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥
उच्छस्नानं रोगाकुम्भिकानम् ।

वीथ्याचनः,—

अमावास्यां नवम्याश्च सप्तम्याश्च विशेषतः ।

धात्रीफलानि चत्नेन दूरतः परिवर्जयेत् ॥

षट्चिंशत्तमः,—

दर्शे नवम्यां सप्तम्यां संक्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्रसूर्योपरान्ते च खानमामलकैश्चयेत् ॥

भविष्ये,—

तिलैः खानं महापुष्पं कुर्यादामलकैः प्रिये^१ ।

सप्तमी नवमी दर्शे रविसंक्रमणादृते ॥

तुल्यत्थामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ।

सर्वकाशं तिलैः खानमिति व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ॥

तथा,—

नवम्यां न सृष्टेत्तैलं नीसीवस्त्रं न धारयेत् ।

न चाप्यामलकैः खायात् न कुर्यात् कलहं नरः ॥

ग्रातातपः,—

षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभौ षष्ठी चतुर्दशी ।

अथ सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे चुरे ॥

षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितं तथा ।

चुरकर्ष्य चतुर्दश्यां तथा पर्वसु मैथुनम् ॥

षष्ठ्यादिषु वंशासंख्येन तैलादिनिषेधो न तु सप्तदशेनेति
विदुषोति षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमित्यादि, अन्यथा एतद्वचनस्य वैधर्म्य-

यज्ञः । तर्ह्यष्टम्यादिषु तैलवस्त्रादीनां कथं वर्ज्यमिति चेद्वस्त्रा-
नारादिति श्रुमः ।

यथा विष्णुपुराणे,—

चतुर्दशष्टमी चैव अमावस्याय पूर्वमा ।

पर्वास्तेतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्त्रीतैलमांससम्भोगौ पर्वास्तेषु वै पुमान् ।

विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥

तर्हि किमर्थं श्रातातपवचने यथासंख्यविधानं, सत्यं, यज्यां
तैलमांसनिषेधार्थं अष्टम्यादिषु मांसादीनां निन्दतिप्रयार्थश्च ।
अतएवानेकवचनेषु यज्यां तैलमांसनिषेधः श्रूयते ।

यथा भविष्ये,—

प्रतिपत्सु नवम्याश्च यज्यां पक्षसु पर्वासु ।

अभ्यङ्गनस्य पादाद्यैस्तैलं नैव स्युश्चेन्नरः ॥

स्मृतिसमुच्चये,—

पक्षादौ च रवौ यज्यां रिक्तायाश्च तथा तिथौ ।

तैलेनाभ्यक्षमाणसु चतुर्भिरपि शीयते ॥

उपोचितस्य प्रतिगः कृत्तकेशस्य नापितैः ।

अवग्रीहीति प्रीता यावन्तैलं न संस्पृशेत् ॥

रवौ रविवारे चतुर्भिरायुःप्रश्नाद्यश्रोवणैः ।

अग्निराः,—

दण्डकाहममावस्यां चतुर्दश्यान्तु मैथुनम् ।

यज्यां तैलं तथाष्टम्यां पिशितं वर्जयेत् यदा ॥

मनुः,—

मांसाग्ने पौर्णमासी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

अष्टमी घाम्यधर्मो च ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

घाम्यधर्मो मैथुनं ज्वलन्तमपि पातयेदित्यनेन मिन्दातिग्रथ उक्तः ।

देवसः,—

पञ्चदशां चतुर्दश्यामष्टम्याश्च विशेषतः ।

तैलं मांसं यवायश्च चुरकर्मा च वर्जयेत् ॥

बौधायनः,—

पर्वसु नाधौयोत न स्त्रियमुपेयात् न मांसमग्नीयात् न तैलं
सृजेत् न चुरकर्माचरेत् ।

पैठौनसिः,—

पर्वसु न तैलं न मैथुनं न चुरं न मांसमुपेयात् नामाव-
सायां हरितमपि हिंसात् ।

हारीतः,—

तैलं मांसं भगं क्षौरं सर्वपर्वसु वर्जयेत् ।

पर्वसु लक्ष्मीर्वसति तैले मांसे भगे चुरे ॥

एतेषु वचनेषु पर्वसु स्त्रीतैलमांसचुरकर्माणां सर्वेषां निषेधः,
पञ्चान्तु तैलमांसस्यैवेति । एतेन केषाञ्चित् पञ्चामपि स्त्रीमांस-
वर्जनं भवति इत्येवेति ।

स्तुतिसमुच्चये,—

सायंसन्ध्यां पराजश्च शिवापिष्टं तथैव च ।

अमावास्यां न सेवेत रात्रिभोजनमैथुने ॥

भविष्ये,—

वायंसन्ध्यां पराजस्य पुनर्भोजनमैयुनम् ।

तैलं मांसं शिखापिष्टममावासां विवर्जयेत् ॥

षट्पिंशत्तमम्,—

संक्रान्तां पञ्चदश्याञ्च द्वादश्यां आहुवाचरे ।

वस्त्रं न पीडयेन्नैव चारेणापि च योजयेत् ॥

भविष्ये,—

निम्बस्य भक्षणं तैलं तिलैस्तर्पणमश्ननम् ।

सप्तम्यां नैव कुर्वीत कांस्यपात्रे च भोजनम् ॥

सप्तम्यां स्पृशतस्तैलमिष्टा भार्या विनश्यति ।

शिरःकपालमन्त्राणि नखचर्मतिक्षांस्तथा ।

एतानि क्रमशो नित्यमष्टम्यादिषु वर्जयेत् ॥

शिरो नारिकेलमष्टम्यां कपालमस्तावुं नवम्यां अग्नं कलमिकां
दशम्यां नखं शिम्बिकामेकादश्यां [चर्मं पूतिकां द्वादश्यां] तिलान्
वार्त्ताकुं त्रयोदश्यां वर्जयेत् । नारिकेलादीनां शिरःकपालादि-
सादृश्यात्तद्व्यपदेशः वार्त्ताकुवीजानां तिलसादृश्यम् । अस्मादेव
तिषिविशेषनिषेधादन्यत्र कलम्बीभक्षणं प्रतीयते सामान्यनिषेधस्तु
दीर्घकृताप्रतानरक्तकलम्बीपर इति प्राज्ञः । दोषविशेषार्थं तिषिवि-
शेषनिषेध इत्यन्ये ।

वामनपुराणे,—

शिखासु हस्तोऽग्रवणे च तैलं

सर्वविद्यामयी ।

चौरस्य वज्रा प्रतिपद्युः सर्वम् ।

मूले मृगे माद्रपदासु मांसं

योपिष्ठायास्तनिकमूलाभेषु ॥

नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रे

चौरस्य शूके च कुजे च मांसम् ।

बुधे च योषां न समाचरेत्

शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥

श्रुतिषु,—

पुष्याश्वी यश्वी मृत्युर्विज्ञं सप्तद्वन्द्वयः ।

आयुरकादिवारेषु तैसाभ्यङ्गाद्यथाक्रमं ॥

गार्ग्यः,—

पञ्चमी दशमी चैव तृतीया च चतुर्दशी ।

एकादशी द्वितीया च पञ्चयोदशयोरपि ॥

अभ्यङ्गसर्गनाद्यैर्योऽपि तैसां निवेदते ।

चतुर्थी तस्य वृद्धिः स्याद्भुजापत्यवसायुषाम् ॥

अथ कसौलशब्दार्थः । तच्च केचित् खेदमात्रे तैसापदं कृत्
सर्वपैरस्य करस्य तैसादिप्रयोगात् । शिशुमारतैसादिप्रयोगाच्च, तच्च,
इतेऽपि तैसापदप्रयोगप्रसङ्गात् ।

अथ तु बीजभवसेहे कृत् प्राणिभवसेहे तु तैसापदं भाक्तमिति
वदन्ति, तदपि मन्दं वैपरीत्यस्य सुवचनात् ।

वस्तुतस्तु तिस्रभवसेहे यौगिकं तैसापदं, न च तिस्रमोदकादि-
त्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यं पञ्चजम्बूदे पञ्चवत् खेदसमस्य प्रयोगोपाधि-

रिति । नचावयवशक्तेर्विशम्भितप्रतीतिरूपेण साचवात् वीजप्रभव-
क्षेपे वर्षासु रथकार आदधीतेतिवदिति वाच्यं क्लृप्तयोगसम्भवे
हृदिकल्पनाया अन्याय्यत्वात्^१ कल्पनागौरवात् ।

तदुक्तं भट्टपादैः,—

सम्भात्मिका सती हृदिर्भवेद्योगापहारिणी ।

कल्पनीया तु सभते नात्मानं योगवाधतः ॥ इति ।

अतएव प्रोक्षणावामादधेदित्यत्र प्रोक्षणीपदं न संज्ञातास्यपहृष्टं
किन्तु प्रोक्षणकरणयोगाद्यौगिकमेवेत्युक्तं वर्षासु रथकार आद-
धीतेत्यत्र तु सङ्करजातिविशेषे रथकारशब्दस्य हृदिः क्लृप्तेति न
यौगिकरथकर्तृत्वैवर्णिकपरता अवयवशक्तिविमर्शात् विशम्भितप्रती-
तेरतः क्लृप्तहृदेरेव योगापहारित्वम् ।

तथाचोक्तं हृदिर्योगं व्याहन्तीति ।

कल्पनीया तु हृदिर्न क्लृप्तं योगं वाधितुमीष्टे सथमसिद्धत्वा-
दिति सार्वपादिक्षेपे तैसपदं साक्षणिकं अतएव तत्र सार्वपं तैस-
मित्यादिषोपपदप्रयोग एव, निरुपपदतैसपदन्तु तिस्रभवक्षेहस्यैव
प्रतीतिरुदित्यतस्तत्रैव विधিনিषेधाविति ।

यत्तु दृढप्रदौषः प्रथमस्तिष्ठतैसोद्भवस्तत इत्यादौ तिस्रतैसपदं
क्षेपे तिस्रजिति पाणिनिसूत्रात् क्षेपानुविहितेन तैसच् प्रत्ययेन
चिह्नं अतएव तु यस्त यवा भ्रातुः प्रजावतीत्यादिवत् तिस्रस्य
तैसमिति प्रयोगोऽगृह्य एव । एतानि तैसानि हेमन्ते सुखानी-

तथाहौ तु अग्निर्गो मच्छन्तीतिवदन्तत्वार्यसत्त्वया वार्यपादिषो-
ऽपि कथ्यते, वक्तुस्तथैव तात्पर्यात् विधिविषेधबोध्यं कथयाममावा-
सादादिति । अतएव अतैशं वार्यपं तैशमिति वचनम् । पक्तैशं
तु न निषेधविषयम् ।

अथा अतिसुख्ये व्यासः,—

अमावास्यां न गच्छेत प्राप्तकाशामपि स्त्रियम् ।

तैशश्च न सृष्टेदामं वृषादीन्ष्टेदयेन च ॥

अचाममिति अवशात् पक्तैशे दोषाभावः प्रतीयते ।

एवञ्च पूर्वोक्तविष्णुपुराणादिवचनेषु तैशपदमपकपरं मन्तव्यम् ।

तथाच षट्चिंशत्यतनाञ्चा वचनं पठन्ति ।

आदित्यादिषु वारेषु निषिद्धास्तु तिथिष्वपि ।

ज्ञाते वा यदि वाऽज्ञाते पक्तैशं न दूष्यति ॥

वार्यये तामे इव न दोषः निषेधविरहादिति श्रिष्टाचारो-
ऽप्येवम् ॥

योगोविन्दपदद्वन्द्वमाधाय इदयान्तरे ।

सूर्येन्दोरधुना सम्बन्धपरागो विविच्यते ॥

अद्वययोग उक्तो ज्योतिषे,—

षट्काष्टके वाप्यत्र सप्तमे वा

द्विर्दादये वा तमसो धृतौ वा ।

राकावग्रैरे पक्षं सुधांग्रौ-

दर्शवग्रैरे कमसैकवन्धोः ॥

तमसो राशोः । राका पौर्णमासी । अत्रापि राश्या नेतुना

वा सप्त चन्द्रस्य गणनपादचतुष्टयाभ्यन्तरे सप्तवस्त्राणं ज्ञात् तदैव चन्द्रपक्षं ज्ञान्यतेति ।

एवं राश्या केतुना वा सप्त गणनपादचतुष्टयाभ्यन्तरे सूर्य-
सावस्त्राणं यदि ज्ञातदैव सूर्यपक्षं ज्ञान्यथा तथापि कदा-
चिद्विचारो गणनया निर्णयः सा च गणना ज्ञातकार्यकाले
मया विवृतेति ।

विष्णुधर्मोत्तरे राज्ञं प्रति ब्रह्मवाक्यम्,—

पर्वकाले च सन्नाप्ते चन्द्रार्कौ द्वादशिव्यति ।

भूमिहासारुगचन्द्रसङ्गोऽर्कं कदाचन ॥

संज्ञादयिष्यसि यदा तदा भावमवाप्स्यसि ।

ज्ञाने ज्ये तथा दाने होमे आदौ सुरार्चने ॥

पुष्यः स कालो भविता नित्यमेवासुरेश्वर ।

भावं प्रीतिं पर्वकाल इत्यभिधानात् अपर्वस्तुत्यातयचक्षुः न
पुष्यकालत्वमित्यभिहितम् । अथ चन्द्रसूर्योपरागस्य निमित्तार्थं
प्रतीयते ।

तथा ज्ञातातपः,—

अथने विषुवे^१ चैव चन्द्रसूर्यपक्षे तथा ।

अक्षोराचोषितः क्षात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ब्रह्मपुराणे,—

नित्यं दक्षोरपनयोक्षया विषुवतोर्दधौः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोषितः स्नानं आहुं दानं तथा अयम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयश्च तत् ॥

नित्यं सर्व्वदा सायाह्नादिनिषिद्धकालेष्वपीत्यर्थः । अहोरात्रो-
षितः पूर्वे दिने हतोपवास^१ इत्यर्थः । अतीतार्थकप्रत्ययनिर्देशात्
इदं तु नावश्यकं किन्तु फलभूमार्थं फलविशेषोक्तेः ।

तथा ज्योतिःशास्त्रे,—

यस्मिरात्रमुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वा दत्त्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥

एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वा च भक्तितः ।

कक्षुकादिव सर्पस्य निष्कृतिः पापकोषतः ॥

व्यासः,—

ग्रसे सूर्ये तथा चन्द्रे यस्तु आहुं प्रकल्पते ।

तेमेयं सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

हन्दोगपरिशिष्टम्,—

स्वर्धन्यभःसमानि स्युः सर्व्वान्यभांसि भूतसे ।

कूपस्थान्यपि चन्द्रार्कग्रहणे नात्र संग्रहः ॥

गारुडे,—

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम् ।

स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ॥

इत्यादिनामासु निवचनेषु ग्रहणमात्रनिमित्तता प्रतिपाद्यते
वैदिके तु कर्मणि स्नातस्यैव निमित्तत्वं कृतं अन्यथाऽसत्कल्पतया

पुरुषप्रवृत्तेरभावात्, अथवा नैमित्तिके निमित्तनिश्चयानधि-
कारी भवतीति^१ निमित्तज्ञानमवश्यमपेक्षणीयं तच्च ज्ञानं चाक्षुष-
मेव दर्शनप्रतिपादकं वज्रतरवचनात् ।

यथा ज्ञातातपः,—

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहुं वै राज्ञदर्शने ।

अकुर्व्याणस्तु तच्छ्राद्धं पक्षे गौरिव सीदति ॥

यस्याप्यधनस्य आहुकरणेन सर्वस्वव्ययो भवति तेनापि कर्त्तव्यं
एतेन पक्षे गौरिव सीदतीत्यनेन च आहुस्य निमित्तत्वं दर्शितम् ।

यमः,—

स्नानं दानं जपः आहुमनन्तं राज्ञदर्शने ।

आसुरी राक्षिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

विष्णुः,—

सन्ध्यारात्र्योर्न कर्त्तव्यं आहुं खलु विचक्षणैः ।

तथोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राज्ञदर्शनम् ॥

राज्ञदर्शनदत्तं हि आहुमाचक्षतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीषं पितृणासुपतिष्ठते ॥

देवस्तः,—

राज्ञदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्यचष्टद्विषु ।

स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यग्रतेषु च ॥

पराशरः,—

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निम्नि खानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

इत्यादिषु दर्शनपदवचनात् दृग्नेत्र चाक्षुषज्ञान एव मुख्यमात्
ज्ञानमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् रात्रौ सूर्यग्रहे दिवा चन्द्रग्रहे च
नेत्रलक्षणाया रात्रिदर्शनाभावे खानादिकं न कर्तव्यमेवेति
निमित्तस्य चाक्षुषज्ञानस्याभावात् ।

अतएव ज्योतिषे,—

रात्रौ सूर्यग्रहचन्द्रग्रहो यदि भवेद्दिवा ।

अनादिशतमं रात्रौ यस्य सूक्ष्मतमं भवेत् ॥

न च,—

नेत्रे तोषणमादित्यं नास्तं धानं कदाचन ।

गोपदृष्टं न वारिष्ठं न मध्यं न भसो गतम् ॥

इति मनुवचनात् दर्शननिषेधाद्दर्शनपदमत्र ज्ञानमात्रपरमिति
वाच्यं, रात्रिप्राप्तद्वितीयादिदर्शनमादाय निषेधस्य चरितार्थत्वात्
वैधखानाद्यङ्गभूतप्रथमरात्रिदर्शनस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् अङ्गस्यापि
विधिप्रयुक्तत्वात् अन्यथा सिद्धस्य वैधाङ्गवाधाशङ्क्यत्वात् अतएव मा
हिंसात् सर्वाभूतानीति प्रागप्राप्तहिंसैव निषिध्यते न तु पशु-
खानाङ्गहिंसैति । तच्च चाक्षुषं खानादिकर्तुरेव प्रकृतत्वात्
आचवाच, एवञ्च स्पष्टेऽपि चाक्षेऽप्यस्तो नाधिकारः । कस्यतश्च-
कारस्यापि मतमेतत् ।

ननु खानादिक्रियाकाशे सर्वदा दर्शनस्यासम्भवादतीतमेव
यद्यप्यदर्शनमधिकारसम्पादकं तदा च यद्यप्यकाशात् परमपि कथं
खानादिकं न प्रसज्येत दृष्टवतोऽधिकारात् ।

सत्यम्,—

संक्रान्तेः पुष्पकालस्तु^१ वोदग्रोभयतः कक्षा ।

चन्द्रसूर्य्यपक्षे चैव यावद्दर्शनगोचरः ॥

इति जावासेन^२ दर्शनयोग्यकालस्य पुष्पकालप्रतिपादनात् योग्यता च पुनर्दर्शने शब्दोपजीव्यतिरिक्तबाधकमानाभावः च मेघवृष्टादिव्यवधानेऽप्यस्ति मेघाद्यपसरणे पुनर्पाददर्शनस्य सम्भवात् मेघाद्यावृत्तत्वेन दर्शनाभावस्यानुमानायोगात् दिवाचन्द्रपक्षराचिसूर्य्यपक्षयोस्तु दिवातनत्वादिना दर्शनाभावोऽनुमातुं शक्यत एव एवं यासं दृष्टवतोऽपि यस्तास्तयोश्चन्द्रसूर्य्ययोः सत्यपि यासे न कर्त्तानुष्ठानं पुनर्दर्शनबाधे प्रमाणसम्भवात्^१ । एतेन वर्त्तमानपक्षमेव कर्त्तव्यमित्युक्ता यस्तास्तानन्तरमपि ज्ञानादिकं कर्त्तव्यमिति चत् कैश्चिदुक्तं तन्निरस्तम् । जावासेन यावद्दृष्टमित्यनभिधात यावद्दर्शनगोचर इत्युक्ता दर्शनयोग्यकालस्यैव प्रतिपादनात् दर्शनयोग्यता च दिवाचन्द्रपक्षराचिसूर्य्यपक्षयोर्नास्तीति सर्व्वसम्मतमेवेति ।

अन्ये तु, प्रचक्षानपेयप्रतिबन्धकविरहो योग्यतेत्याहुः, तदुक्तं दर्शनोत्तरं मेघवृष्टे. यासेऽनधिकारः स्यात् मेघस्यापि प्रचक्षानपेयत्वान् ।

यत्तु जीमूतवाचनेनोक्तं दर्शनपदं चतुर्मुखकज्ञानपरं चतुर्मुखात् च ज्ञानस्य साक्षात् परम्परया वा ततस्तान्धस्यान्येन दृष्टाभिहिते

१ क पुस्तके, मुख्यकालस्तु ।

२ ख पुस्तके, •कक्षावात् ।

अप्रशस्तं निम्नि खानं राक्षोरन्यत्र दर्शनात् ॥

इत्यादिषु दर्शनपदमवस्थात् दृष्टेः चाक्षुषज्ञानं एव मुख्यमात्
ज्ञानमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् राक्षौ सूर्यग्रहे दिवा चन्द्रग्रहे च
नेत्रलक्षणाया राक्षदर्शनाभावे खानादिकं न कर्तव्यमेवेति
निमित्तस्य चाक्षुषज्ञानस्याभावात् ।

अतएव ज्योतिषे,—

राक्षौ सूर्यग्रहचन्द्रग्रहो यदि भवेद्दिवा ।

जनादिष्यतमं राक्षे यस्य सूक्ष्मतमं भवेत् ॥

न च,—

नेत्रेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं खानं कदाचन ।

नीपदृष्टं न वारिखं न मध्यं नभसो गतम् ॥

इति मनुवचनात् दर्शननिषेधाद्दर्शनपदमत्र ज्ञानमात्रपरमिति
वाच्यं, रागप्राप्तद्वितीयादिदर्शनमादाय निषेधस्य चरितार्थत्वात्
वैधखानाचक्रभूतप्रथमराक्षदर्शनस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् अङ्गस्यापि
विधिप्रयुक्तत्वात् चन्मयाचिद्वस्य वैधाङ्गवाधाचमत्वात् अतएव मा
हिंसात् सर्वाभूतानीति प्रागप्राप्तहिंसेव निषिध्यते न तु पशु-
खानाङ्गहिंसेति । तच्च चाक्षुषं खानादिकर्तुरेव प्रकृतत्वात्
जायवाच, एवञ्च स्यष्टेऽपि पासेऽप्यस्तो नाधिकारः । कस्यतद-
कारस्यापि मतमेतत् ।

ननु खानादिक्रियाकाशे सर्वदा दर्शनस्यासम्भवादतीतमेव
सर्वदादर्शनमधिकारसम्पादकं तदा च पशुकाणां परमपि कथं
खानादिकं न प्रसज्येत दृष्टवतोऽधिकारात् ।

सत्यम्,—

संज्ञानोः पुस्तकासक्तु^१ योद्धगोभयतः कथा ।

चन्द्रसूर्य्यपक्षे चैव यावद्दर्शनगोचरः ॥

इति जावालेन^२ दर्शनयोग्यकासक्त्य पुस्तकासक्त्यप्रतिपादनात् योग्यता च पुनर्दर्शने शब्दोपजीव्यतिरिक्तवाधकमानाभावः च च मेघवृष्टादिव्यवधानेऽप्यस्ति मेघाद्यपसरणेन पुनर्पाददर्शनस्य सम्भवात् मेघाद्यावृत्तत्वेन दर्शनाभावस्यानुमानायोगात् दिवाचन्द्रपक्षराचिसूर्य्यपक्षयोस्तु दिवातनत्वादिना दर्शनाभावोऽनुमातुं शक्यत एव एवं यासं दृष्टवतोऽपि यस्तास्तयोश्चन्द्रसूर्य्ययोः सत्यपि यासे न कर्मागुष्ठानं पुनर्दर्शनवाधे प्रमाणसम्भवात्^१ । एतेन वर्तमानपक्षमेव कर्मागुमित्युक्ता यस्तास्तानन्तरमपि ज्ञानादिकं कर्तव्यमिति चत् कैश्चिदुक्तं तन्निरस्तम् । जावालेन यावद्दृष्टमित्यनभिधात यावद्दर्शनगोचर इत्युक्ता दर्शनयोग्यकासक्त्यैव प्रतिपादनात् दर्शनयोग्यता च दिवाचन्द्रपक्षराचिसूर्य्यपक्षयोर्नास्तीति सर्व्वसम्मतमेवेति ।

अन्ये तु, प्रयोजनपेयप्रतिबन्धकविरहो योग्यतेत्याहुः, तदुक्तं दर्शनोत्तरं मेघवृष्टे यासेऽनधिकारः स्यात् मेघस्यापि प्रयोजनपेयत्वात् ।

यत्तु जीमूतवाहनेनोक्तं दर्शनपदं चक्षुर्मूलाकज्ञानपरं चक्षुर्मूलात्वात् च ज्ञानस्य साक्षात् परम्परया वा तत्तत्त्वान्वयान्वयेन दृष्टाभिहिते

१ क पुस्तके, मुख्यज्ञानस्य ।

२ ख पुस्तके, •सङ्गावात् ।

यद्वेद्यानाद्यधिकारः चाक्षुषज्ञानमूलाप्रवाक्यजन्यज्ञानधोनिता-
दिति । तन्मन्दम् । न हि दर्शनपदं चक्षुर्मूलकज्ञानवाचकं अनु-
मित्यादेरपि दर्शनपदार्थत्वापत्तेः किन्तु चक्षुर्विषयसन्निकर्षज-
ज्ञानाभिधायकं तदा च चक्षुर्मूलकज्ञानपरत्वे लक्षणापत्तिरिति
अतो नान्यस्याधिकारः ।

अन्ये तु, पूर्वोक्तयमविष्णुशातातपदेवलादिवचनेषु राज्ञदर्शनमेव
निमित्तत्वमवगम्यते ततश्च नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवानधिकारीति
निमित्तस्य राज्ञविषयकचाक्षुषज्ञानस्य ज्ञानान्तरमपेक्षणीयं तदा
च आप्रवाक्यादिप्रमाणेन राज्ञदर्शनरूपनिमित्तस्य निश्चयज्ञाना-
न्तरसङ्भाव एव ज्ञानदानादिकर्मणामधिकारः । यच्च चाक्षुषज्ञान-
मात्रं तस्य तत्कार्यव्यवसायरूपज्ञानान्तरसम्भवः अर्थव्यवसायाभावेन
हि तस्य प्रमाणाभावात् । दिवाचन्द्रोपरागादिस्थले तु दीपान्तर-
वासिनां चाक्षुषज्ञानस्य शब्दादिप्रमाणावेद्यतया निश्चयाभावाच्चि-
मित्तत्वाभावः । ततो राज्ञमदृष्टाद्यन्यदीयराज्ञविषयकचाक्षुषज्ञानं
प्रमाणेनावधार्य ज्ञानादिकं कार्यं अतएव श्रीभागवते सूर्यग्रहणे-
ऽन्धस्य धृतराष्ट्रस्य समागमनवर्णनं सङ्गच्छते . इति नारायणो-
पाध्यायेनापि समसप्रकाशे ग्रहणज्ञानादावन्यस्याधिकारोऽस्तीत्युक्त-
मित्याहुः ।

तदपि मन्दम् । यद्यपि पूर्वोक्तवचनेषु कश्चित् ग्रहणस्य कश्चित्
राज्ञदर्शनस्य च निमित्तत्वमवगम्यते तथापि साधवात् ग्रहणमेव
निमित्तं न तु राज्ञदर्शनं तस्य ज्ञानान्तरापेक्षणेन गौरवयक्तात्वात्
तदा च नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवानधिकारीति न्यायसम्भवं

निमित्तम् अथवा यान् यन्निमित्तमिति चेत् तदापि प्रकृतत्वात्तथापि विधिवान्वयविधानादि-
 तत्त्वानुसारेण यावे मान्यताधिकारः किञ्च भवतु स राज्याभि-
 निमित्तं तथापि प्रकृतत्वात्तथापि विधिवान्वयविधानादि-
 कर्तुः शीघ्रदर्शनमेव निमित्तम् न तन्मतेति । यत्तु शीमागच्छे
 सूर्यपक्षे कुरक्षे हेतुरागमनमात्रं सूयते तत्तथागतत्वात्
 वज्रगां सुनीनां मिषाणां मीनोविन्दस्य च नमस्कारमिषाणाप्राप्तये
 यज्यते इत्यस्य वज्रगा ।

राज्यदर्शनस्यागमसूचकत्वमाह वराहचंडिताचार्यः—

जन्मसप्ताहरिष्णाद्दर्शनमेव निश्चाकरे ।

दृष्टो रिष्टप्रदो राज्यमर्चं निधनेऽपि च ॥

रिष्णं द्वादशं च दृष्टो नवमस्तानं जन्मर्चं पित्र्यमन्त्रं निधनं
 च यो विंशत्यवधत् । तथाच तत्रैव,—

वैनाशिके च च दृष्टं यद्यस्य सुधांशुभास्करयोः ।

जनयति रोगं वज्रधा क्रोधं विजययथायुः ॥

दृष्ट इत्यनेनादर्शने रिष्टाभाव इत्यर्थः रिष्टमैरिक्तदुःख-
 रोगादिपौडा ।

यच्च,—

जन्मसप्ताहरिष्णोषु चतुर्थे दर्शने तथा ।

नवमे च निग्रामाद्ये न सुख्याद्वाज्यदर्शनम् ॥

इति राजमार्गच्छनाया गङ्गावाक्यावलीकारेण राज्यदर्शन-
 निषेधविधायकं वचनं सिद्धितं तत् राजमार्गच्छेऽदृष्टतया

१ ख पृष्ठके, नवमस्तानं ।

निर्मुक्तमिति प्रतिभाति समुक्तत्वेऽपि निषेधोऽयं न सर्वसाधारण-
विषयः किन्तु विन्यस्तसमुक्तवचनैकवाक्यतया रिष्टपरिहारेणुना
जन्मादिचन्द्रे भिजन्मतारासु वैनाग्रिकमन्त्रे च राज्ञर्नेचित्य इति
रिष्टपरिहारेणुविषय एव । तथापि ऐहिकात्परिष्टदोषसहिष्णुना
पश्चात् प्रतीकारेण तद्दोषप्रशमनेणुना वा खानदानआद्धादीनां
पारलौकिकाद्यफलाभिलाषुकेण राज्ञरीचित्य एव ।

न चानिष्टसाधने कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यं वस्तवदनिष्टानु-
बन्धीष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् । दृश्यते हि लोके वस्तव-
दिष्टमिष्टाद्यादिवाञ्छायां स्वल्पक्षेत्रसाधने पाकादौ प्रवृत्तिः तथा
शास्त्रीये ज्येनयागधिराजोपवासव्रतादावपि । अतएव रिष्टस्यैव
दर्शने प्रतीकारोऽपि वक्ष्यते ।

अथवा वैधक्रियानधिकारिगोचरं रागप्राप्तदर्शनमादाय निषेध-
विधेरितार्थत्वात् वैधस्यानाद्यङ्गभूतदर्शनं निषेद्धुं न शक्यते अङ्गस्यापि
विधिप्रयुक्तत्वात् न च वैधस्य निषेधः किन्तु रागप्राप्तस्यैव अन्यथा
चिद्धस्य वैधबाधासमत्वात् अतएव न पशुयागाङ्गहिंसाबाधः ।
तथा गोपदृष्टमिति मनुवचनात् रागप्राप्तद्वितीयादिदर्शनस्यैव
निषेधो न वैधस्येति प्रागुक्तम् ।

न च जन्मरायादिगतचन्द्रादित्यतिरिक्तकाले राज्ञरीचित्य इति
पर्युदासः, भवेदेवं यदि वीक्षणविधिर्मुख्यस्थिते न च तथा वीक्षण-
आमुपादेयत्वात् किन्तु वीक्षणानन्तरं खानदानादीनामुपादेयत्वा-
त्तेज्येव विधिप्रवृत्तेः, दृश्यते च सर्वत्र खानदानादियेव विधिः । किञ्च
उक्तप्रकारेण निषेधविधिसम्भवे पर्युदासस्य चक्षणाया अन्याव्यवस्येति ।

यद्वे च श्रावमाश्रमश्रमश्रमं विमुक्तौ जन्माश्रमश्रम-
मश्रमम् ।

यथा ब्रह्माण्डपुराणे,—

यद्वे श्रावमाश्रमं विमुक्तौ श्रौतिकं सूतम् ।

तथोः सन्धिमात्रेण उपसृष्ट्य क्रियाक्रमः ॥

तथोरश्रमश्रमोपसृष्ट्य स्नातेत्यर्थः सन्धिमात्रेणेत्यभिधानादन-
न्तराण एव स्नानं न तु विस्तम्बः कार्यः ।

अतएव यस्मात्ते सूर्ये रात्रौ मुक्तिं निर्णीय स्नातव्यम् ।
भोजनान्तु परदिनस्नानानन्तरमेवेति वक्ष्यते यद्वे यद्वद्वर्गने
इत्यर्थो वक्ष्यते तेन यद्वद्वर्गने यच्छ्रावमाश्रमं तस्य श्रानाभिरुक्तिः
अन्यथा विमुक्तावश्रमश्रमविधानमनर्थकं स्नात् ।

यत्तु,—

सूतके मृतके चैव सूतकं रात्रद्वर्गने ।

इति सिद्धपुराणवचनं तद्वद्वपि रागादिना स्नानाकर्तुरश्रमं
बोधयति ।

वस्तुतस्तु,—

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ।

इत्युत्तरार्द्धपर्यालोचनया सूतके मृतके नैव सूतकमित्येव पाठो
जननमरणाश्रमापवादक इति वक्ष्यते ।

तेनादौ मज्जनरूपं शुद्धिस्नानं कृत्वा ५ यद्वद्व्य काम्यवैधस्नान-

दानादि] क्रिया^१ कार्या पुनरपि विमुक्तौ जन्माशौचं तस्यापि
 शान्तिमिदं क्रिया कर्मव्या अस्मादेव सुनिश्चयानामकारक्रिया-
 कर्मव्यतोपदेशात् यस्मात्ते चन्द्रे गणितागतसुनिकाशं निर्णीय
 इन्द्रियानं कृत्वा तर्पणदेवार्चानित्यग्राह्यादिकं कार्यमेव वक्ष्यमाण-
 वचनात् भोजनस्यैव तत्र चन्द्रोदयपर्यन्तं निषेधः ।

इदं पठन्ति,—

यदेवास्तमस्तस्य राक्षोरात्रमगोचरः ।

आशौच्यं सुनिकाशं कृत्वा कार्या क्रिया बुधैः ॥

एवञ्च नैवास्तमस्तस्य सुतदर्शनेऽपि सुनिकाशं निर्णीय
 इन्द्रियानं कृत्वा देवार्चादिकं भोजनञ्च कार्यं नचाप दर्शनापेक्षा
 वचनाभावात् ।

अतएव देवस्तवचने यस्मात्तएव विशेषो वक्ष्यते एवञ्च चिर-
 दिननैवावरणेऽतिप्रसङ्गदोषोऽपि परिहृतः ।

अतएव पठन्ति,—

नैवमालादिदोषेण यदि सुक्तिर्न दृश्यते ।

आकलय्य तु तं काशं शुचीत शानपूर्वकम् ॥

अथ शान्ताशौचजन्माशौच^२ तुल्यताभिधानात् तदन्तरविमुक्तौ
 पाकशास्त्रीपकाशयोऽप्युक्तः ।

अतएव चर्चिग्रन्थतम्,—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राक्षदर्शने ।

१ म तर्पणक्रिया ।

२ अ इत्युक्ते, जन्माशौचमदं नास्ति ।

ज्ञाना कर्माणि सुधीत सुतमसं विमर्शयेत् ॥

एवञ्च यद्व्यादर्शनापि साक्षीपञ्चाशद्व्याजः ज्ञानस्य कार्यं
सुक्तिमात्रमेव ज्ञानाग्नौचातिदेशनिमित्तत्वप्रतिपादनात्, ज्ञानाग्नौ-
चातिदेशनिमित्तता तु यद्व्यादर्शनमेव षट्चिंशन्मतवचनात् ।

यद्व्यामात्रस्य निमित्तत्वे तेचाच्छने दर्शनात् प्रागज्ज्ञौचं
प्रसज्येत । ज्ञानाग्नौचातिदेशफलानु तत्काशस्यष्टमस्यभाष्यपरित्याग-
सचेष्टत्वानादि । अतएव यद्व्यादर्शनज्ञानं सुक्तिज्ञानज्ञानाग्नौचानन्तर-
माद्यमर्पणपूर्वकसचेष्टमव्यनरूपमेव, यद्व्या ज्ञानानु मध्याह्नज्ञान-
विधिकं सतर्पणमेव । तेन,—

अहोरात्रञ्च नाग्नौचाच्छन्सूर्य्यपहो यदा ।

सुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत ज्ञानं कृत्वा विधानतः ॥

सूर्य्याच्छन्मखोर्लोकानचयान् याति मानवः ।

धौतपात्रा विशुद्धात्मा मोदते दिवि देववत् ॥

इति ज्ञातातपेन ज्ञानं कृत्वा विधानत इति यदुक्तं तदग्नौचान्न-
विधानतो मन्तव्यं ।

अथ तद्दिने भोजनविधानात् अहोरात्रञ्च नाग्नौचादिति
पूर्वदिनोपवासविधायकं काम्यं ।

अहोरात्रोपितः ज्ञानं याद्वं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य व्यादयश्च तत् ॥

इति पूर्वोक्तप्रज्ञापुत्राण्यवचनसमानार्थं सूर्य्याच्छन्मखोर्लोका-
नित्यादिना कस्यकथनात् ।

अतएव सुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीतेति सुक्तिदर्शनमपि काम्याधि-

कारिविवर्धं तेन कामिना दर्शनाभावे न भोक्तव्यं । अथ च काम्योप-
वासः पुचवता गृहिणा न कार्यः ।

संक्रान्तौ रविवारे च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

पारणक्षोपवासश्च न कुर्यात् पुचवान् गृही ॥

इति ब्रह्मपुराणे पारणोपवासयोर्निषेधात् ।

ब्रह्मपुराणे,—

नाम्नीयादथ तत्काले यस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

सुक्तयोस्तु कृतस्नानः पश्चात् कुर्यात् स्नवेष्टानि ॥

तत्काले ग्रहणके, कुर्यादित्युपशान्तमिति सम्बध्यते चम्नीया-
दिति प्रत्ययविपरिणामेनान्वयात् । स्नवेष्टानीति पराश्रमभोजन
निषेधपरं । अथ सुक्तयोरित्यभिधानात् कदाचिन्मेषादिसुक्त-
दर्शनेऽपि सुक्तिमनुमाय स्नात्वा भोजनादिकं कार्यमिति प्रागुक्तं,
यस्तास्ते तु वचनादेव भोजननिषेधः ।

यथा देवसः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्तगर्थो हृद्वा स्नात्वा परेऽहनि ॥

अथात् स्नात्वा विमुक्तयोरिति नायं भोजनविधिः रागप्राप्त-
त्वात् नचावश्यं भुञ्जीतैवेति नियमविधिः पुचवद्गृहिगोचरत्वेनोपवास-
निषेधवैयर्थ्यात् सर्वेषामेव भोजनस्यावश्यभावनियमात् ततश्च
परिसङ्क्षेपं सुक्तयोः यतोः स्नात्वैवाद्यात् न तु स्नानात् पूर्वमिति ।

अथ विमुक्तयोरित्यभिधानात् सुक्तिनिर्णयमात्रं निमित्तं
न तु दर्शनापेक्षेति प्रागुक्तं । एवञ्च यस्तास्तेऽपि सुक्तिनिर्णयात् परं

भोजनप्राप्तावपवादमाह चमुक्तयोरक्षगयीरिति अशोदयनिर्णयात् परमेव भोजनं न तु मुक्तिनिर्णयात् परमित्यर्थः । इहेत्यत्र उदयं निर्णीयेत्यर्थो वक्ष्यते ।

एवञ्च चन्द्रग्रहे वक्ष्यमाणवचनात्तद्दिने प्रातर्भोजनं परदिने तु रात्रावुदयं निर्णीय स्नात्वा भोजनं सूर्यग्रहे तु तत्प्रागपि भोजन-
निषेधात्तद्दिने उपवास एव परदिने तदुदयनिर्णयात् परं स्नात्वा
भोजनमिति । अयस्योपवासः पुत्रवद्गृहिणामपि, कात्स्वरामप्राप्तोप-
वासमादाय निषेधविधेस्वरितार्थत्वात् अतिक्रमे यस्य प्रत्यवायस्त-
स्योपवासस्य बाधाक्षमत्वात् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

चन्द्रस्य यदि वा भागोर्यस्मिन्नहनि भार्गव ।

ग्रहणन्तु भवेत्तच्च तत्पूर्व्यं भोजनक्रियाम् ॥

नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते ।

यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नास्मीयात्तावदेव तु ॥

मुक्तिं कृत्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा परेऽहनि ।

दिवैकं रात्रौ चापरमिति भोजनद्वयं विहितम् ।

तच्च सूर्यग्रहात् पूर्व्यं दिवाभोजनं न कुर्यात् रात्रेः पूर्वार्द्धे^१
चन्द्रग्रहे तत्पूर्व्यं दिवाभोजनं न कुर्यात् । रात्रिभोजनस्य तु
वायं ग्रहियद्वादिति वक्ष्यमाणनिषेधादिति । रात्रेः परार्द्धे तु
चन्द्रग्रहे तत्पूर्व्यं रात्रिभोजनं न कुर्यात् दिवाभोजने तु न
विरोधः ।

महाभारत नारदीयपुराणम्,—

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु यदा चन्द्रग्रहो भवेत् ।

सायं तत्र न भुञ्जीत नतु प्रातरभोजनम् ॥

मया कामधेनुलिखितं कूर्मपुराणवचनम् ।

नाद्यात् सूर्यग्रहात् पूर्वमग्निं सायं अग्निग्रहात् ।

ग्रहकाक्षे च नाग्नीयात्स्नात्वाग्नीयादिसुक्तयोः ॥

सुक्ते अग्निनि भुञ्जीत यदि न स्नात्वाहानिशा ।

बुद्ध्वा स्नात्वा परेऽग्न्याद्भस्मास्नमितयोस्तयोः ॥

अग्निग्रहात् पूर्वं सायं रात्रिभोजनं न कुर्यादित्यर्थः ।

महानिशा देवलोक्ता ।

महानिशा तु विशेषा मध्यमं प्रहरदयम् ।

तत्र,—

सुनिभिर्दिरघ्नसुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्त्रिभ्यां सार्द्धप्रहरयामातः ॥

इति परिशिष्टवचनपर्यालोचनया सार्द्धप्रहरोपरि यामदयं महानिशा । नाचरेत् सप्तह इति सप्तहे यस्ते चन्द्रे सूर्ये इत्यर्थः । अथ दग्धयोग्यग्रहणस्यैव भोजननिषेधे निमित्तत्वं तेन सूक्ष्म-ग्रहणे दीपान्तरयात्रे च तत्पूर्वं तत्काक्षे च भोजनस्यैव, योग्यता च बाधविरहः । तथैवेति तथैव यावदग्रायामस्तसुपागते सतीत्यर्थः । तद्भोजनं कथं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह सुक्तिं बुद्धेति यावत्परदिने उदयं निर्वीच जालैव भुञ्जीतेत्यर्थः ।

अथ केचित्,—

यावत् क्षान्दोदयस्तस्य नास्तीत्यात्तावदेव तु ।

इत्यनेनैवोदयानन्तरं भोजनप्राप्तौ, सुप्तिं कृत्वा तु भुञ्जीत क्षान्
कृत्वा परेऽहनि । इति पुनर्विधानं परदिनेऽप्युदयानन्तरं मेघा-
दिना दृग्गताभावे भोजननिषेधार्थम् । किन्तु तथापि दृग्गतापूर्वकमेव
भोजनं अन्यथा सुप्तिं कृत्वा तु भुञ्जीतेत्यनर्थकं स्यात् इत्याहुः ॥

तदयुक्तम् । सुप्तिं कृत्वा तु भुञ्जीतेत्यनेनैव चिह्नौ यावत्क्षान्दोदय
इति वचनार्हस्य वैफल्यं दुर्निवारमेव । उत्तरार्हवैफल्यग्रहा तु
सुगन्धवधूविषसितमिव उदयानन्तरितभोजनस्य सुप्तिनिषेधानन्तरि-
तक्षानोत्तरकर्तव्यत्वविधानेन बाधस्यात् ततश्च सुप्तिं कृत्वेत्यस्य उदयं
ज्ञात्वा इत्यर्थः । अन्यथा पिप्लवसप्राहादिषु मेघावरणेऽनित्यारः ।
एवञ्च कृत्वा क्षात्वा परेऽहनीति देवस्यवचनेऽपि कृत्वेत्यस्य उदयं
ज्ञात्वेत्यर्थः सम्यक् ततश्च यस्तासौ चन्द्रे सुप्तिकाशं निर्णीय शङ्खिज्ञानं
कृत्वा उदयात् प्राक् देवार्चादिकं पाकञ्च कृत्वा कदाचिन्मेघाद्या-
वरणे उदयमनुमाय पुनः क्षात्वा भोजन्यम् ।

सूर्ये तु यस्तासौ सुप्तिकाशं निर्णीय रात्रौ शङ्खिज्ञानं कृत्वा
परदिने सूर्योदयमनुमाय क्षात्वा भोजन्यम् ।

तथाच संवत्सरप्रदीपे,—

यस्य चाक्षतप्रते त्विन्दौ कृत्वा सुप्तवधारणम् ।

क्षात्वा पाकादिकं कार्यं भुञ्जीतेन्दूदये ततः ॥

अथ सुप्तिस्थानं कृत्वा चन्द्रसूर्याभ्यामर्घ्यं ददातीत्याचारः ।
वचसाश्च पठन्ति ।

उत्तिष्ठ गम्यतां राहो त्यज्यतां चन्द्रसङ्ग्रामः ।

कर्मा १ चाष्टाक्षयोगोक्तं मम पापं व्यपोहर ॥

अथन्तु ग्रहणकाले, ग्रहणात् पूर्वञ्च भोजननिषेधो च उक्तः
स ज्ञानाद्यकर्तृणामपि ज्ञातव्यः ।

चन्द्रसूर्य्यपदे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा पिराचाङ्कुद्विरिध्यते ॥

इति भवदेवभट्टलिखितवचने सामान्यतः प्रायश्चित्तोपदेशात् ।
अथवा ग्रहणकालेऽपि कर्माकर्तृभोजनप्रसङ्गः ।

किञ्च,—

सन्ध्याकाले यदा राज्ञ्यंसते अग्निभास्करो ।

तदा दिवा न भोज्यमातुरस्त्रीशिशून् विना ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचने आतुरस्त्रीशिशूयतिरेकेणान्येषां सर्वेषां
भोजननिषेधात् । कर्माकर्तृमात्रगोचरनिषेधे तु आतुरादिप्रति-
प्रसवो नोपपद्येत ।

तथा दृढगोतमः,—

सूर्य्यपदे तु नास्मीयात् पूर्वयामचतुष्टयम् ।

चन्द्रपदे तु यामांस्त्रीन् दृढवासातुरैर्विना ॥

यामचतुष्टयमिति दिवोपक्षयं यामांस्त्रीमिति चर्द्धरात्रादध-

सम्प्रपदे बोद्धव्यम् । यस्यासौ भोजननिषेधस्तु दृष्टोपरागविषय एवेति
केचित्, तत्र, सर्वत्र सामान्योपक्रमात् सामान्यत एव निषेधात् ।

यद्यप्यज्ञानमात्रादिकमग्नौचेऽपि कार्यम् ।

नित्यस्य कर्माणो हानिः केवलं मृत्युजनकम् ।

न तु नैमित्तिकोच्छेदः कर्माणो हि कथञ्चन ॥

इति वामनपुराणवचनादिति कथ्यतइत्यमरप्रकाशादयः ।

अतएव सिद्धपुराणे,—

सूतके मृतके नैव सूतकं राजदग्धने ।

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

सूतके मृतके इति कर्माणिधिकारोपलक्षकं न तु नैमित्तिको-
च्छेदः कर्माणो हि कथञ्चनेत्यत्र कथञ्चनेत्यभिधानात् ।

अतएव दृष्टः,—

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कासस्तु विधीयते ॥

तेन मलमासे रक्तादिपातेऽपि यद्यपि ज्ञानादिकं कार्यम् ।

गङ्गावाक्यावलीकारस्तु,—

सूतके मृतके चैव न दोषो राजदग्धने ।

ज्ञानमात्रं प्रकुर्वीत दानमात्रं विवर्जयेत् ॥

इति नामान्यवचनात् ज्ञानमेव कर्तव्यं नान्यदित्याह तत्तु
राजादिभिरस्तिष्ठितत्वाभिर्मूलमेव । समूहत्वेऽप्यवमर्षः सूतके मृतके
राजदग्धने ज्ञानादिकर्मास्तु दोषो नास्तीति पूर्वार्द्धे नित्यस्य
कर्माणो हानिरिति प्रागुक्तवचनसमानार्थमेव न दोष इत्युपादानात्

अताराद्धं मन्त्राद्युपनिपातिविवक्षं मन्त्राद्युपनिपाती तु संवत्सर-
पर्यन्तं मृतकेऽपि खानमात्रमेव कुर्वीत न तु दानमाह्लादिकम् ।

अतएव मत्स्यपुराणे,—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वस्त्रित्यनेन वपिष्ठनात्
प्राहुपरागमाहं नास्तीत्युक्तम् ।

यत्तु,—

चन्द्रसूर्ययष्टे खायात् सूतके मृतकेऽपि च ।

अखायी मृत्युमाप्नोति खायी पापं न विन्दति ॥

इति सिद्धपुराणवचनमिति ज्ञत्वा काष्ठविवेके सिद्धितं तत्
सूतकमृतकयोरपि राज्ञदर्शनजनितप्रावाग्नौचापनोदनार्थं शुद्धि-
स्नानविधायकं, अतएव अखायी मृत्युमाप्नोतीत्यकरणे दोष उक्तः
खायीत्यादिना च अग्नौचरूपपापापनोदनफलं स्पष्टमुक्तं काम्यस्नान-
दानादिकम् कामिनामैच्छिकं नैमित्तिकत्वात् सूतकेऽप्यपर्युदस्त-
मेवेति ॥

अथ यज्ञकर्त्तव्यकर्माणि ।

विष्णुधर्म,—

ज्ञाने जपे तथा दाने होमे आहुते सुरार्चने ।

पुण्यः स कास्त्रो भविता नित्यमेवासुरेश्वर ॥

नित्यं रात्रिवाचाह्लादिकास्तेष्वपीत्यर्थः ।

तथा धर्मः,—

स्नानं दानं जपः आहुतमग्नं राज्ञदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

ज्ञानमय सतर्पणं वैधम् । यद्वक्ष्यमाने च नदीरजोदोषो नास्ति ।

अथ यद्वक्ष्यमाने च नदी रजस्रवाः ।

आसु ज्ञानं न कुर्वीत वर्णयिता वसुद्रवाः ॥

चन्द्रसूर्यपदे चैव रजोदोषो न विद्यते ।

इति कुन्दोगपरिशिष्टवचनात् । यद्यो मासः साक्षात् वसुद्रवा
न तु परम्परया, सर्वाणां तथात्वात् । आद्रमामात्रेणैव^१ ।

आपद्यन्मौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यपदे तथा ।

आमन्नाद्रं द्विजैः कार्यं शूद्रेषु तु यदैव हि ॥

इति प्रचेतोवचनात् । एतच्च आद्रं नित्यमिति प्रागुक्तं सर्व-
मन्यद्रूपे काम्यं ।

भवित्ये,—

योऽर्चयेद्विधिवहुनां यद्वक्ष्ये चन्द्रसूर्ययोः ।

कृतोपवाचो विधिवत् स भवेत् पुत्रवाजरः ॥

आगमे,—

अथवान्यप्रकारेण पुरस्करणमिष्यते ।

यद्वक्ष्येऽर्कस्य चैवेन्द्रोः शुचिः पूर्वसुपोषितः ॥

^१[नद्यां वसुद्रगामिण्यां नाभिमाचोदके स्नितः ।

यदा पुच्छोदके स्नात्वा शुचिः^२ पूर्वसुपोषितः ॥]

स्नानादिसुक्तिपर्यन्तं जपेन्नाजमनन्वधीः ।

१ ख पुस्तके, आद्रमामात्रेणैव ।

२ म पुस्तके, [] चित्रितांशो नास्ति ।

३ ख पुस्तके, ज्ञानमुद्रः ।

अनन्तरं दशमिनेन कमाद्भोमादिकक्षरेत् ॥
 तदन्ते मन्त्रं पूजां कुर्याद्वाष्पतर्पणम् ।
 ततो मन्त्रस्य सिद्ध्यर्थं गुरुं सम्पूज्य तोषयेत् ।
 एवञ्च मन्त्रसिद्धिः सादेवता च प्रसीदति ॥

अथ मन्त्रनमाचं स्नानम् । यस्तोदये तु नाथं जपः । स्वर्गादि-
 मुक्तिपर्यन्तमित्यभिधानात् ।

हृद्दोगपरिशिष्टम्,—

सर्भांगुना चोपसृष्टे आदित्ये चन्द्रमस्यपि ।
 सप्तावरान् सप्त पूर्वानुत्सृष्टसारथेभ्यः ॥

अथ च सगणेशमादिकापूजा-वसुधारा-दान-वृद्धिआहुति प्राक्
 कर्त्तव्यानि ।

सर्वाण्येवाग्राहार्यवन्तीति गोभिलेन गृह्योक्तकर्म्मसु आहु-
 विधानात् वृषोत्सर्गस्य पारस्करगोभिलयोरुक्तत्वात् ।

अथ वृषोत्सर्गो गोयज्ञेन व्याख्यात इति पारस्करेण गोय-
 ज्ञातिदेशाच्च ।

तीर्थयात्रावृषोत्सर्गं वृद्धिआहुं विधीयते ।

इति मत्स्यपुराणवचनाच्च ।

तच्च ग्रहणकाल एव न तु तत्पूर्वम् अङ्गानां प्रधानदेशकाल-
 कर्त्तव्यतानिबन्धात् भविष्यद्वाचप्रत्यक्षस्य सन्देहेन प्रधानकर्त्तव्यता-
 निश्चयाभावाच्च, अतएव सागसेवभक्त्यागे पूर्वदिने अधिवासवाध
 उक्तः । एवं यानि कर्माणि गृह्यपादिकया श्रूयन्ते तान्येव कार्याणि
 न तु पुष्करिणीप्रतिष्ठादीनि ।

साधारणस्थाने यत्नमाह इन्द्रो गपरिशिष्टम्,—

सर्धून्यथाःसमानि स्युः सर्वान्यथासि भूतसे ।

कूपस्थान्यपि चन्द्रार्कग्रहणे नात्र संग्रहः ॥

भूतस इत्यनेन भूमिष्ठान्येव न तद्भूतानि ।

व्यासः,—

सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वं व्याससमा दिजाः ।

सर्वं भूमिसमं दानं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

अत्र केचित् असुके मासि असुकराग्रिस्ते भास्करे पौर्णमासी-
प्रतिपत्सन्धौ राजग्रहणे निशाकरे इति वाक्यं वर्णयन्ति । तन्मन्दं
तिथिपक्षोत्तेखविधिवाधापत्तेः न वा सन्धौ राजग्रहः किन्तु पौर्ण-
मास्यां सूर्यः प्रतिपदि च मोक्षः तथापि पौर्णमास्यां यावद्दृष्टाव-
स्थाने सूर्यः प्रतिपदोऽपि तावद्दृष्टान्ते मोक्ष इति चन्द्रग्रहणे
नियमः, सूर्यग्रहणे तु नात्र नियमः कदाचिदमावस्थायां सूर्यो
मोक्षस्य कदाचित् प्रतिपद्यपि सूर्यो मोक्षस्य कदाचिदुभयोः सम-
काशव्याप्तिः कदाचिद्विषमकाशव्याप्तिरिति स च काशनिर्णयः
सूर्यसिद्धान्तानुसारेणास्माभिर्जातकार्यवपन्त्रे विवृतोऽस्ति ।

ततश्च यदा या तिथिर्यौ वा पक्षस्तदुत्तमः कार्यः । तदिदं वाक्यम् ।

ॐ अथ असुके मासि असुकराग्रिस्ते भास्करे इन्द्रपक्षे पौर्ण-
मास्यां तिथौ यदा तु प्रतिपत्समयस्तदा इन्द्रपक्षे, राजग्रहणे
निशाकरे भारतवर्षाख्यभूप्रदेशे असुकगोचोऽसुकग्रहार्हं^१ गङ्गा-
स्थानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामोऽस्मिन् जले स्नानं करिष्य इति ।

गङ्गायाः-ज्ञानफलमाह गार्हपत्ये,—

चन्द्रसूर्य्यपदे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम् ।

स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ॥

अथेत्यादि चन्द्रपदे सूर्य्यपदे वा पृथिव्यधिकरणकसर्वतीर्थ-
ज्ञानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो जाह्नवीज्ञानमहं करिष्य इति ॥

ब्रह्मापुराणे,—

गवां कोटिसहस्रस्य सम्यक्दत्तस्य यत् फलम् ।

तत् फलं जाह्नवीज्ञाने राजपक्षे निशाकरे ॥

दिवाकरे पुनस्तस्य दशसंख्यमुदाहृतम् ।

अथेत्यादि राजपक्षे निशाकरे गौकोटिसहस्रसम्यग्दानजन्य-
फलसमफलप्राप्तिकामो गङ्गायां ज्ञानमहं करिष्य इति । राजपक्षे
दिवाकरे चन्द्रपदणकासीनगङ्गाज्ञानजन्यफलदशगुणफलप्राप्तिकामो
गङ्गायां ज्ञानमहं करिष्ये ।

गार्हपत्ये,—

सूर्य्यपदः सूर्य्यवारे सोमे^१ सोमपदस्तथा ।

बुधामणिरिति ज्ञातस्तदा योगः प्रकीर्तितः ॥

अन्यसाङ्गहृणात् कोटिशुणमत्र फलं लभेत् ।

राजपक्षे बुधामणियोगेऽस्मिन् गङ्गाधिकरणकान्यकासीन-
सूर्य्यपदज्ञानजन्यफलकोटिशुणफलप्राप्तिकामोऽस्मिन् ज्ञाते ज्ञानमहं
करिष्ये । चन्द्रपदपदे च चन्द्रपदज्ञानजन्येति विशेषः ।

अन्यत् तु दूडामविधौगेऽस्मिन् अन्यकाशीनचन्द्रसूर्यग्रह-
खानजन्यफलकोटिगुणफलप्राप्तिकामोऽस्मिन् जले खाननहं करिष्ये ।

पुष्पगद्यादौ फलमाह^१ व्यासः,—

इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणञ्च तत् ।

गङ्गातीये तु संप्राप्ते इन्दोर्कोटौ रवेर्दश ॥

अन्यकाशे यत्तौर्यखाने यत्फलं चन्द्रग्रहे तत्र खाने तत्फलं
लक्षगुणं रविग्रहे तु दशलक्षगुणं गङ्गायाम् अन्यकाशीनगङ्गा-
खाने यत्फलं तदिन्दुग्रहे कोटिगुणं सूर्यग्रहे तु दशकोटिगुणं
भवतीत्यर्थः ॥

अथेत्यादि राजपक्षे निशाकरे अन्यदैतत्तौर्यखानजन्यफललक्ष-
गुणफलप्राप्तिकामोऽस्मिंस्तीर्थे खानं करिष्ये । सूर्यग्रहे तु दश-
लक्षगुणेति विशेषः । गङ्गायाम् राजपक्षे निशाकरे अन्यकाशीन-
गङ्गाखानजन्यफलकोटिगुणफलप्राप्तिकामो गङ्गाखानं करिष्ये इति ॥

सूर्यग्रहे तु दशकोटिगुणेति विशेषः ।

सम्पूर्णग्रहे फलमाह मार्कण्डेयपुराणे,—

चन्द्रे वा यदि सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे ।

अक्षयं कथितं पुण्यं तथाप्यर्कं विशेषतः ॥

यद्यप्यक्षये पुण्ये विशेषो नास्ति तथापि तज्जन्यस्य क्षर्गफल-
सोत्कर्षादिशेषः । सम्पूर्णग्रहे चन्द्रे अक्षयपुण्यप्राप्तिकाम इति
वाक्यम् ।

मात्से,—

गङ्गाकनखले पुष्पे प्रयागं पुष्करं गया ।

कुरुचेचं महापुष्पं राज्ञ्यस्ते दिवाकरे ॥

अथ गङ्गासाहचर्यात् कुरुचेचादिष्वपि सूर्य्यगहे प्रागुक्तगङ्गा-
स्नानफलमेव ।

तथा तत्रैव,—

कोटिजन्मकृतं पापं पुरुषोत्तमसन्निधौ ।

कृत्वा सूर्य्यगहे स्नानं विमुच्यति महोदधौ ॥

दशजन्मकृतं^१ पापं स्नानाज्जयति पुष्करे ।

शतजन्मकृतं पापं गङ्गासागरसङ्गमे ॥

जन्ममाप्नु सहस्रेण यत्पापं समुपार्जितम् ।

तत्सर्वं सन्निहत्यायां राज्ञ्यस्ते दिवाकरे ॥

तत्सर्वं पापं सन्निहत्यानामनदीविशेषे स्नानाज्जयतीति पूर्वेण
सहान्वयः । अत्रोपक्रमोपसंहारयोः सूर्य्यगह इत्यभिधानात् सूर्य्यगह
एवेतत् फलं न चन्द्रगहे ।

अथ ग्रहणे वृत्ते निषिद्धानि ।

मनुः,—

व्यहं न कीर्त्तयेद्भ्राता राज्ञो राज्ञोश्च सूतके ।

ज्योतिषे,—

अग्निष्टे चिविधोत्पाते सिद्धिकासूनुदर्शने ।

सप्तराचं न कुर्वीत याचोद्दिष्टादिमङ्गलम् ॥

१ य पुस्तके, शतजन्मकृतम् ।

त्रिविधत्वं दिव्यभौमान्तरोक्षभेदेन, अत्रापि राक्षोर्दग्धनादेव
दोषो न तु नेषादिनाऽदग्धं इति ।

षष्माङ्गीनक्षत्रेषु ग्रहणे दोषमाह ज्योतिषे,—

रोगाद्यागमविपत्तनाशकलक्षाः संपौडिते जन्मभे
सिद्धिं कर्म न याति कर्मणि हते भेदस्तु सांघातिके ।
द्रव्यस्योपचितस्य^१ समुदयिके संपौडिते संचयो
वैनाशे तु भवन्ति कार्यविपदक्षिप्तासुखं मानसे ॥

जन्मादिसंज्ञामाह अत्रैव,—

जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दग्धं सांघातिकञ्च षोडशमम् ।
समुदयमष्टादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
आद्यान्तु पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षडृचः स्यात् ।
नवनक्षत्रौ नृपतिः स्वजातिदेशाभिषेकैर्^२ ॥

यस्मिन् पुंसो जन्म तदाद्यं नक्षत्रं ।

अत्रिः,—

यस्य जन्मर्चमासाद्य ग्रहेते शशिभास्करौ ।
व्याधिं प्रवासं क्षेत्रञ्च दिशेत्तस्य महद्भयम् ॥

दोषकालमाह ज्योतिषे,—

ग्रहणं रविचन्द्रमसोर्नाङ्गीनक्षत्रवासरे यस्य ।
अब्दाद्दुर्भाग्यकरतो दोषो नाङ्गीसमं तस्य ॥
पूर्वोक्तं जन्मादिनक्षत्रषट्कं नाङ्गीसंज्ञम् ।

१ ख पुस्तके, द्रव्यस्यापचितस्य ।

२ क ० भिषेकैर्ऋतः ।

तत्प्रतीकारमाह राजमार्तण्डे,—

पद्मपद्मपरिपीडितनाडीमण्डपदोषग्रमनाथ ।

सह शतपुष्पैः स्थायात् फलिनीफलचन्दनोग्रैः ॥

शतपुष्पा शलुपा इति यस्य स्थातिः फलिनी प्रियङ्गु उग्रैरं
वीरवमूलं ।

तथा राजमार्तण्डे,—

गन्धपथो गुडपूषं हतदधिमधुपायसं क्रमेणैव ।

तद्वर्णदिजाय दद्यादनिष्टनाडीविशुद्ध्यर्थम् ॥

षट्कनाडीषु यथाक्रमं गन्धदुग्धादिषट्द्रव्याणि ।

तथा,—

हतकुम्भोपरिनिक्षितं शङ्खं नवनीतपूरितं दद्यात् ।

नासादिदोषशान्त्यै दिजाय दोषाकरयक्षणे ॥

आदिग्रन्थान्मन्त्रसप्तारिष्ठाङ्गेत्यादिनोक्तानां जम्बराश्वादीनां
यक्षकम् ।

तथा,—

ताम्रपाचं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गन्धसर्पिषा ।

भास्करयक्षणे दद्यान्नाडीराशुपपीडितः ॥

राशयो जम्बसप्तत्याः । तथा तत्रैव,—

चिमधुरपरिपूर्णं चन्द्रमानानुरूपं

रजतरचितचन्द्रं कांक्षयाचान्तरक्षम् ।

चितसुसुमवक्ष्येः पूजयेद्देवविभं

चरति दुरितमसात् सर्वकाळे शशाङ्कः ॥

दधिमधुद्वतपूर्णं तावपाचान्तरस्य
कनकरचितसूर्यं सूर्यविमानुरूपम् ।
अदृष्टकुसुमवस्त्रैः पूजयेद्देववेत्ता
हरति दुरितमसाद्राज्यं यस्तुभानुः ॥

चिमधुरं दधिमधुशर्कराः । तथा,—

जन्माष्टजायान्मन्त्रधर्मसंस्थे^१
मिश्राकरे जम्बसु तारकासु ।
दृष्ट्वा तमस्यन्द्रमसं प्रयत्ना-
दभ्यर्च्य दद्यात् कनकं दिवाय ॥

एते च प्रतीकाराः शक्त्यनुरूपं यथासम्भवं कार्याः विस्तृतास्तं
न कार्याः । मत्स्यपुराणोक्तप्रतीकारस्तु प्रक्रियागौरवादुद्भूतव्याख्य-
त्वाच्च नोक्तः ॥

इति यद्वर्णनार्थः ।

अथेदानीं सामान्यतस्मिन्निष्ठत्यमभिधाय तन्नोक्तानां वक्ष्यमा-
णानां श्रीगोविन्दादिदेवतापूजानां विधिर्विविच्यते ।

तच्च श्रीभागवते एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसन्मादे,—

वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मन्त्रः ।

अथाणामीषितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ॥

मन्त्रः पूजा वैदिकः पुरुषसूक्तादिवेदमन्त्रैर्नरसिंहपुराणादायुक्तः,
तान्त्रिक आगमोक्तः मिश्रो वैदिकतान्त्रिकाभ्यां सम्मिश्रितः । तच्च
प्रथमं तान्त्रिकपूजाभिधीयते इतरन्नोक्तस्यापेक्षत्वात् ।

तथैव,—

शुचिः सम्भृतसम्भारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः ।

आसीनः प्रागुदम्बार्धेदर्शयान्त्वथ सम्मुखः ॥

शुचिः, स्नानकरप्रक्षालनाचमनैः शौचसम्पन्नः ।

तथाच शारदातिलके,—

देशिको विधिवत् स्नात्वा कृत्वा पौर्वाहिकीः क्रियाः ।

थायादलङ्कृतो मौनौ यागार्थं^१ यागमण्डपम् ॥

पौर्वाहिकीः प्रातःसन्ध्याद्याः, अलङ्कृतः शुचिवस्त्रतिलका-
दिनेत्यर्थः । पादप्रक्षालनमाह देवसः,—

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैदके दक्षिणामुखः ॥

आचमनञ्च द्विः कार्यम् ।

निष्ठीविते तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

इत्यादिवायुपुराणवचनात् ।

सम्भृतसम्भार इति । प्राक् प्रथमं निर्वर्त्तितपूजासाधनः न तु
तदर्थं पुनरुक्तिश्चेत्यर्थः । दर्भैः कल्पितं सम्वद्धं आसनं यस्य तथा,
प्रागपैर्दर्भैः कल्पितासन इति वा ।

आगच्छे,—

स्वमृष्टे शुद्धभागे तु विलिप्ते गोमयाम्बुना ।

शुद्धासने समासीनः पूजयेच्च स्वशक्तिः ॥

आसनसुक्तं पुरस्सरणचन्द्रिकायाम् ।

सर्वसिद्धौ व्याघ्रचर्मं ज्ञानसिद्धौ मृगाजिनम् ।
 वस्त्रासनं रोगहरं वेषजं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 कौशेयं पुष्टिदं प्रोक्तं काम्बलं सर्वसिद्धिदम् ।
 वंशासने च दारिद्र्यं दौर्भाग्यं दारुजासने ॥
 धरण्यां दुःखसम्भूतिः पाषाणे व्याधिसम्भवः ।
 हृषासने यशोहानिः पल्लवे विप्लविभ्रमः ॥
 न दौर्चितो विशेष्यातु कृष्णसाराजिने मृदौ ।
 कुशाक्षरणवस्त्राद्यं चतुरस्रं समन्ततः ।
 एकहस्तं द्विहस्तं वा चतुरङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥
 स्वस्तिकादिक्रमेणैव विशेषतश्च निराकुलः ।
 स्वस्तिकं पद्मकं वीरं भद्रञ्चेति चतुष्टयम् ॥

काशिकापुराणे,—

आसनश्चार्धपाचश्च भग्नमासादयेन्न तु ।

तथा,—

सर्वाणि परकौयाणि यानि तानि च वर्जयेत् ।
 आसीन इति प्राक् प्राङ्मुख उदक् उदङ्मुखः । अर्चा प्रतिमा
 तस्यां स्थिरायाम्तु सम्मुखः प्रतिमाभिमुखोपविष्टः सन्नित्यर्थः ।

तथा तत्रैव,—

शुचिः सम्मुख आसीनः प्राणसंयमनादिभिः ।
 देहं विशोध्य विन्यासकृतरचोऽर्चयेद्भूरिम् ॥

शारदातिलके,—

विशेष्यदासने मन्त्रो प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ।

एतेन प्राचीदिग्बद्ध इति क्रमदीपिकादर्शनादिषु पूजायां
प्राप्तुमशक्यमिति यत् कैश्चिदुक्तं तन्निरस्तं तद्वचनस्यैकदेश-
कीर्तनपरतथैवोपपत्तेः ।

राशौ तदङ्गुलनियममाह गोतमः,—

राशायुदङ्गुलः कुर्याद्देवकार्यं सदैव हि ।

शिवार्चनं सदैवैवं शुचिः कुर्यादुदङ्गुलः ॥

देवीपूजायामुत्तरदिङ्गुलमुक्तं] काशिकापुराणे,—

दिग्बिभागेषु कौबेरौ दिक् शिवाप्रतीतिदायिनी ।

तस्मात्तन्मुख आसीनः पूजयेच्चण्डिकां सदा ॥

नीचैरासनमासाद्य सर्वान् देवान् प्रपूजयेत् ।

शारदातिलके,—

अनन्तरं देशिकेन्द्रो दिव्यदृष्ट्यावलोकनात् ।

* दिव्यानुत्सारयेद्विज्ञानस्वाह्निसाम्भारौच्यगान् ।

चिर्भौमानिति विज्ञानं निवारयेत् । मन्त्रपूता दृष्टिः दिव्य-
दृष्टिः, अस्वाह्निः अस्वाद्य फडित्यस्त्रमन्त्रजप्ताभिरह्निरित्यर्थः ।

योगिनीतन्त्रे,—

नीचैरासनमासाद्य कस्तिकादिक्रमेण तु ।

विश्वेश्विराकुलस्तत्र पादौ संकाश वाससा ॥

कुसुमाक्षतचिद्रार्चान् नारायाण्यधिया बुधः ।

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ॥

ये भूता विघ्नकर्तारस्तो नश्यन्तु शिवाश्रया ।

इत्यनोऽयं समुदायः मण्डपान्तः परिक्षिपेत् ॥

अथ षट्कारम् । शारदातिलके,—

स्नापयेदक्षिणे भागे पूजाद्रव्याणि साधकः ।

सुवासिताम्बुसम्पूर्णं सद्ये कुम्भं सुशोभनम् ॥

कृताञ्चलिपुटो भूत्वा वामदक्षिणपार्श्वयोः ।

नत्वा गुहं गणेशानं भूतशुद्धिं समाचरेत् ॥

अष्टदेवतानमस्कारोऽपि बोद्धव्यः ।

नत्वा गुहं गणेशानं पुरतः स्नेष्टदेवताम् ।

इति पुरस्सरणचन्द्रिकावचनात् ।

क्रमद्वैपिकायाम्,—

ततोऽस्यमन्त्रेण विशोधय पाणी

चिताक्षदिग्वन्धज्जटाग्रशाखान् ।

विधाय भूतात्मकमेतदङ्गं

विशेषयेच्छुद्धमतिः क्रमेण ॥

ज्जटाग्रशाखोऽग्निप्राकारः ।

शारदातिलके,—

करशुद्धिं समासाद्य कुर्यात्ताक्षपथं ततः ।

ऊर्ध्वोर्ध्वमस्यमन्त्रेण दिग्वन्धमपि साधकः ॥

अस्यमन्त्रेण अस्त्रायकजित्यनेन ।

भूतशुद्धिमाह तत्रैव,—

सुषुप्तावर्तनात्मानं परमात्मनि योजयेत् ।

योगयुक्तेन विधिना चिन्मन्त्रेण समाहितः ।

कारणे पञ्चभूतानि तत्त्वान्यपि विचिन्तयेत् ॥

बीजभावेन बीजानि व्युत्क्रमत् परमात्मनि ।

ततः संश्लेषयेद्देहं वायुबीजेन वायुना ॥

वज्रिवीजेन तेनैव निर्दधेत् सकलां तनुम् ।

विश्लेषयेत्ततो दोषांगमृतेनामृताभवा ॥

आत्माद्यापादयेद्देहमापादतकमसकम् ।

आत्मबीजानि भूतानि सख्यानं प्रापयेत्ततः ॥

आत्मानं हृदयाभोजमानयेत् परमात्मनः ।

मनुना हंसदेवस्य कुर्यात्प्रासादिकं ततः ॥

आत्मानं हृदयाभोजमानयेदित्युपसंहारात् ध्येय आत्मा स्थितो
सोऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुरिति याज्ञवल्क्याच्च, हृदयस्थितमात्मानं
जीवं दीपप्रियाकारं ध्यात्वा शिरसि सहस्रदशकमसख्ये परमात्मनि
सुषुप्तानादीवर्त्मना चिन्तयेत् हंस इति मन्त्रेण ध्येययेत् ।

तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

नयनानयनार्थं हि हंसः सोऽहमितोरयेत् ।

ततश्च सर्वकाशेन^१ परमात्मनि इन्द्रियादीनि पञ्चभूतानि
तत्त्वान्वयकारादीनि च व्युत्क्रमेण बीजरूपेण सूक्ष्मभूतकारणरूपेण
बीजानि चिन्तयेत् ।

अथमर्षः, पादे इन्द्रियाः, शिष्टसूक्ष्मे जलस्य, हृदये तेजसः,
मुखे वायोः, भावे आकाशसावस्थितिः ।

तच्च व्युत्पत्तयेऽपि पृथिवी^१ सूक्ष्मरूपेण जले जलस्य तेजसि
तेजस्य वायौ वायुश्चाकाशे आकाशस्य परमात्मनि नयेत् ।
यथाक्रमसदृशौ तु भुतिः,—

आकाशादाद्युर्वाधोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति ।

अतएवागस्त्यसंहितायाम्,—

भूतानि नाम पृथिवी जलं तेजो मरुदिषत् ।

यद्यतो जायते तस्मिन् प्रलयोत्पादनं पुनः ॥

प्रलयो लीनता तस्मात् पुनरुत्पादनस्य सन्धिरार्षः । ततः
संगोषयेद्देहमिति वायुबीजेन समित्यनेन वायुना वामनाया—
पूरितवायुनेत्यर्थः । अग्निबीजेन समित्यनेन दक्षिणनासापूरित-
वायुना तनुं दहेत् दग्धमिति चिन्तयेत् । ततो दोषान् पापानि
भक्षतया तानि वामनायया वायुना विशेषयेत् बहिः कुर्यात्
ततः सहस्रदशकमक्षयं परमात्मानं सन्नरूपं चिन्तयित्वा तस्मादमृता-
भासा सुधारूपमखेन अमृतेन^२ जलबीजेन समित्यनेनाग्राह्यं संविष्य
देहं [समित्यनेन इन्द्रबीजेनापादयेत् जनयेत् शुद्धं सकलं]^३ देहं
विभावयेत्, एतच्च संगोषणादिकं पञ्चाग्न्याभाभिस्तत्तबीजेन कार्यम् ।
यथागस्त्यसंहितायाम्,—

मरुदग्न्यमुबीजेषु पञ्चाग्न्यादमाचकम् ।

प्राणाग्निरध्यात्मदेहे संगोषणादीन् प्रकल्पयेत् ॥

१ ख पुस्तके, पृथिवी ।

२ ग पुस्तके, जलेन अमृतेन इति पदद्वयं नास्ति ।

३ ग पुस्तके, [] चिह्नितान्त्री नास्ति ।

प्रपञ्चसारेऽपि,—

अथ वै शोषणदहनप्लावनभेदेन शोषिते देहे ।

पञ्चाशद्विर्माणाभेदैर्विधिवत् समापयेत् प्राणान् ॥

आत्मस्वीनानीति आत्मनि परमात्मनि स्वीनानि भूतानि
वृष्टिक्रमेण सुसुप्तां प्रापयेत् । तथाहङ्कारादीनि च आत्मानश्च
इन्द्रदेवस्य जीवस्य^१ मन्त्रेण सोऽहमित्यनेन परमात्मनः सकाशात्
व्युत्पन्नमानयेदिति भूतशुद्धिः । अत्र शोषणादौ यो विशेष उक्तः
स क्रमदोषिकासुसारेण मन्त्रव्यः । कुर्यान्न्यासादिकं तत इति ।
अनन्तरं न्यासादिकं विवृणोति स एव ।

अभिन्वन्दो दैवतानि न्यसेन्मन्त्रस्य मन्त्रवित् ।

आत्मनो मूर्द्ध्नि वदने हृदये च यथाक्रमम् ॥

विधाय मूलाभ्यामन्त्रेण प्राणायामान् यथाविधि ।

विदध्यान्मातृकान्यासं मन्त्रन्यासमतः परम् ॥

केचित्तु अग्न्यादिभिस्तुर्य्यग्नौर्मनोऽग्नौर्न्यासं कुर्वन्ति तद्युक्तं
प्रमाणाभावात् गङ्गाकाशिकापुराणादिषु प्रथमान्तानां केवलाणां
अग्न्यादीनां न्यासदर्शनाच्च ।

मन्त्रन्यासो द्विविधः अङ्गन्यासस्तत्तन्मन्त्रन्यासश्च स्वयमेवानन्तरं
तथैव विवेचितत्वात् । प्राणायामानिति वञ्चवचनात् अथः प्राणा-
यामाः कार्याः कपिशलाधिकरणन्यासात्, एतेन भूतशुद्धि
अग्न्यादिन्यासप्राणायाममातृकान्यासमन्त्रन्यासाः पञ्चावश्यकः, अन्ये
तु कान्वा इति दर्शितम् । क्रमोऽप्यस्मादचनामन्त्रव्यः ।

१ ख पुस्तके, जीवस्य परं नास्ति ।

तथावागस्यसंचितायाम्,—

शरीरं शोधयेदादावधिकारार्थमन्वहम् ।
 तीर्थावगाहनं वाद्येयन्तर्भूतविशोधनम् ॥
 मातृकान्यासयोगस्य शोधयेद्विध्यनुष्ठितः ।
 पूजाद्रव्याद्यपि ततः शोधयेत् प्रोक्षणादिभिः ॥
 शुद्धः शुद्धैश्च द्रव्यैस्तु पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।
 न चेन्निरर्थकं सर्वं सिन्धुसैकतदृष्टिवत् ॥
 शौचाचमनहीनस्य स्नानसन्ध्यादिकाः क्रियाः ।
 यथा सुनिष्फलाश्चेतदन्तरेण भवेत्तथा ॥

अन्तःशरीरं शोधयेदित्यनेन एकस्मिन् दिने सकृदनुष्ठितेन
 स्नानभूतशुद्ध्यादिना शरीरशुद्धेर्जातत्वात् प्रतिकर्मणि स्नानभूत-
 शुद्ध्यादिकं पृथक् नानुष्ठेयमित्युक्तम् । मातृकान्यासस्य देहं शोधये-
 दित्यर्थः । आदिग्रहणादौक्षणताङ्गनार्चनानां ग्रहणम् ।

तदुक्तं तत्रैव,—

अवेक्षणं प्रोक्षणञ्च वीक्षणं ताडनं कुशैः ।
 अर्चनञ्चैव सर्वेषां पावनत्वं प्रकल्पयेत् ॥

अवेक्षणं रक्षणं अस्त्रमन्त्रेण चितासदिश्वन्धनरूपं, प्रोक्षणं
 वीक्षणञ्च मूलमन्त्रेण अर्चनं पुष्पेणेत्यर्थः ।

शौचेति, शौचाचमनहीनस्य पुंसो यथा सर्वाः क्रिया निष्फ-
 लास्तथा एतत् पूर्वोक्तचतुष्टयस्नान भूतशुद्धि मातृकान्यास द्रव्य-
 शोधनमन्तरेण देवार्चनं निष्फलं भवेदित्यर्थः ।

तथा तथैव,—

प्राणायामैर्विना च दत्तं कर्तुं निरर्थकम् ।

अतो यत्नेन कर्तव्याः प्राणायामाः शुभार्थिभिः ॥

प्राणायाममाह शारदातिथके,—

इङ्गुषा कर्षयेदायुं वायुं षोडशमाचया ।

धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु माचया ॥

सुषुक्कामध्यगं सन्धक् दार्णिशमाचया शनैः ।

नाय्या पिङ्गलाया चैवं रेचयेद्योगवित्तमः ॥

प्राणायाममिमं प्राञ्ज्योगशास्त्रविशारदाः ।

भूयोभूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन समाचरेत् ॥

इङ्गु नाम नाडी वामनासागता, पिङ्गला दक्षिणनासागता
सुषुक्का तयोर्मध्यगता । व्यत्यासेनेति यथा नासया रेचनं कृतं
तथैव पुनस्तोत्रवेदित्यर्थः ।

माचोक्ता प्रपञ्चसारे,—

कासेन यावता स्त्रीषो दशः स्रं जातुमच्छलम् ।

पर्येति माचा सा तुल्या स्रवैकशासमाचया ॥

अथवा विष्णुपूजायां प्रथमं कामवीजं षोडशादिसङ्ख्यं जपन्
प्राणायामं कुर्यात् । देवीपूजायाम् भुवनेश्वरीवीजं, गणेशपूजायां
गणेशवीजं, [शिवपूजायां शिववीजं]^१ प्रासादाद्यमिति । इष्टमन्त्रेण

१ स्रं इत्युक्ते, प्रपञ्चसारकारेण ।

२ न इत्युक्ते, [] चित्रितो नाम्नि ।

प्रासाद्याने तु यथाप्रक्रियारं जपन् वायोः पूरयधारयरेचनानि
कुर्यात् ।

तदुक्तमनस्यसंहितायाम्,—

यावच्छक्तं निश्चयत्वात् न मनसैव जपेयम् ।

आपादमस्तकं यावत् प्रविशत्यनिको यथा ॥

यावतीभिस्तु मात्राभिरिन्द्रियाण्यपि धारतः ।

प्रभुभ्यान्तः शरीरस्य तावन्मात्रोऽसुखं यमः ॥

धारतो वायुं धारयतः पुंश्च इत्यर्थः ।

अतएव चारदातिशये,—

विधाय मूलमन्त्रेण प्रासाद्यामं यथाविधीत्यत्र 'मूलमन्त्रेण'
प्रासाद्याने यस्या मोक्षा ।

यस्याचार्येण प्रपञ्चसारे योगिप्रासाद्याममधिकृत्य सुखेदृष्टि-
यानिष्ठमयानयेदामवा च मध्यगया संज्ञापयेत् नाद्येत्वेवं प्रोक्तानि
रेचकादीनीत्यनेन रेचनादिक्रम उक्तः, स यद्यपि प्रायुक्तपूरणादि-
क्रमेण^१ वैकल्पिकस्तथापि न प्राचा व्यवहारविषयः यन्निष्ठसंहितादिषु
वज्जुषु तन्त्रेषु पूरणादिक्रमदर्शनात् ।

अत एव श्रीभागवते प्राधान्येन पूरणादिक्रममुक्त्वा 'रेचकादि-
क्रमोऽप्युक्तः । यथा

प्रायस्य प्रोधयेन्मार्गं पूरयुष्मकरेचकैः ।

विपर्ययेष्वपि शनैरभ्यसेदिति तन्निश्चयः ॥

१ न पुस्तके, 'क्रमेण' सप्त इत्यधिको पाठः ।

२ न पुस्तके, 'रेचकादिक्रमोऽपीत्यंशो नास्ति ।

एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् ।

विपर्ययेण रेचकपूरककुम्भकक्रमेणापीत्यर्थः । एतेन वैष्णवे
रेचनादिक्रमोऽन्यत्र पूरणादिक्रम इति कस्यचिन्मतं निरस्तम् ।
मातृकान्यासमाह शारदातिशके,—

ललाटमुखावृत्ताच्चिन्त्राणेषु गण्डयोः ।

ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गाद्ये दोःपदमध्यगणेषु च ॥

पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽङ्गके ।

कक्षुद्यंशे च हृत्पूर्वं पाणिपादयुगे ततः ॥

जठराननयोर्न्यस्येन्मातृकार्णान् यथाक्रमम् ।

मातृकांमन्त्रस्याकारादिशान्तस्यैकपञ्चाशद्वर्णात्मकस्य वर्णान् यथा-
क्रमं ललाटाद्येकपञ्चाशत्स्थानेषु न्यसेत् ।

चकारपूर्वं पुनर्लकारपाठादेकपञ्चाशदक्षरता मातृकामन्त्रस्येति ।

ललाटे केशान्तभाग एव । केशान्ते वदने तथा नयनयोरिति
तन्त्रान्तरदर्शनात् । मुखवृत्ते सुखावरणे प्रदक्षिणक्रमेण भ्रूमध्यादि
तदन्त इत्यर्थः, अक्ष्यादिदन्तानां हृदये हृदये, उत्तमाङ्गे शिरशि,
दोःपदामंशोरुमूलाद्यं सन्धिचतुष्कं अग्रचतुष्टयञ्च एषु कादिनाम्ना
विंशतिवर्णाः ।

अङ्गके दक्षिणाङ्गके, हृत्पूर्वं हृदयादि यथा स्यात् तथा
स्थापकभावे पाणिपादचतुष्टये न्यसेदित्यर्थः ।

अस्यैव न्यासस्थान्ये बहवो भेदाः कामाधिकारिविषयास्तेषु
तेषु फलान्भूतेः । किन्तु तेषामेकस्मिन्नपि कृते देहशुद्ध्या कर्माधि-
कारो जायत एव फलमप्यधिकं भवतीति ध्येयम् ।

अगस्त्यवर्णितायाम्,—

पञ्चाशदक्षरव्यासः क्रमेणैवं विधीयते ।

ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दुवर्जितः ॥

मायास्योक्तामबीजपूर्णा वा व्यास इत्यते ।

मूर्तिभिः शेषवाद्येषु कीर्त्यादिशक्तिभिः सह ॥

मायाबीजपूर्णा स्योबीजपूर्णा कामबीजपूर्णा इति व्याख्ययम् ।

प्रकारान्तरमाह मूर्तिभिरिति ।

तथाच तन्मान्तरे,—

वसन्त्याः प्रणवादिका नतिपरा विन्दनिका माह्वकाः

शौक्यादिशिवैश्च शक्तिभिरयो पूर्वोक्तरीत्यादिभिः ।

प्रणवादिकम् उक्तः क्रमद्वीपिकायाम्,—

वर्णसुक्ता सार्द्धचन्द्रान् पुरस्तात्

मूर्तीः शक्तीर्ह्यवसानानतिष्ठ ।

उक्ताः^१ न्यसेद्यादिभिः सप्तधातून्

प्राचं शक्तिं क्रोधमप्यात्मनेऽन्तान् ॥

ध्यात्वा तं परमपुमांसमक्षरैर्वा

विन्यसेद्दिनमनु शेषवादिद्युक्तेः ।

शेषाद्युःस्रतिष्ठतिकीर्त्तिकान्ति-

स्योसौभाग्यैश्चिरसुपहंसितो भवेत्सः ॥

असुमेव रमापुरःसरं

प्रजपेद्यो मरुतो विधिं बुधः ।

१ न पुन्यते, उक्तान्वासे वादिभिः ।

समुपेत्य रमां प्रचीयसीं

पुनरन्ते हरितां व्रजत्यसौ ॥

मूर्त्तीः केशवाद्याः, शक्तीः कीर्त्याद्याः, केशवस्याना इत्यनेन केशवाद्य कीर्त्यै नम इत्यादि प्रयोग उक्तः, एतेन केशवकीर्त्तिभ्यो नम इति केषाच्चिन्मतं निरस्तं, एतच्चागस्त्यसंज्ञितावचने व्यक्ती-
भविष्यति । आदिभिरिति यच्च यादयो दशवर्णा न्यस्यन्ते तच्च सप्तधातून् प्राणशक्तिक्रोधांश्च दश आत्मनेपदान्ताम् कृत्वा न्यसेत् ।

तच्च 'सधातुप्राणशक्तात्मयुक्तयादिषु विष्णव इति सारदा-
वचनात् विष्णुविशेषणतया प्रयोक्तव्यम् ।

धातवस्योक्तास्तथापैव,—

त्वगस्त्वप्तांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रादिधातवः ।

एतेन, यं त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै नम इत्यादयः
प्रयोगाः सम्पन्नाः ।

एवं श्रीत्यादिन्यासो मन्तव्यः । फलमाह ध्यात्वेति, ध्यानस्य
प्रयोगे वक्ष्यते । अपैव श्रीबीजयोजनफलातिशयमाह असुमेवेति ।

मूर्त्तीः शक्तौच्चागस्त्यसंज्ञितायाम्,—

केशवाय च कीर्त्यै च ततो नारायणाय च ।

कान्त्यै ततो माधवाय तुष्ट्यै नम इति न्यसेत् ॥

गोविन्दाय च पुष्ट्यै च विष्णवे धृष्ट्यै च ततः ।

मधुसूदनाय शान्त्यै च चिविक्रमाय क्रियायै ॥

वामनाय दद्याये च श्रीधराय वदेत्ततः ।
 मेधाये हृषीकेशाय हर्षाये च नमस्तथा ॥
 पद्मनाभाय अद्वाये ततो दामोदराय च ।
 लब्धाये वासुदेवाय लक्ष्म्यै चर्द्धवशाय च ॥
 वरदायै प्रद्युम्नाय प्रीत्यै नम इतीष्यते ।
 अनिरुद्धाय रत्यै च क्षरांते प्रवदेदथ ॥
 चक्रिणे च जयाये च गदिने शार्ङ्गिणे तथा ।
 दुर्गाये च प्रभाये च खड्गिने विन्यसेदथ ॥
 सत्याये शङ्खिने चैव चण्डाये नम उच्यते ।
 हस्तिने वाण्यै च नमस्ततो मूषक्षिने वदेत् ॥
 विशाखिन्यै शूलिने च विजयाये ततः परम् ।
 पाशिने विरजाये च तथा चाकुशिने वदेत् ॥
 विद्यायै च सुकुन्दाय विनयायै^१ नमस्तथा ।
 मन्दजाय सुमन्दायै नन्दिने स्मृतये नमः ॥
 ततो नराय चक्षौ च नमो नरकजिते तथा ।
 समुद्रौ हरये शुद्धौ कृष्णाय बुद्धये तथा ॥
 सत्याय भुक्त्यै सात्वताय नत्यै नम इतीरयेत् ।
 श्रीराय च चमायै च शूराय रमायै नमः ॥
 जनार्दनाय यामायै ततः स्याद्भूधराय च ।
 क्लेदिन्यै विषमूर्त्तये क्षिप्वायै तदनन्तरम् ॥

वैकुण्ठाय ततो ब्रूयादसुदायै नमस्तथा ।

पुद्गोत्तमाय वसुधायै वसिमे परायै तथा ॥

वसामुजाय परायणायै नम इतीरयेत् ।

तथा वासाय सूक्ष्मायै नमः स्यात्तदनन्तरम् ॥

दृषन्नाय च सन्ध्यायै दृषाय प्रज्ञायै नमः ।

हंसाय च प्रभायै च वराहाय च मित्रायै ॥

विमलाय चमोषायै नृसिंहाय ततः परम् ।

विद्युतायै नमस्तदत् वैष्णवीं मातृकीं^१ यजेत् ॥

शिरोवदनवृत्तादिस्थानेष्वेवं विधिः स्मृतः ।

ॐकारं मारवीजञ्च मातृकाक्षरमेव च ॥

एकं देवं यथाशक्ति एकां नम इति क्रमः ।

केशवादिरयं न्यासो न्यासमात्रेण देहिनाम् ॥

अच्युतत्वं ददात्येव सत्यं सत्यं न संग्रहः ।

कामबीजाद्यं प्रकारान्तरमिदम् । ॐकारयोगान्तु फलाति-
श्रयः । प्रणवं विनापि कामादिकेशवन्यासस्य शारदादिषु दृष्टत्वात् ।

अथञ्च केशवादिन्यासो विष्णुविषयः श्रीकण्ठादिषु देवीशिव-
विषयः । अस्मिन्नेव विष्णुविषये तत्तन्न्यासपञ्चरन्यासौ कात्थौ कर्त्तव्यौ ।

तत्तन्न्यासफलमाहागव्यसंहितायाम्,—

सुतीक्ष्ण त्वां प्रवक्ष्यामि तत्तन्न्यासमतः शृणु ।

यत्तत्तन्न्यासमात्रेण तत्तमेव प्रजायते ॥

तत्तं ब्रूयैव । न्यासोद्धार उक्तो योगिनीतन्त्रे,—

सर्वविद्याकीदृशी ।

वर्णान् सविन्दूश्लादौ नमोऽन्तोऽय पराच च ।
तत्त्वनामात्मने व्याचो नमोऽन्तोऽयसुदीरितः ॥
मताभ्यां सर्वदेहे च जीवप्राणी न्यसेत् क्रमात् ।
हृन्मये बुद्धयङ्कारमनांसि च फलेः सह ॥
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तान्तेषु नामभिः ।
शिरोवदनहृद्गुह्यपादेषु च यथाक्रमम् ॥
ओषं तच्चक्षुषी जिह्वा नासाद्यैव तु पञ्चमीम् ।
श्रुत्तमेव टवर्गेण स्नास्येष्टानेषु विन्यसेत् ॥
कर्णेन्द्रियानि वाक्पाणिपादपायूनुपस्यकम् ।
तत्तत्स्थानेषु विन्यसेन्द्वादिशान्तेः पृथक् पृथक् ॥
ऊादिकान्तेः शिरोवक्त्रहृद्गुह्यचरणेषु च ।
आकाशवायुतेजांसि जलञ्च पृथिवीं क्रमात् ॥
शिरोवदनहृद्गुह्यपादेषु व्यापकं पुनः ।
परमेष्ठौ च पुरुषो विद्यो निवृत्तिरेव च ॥
सर्वः कोपः बह्भिरेभिः क्रमादादौ समन्वितान् ।
वासुदेवं सङ्कर्षणं प्रद्युम्नमनिदङ्गकम् ॥
नारायणं नृसिंहञ्च आत्मनेऽन्ताश्चसेव षट् ।
अक्षानुष्ठानमात्रेण देवभावः प्रजायते ॥

तत्त्वानां जीवादीनां नामानि जीवादिशब्दास्तदन्ते आत्मने
इति पदमित्यर्थः ।

प्राक्ष्यन्तु तत्त्वव्याससमाख्यावशाज्जीवादीनां विशेषतया तत्त्व-
पदमपि प्रयुज्यते ।

१[थोमेति थोम इकारः भृगुः सकारः अग्रीरेक इत्यर्थः ।
 यथोमेति अगस्त्यसंहितायामपि केवलथोः वलथोन्यास उक्तः, यथा,
 सद्यो सद्यो च वस्रापि यस्य लस्य वलावपीति, क्रमदीपिकायां
 वेद्यलावनाप्येतिरित्यनेन वलथोरेको वाकारसहितथोन्यास उक्तः] ।

इथग्रीर्वपञ्चरात्रेऽपि,—

थोऽङ्कारं विन्यसेत् पश्चात् प्रणवेन सुरोत्तम ।

इत्यादि, तदयं वैकल्पिको विधिः फलभूमार्थः, यदपि प्रण-
 वादिरयं न्यास इत्यगस्त्यसंहितायामुक्तं तदपि फलभूमार्थं मन्तव्यम् ।
 मूर्त्तिपञ्चरन्यासमाह सारदातिलके,—

अतस्तन्मन्त्रवर्णाद्या द्वादशस्वरसंयुताः ।

द्वादशादित्यसंहिता मूर्त्तीर्द्वादश विन्यसेत् ॥

ललाटे केशवं धात्रा कुक्षौ नारायणं पुनः ।

अर्यम्णा इदि मित्रेण माधवं कण्ठदेशतः ॥

वरुणेन च गोविन्दं पुनर्दक्षिणपार्श्वके ।

अंशुना विष्णुमंसस्यं भगेन मधुसूदनम् ।

गले विवस्वता युक्तं चिविक्रममनन्तरम् ॥

वामपार्श्वे तथेन्द्रेण वामनास्यमथासके ।

पूष्णा श्रीधरनामानं गले पर्जन्यसंयुतम् ॥

इषीकेशाक्षयं पृष्ठे पद्मनाभं ततः परम् ।

त्वष्टा दामोदरं पश्चात् विष्णुना ककुदि न्यसेत् ॥

१ [] चिह्नितसन्दर्भस्य मूलप्रमाणमादर्शपुस्तकेष्ववलम्बितग्रन्थे च न
 दृश्यते ।

द्वादशार्धं महामन्त्रं ततो मूर्ध्नि प्रविम्बयेत् ।

एवं न्यस्तग्ररीरोऽसौ वासुदेवः स्पर्शं भवेत् ॥

तन्मन्त्रस्य द्वादशाक्षरवासुदेवमन्त्रस्य एकैकवर्णाद्याः ऋक् यजुः सप्त
वर्जितैः स्वरैर्द्वादशभिः सर्वादौ संयुताः वक्ष्यमाणधायादिद्वाद-
शादित्यैः परतः संहिताः केशवादिद्वादशमूर्त्तीर्न्यसेत् । अथ
सानुसाराः स्वरा इति कस्यचिन्मतं हेयं प्रमाणाभावात् ।

ऋक् यजुः सप्त वर्जितत्वन्तु स्वराणां क्रमदौपिकायामुक्तम्,—

केशवादियुगवद्धमूर्त्तिभि-

र्धाहपूर्वमिदिरान् नमोऽन्तकान् ।

द्वादशाक्षरभवाक्षरैः स्वरैः

क्षौववर्णरचितैः क्रमाद्व्यसेत् ॥

अथ चतुर्थ्यन्तकेशवादिनामः पञ्चाचतुर्थ्यन्ता धायाद्यादित्या
नमोऽन्ताः प्रयोक्तव्या दर्शितम् ।

तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

नमो भगवते ब्रूयाद्वासुदेवाय इत्यर्थः ।

ओमादेरस्य मन्त्रस्य आदायेकैकमक्षरम् ।

दिरावृत्त्याक्षरादानं श्रीरामाख्यमनोरपि ॥

एकैकं केशवाद्यन्तु विष्णोर्द्वादशनाम च ।

धायाद्येकैकमादाय सूर्यस्यापि च नाम तु ॥

स्वरादिषु नमोऽन्तोऽयं न्यस्तव्यो न्यास उत्तमः ।

एवं विम्बस्य विधिवत् साक्षाज्जारायणो भवेत् ॥

अथरोगाभिचारारक्षाः प्रशमं यान्ति नान्यथा ।

तन्मूर्तिपञ्चरन्यासोऽभिहितः परमेष्ठिनः ॥

द्विरावृत्त्याचरादानमिति रामचन्द्रस्य षड्चरत्वात् द्विरावृत्त्या
अष्टाचराणि भवन्ति । एतच्च रघुनाथपूजाविषये मन्त्रार्थं ज्ञान-
चेति । तेन, अॐ केशवाय ध्याये नम इत्यादयः प्रयोगाः सम्पन्नाः ।
प्रत्येककथनाच्च काम्यत्वमस्य न्यासस्य ।

तथा कमदोपिकायाम्,—

चैतन्यामृतवपुरर्ककोटितेजा

मूर्द्धसो वपुरखिलं स वासुदेवः ।

अधस्तं सविमलपायसीव सिक्तं

व्याप्नोति प्रकटितमन्त्रवर्णकौर्णम् ॥

शारदातिशये मन्त्रन्यासमन्तरमित्युक्त्वा तमेव विवृणोति,—

अष्टुठादिव्यङ्गुलीषु न्यसेदङ्गैः सजातिभिः ।

अक्षं तत्तल्लयोन्यस्य कुर्यात्ताल्लयधं ततः ॥

दिशस्तेनैव बध्नीयाच्छोटिकाभिः समन्ततः ।

चदयादिषु विन्यसेदङ्गमन्त्रांस्तथा सुधीः ॥

चदयाय नमः पूर्वं शिरसे वज्रिवक्त्रभा ।

शिरसायै वषडित्युक्तं कवचाय ऊनीरितम् ॥

नेत्रत्रयाय वीषट् स्यादस्त्रायफडिति [क्रमेण] ।

कङ्कमन्त्रानित्युक्तान् षडङ्गेषु नियोजयेत् ॥

पञ्चाङ्गानि मनोर्ध्वं तच्च नेत्रमण्डं त्यजेत् ।

तत्तत्कस्योक्तविधिना न्यासानन्यान् समाचरेत् ॥

अङ्गैस्तन्मन्त्रेषु विप्रियोगैस्तन्मन्त्रवर्षैः सजातिभिः । जातयो
नमः स्वाहा वषट् उं वौषट् फडिति मन्त्राः षट्, तत्सहितैः
एषां सर्वमन्त्रेष्वनुगतत्वाज्जातिपदवाच्यत्वम् । अङ्गुष्ठादौ अङ्गुष्ठाभा-
मित्यादीनां हृदयादौ हृदयायेत्यादीनाञ्च प्रयोगश्च तच्च न्यास-
वशादर्षवस्तत्त्वः एतत् सर्वमगस्त्यसंहितावचने व्यक्तो भविष्यति ।
तत्तत्तयोः करतलयोरुत्तं तत्तन्मन्त्रोक्तं अर्थात् षट्कारसहितं न्यस्य
तास्तथं कृत्वा तेनैवास्त्रमन्त्रेण छोटिकाभिरङ्गुष्ठतर्ज्यन्यासेपजनित-
ध्वनिरूपाभिर्दिग्बन्धनं कार्यम् । एवं हृदयादिष्वप्यङ्गमन्त्रान्
तत्तन्मन्त्रेषु विप्रियोगैस्तान् तथा सजातीन् न्यसेदित्यर्थः ।

हृदयादीनां प्रकृतत्वात् तत्सहितान् कृत्वा नम इत्यादीन्
जातिमन्त्रानाह, हृदयाय नम इति । वक्रिवत्सभा स्वाहा, नेच-
चयायेति चिनेचदेवताविषयं दिनेचदेवतायाम् नेचाभ्यां वौष-
डिति प्रयोक्तव्यम् ।

तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

चतुर्दशसंस्काराणां सानुसाराय वक्रये ।

नेचाभ्यां वौषड्गन्ताय रोप्यस्त्राय फडात्मने ॥

षडङ्गेति । इति प्रकारेणोक्तान् योजयेत् नलङ्गुलीषु हृदयाय
नम इत्यादि अन्यथा षडङ्गेति व्यर्थं स्यात् । एतेन हृदयादयः
समुदाया एवाङ्गमन्त्रा इत्युक्ताऽङ्गुलीष्वपि हृदयाय नम इत्यादि
ये प्रयुज्यन्ते ते निरस्ताः । तथा सति मन्त्रयन्त्रोद्गारे कवचास्त्रा-
दिपदेषु का गतिः स्यात् ।

कमदीपिकायामपि नमः पदादीनामेवाङ्गमन्त्रमङ्गलं,
 चद्वे गतिः शिरसि पावकप्रिया सवषट् शिखा ऊमपि वर्णेषु सतम्।
 सफरसमित्युदितमङ्गपञ्चकं सचतुर्थि वीषडुदितं दृगौ यदि ॥

तथा व्यक्तमाह. अगस्त्यसंहितायाम्,—

अङ्गुष्ठाङ्गुलीनाञ्च तथैव तलपृष्ठयोः ।
 न्यासस्ततः षडङ्गानां भवत्येवं प्रकल्पना ॥
 यदि मूर्द्ध्नि शिखायाञ्च सर्वाङ्गे नेत्रयोरपि ।
 दिक्षस्ततः नमः स्वाहा वषट् ऊं वीषडुप्यय ॥
 तथाचैव ऋद्धित्वेवं षडङ्गानाञ्च पञ्चवम् ।
 तत्तत्स्थाने चतुर्थ्यन्ते तत्तत्पञ्चवयोगतः ॥
 तत्तदङ्गगतो न्यासः कर्त्तव्यश्च यथाक्रमम् ।

तत्तत्स्थानेऽङ्गुष्ठादौ च चतुर्थ्यन्त इत्यर्थः ।

तथा तथैव हनुमन्मन्त्रस्य करन्यासे स्फुटमुक्तम् ।
 नमो भगवते आञ्जनेयायेत्यङ्गुष्ठाभ्यां नमः सतम् ।
 रुद्रमूर्त्तय इत्येवं तर्जनीभ्यां स्वाहा ततः ॥
 वायुसुतायेत्यपि च मध्यमाभ्यां वषट् तथा ।
 अग्निगर्भाय च तथाऽनामिकाभ्यां ऊमीरितम् ।
 रामदूताय च पुनः कनिष्ठाभ्याञ्च वीषडित्यादि ॥

तथा काशिकापुराणे मातृकान्यासे,—

आकारश्च तपोदाय्यं अङ्गुष्ठाभ्यां नमस्ततः ।

प्रथमं मातृकाङ्गन्तु अङ्गुष्ठद्वयतो न्यसेत् ॥ इत्यादि ।

पञ्चाङ्गानीति पञ्चाङ्गमन्त्रे करतलन्यासोऽपि नास्तीति मन्त्रार्थम् ।

चक्रव्यासस्य नित्यतोक्ता ज्ञानमाहात्म्यम् ।

पूजापार्षणाहोमाः चिद्रमन्त्रकृता अपि ।

चक्रविन्यासविधुरा न दास्यन्ति पञ्चात्म्यम् ॥

तत्तत्कथ्योक्तेति । अन्यान् मन्त्रस्य प्रतिवर्षं 'न्यासानित्यर्थः' ।

सारदातिष्वके,—

कल्पयेदात्मानो देहे पीठं धर्मादिभिः क्रमात् ।

असौदयुग्मके विद्वान् प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ॥

धर्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्यञ्च न्यसेत्ततः ।

सुखपार्षणाभिपार्षन्धधर्मादीन् च विन्यसेत् ॥

अनन्तं हृदये पद्मं सूर्यसोमाग्निमण्डलान् ।

सत्तादींस्त्रीन् गुणान् न्यसेत् सनामाद्यचरान्

आत्मानमनरात्मानं परमात्मानमेव च ।

ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठमसुं ततः ॥

एवं देहमध्ये पीठे चिन्तयेदिष्टदेवताम् ।

सुद्राः प्रदर्शयन् विधिवदर्घ्यऽस्त्रापनमाचरेत् ॥

धर्मादिभिः पीठं कल्पयेदित्यनेन पीठपूजायां पञ्चमाहात्म्या-
माधारश्रुत्यादीनां न्यासे उपयोगो नास्तीति दर्शितम् । प्रपञ्चसारे-
ऽप्येवं । क्रमदोषिकायान्तु आधारश्रुत्यादीनामपि न्यास उक्तः ।

प्रादक्षिण्येनेत्यनेन चादौ दक्षिणाग्ने ततो वामाग्ने ततो वामोदौ
ततः पश्चादक्षिणोदौ धर्मादिचतुष्टयमित्यर्थः । अधर्मादीनपि
प्रादक्षिण्येन सुखे वामपार्षे नाभौ पश्चादक्षिणपार्षे क्रमादित्यर्थः ।

न्यासस्तु चतुर्थ्यन्तनाम्ना नमोऽग्नेः कार्यः । सूर्यादिमण्डलान् क्रमेण
प्रणवस्य वर्षणचयादिकान् न्यसेत् । पीठपूजायां प्रणवस्य त्रिभिर्वर्षै-
रिति वक्ष्यमाणत्वादिति । आत्मादिष्वयमपि खनामाद्यक्षरादिक-
मित्यर्थः । ज्ञानात्मानन्तु भुवनेश्वरीबीजाद्यं कृत्वा न्यसेत् । ततो
हृदयस्थाभितः पूर्व्यादिदिक्षु मध्ये च पीठशक्तीर्नैव विन्यस्य
पश्चात् पीठमन्त्रं हृदये न्यसेदिति बोद्धव्यं । पीठपूजायां तथा-
भिधास्यमानत्वात् ।

एतद्वृत्तसुक्तं क्रमदीपिकायाम्,—

सूर्येन्दुवक्त्रौ प्रणवाग्रयुक्तान्

आद्यक्षरैः सत्वरजस्तमांसि ।

आत्मादिष्वयमादिवीजसहितं व्योमाग्निमायास्रवै

ज्ञात्वात्मानमथाष्टदिक्षु परितो मध्ये च शक्तीर्नैव ।

न्यसेत् पीठमहामनुच्च विधिवत् हृत्कर्णिकामध्यगं

नित्यानन्दचितिप्रकाशममलं सच्चिन्मयेद्भुवम् तत् ॥

✓ देवताभेदेन पृथक् पृथक् नव पीठशक्तयः पीठमन्त्रस्य ।

तत्र विष्णोर्यथा सारदातिलके,—

विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा ततः परम् ।

प्रज्ञा सत्या तथेज्ञानाऽनुग्रहा नवमी स्रुता ॥

नमो भगवते ब्रूयादिष्णवेऽथ पदं ततः ।

सर्वभूतात्मने वासुदेवायेति वदेत्ततः ॥

सर्वात्मसंयोगपञ्चाद्योगपञ्चपदं ततः ।

पीठात्मने नमोऽन्तोऽयं प्रणवादिर्मनुर्मतः ॥

शक्तियंथा,—

जयाख्या विजया पद्मादजिता चापराजिता ।

मित्या विष्ठासिनी दोग्ध्री चाधोरा मङ्गला नव ॥

ह्रीं पद्मायनाय नमः पीठमन्त्रः प्रकीर्तितः ।

दुर्गापीठसु वक्ष्यते । शिवस्य यथा,—

वामा ष्वेष्टा ततो रौद्रौ काशी कलविकरणी ।

कलविकरणी^१ पद्मादलप्रमथनी ततः ॥

सर्वभूतदमनी च नवमी श्यामनोष्मनी ।

ॐ नमो भगवते सकलगुणात्मशक्तियुक्तायानन्ताय योगपीठा-
त्मने नमः इति पीठमन्त्रः ।

अन्येषान्तु देवानां पीठशक्तिपीठमन्त्रास्तत्कल्पेषु द्रष्टव्याः ।

एवं देवं पीठत्वेन सन्निव्य इत्यग्रे द्रष्टव्यतां ध्यायेत् । ध्यायन्तु
पृथक् पृथक् वक्ष्यते ।

काशिकापुराणे,—

प्रत्यक्षीकृत्य हृदये मानसैरुपचारकैः ।

षोडशानां प्रकारैस्तु हृदिस्थां पूजयेच्छिवाम् ॥

सुद्राः प्रदर्शयन्ति विष्णोर्मुद्राः शङ्खगदाः ।

यथागद्व्यसंक्षितायाम्,—

शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म-धनु-कौस्तुभ-गारुडाः ।

जीवत्सवनमास्तासु धोमिसुद्राः प्रदर्शयेत् ॥

सुद्रास्तत्तत् वक्ष्यते । शङ्खस्थापनसाधनकल्पसुक्तमागच्छे,—

१ म पुस्तके, कलविकरणी पदं नास्ति ।

विनैव शङ्खपूजां यो वैष्णवः पूजयेद्भरिम् ।

पूजाफलं न चाप्नोति स सम्यक्पूजकोऽपि सन् ॥

अर्चऽस्थापनमुक्ता तदिधिमाह तत्रैव,—

शङ्खमस्त्राम्बुजा प्रोक्ष्य वामतो वक्त्रिमण्डले ।

आधारं स्थापयेद्विदाम् इन्दुसुतसुधामयैः ॥

तोयैः सगन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत्तं यथाविधि ।

आधारं पावकं शङ्खं सूर्यं तोयं सुधाकरम् ॥

सरेदङ्ग्यर्कचन्द्राणां कलास्तासोव्यनुक्रमात् ।

मूषमन्त्रं जपेत् स्पृष्ट्वा न्यसेत्तस्याङ्गमङ्गवित् ॥

अस्त्रमन्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावगुण्ठयेत् ।

दर्शयेद्देवसुद्राद्य बोधयेत्तत्सुद्रया ॥

दक्षिणे प्रोक्षणीपात्रमाधायाद्भिः प्रपूरयेत् ।

किञ्चिदर्घ्याम्बु संमृष्ट्वा प्रोक्ष्यन्नसि योजयेत् ॥

अर्घ्यस्रोत्तरतः कार्यं पाद्यमाचमनीयकम् ।

आत्मानं आगवच्छन्नि मण्डपं प्रोक्षयेद्गुहः ॥

प्रोक्षणीपात्रतोयेन मनुजान्यान्यपि क्रमात् ।

अस्त्रमन्त्रजपितजलेन शङ्खं प्रोक्ष्य स्ववामभागे भूमौ वक्त्रि-
मण्डले चिकोणे आधारसहितं स्थापयेत् ततश्चन्द्रमण्डलनिर्गत-
सुधारूपैस्तोयैर्गन्धपुष्पाद्यैश्च तं शङ्खं यथाविधि पूरयेत् ।

आदिशब्दात्,

गन्धपुष्पाद्यतयवसुश्रापतिशसर्वयैः ।

सदूर्जैः सर्वदेवानामेतदर्घ्यसुदीरितम् ॥

इति वक्ष्यमाणद्रव्याणां ग्रहणम् ।

यथाविधीति वक्ष्यमाणसुष्यंपूरणविधिना विभाजनशेन पूरणम् ।

तथा काशिकापुराणे,—

पूर्ववक्ष्यमाणं कृत्वा चर्चपात्रे ततो जलेः ।

विभागेः पूरयेत् पात्रं पुष्पं तत्र विनिक्षिपेत् ॥

तथा,—

आत्माभेदेन विधिवन्मात्रकां प्रतिसोमतः ।

जपेन्मूलमनुस्येव पूजयेद्देवताधिषा ॥

देवताधिषा जलं चित्तयन्नित्यर्थः ।

गन्धपुष्पादिदानान्तु नमोमन्त्रेण कार्यम् ।

यथा क्रमदीपिकायाम्,—

तत्र गन्धसुमनोऽद्यतानयो निक्षिपेद्भूदयमन्त्रसुधरम् ।

तीर्थावाहनमप्यत्र कार्यं यथा तथैव ।

तत्र तीर्थमनुगाभिवाचयेत्तीर्थसुष्यदक्षिमण्डलान्ततः ।

गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरसति ॥

नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ।

एष तीर्थमहः प्रोक्तो दुरितौघनिवारकः ॥

क्रमदीपिकायान्तु सविन्दुकैः प्रतिसोमाचरैः पूरणं यत्निश्चितं
तत्कालातिशयार्थम् । अन्यत्र केवलविशोममात्रकाविधानात् ॥

आधारमिति । आधारादिकं वज्रादिरूपेण कृत्वा तेषा-
धारादिषु वज्रादीनां कला अपि करेत् । वज्रादीन् कलासु
पूजयेदिति तात्पर्यम् ।

तदुक्तमगस्त्यसंहितायाम्,—

शङ्खमन्त्रेण^१ संग्रोध्य सदाधारे निधाय च ।

पूरयेच्छुद्धतोयेन मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

पूजयेदग्निसूर्य्येन्दुविमैशतत्कलान्वितैः ।

तत्तत्कलानां संख्या तु दशदादशषोडश ॥

आधारशङ्खतोयेषु तत्तदात्मानमर्चयेत् ।

तीर्थावाहनमन्त्रेण तीर्थमावाहयेज्जले ॥

विमैर्मण्डलैस्तत्तदग्न्यादिकलान्वितै^२रित्यर्थः ।

कुत्र वा कथं वा पूजयेदित्याशङ्क्याह आधारेति यथाक्रम-
माधारादिषु तत्तद्दशादिसंख्यकलात्मानं कृत्वा तत्तन्मण्डलमर्चये-
दित्यर्थः ।

तेन दशकलात्मने वज्रिमण्डलाय नम इत्यादयः प्रयोगाः ।

अपमूषमनुमिति जलं स्पृष्ट्वाष्ट्वारं मूलमन्त्रं जपेत्, तस्य
मन्त्रस्याङ्गं षडङ्गञ्च विधिज्ञो न्यसेत् ।

तदुक्तं क्रमदीपिकायाम्,—

^३[संस्पृशन् जपतु मन्त्रमष्टश इति] ।

अस्त्रमन्त्रेण संरक्ष्य तालपत्रं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा कवचमन्त्रेण
ऊमित्यनेन वक्ष्यमाणावगुण्डसुद्रचाऽवगुण्डयेत् ।

१ ग पुस्तके, शङ्खं मन्त्रेण ।

२ क पुस्तके, तत्तत्कलान्वितैः ।

३ ग पुस्तके, [] चिह्नितांशो नास्ति ।

क्रमदीपिकायान्तु,—

वर्षाणां समवगुण्य दोर्युजेति स्नातन्तेऽथ वसिष्ठितं तत् चार-
दाद्यसम्पत्तमिति ।

तस्य बोधनमुद्रया बोधयेत् ।

धेनुमुद्रा सन्निरोधनमुद्रा च वक्ष्यते ।

दक्षिणेऽर्घ्यस्थेति विशेषः । अर्घ्यपात्रस्योत्तरतो वामे इत्यर्थः ।

पाद्याचमनीयद्रव्याणि वक्ष्यन्ते ।

यागवस्त्राणि पूजासाधनद्रव्याणि गन्धपुष्पादीनि मनुना दृष्टेन
अन्यानि पूजाद्रव्याधारपात्रादीनि ।

अनन्तरमात्मार्चनमाह शारदातिलके ।

न्यासक्रमेण देहे स्वे धर्मादीन् पूजयेत्ततः ।

पुष्पाद्यैः पीठमन्त्रान्तं तस्मिंश्च परदेवताम् ॥

विना निवेशं गन्धाद्यैरुपचारैः समर्चयेत् ।

पञ्चकृत्वः पुनः कुर्यात् पुष्पाञ्जलिमनन्यधीः ॥

उक्तमाङ्गे ददाधारे पदे सर्वाङ्गिके क्रमात् ।

गुरुपदिष्टविधिना शेषमन्यत् समापयेत् ॥

सदेहे पीठन्यासोक्तविधिना तेषु तेषु स्थानेषु धर्माय नमः
इत्यादिक्रमेण धर्मादीन् पीठमन्त्रान्तान् पुष्पाद्यैर्गन्धपुष्पैः पूजयेत् ।
तस्मिंश्च पीठरूपे देहे हृत्मध्ये परदेवतामिष्टदेवं वसिष्ठ्य गन्धाद्यै-
र्गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः पञ्चोपचारैर्नैवेद्यवर्जितैस्तुर्भिः समर्चयेत्तत-
श्चानन्यधीर्देवतात्मनोरभेदबुद्धिः सन् उक्तमाङ्गादिषु पञ्चसु पञ्च
पुष्पाञ्जलीन् यथाक्रमं दद्यात् ।

गुरुपदिष्टेति । कोऽनिर्दिष्टोत्तमकरयुग्मः सर्वकाययोरो
विमोक्षितकोचनः सर्वैश्वर्यकल्पकं देवं विभाव्य सोऽस्मिन्मिति मयं
अपन् अमन्यमतिर्देवाकारतया चात्मानं विभाषिष्यन् आनन्दानृतमयो
निदच्छासः यथं तिष्ठेदिति गुरुपदेशः ।

क्रमदोषिकाद्यान्तु,— वाद्यार्चननिर्देषः सर्वेऽपिचारसहितः
सदेव एव देवार्चनविशेषो अपसदितोऽभिहितः, स च सर्वदाक-
र्षागग्रीवस्यैव ।

गौतमीयतन्त्रे,—

शास्त्रयामे मणौ यन्मे मण्डले प्रतिमासु च ।

नित्यं पूजा हरेः कार्या न तु केवलभूतसे ॥

हरेरित्युपसर्पणं, शास्त्रयामे सर्वदेवार्चनमेव कार्यं सर्वदेव-
मप्यस्य हरेर्नित्यं तत्र सन्निधानात् ।

शिखपुराणे,—

१[कामासक्तोऽपि वै नित्यं भक्तिभावविवर्जितः ।

शास्त्रयामग्निक्षां पुत्र सोऽर्चयेत् सोऽप्युतो भवेत् ॥

कोटिशिखरदक्षैस्तु पूजितैर्यत्फलं भवेत् ।

तत्फलं कोटिगुणितं शास्त्रयामग्निक्षार्चने ॥

द्वादशशिखा यो वै शास्त्रयामसमुद्भवाः ।

अर्चयेद्देवयो नित्यं तस्य पुत्रं निबोध मे ॥]

कोटिशिखरदक्षैस्तु पूजितैर्जायतेतटे ।

काशीयमे शुक्लाष्टौ दिनेनेवेन तद्वयेत् ॥

मघौ सूर्यकान्तादौ च सर्वदेवार्चनं यन्मे मन्त्रावरणहिते
तत्तन्मन्त्रेषु विशिष्योक्तिः ।

यथागस्त्यसंहितायाम्,—

यन्मं मन्त्रमयं प्राङ्देवता मन्त्ररूपिणी ।

यन्मे मन्त्रं समाराध्य प्रसाधयति राक्षसम् ॥

सर्वेषामपि मन्त्राणां पूजा यन्मे प्रशस्तते ।

यन्मे मन्त्रं समाराध्य यदभीष्टं तदाप्नुयात् ॥

मण्डले सर्वतोभद्रादौ सर्वदेवार्चनं प्रतिमासु तत्तद्देवता-
प्रतिष्ठातिषु तथा वारिपूर्णकुम्भेऽपि ।

यथागस्त्ये,—

निधाय कक्षसं तत्र तीर्थतोयप्रपूरितमित्यादि ।

नरसिंहपुराणे,—

अश्वघ्नौ हृदये सूर्ये मण्डले प्रतिमासु च ।

यन्मे तेषु हरेः सम्यगर्चनं सुनिभिः कृतम् ॥

आवश्यकपूजा तु सर्वाभावे मनसैव कार्या ।

यथा क्वाण्डिकापुराणे,—

प्रवासे पक्षि वा मार्गे खानाप्राप्तौ जलेऽपि वा ।

कारागारनिबद्धो वा प्रायोवेश्यगतोऽपि वा ॥

अशुचिर्वा महाभाषापूर्णां कुर्याच्च मानवीम् ।

तत्र जन्मादौ प्रथमसुप्तरे शुद्धपूर्णां दक्षिणे अक्षेयपूजामाह

क्रमदीपिकायाम्,—

वायव्याग्रादौशपर्यन्तमर्घ्या पौठस्योदक् गौरवी पंक्तिरादौ ।
पूष्योऽन्यत्रायाम्बिकेयः करान्नैः पाशं दन्तं शृण्वभीतिं दधानः ।
गुरुपंक्तिरुक्ता ज्ञानार्णवे,—

श्रीगुरुस्य महेशानि गुरुः परमसंज्ञकः ।

परमेष्ठौ गुरुः पश्चात् पूजयेत् स्वगुरुचयम् ॥

अन्यत्र दक्षिणे भागे गणेशं ध्यात्वावाह्य पञ्चीपचारैः पूजयेत् ।

तथा,—

गणेशं विघ्ननाशाय संपूज्य पूजयेद्भूरिम् ।

गणेशध्यानं प्रयोगे लिख्यते ।

गणेशादिपूजा सामान्यार्थोदकेनैव कार्या न तु प्रधानोदकेन ।

यथा नारदतन्त्रे,—

सामान्येनार्घ्यपात्रेण वस्त्रिः कुर्यात् प्रपूजनम् ।

विशेषार्घ्यं न दातव्यं प्रायश्चित्तं प्रपद्यते ॥

अस्त्रेण पात्रं संशोध्य हस्तगन्त्रेण प्रपूरयेत् ।

निक्षिपेत्तीर्थमावाह्य गन्धादीन् प्रणवेन तु ॥

दर्शयेद्देतुमुद्राच्च सामान्यार्घ्यमिदं स्मृतम् ।

पौठपूजामाह तत्रैव,—

आराध्याधारशक्ताद्यमरचरणपावध्ययो मध्यभागे

धर्मादीन् वक्त्रिरचःपवनशिवगतान् दिव्यधर्मादिकांश्च ।

मध्ये शेषास्त्रविम्बचितयगुणगणात्मप्रजं केशराणां

मध्ये मध्ये च शक्तीर्नव समभियजेत् पौठमन्त्रेण भूयः ॥

अमरचरणपो देवदृषः कल्पदृष इति यावत् । विम्बचित्तं
सूर्यसोमाग्निमण्डलान् गुणगणं सत्तादिष्यं, आत्मजं आत्मादि-
चतुष्टयम् ।

तथाच शारदातिलकम्,—

आधारशक्तिमारभ्य पीठमन्त्रान्तमर्चयेत् ।

योगिनीतन्त्रे,—

आधारशक्तिं मध्येऽथ ततः कूर्मं समर्चयेत् ।

तत्रानन्तं तत्र पृथ्वीं सागरं तत्र पूजयेत् ॥

तत्र रत्नमयं द्वीपं तस्मिंश्च मणिमण्डपम् ।

यजेत् कल्पतरुं तत्र साधकाभीष्टविद्धिदम् ॥

अधस्तात् पूजयेत्तस्य वेदिकां रत्ननिर्मिताम् ।

पश्चादभ्यर्चयेत्तस्यां पीठं धर्मादिभिः क्रमात् ॥

आग्नेयादिषु कोणेषु धर्मादौन् पादरूपिणः ।

गात्ररूपानधर्मादौन् दिक्षु मध्येऽथ संयजेत् ॥

शेषं पद्मं तत्र सूर्यचन्द्रपावकमण्डलान् ।

प्रणवस्य चिभिर्वर्णैरादिवर्णैर्गुणत्रयम् ॥

आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमादिना ।

ज्ञानात्मानञ्च चिच्छत्वा पीठशक्तीर्नव क्रमात् ॥

केशरेषु च पूर्वादि मध्ये च पूजयेत् सुधीः ।

आसनं पीठमन्त्रेण मध्ये पुष्पैः प्रकल्पयेत् ॥

मूलेन मूर्तिं संकल्प्य कायायां कल्पशास्त्रिणाम् ।

आवाह्य पूजयेत्तस्यां मन्त्री मन्त्रेण देवताम् ॥

आधारशक्त्यनन्तरं प्रकृत्यै नम इति केचिद्यज्जति तदव्यक्तम्,
सारदातिशयादिषु सर्वतन्त्रेष्वनुकृतात् ।

यच्च,—आधारशक्ति प्रकृति कमठ शेषचमाक्षीरसिन्धुगिति
क्रमदीपिकावचनं, तद्व्याख्यमर्थः,—

आधारशक्तिसवरूपा प्रकृतिः प्रधानमित्येकैव न तु द्वयगिति ।

नारदपञ्चरात्रे नारायणपूजायाम् ।

तत आधाराशक्तिश्च कूर्माद्यानन्तमेव च ।

तथासागस्यसंदितायाम्,—

आधाराशक्तिकूर्माभ्यां नागाधिपतये तथा ।

पृथिव्यै च तथा क्षीरसागराय नमस्तथा ॥

श्वेतद्वीपाय च तथेत्यादि ।

अथ विष्णुविषये, क्षीरसागरः श्वेतद्वीपश्च विशेषः, अन्यत्र
सागरमात्रं रत्नद्वीपश्चेति ।

तस्यां रत्नवेदिकायां पीठं धर्मादिभिरित्यनेन धर्माधारभवे
पीठपूजा आधाराशक्तादिपूजात्वाधारपूजामात्रमिति दर्शितम् ।

अतएव प्रपञ्चसारे आधाराशक्तादिपूजा नोक्ता, सारदातिश-
येऽपि तस्यासौ नोक्तः ।

आदिना आद्यचरेण, चिच्छक्ता भुवनेश्वरीवीचेन, मध्ये पीठ-
मध्ये, मूलेन सूक्ष्ममन्त्रेण, मूर्तिं देवताकारं, संकल्प्य विभाष्य, तस्यां
मूर्तिं देवतामावाह्य उपचारैः पूजयेत् ।

तथा सारदातिशये,—

मूलेन मूर्तिं कूर्मादिन् साक्षात् कल्पशास्त्रिणाम् ।

आवाह्य पूजयेत्तथा मन्त्री मन्त्रस्य देवताम् ॥
 मूलमन्त्रं समुच्चार्य सुपुष्पावर्त्मना सुधीः ।
 आनीय तेजः स्रस्त्राणात् नाधिकारन्निर्गतम् ॥
 संयोज्य ब्रह्मरन्ध्रे मूर्त्यामावाहयेत् पुनः ।
 संस्थापनं सन्निधानं सन्निरोधमनन्तरम् ॥
 सकलीकरणं प्रसादिदध्यादवगुण्ठनम् ।
 अमृतौकरणं कृत्वा कुर्वीत परमौकतिम् ॥

आवाहनप्रकारमाह मूलमन्त्रमिति ।

देवं सच्चिन्म मूलमन्त्रं पठन् तेजोरूपतामापाद्य तत्तेजः
 स्रस्त्राणादात्मस्त्राणात् इत्यध्यात् पुष्पाञ्जली मूलमन्त्रेण नासारन्ध्रेण
 निर्गमय्य पूर्वसंकल्पितमूर्त्यां तदीयब्रह्मरन्ध्रद्वारा संयोज्य प्रवेश्य
 इहागच्छागच्छेति स्रमुद्रया आवाहयेत् तिष्ठ तिष्ठेति स्थापनं
 सन्निहितो भवेति सन्निधापनं सन्निरुद्धो भवेति सन्निरोधनं
 स्रसमुद्राभिः कृत्वा सकलीकरणं देवताङ्गे वरुणन्यासं अवगुण्ठ-
 नादीनि च तुष्णीं स्रसमुद्रया कुर्यात् । अथ सकलीकरणात्
 पूर्वमभिसुखो भवेति तन्मुद्रया समुलीकरणं बोद्धव्यम् । सुद्राद्य
 वक्ष्यते । ततः प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

यथागच्छे,—

राममावाह्य संस्थाप्य सन्निधाप्य च सुद्राक्ष ।
 प्रसाद्य समुलीकृत्य सन्निरुद्धं च पूजयेत् ॥
 सकलीकृत्य तत्प्राणान् तदीयानोन्निष्काशयि ।
 प्रतिष्ठाप्यार्चयेदित्युक्तमन्यथा निष्कर्षं भवेत् ॥

प्राणप्रतिष्ठामन्त्रमाह शारदातिलके,—

पाशादिश्चराद्यन्ते स्यादमुष्यपदं पुनः ।

ततः प्राणा इह प्राणाऽमुष्य जीव इह स्थितः ॥

अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि भूयोऽमुष्यपदं भवेत् ।

वाक्पुनश्चुश्रोत्रप्राणप्राणा अन्तरम् ॥

क्रमादिहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु ठदयम् ।

प्रत्यमुष्यपदात् पूर्वं पाशादीन् विनियोजयेत् ॥

अयं प्राणमनुः प्रोक्तः सर्वजीवप्रदायकः ।

पाशादिश्चरं, आँ ह्रीँ क्रौँ इति वीजत्रयं आत्मा हंस इति । अमुष्येति देवतानामकीर्त्तनं प्रत्यमुष्यपदात् पूर्वं पाशादिश्चरं हंस इति वदेत् । स्वाहापदस्य ठदयमिति संज्ञा । शारदातिलक एवायं मन्त्रो यादिवर्णसंयोगेन प्रकारान्तरेण वक्ष्यते । स च मन्त्रो वक्ष्यादिषट्कर्मास्त्रिप्रतिमायाश्च नियोज्यः, अयश्च मन्त्रो यच्च सद्योविसर्जनं तथैवेति तत्त्वम् ।

एतच्चावाहनादिकं विसर्जनञ्च शालयामे प्रतिष्ठितप्रतिमायाश्च न कार्यं तच्च देवतायाः सदैव सन्निध्यात् । किन्तु हृदयस-
तेजः पुण्याञ्जलिना तच्चक्षदेवतायां संक्रमय्य समुखीकरणावगुण्ठ-
नामृतौकरणपरमीकरणानि कुर्यात् विरोधाभावात् ।

अतएव पुरस्सरणचन्द्रिकायाम्,—

शालयामे स्वावरे च नावाहनविसर्जने ।

शालयामग्निदादौ तु देवः सन्निहितः सदा ॥

स्वावरे प्रतिष्ठितदेवे ।

तथा श्रीभागवते,—

उदासावाहने न ह्यः क्षिरायासुद्रवार्चने ।

अक्षिरायां विकल्पः स्वात् क्षण्डिते तु भवेद्भयम् ॥

उदासो विषर्जनं, क्षण्डिते मण्डसादौ ।

मुद्रासोक्ताः शारदातिलके,—

आवाहनादिका मुद्राः प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ।

याभिर्विरचिताभिस्तु मोदन्ते सर्वदेवताः ॥

सम्यक् सुपूजितः पुण्यैः कराभ्यां कल्पितोऽक्षयिः ।

आवाहनौ समाख्याता मुद्रा देशिकसप्तमैः ॥

अधोमुखीकृता सैव प्रोक्ता स्थापनकर्त्तृभिः ।

आक्षिप्तसुष्टियुगला प्रोक्षताङ्गुष्ठयुग्मका ॥

सन्निधाने समुद्दिष्टा मुद्रेण तन्मन्त्रेदिभिः ।

अङ्गुष्ठगर्भिणी सैव सन्निरोधे समीरिता ॥

देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्वात् सकलौक्यतिः ।

सम्यक्स्थाकृता सुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्जनी ।

अत्रगुण्यनमुद्रेयमभितो भ्रामिता सती ॥

अन्योन्याभिमुख्याक्षिप्तकनिष्ठानामिका पुनः ।

तथैव तर्जनीमध्या धेनुमुद्रा समीरिता ॥

अमृतोत्तराङ्गं सुव्याप्तया देशिकसप्तमः ।

अन्योन्यपयिताङ्गुष्ठा प्रसारितकराङ्गुली ॥

महासुद्रेयमुदिता परमोत्तराङ्गे बुधैः ।

प्रयोगवेदिना मुद्रा देवतायागकर्त्तृभिः ॥

भागवते,—

उत्तानमुष्टियुगला समुखीकरणी सता ।

विष्णोर्मुद्रासोक्ता नारदतन्त्रे,—

वाममुष्टिधृताङ्गुष्ठा गोपयित्वा तदग्रकम् ।

वामाङ्गुष्ठस्य मूलेन तदग्रं विन्यसेत्ततः ॥

मुष्टिवाङ्गविनिश्चितदक्षहस्ताग्रदेशतः ।

ग्रन्थमुद्रेयमाख्याता प्रग्रस्ता देवतार्चने ॥

विपर्यस्तौ तसौ कृत्वा वामदक्षिणहस्तयोः ।

अङ्गुष्ठतर्जनीमध्ये द्वे कनिष्ठे प्रसारिते ॥

तर्जनीमध्यमानामा विरलाः षट् प्रसारिताः ।

सुगुप्ता चक्रमुद्रेयमाख्याताऽष्टारचक्रवत् ॥

अन्योन्याभिमुखान्निष्ठाङ्गुली प्रोद्धृतमध्यमौ ।

संनिष्ठावृजतौ हस्तौ गदामुद्रेयमौरिता ॥

दत्ताङ्गुष्ठद्वयं मध्ये परितोऽष्टाङ्गुलीनय ।

कुटिलान् अङ्गुलीन् कुर्व्यात् पद्ममुद्रा सुप्रोभना ॥

प्रकारान्तरेण पद्ममुद्रोक्ता कालिकापुराणे,—

मणिवन्धादाकरभं संयोज्य करयोर्दयोः ।

अङ्गुष्ठे चापि संयोज्य तथैव च कनिष्ठिके^१ ॥

तिष्ठसिन्धौ द्वयोः पाण्योरङ्गुल्यो विरलास्ततः ।

पद्ममुद्रा समाख्याता चतुर्वर्गप्रदा नृणाम् ॥

नारदतप्ते,—

अन्योऽन्याभिसुखं सग्रे कनिष्ठे दे चनामिकाम् ।
वामां दक्षिणतर्ज्ज्व्या^१ धृत्वाऽन्यास्तु पञ्चकुलीः ॥
एकच प्रोक्षताः कृत्वा योजयेत् कौस्तुभाभिधा ।
तिर्यक् कृत्वा कनिष्ठे दे विपरीतं नियोजयेत् ॥
तदधोऽङ्गुष्ठयुगलं वक्षिः किञ्चिदिनिर्गतम् ।
तर्ज्ज्वनीमध्यमानामाः संक्षिप्तास्तु परस्परम् ॥
प्रकुर्व्यात् प्रोक्षताः सर्वा मुद्रा गारुडसंक्षिता ।
कनिष्ठादयमूले तु तर्ज्ज्वन्यपदयं भवेत् ॥
मध्यमानामिके दे दे अङ्गुष्ठदयमध्यतः ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोरसं सग्रे श्रीवत्ससंक्षिता ॥
वगमाणा भवेत्कुष्ठिदयी प्रोद्धततर्ज्ज्वनी ।
माणाकारं तर्ज्ज्वनीभ्यां ताभ्यामारभ्य कण्ठतः ॥
भ्रामयेत् पादपर्यन्तं देवदेवस्य चक्रिणः ।
तर्ज्ज्वनीभ्यामनाले दे वज्रा तदुपरिस्थिते ॥
प्रसारिते मध्यमे दे सरले तु कनिष्ठके ।
व्यत्ययाग्रमध्यमामध्यभागे च विनियोजयेत् ॥
मध्यमाधःस्थिताङ्गुष्ठा योनिमुद्रा समीरिता ।
ओष्ठे वामकराङ्गुष्ठीयाग्रस्तस्य कनिष्ठिका ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंक्षिता तत्कनिष्ठा प्रसारिता ।
तर्ज्ज्वनीमध्यमानामाः किञ्चित् सकुण्य चाक्षिताः ॥

वेणुसुद्रेयसुदिताः सुगता प्रेयसी चरेः ।

दक्षिणाङ्गुष्ठे बद्धान्यमङ्गुष्ठं तु तदग्रकम् ॥

दक्षाङ्गुलीभिः संपीड्य वामाभिस्तास्य पीडयेत् ।

चदये स्थापिता विष्णुमुद्रा विष्णुकलाकृतिः ॥

काशिकापुराणे,—

सुद्रां विना तु यज्यं प्राणायामः सुरार्चनम् ।

योगो ध्यानासने चापि निष्कलानि तु भैरव ॥

पूजा तु पीडयोपचारैः कार्या अग्रक्तौ दशभिस्तथाप्यग्रक्तौ
पञ्चभिर्दशैरिति ।

प्रपञ्चसारे,—

आसनं स्नातं चार्घ्यं पाद्यामाचमनीयकम् ।

मधुपर्काचमस्नानवस्नानाभरणानि च ॥

सुगन्धसुमनोधूपदीपनैवेद्यवन्दनाः ।

प्रयोजयेदर्चनायासुपचारांस्तु पीडय ॥

अर्घ्यपाद्याचमनमधुपर्काचमा अपि ।

गन्धादयो निवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥

गन्धादयो निवेद्यान्ता पूजा पञ्चोपचारिकी ।

अर्घ्याग्नितरं पाद्यामाचमनीयसुक्तम् । शारदातिथकादिषु
पाद्याचमनीयाग्नितरमर्घ्यसुक्तम् । काशिकापुराणे पाद्यार्घ्याचमनीय-
क्रम उक्तो, दुर्गापूजायां वक्ष्यते ।

तथा श्रीभागवते,—

पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवायोविभूषणैः ।

अतश्चैषिको वैकल्पिकः प्रविधः क्रमः । अथवा प्रदक्षिणी-
कृत्य नमस्कारः, प्रदक्षिणनमस्कृतिरिति काशिकापुराणात् । देव्याः
षोडशोपचारास्तु स्वागतवर्जिता अक्षनसहिता एवेति वक्ष्यन्ते ।

अत्यन्ताग्रन्थावुपचारद्वयेनापि पूजामाह काशिकापुराणे,—

सम्यक् सप्तादिता पूजा यदि कर्तुं न शक्यते ।

उपचारांस्ततः सम्यक् पश्येताम् वितरेत् पुनः ॥

गन्धं पुष्पञ्च धूपञ्च दीपं नैवेद्यमेव च ।

अभावे गन्धपुष्पाभ्यां तदभावे च भक्तिः ॥

अथ यद्यपि, देवानां नमसा कार्यं पितृणाञ्च स्रभेति च ।
इति देवस्यवचनाक्रमःपदेनैव देवदानमिति परिभाषा, तथापि
स्वाहापदेनार्घ्यं स्वाधापदेनाचमनीयमधुपर्कौ सर्वमन्यत् नमःपदेन
देयं विशेषवचनात् ।

यथा शारदातिशक्ते,—

पाद्यं पादाम्बुजे दद्याद्देवस्य हृदयारुणा ।

अनुर्मन्त्रः हृदयारुणा हृन्मन्त्रेण नम इत्यनेन ।

रुद्रनामस्ते शम्भुनाप्युक्तम्,—

पाद्यं पादाम्बुजे दद्यादन्ते चाचमनीयकम् ।

अर्घ्यं शिरसि देवस्य पुष्पदूर्वाक्षतानि च ॥

नमः स्वाधा च स्वाहा च वौषट् चेति यथाक्रमम् ।

योगिनीतन्त्रेऽपि,—

अर्घ्यं स्वाहेति शिरसि दद्याद्दूर्वाक्षतादिकम् ।

पाद्यं नमः इति श्रोत्रे दद्यात् पाद्यम् पादयोः ॥

स्रधेत्याचमनीयन्तु देवस्य सुखपद्वने ।

स्रधेति मधुपर्कश्च पुनराचमनीयकम् ॥

स्रानीयं वसनं पुष्पं धूपं दीपं स्रजं तथा ।

चन्दनञ्च नमोऽन्तेन तप्तच्छब्देन कल्पयेत् ॥

पूर्ववचने वौषडिति पुष्पदानमुक्तम् । अस्त्रिंश वचने नमः-
पदेनेति तदयं कल्पः ।

पुरस्सरणचन्द्रिकायामपि,—

नमःस्थाने स्रधा ब्रूयादेतेनाचमनं मुखे ।

मधुपर्कं प्रयुञ्जीत तेनैव वदने बुधः ॥

एतेन शारदातिष्ठके स्रधामन्त्रेणेत्यत्र लिपिसादृश्यमोहात्
प्रकरणापरिचयाच्च सुधामन्त्रेणामृतवीजेन वमित्यनेनेति केषा-
चिद्वाक्यागमपास्तम् ।

उत्सर्गप्रकारश्च उक्तो यथा ।

मूलमन्त्रं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।

चतुर्थ्यन्तामथाभास्य इदं द्रव्यं नमो वदेत् ॥

काशिकापुराणे,—

गन्धः पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।

यस्य यद्दीयते द्रव्यमलङ्कारादिकाश्चनम् ॥

तेषां देवतसुच्चार्यं कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।

उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत् ॥

वदणस्य तु बीजेन तेषां प्रोक्षणमाचरेत् ।

अर्घ्यपात्राहितैस्तोत्रैर्विना यदिनिवेदितम् ॥

दीयते चेष्टदेवेभ्यः सर्वं तन्निष्कलं भवेत् ।

रोगाभ्योहात् प्रमादादा अर्घ्यपात्रपरिष्कृतम् ॥

तोषं स्तुतं चेत् पात्राप्तत् पुनः कुर्यात्तदामृतम् ।

अव्यावशेषे तोषे तु पात्रे मन्त्रामृतोक्तम् ॥

तत्रान्वदुदकं दद्यात्तन्नेनैवामृतं भवेत् ।

नार्घ्यं प्रदद्यादन्येभ्यो मूलदेवाय कल्पितम् ॥

परिवारगणांस्तत्र सामान्यार्घ्येण पूजयेत् ।

प्रोक्ष्यपूजने कृत्वा द्रव्यदेवतासुचार्यं मूलमन्त्रेणोत्सृज्य द्रव्य-
नाम गृहीत्वा देवतायै निवेदयेदित्यर्थः ।

तेनायं प्रयोगः ।

वमिति वदणवीजेन द्रव्यं प्रोक्ष्य अमुकद्रव्याय नम इति पुष्पं
दत्वा मूलमन्त्रं पठित्वा अमुकदेवाय अमुकद्रव्यं अमुकदेवतं नम
इति अर्घ्योदकेनोत्सृज्य इदममुकद्रव्यमिति निवेदयेदिति ।

प्रत्युपचारान्ते तुष्णीं जलदानमुक्तम् शारदातिष्ठने,—

देवस्य मस्तकं कुर्यात् कुसुमोपचितं सदा ।

पूजाकाले देवताया नोपरि भ्रामयेत् करम् ॥

तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ।

उपचारमाह शारदातिष्ठने,—

अथोपचारान् कुर्यात् तन्मवित् आगतादिकान् ।

आगतं कुशस्रपञ्चं निगदिदयतो गुरुः ॥

पाद्यं पादाम्बुजे दद्यात् देवस्य चदद्यात्तुना ।

एतत् शान्ताकदूर्वाजविष्णुक्रान्ताभिरीरितम् ॥

साधामन्त्रेण वदने दद्यादायमनीयकम् ।

जातीयवज्रकक्षोक्षेस्तदुक्तं तन्त्रवेदिभिः ।

अर्थं दिशेत्ततो मूर्तिं साधामन्त्रेण देशिकः ॥

गन्धपुष्पाद्यतयवकुशाद्यतिशयसर्षपैः ।

सदूर्ध्वैः सर्वदेवानामेतदर्थमुदीरितम् ॥

साधामन्त्रेण वै कुर्यान्मधुपर्कं मुखाम्बुजे ।

आख्यं दधिमधून्मिश्रयेत्तदुक्तं मनीषिभिः ॥

तेनैव मनुना दद्यादङ्गिराचमनीयकम् ।

गन्धाङ्गिः कारयेत् स्नानं वासवी परिधापयेत् ॥

दद्यात् यज्ञोपवीतञ्च हाराद्याभरणैः सह ।

स्नागतादिकानिति ।

प्रथमं पीठमन्त्रेणैव पुष्पाञ्जलिना आसनं कल्पितमतः स्नागता
दिकानित्युक्तं अतएव तत्र पश्चात् सर्वत्र पीठमन्त्रेण पुष्पाञ्जलि
आसनदानमुक्तम् । यथा भुवनेश्वरीतन्त्रे,—

वीणाद्यमासनं दत्त्वा मूर्तिं तेनैव कल्पयेत् ।

नारायणमन्त्रेऽपि,—

दत्त्वा तेनासनं मन्त्री मूर्तिं मूलेन कल्पयेत् ।

शिवमन्त्रेऽपि,—

अमुना मनुना दद्यादासनं गिरिजापतेः । इति

अगस्त्यसंहितायामपि पीठमन्त्रमुक्ता ।

इति मन्त्रेण तन्त्रात् कुर्यात् पुष्पाञ्जलिं पुनः ।

एवं कृत्वासने पुष्पैर्देवमावाह्य पूजयेत् ।

तथा,— आसनं पीठमन्त्रेण मध्ये पुष्पैः प्रकल्पयेत् ।

शक्तौ तु काष्ठाद्यासनमपि पृथक् दद्यात् ।

अतएव कालिकापुराणे,—

आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारवमेव वा ।

वात्सं वा चार्मणं कौशं मण्डपस्थोत्तरे दृष्टेत् ॥

अद्यत इति आवाहनामन्तरं कर्त्तव्यानामुपचाराणामद्यत इत्यर्थः । श्यामाकस्तृणभेदः ।

आगच्छे श्यामाकं पूर्वमेव चेति दूर्वाद्यवत् श्यामाकाय-
मपीति । अन्ये तु श्यामाकतण्डुलानाञ्जः । अजं पद्मपुष्पं विष्णु-
क्रान्ता अपराजिता तदयमित्यर्थः । अचता आर्द्रतण्डुलाः । सर्व-
देवानामिति प्राक् पश्चादपि सर्वापचारेषु सम्बध्यते, तेनैव मनुना
स्रधेत्यनेन ।

पाद्यादिपाचप्रमाणमुक्तं कालिकापुराणे,—

वस्त्रजुलविहीनस्तु न पाचं कारयेत् कश्चित् ।

सर्व्वं च स्नानवत्तास्रमर्घ्यपाचे ततोऽधिकम् ॥

तथा तत्रैव,—

न दद्याद्वास्करायार्घ्यं शङ्खतोयैर्विचक्षणः ।

तथा न शुक्तिपाचेण विष्णवेऽर्घ्यं निवेदयेत् ॥

मधुपर्कपाचमुक्तं तत्रैव,—

दद्यात्तु कांस्यपाचेण रौप्यस्नानभवेन वा ।

गन्धाह्निरिति, आगच्छे,—

अन्यानिवेदितं तोयं प्रशस्तिषु सुग्रीतसम् ।

हेमादिकवसानतः पूजासाधनमिष्यते ॥

निषिद्धवसान्याह काशिकापुराणे,—

निर्दण्डं मणिं जीर्णं तथा गात्रावलम्बितम् ।

परकीयं अग्निदग्धं शुचीविद्धं तथाऽक्षितम् ॥

उत्तकेशमधौतस्य श्वेतरक्तादिदूषितम् ।

नीलोरक्तं कीटजगधं दैवे पैत्रे च वर्जयेत् ॥

सर्वदेवानां गन्धमाह शारदातिलके,—

गन्धचन्दनकर्पूरकासागुरुभिरीरितः ।

आगच्छे,—

चन्दनं मलयोत्पन्नमनाम्रातं सुग्रीतसम् ।

कर्पूरागुरुकसुरौहिमान्यादिसुग्रीतसम् ॥

अनन्यार्पितगन्धोऽयं शस्यतेऽर्चनकर्षणि ।

तथा तथैव,—

संघुष्य^१ तुलसीकाष्ठं यो दद्याद्राममूर्धनि ।

कर्पूरागुरुकसुरौचन्दनस्य न तत्समम् ॥

काशिकापुराणे,—

सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दद्यात् मलयजं सदा ॥

पुष्पाद्याह शारदातिलके,—

न चान्यानि सुगन्धीनि पुष्पपत्राणि साधकः ।

मनोश्चानि च पूजायामाददोत विचक्षणः ॥
 मस्तिनं भूमिबन्धुं हस्तिवेशादिदूषितम् ।
 चक्रबन्धुमात्रातं त्यजेत् पर्युषितं शुभः ॥
 पुष्पाणि पत्राणि तुलसीदादौनि ।

ज्ञानमासायाम्,—

पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् ।
 पुष्पाश्चक्षिविधिं हित्वा यथोत्पन्नं तथार्पणम् ॥

आगच्छे,—

अनन्यार्पितपूतानि गन्धवन्ति क्षितानि च ।
 पीतान्यपि मनोश्चानि कौटादिरक्षितानि च ॥
 पुष्पाण्येवात्र श्रद्धन्ते नैतत्सुखं निरर्थकम् ।
 क्षितानि पीतानीत्यनेन विग्रिष्यविहितेतरगोचरत्तपुष्पनिषेधः ।

तथा तथैव,—

नीलोत्पलैर्मलिकैश्च करवोरैश्च चम्पकैः ।
 जातिप्रसूनेर्विष्णुस्य पुष्पागैर्वकुलैरपि ॥
 कदम्बैः केतकैः पुष्पैः कदम्बाशोककिंशुकैः ।
 प्रत्यपैः कोमलैश्चैव पूजयेच्च प्रयत्नतः ॥
 पद्मवैश्चैव पद्मैश्च जलस्य जलसमुद्भवैः ।
 केतकैः शुक्लवर्णैश्च, किंशुकैः पद्माग्रेस्तथा ॥

तथा तथैव,—

सुकुक्ष्मैः पतितैश्चैव क्षणितैः त्रोषितैरपि ।
 अनर्थैरपि पुष्पैश्च दक्षैः पद्मैश्च वर्जयेत् ॥

येन केनापि पुष्पेण पत्रेणापि दलेन वा ।

यतः कुतश्चिदानीय यच्च तच्चोद्भवेन च ॥

भवार्थी जीवितार्थी च मार्शयेद्गर्हितस्थले ।

चम्पकपद्मयोर्मुकुलस्यापि दानमुक्तं ज्ञानमाकाश्याम्,—

कलिकाभिस्तथाऽन्याय्यं विना चम्पकपङ्कजैः ।

पतितैर्भूमौ पतितैः खण्डितैः खण्डशः कृतैः दलैः दलप्रधानैः
दमनकमरुषकादीनां नवपल्लवैः पत्रैर्विष्वादीनां अनर्हैरिति पुष्पा-
दिषु त्रिषु सम्बध्यते । अनर्हतां विवृणोति येन केनापीति ।

येन केनाप्यानीतेन गन्धरूपहीनेन च यतः कुतश्चिदन्यजा-
दिहस्तात् परोद्यानादितश्चानौतेन यच्च तच्चोद्भवेनाशुचिस्थले जातेन
पुष्पादिचयेन मार्शयेत् । भवार्थी सम्पत्कामः ।

भविष्ये,—

स्त्रयं विशीर्णकुसुमं जलेऽन्तःशोषितं तथा ।

आसनस्थं भूमिलग्रमधोवासस्थितञ्च यत् ॥

निर्गन्धं मलिनं कीटजगधं पर्युषितं तथा ।

आघ्रातमुपयुक्तञ्च प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

गन्धहीनमपि घाघ्रं पवित्रं यत् कुशादिकम् ।

पद्मानि सितरक्तानि कुसुदान्युत्पलानि च ॥

एषां पर्युषिताशङ्का कार्ष्या पशुदिनोद्धतः ।

अन्येषां कुसुमानां तु यावद्गन्धविपर्ययः ॥

प्रहरं तिष्ठते जातौ करवीरमहर्निशम् ।

तुल्यगन्धविष्णानां नास्ति पर्युषितात्मता ॥

ब्राह्मे,—

सर्वं पर्युषितं वज्रं पञ्च पुष्पं जलं तथा ।

पवित्रं जाह्नवीतीयं पवित्रं तुलसीदलम् ॥

भविष्ये,—

पुष्पैरक्षसम्भूतैः पञ्चैर्वा गिरिसम्भवैः ।

आत्मारामोद्भवैर्वापि न क्लिष्टैर्नाशुचीरितैः ॥

आत्मारामोद्भवैरित्यनेन परारामोद्भवनिषेधः ।

तथा नारदीयपुराणे^१ राक्षसीप्रपद्ये,—

पारक्षारामजातैस्तु कुसुमैरर्चयेत् पुमान् ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्येतदनृतं भवेत् ॥

मनुः,—

दण्डैःकुसुमस्तोयमधम्यञ्च मलावहम् ।

आगस्त्ये,—

परारोपितवृक्षेभ्यः पुष्पाद्यानीय योऽर्चयेत् ।

अविज्ञाप्य च तस्यैव निष्कलं तस्य पूजितम् ॥

यत्तु,—

दण्डैःकुसुमस्तोयमस्त्येयं मगुरब्रवीत् ।

इति पठन्ति, तद्यदि साकरं तदा,—

अदेवचरितं पुष्पं देवतार्थं तथैव च ।

आददानः परचेष्टाञ्च दक्षं दातुमर्हति ॥

इति मातृपुराणवचनैकवाक्यतया राजदण्डाभावपरम् । किं
मन्त्रिणैरशुचीरितैरशुच्याहतेः ।

शारीतः,—

स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति मानवाः ।

देवतास्तत्र गृह्णन्ति भग्नोभवति दासवत् ॥

वचनमिदं स्नानमात्रविषयं कृतेति त्वाभिर्द्वाभ्याम् ।

शङ्खः,—

उपगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यदृष्टोद्भवानि च ।

वर्जनीयानि पुष्पाणि रक्तपुष्पाणि यानि च ॥

विष्णुः,—

गोधगन्धि नागन्धि न कण्टकिजं न रक्तम् । कण्टकिजं पितं

सुगन्धि यत्तदद्यात् । रक्तमपि जलजं किंशुकञ्च ।

वामनपुराणे,—

सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् ।

अर्कधूसूरमन्दारगिरीषैर्गार्धयेद्भुरिम् ॥

केतकी वसन्तकेतकी सिता ।

भविष्ये,—

द्रोणञ्च खादिरं वेणुं कुसुमं वकुलञ्च च ।

तगरं करवीरञ्च चितरक्तं पलाशजम् ॥

कुशपुष्पं चम्पकञ्च अशोकं कुल्लुकं तथा ।

चिसन्ध्या धूपिका कुन्दं शतपत्रञ्च मल्लिका ॥

जाती च तुलसी विष्णोः प्रशस्तानि वसन्तरम् ।

चान्ये,—

विष्णोः शिरसि विन्ध्यशमेकं श्रीतुलसीदक्षम् ।
 अगस्त्यसदं विदन् मन्त्रोच्चारणपूर्वकम् ॥
 पुष्पाक्षरैरुत्तरितं निर्मितं तुलसीदक्षैः ।
 मासं मलयजासितं दद्यात् श्रीराममूर्धनि ॥
 किन्तु वज्रभिर्यज्ञैः सम्पूर्णवरदक्षिणैः ।
 किन्तीर्ष्यसेवया दानैर्येष तपसापि वा ॥
 पञ्च पुष्पं दक्षस्यैव श्रीतुलस्याः समर्पितम् ।
 रामाय सुक्तिमार्गस्य द्योतकं सर्वसिद्धिदम् ॥
 सम्पूज्य विधिवद्भक्त्या भक्त्वा श्रीतुलसीदक्षैः ।
 भवार्णवसहस्रेषु दुःखपादादिमुच्यते ॥
 पूजायोग्यैर्दक्षैः पत्रैः पुष्पैर्वा चो यजेद्भुरिम् ।
 घ्राणि न्यूनातिरिक्तानि पूर्णानि तस्य तान्यहो ॥

दक्षैः कोमलापैः । तथा,—

न तस्य नरके क्रेयो योऽर्चयेत्तुलसीदक्षैः ।
 निर्वाणतुलसीमासायुक्तो यद्यर्चयेद्भुरिम् ॥
 यद्यत्करोति तत्सर्वमगस्त्यसदं भवेत् ।
 यदि न्यूनं भवत्येव रामाराधनसाधनम् ॥
 तुलसीपत्रमात्रेण युक्तं तत् परिपूर्यते ।
 श्रावणामश्रितातोयं तुलसीदक्षवाहितम् ॥
 ये पिवन्ति पुनस्तेषां क्षान्दपानं न विद्यते ।

नृसिंहपुराणे,—

जातीपुष्पसहस्रेण योऽर्च्यमासं सुशोभनम् ।
 विष्णवे विधिवद्गत्वा तस्य पुष्पफलं शृणु ॥
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
 वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥
 पचाप्यपि च पुष्पानि हरेः प्रीतिकराणि च ।
 अपामार्गदक्षं पुष्पं ततो भृङ्गरजं स्रुतम् ॥
 तस्माच्च खादिरं पत्रं शमीपत्रं ततोऽपि च ।
 दुर्व्यापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम् ॥
 विष्णुपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम् ।

शिवस्य पुष्पाणि भविष्ये,—

करवीरो वकस्यैव अर्क उन्मत्तकस्तथा ।
 पाटला वृक्षतौ चैत्र तथाच गिरिकर्णिका ॥
 तथा काशस्य पुष्पाणि मन्दारस्यापराजिता ।
 शमीपुष्पाणि पुष्पागं कुञ्जकं शङ्खिनी तथा ॥
 पुष्पाणि ब्रह्मवृक्षस्य तथा विष्णुः शिवप्रियः ।
 कुसुमस्य च पुष्पाणि तथा वै कुमुदस्य च ॥
 सुरभीणि तथान्यानि सलजान्यम्बुजानि च ।

उन्मत्तो धूसरः शङ्खिनी वला इति ख्याता । ब्रह्मवृक्षः पलाशः ।
 अथ निषिद्धानि । भविष्ये,—

केतकी चातिसुकस्य कुन्दो यूथी मदन्तिका ।
 शिरीषसर्जवन्धूककेतकानि विवर्जयेत् ॥

अतिशुक्तो माधवोऽस्यता ।

शिवपुराणे,—

कनकानि कदम्बानि राशौ देयानि शङ्करे ।

दिवा शेषाणि पुष्पाणि दिवाराशौ च मल्लिका ॥

सूर्यपुष्पाण्याह भविष्ये,—

मासतीमल्लिकादूर्वाजवाकाशोऽतिशुक्तकः ।

पाटला करवीरस्य वकस्तिष्ठक एव च ॥

शतपत्राणि चान्यानि रक्तानि सुरभीणि च ।

कुञ्जकस्तरगोऽशोकः कर्णिकारः कुण्डलकः ॥

चम्पको धातकसार्को जातीवकुलपाटलाः ।

विष्णुपत्रं शमीपत्रं पत्रं भृङ्गरजस्य च ॥

तमासपत्रं धात्र्यास्य सदैव तपनप्रियं ।

तुलसी कासतुलसी तथा रक्तस्य चन्दनम् ॥

केतकीपत्रपुष्पस्य सद्यस्तुष्टिकरं रवेः ।

धात्री चामसकी केतक्याः पत्रं पुष्पस्य समुदीरितं अन्यपुष्पाणां
पत्रनिषेधात् केतक्यास्तद्विधिः ।

तथा,—

शमीपत्रं^१ वृक्षत्यास्य कुसुमं तुल्यमुच्यते ।

करवीरसमा ज्ञेया जातीवकुलपाटलाः ॥

तथा,—

मुकुटोर्गार्धयेद्भागुं मलिनं न निवेदयेत् ।

कृष्णकोकिलतिलकं काञ्चीसैवापराजितम् ।

न कष्टकारिकापुष्पं तथान्यद्गन्धवर्जितम् ॥

कृष्णको मुञ्जा काञ्ची वराहकान्ता ।

देवीपुष्पाद्याश्च देवीपुराणे,—

चतुकाणोद्भवैः पुष्पैर्मलिकाजातिकुलकैः ।

सितरत्नैस्तथा पद्मैः कुन्दमन्दारचम्पकैः ॥

करवीरार्कपुष्पैश्च सार्वपैश्चापराजितैः ।

सितरत्नैस्तथा पीतैः कण्ठैश्चापि चतुर्विधैः ॥

वकुलैरतिमुक्तैश्च बन्धुकागस्त्यसम्भवैः ।

सताभिर्नृणां च दूर्वाङ्कुरैश्च कोमलैः ॥

मञ्जरीभिः कुशमाद्यैश्च केतकीविष्वक्पत्रकैः ।

पुष्पैः पत्रैश्च यथाशक्तं जज्ञैः स्पर्शजैरपि ॥

धान्यानां कुसुमैर्देवीं पद्मैश्चापि प्रपूजयेत् ।

सताभिः कोमलशशाङ्गभिः ।

यत्तु पठन्ति,—

न दूर्वयार्चयेद्देवीं न तुलस्या मणेश्वरम् ।

नाचतैश्च दृषीकेशं न केतक्या महेश्वरम् ॥

तद्यदि चाकरं स्यात् तदा दुर्गातिरिक्तदेवीविषयो दूर्वान्विषेधः ।

देवीपुराणादौ दुर्गाया विहितत्वात् । एवं नाचतैश्च दृषीकेशमिति

त्रैवणाचतपूजाविषयम् । अर्थादौ तु विहिता एवाचताः ।

सर्वदेवानां धूपमाद्य शारदातिष्ठते,—

अगुरुग्रीरगुग्गुलुगर्गरामधुचन्दनैः ।

धूपयेद्यान्मन्त्रिणैर्नोचेर्देवस्य दैत्रिकः ॥

उग्रोरं वीरसमूहम् । नोचेर्देवकाधकात् यथा कृत्वाप्य देवस्य
नासारन्ने संगच्छते ।

काशिकापुराणे,—

न यद्यधूपं कुत्रापि माधवाय निवेदयेत् ।

विष्णुः । न जीवजातं धूपार्थं ।

नारसिंहे,—

महिषासं गुग्गुलुस्य चाज्ययुक्तं सप्रकर्म्मम् ।

धूपं ददाति राजेन्द्र नरसिंहाय भक्तिमान् ॥

काशिकापुराणे,—

न भूमौ त्रितरेदूपं नासने न चटे तथा ।

यथा तथाधारगतं कृत्वा तं विनिवेदयेत् ॥

दीपमाह शारदातिथौ,—

वर्षा कर्पूरगर्भिण्या सर्पिषा तिथयेन वा ।

आरोप्य दर्शयेद्दीपानुसैः सौरभशास्त्रिनः ॥

तिथयेत्यनेन सार्वपादिकेष्टनिषेधः ।

आरोप्य दीपवृक्षे संस्थाप्य उच्चैर्देवतासमुच्चं दर्शयेत् ।

काशिकापुराणे,—

हृतप्रदीपः प्रथमस्तिष्ठते सोऽह्नवसातः ।

नेषाद्यासकरः सविर्दूरतापविवर्धितः ॥

सुशिक्षः शब्दरहितो निर्धूमो नातिह्रस्वकः ।

दक्षिणे दीपवृक्षः प्रदीपः नीचिह्नवसे ॥

वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ।

दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैः प्रयत्नतः ॥

न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपखेदान् घृतादिकान् ।

दत्त्वा मिश्रीकृतं खेहं तामिश्रं नरकं व्रजेत् ॥

प्रथमो मुख्यः । दूरतापं विवृणोति तत्रैव ।

सम्भ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलः ।

न स दीप इति ख्यातो मोघवक्त्रिरिति स्मृतः ॥

तथा तत्रैव,—

तैजसं दारवं कौहं मार्त्तिकं नारिकेलजम् ।

द्वणराजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥

द्वणराजोद्भवं तालफलास्थिमयम् ।

निषिद्धवर्त्तिकामाह तत्रैव ।

ग्राणं वादरजं वस्त्रं जीर्णं मलिनमेव वा ।

उपयुक्तान्तु न दद्यात् वर्त्तिकार्थं कदाचन ॥

ग्राणं शणसूत्रं, कार्पासं वादरश्च तदित्यमरकौघदर्शनात्
कार्पासादिकवस्त्रं वादरं तच्च जातं तद्भवां दद्यामित्यर्थः ।

तथाच शङ्खः,—

दशां विवर्जयेत् प्राज्ञो यद्यप्याहतवस्त्रजाम् ।

उपयुक्तं पूर्वं कृतोपयोगम् ।

महाभारते,—

नेव निर्व्यापखेदीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।

दीपवृक्षा भवेदन्धः काष्ठो निर्व्यापको भवेत् ॥

नैवेद्यमाह आगस्त्ये,—

पायसापूपमिष्टान्नफलोपेतं हरेर्भुजे ।

शुद्धं च वङ्गसोपेतमनन्यार्पितमिष्यते ।

नैवेद्यमर्चनायाम्बु सताम्बूलं प्रकल्पयेत् ॥

शारदातिलके,—

स्नादूपदंशं विमलं पायसं सहस्रकर्करम् ।

कदलीफलसंयुक्तं साण्ड्यं मन्त्री निवेदयेत् ॥

उपदंशं व्यञ्जनम् ।

वामनपुराणे,—

हविषा संस्मृता ये तु यवगोधूमशाखयः ।

तिलमुद्गादयो माषा ग्रीहयश्च प्रिया हरेः ॥

शारदातिलके,—

उपचारैः समभ्यर्च्य दर्शयेच्छचामरम् ।

कर्पूरशकलोन्मिश्रं ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ॥

आगस्त्ये,—

कर्पूरशकलोन्मिश्रं नागवल्लीदलाश्रितम् ।

सुधाविन्दुसमायुक्तं पूगीफलमनोहरम् ॥

ताम्बूलं रघुनाथस्य दत्त्वा कामानवाप्नुयात् ।

सुधाविन्दुसूर्णविन्दुः । एतेन पर्णसूर्णपूगपञ्चानां ताम्बूलसंज्ञेति दर्शितम् । कर्पूरयोगे तु पञ्चातिशय एव शारदातिलकवचनात् ।

कालिकापुराणे,—

नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतो न तु पृष्ठतः ।

दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः ॥

ग्रामतस्तु तथा धूपमये वा न तु दक्षिणे ।

निवेदयेत् पुरोभागे मर्त्यं पुष्पस्य भक्ष्यस्य ॥

गृध्रिचपुराणे,—

स्थाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।

शेषोपचारः प्रणामस्तु पश्चादक्ष्यते ॥

नैवेद्यात् परमावरणपूजामाह शारदातिथौ,—

अङ्गादिस्तोकपाशान्तं यजेदावरणान्यपि ।

कैशरेष्वग्निकोणादि हृदयादीनि पूजयेत् ॥

नेत्रमये दिशास्तस्त्रमित्यर्चैर्दङ्गदेवताः ।

पश्चादभ्यर्चनीयाः स्युः कञ्जोक्ता वृत्तयः क्रमात् ॥

अन्ते यजैस्तोकपाशान्मूलपारिषदान्वितान् ।

हेतिजात्यधिपोपेतान्दिक्षु पूर्वार्धितः क्रमात् ॥

इन्द्रमग्निं यमं रक्षो वरुणं पवनं विधुम् ।

ईशानं पद्मगाधीशमथ ऊर्ध्वं पितामहम् ॥

अङ्गादिस्तोकपाशान्तमिति परिभाषा ।

आवरणपूजाविधिरुक्तोऽगस्त्यसंहितायाम्,—

गणपत्यादयः सर्वे द्वारङ्गावृतिरूपिणः ।

प्रणवादिचतुर्थ्यन्तगमोऽन्ताः स्त्रस्त्रनामभिः ॥

पूजनीयाः प्रयत्नेन गन्धपुष्पाद्युचितादिभिः ।

द्वारदेवता अङ्गदेवता आवरणदेवतास्येत्यर्थः स्त्रस्त्रनामभिः
कद्रवीः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तगमोऽन्ताः स्त्रस्त्रा पूजनीयाः, तेन च
अङ्गुलीयं नमः कृति प्रयोगः सम्यक् ।

अङ्गपूजाप्राप्तुं इदंवाच नम इत्यादि सखाङ्गनमनं पठित्वा
इदंवाच नम इत्यादि प्रयोगः ।

अङ्गपूजासागमाच्च केशरेखिति ।

कोष्णकेशरचतुष्टये इदंवाचिरःश्रिणाकवचानि चत्वारि । मूर्धं
वाहनं पारिवदाः परिवाराः हेतिरक्षम् ।

जात्यधिपासोक्ता योगिनीतन्त्रे,—

इन्द्रः सुरपतिश्चाग्निशेजसां प्रेतपो यमः ।

रक्षोऽधिपो नैऋतस्तु वरुणस्तु जलाधिपः ॥

प्राणानामधिपो वायुर्नक्षत्राधिपतिः शशौ ।

ईशानः सर्वविद्येशोऽनन्तो नागाधिपः स्रुतः ॥

ब्रह्मा तु सर्वलोकानामधिपः परिकीर्तितः ।

गङ्गापुराणे व्यक्तमुक्तम्,—

इन्द्राय सुराधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नम इत्यादि ।

रक्षो नैऋतं पवनं वायुं विधुं सोमं, वज्रसु तन्त्रेषु दिक्पाद-
मध्ये सोमस्यैव पूजोक्ता, कश्चित्तु कुवेरस्यापि विकल्पः । पद्मगाधी-
शमननां पितामहं ब्रह्माणम् ।

दिग्व्यवस्थोक्ता योगिनीतन्त्रे,—

यन्मैव भानुः स विद्यत्युदेति

प्राचीं तु तां वेदविदो वदन्ति ।

मध्यं तथा पूजकपूज्ययोस्तु

सदागमज्ञाः प्रवदन्ति वक्ताः ॥

तथा नारदतन्त्रे,—

देवतासमुच्चं प्राचीं विज्ञेया देवतार्चने ।

दक्षभागो दक्षिणा दिक् पश्चाद्भागस्तु पश्चिमा ।

उदीची वामभागस्तु तन्मध्ये कोणकल्पना ॥

ततो जपं कुर्यात् । पुरस्सरणचन्द्रिकायाम्,—

प्राणायामचयं कृत्वा ऋष्यादिन्यासपूर्वकम् ।

ध्यात्वेष्टदेवतारूपमात्मानं प्रजपेन्ननुम् ॥

सङ्ख्यापूर्णा पुनः कुर्याद्दृष्ट्यादिप्राणसंयमान् ।

आरम्भे समापने च प्रणवमुच्चारयेत् ।

यथा मनुः,—

स्रवत्यनोक्तं पूर्वं परस्ताच्च विप्रैर्यति ।

ततोऽर्थोदयेन जपं समर्पयेत् ।

गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्तत्कृतं जपम् ।

सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥

शारदातिलके,—

यथाशक्ति च संजप्य मूलमन्त्रमनन्यधीः ।

तं जपं सर्वसन्त्यै देवतायै समर्पयेत् ॥

जपमाद्यादिप्रकारस्तु मदीयपुरस्सरणपद्धतौ द्रष्टव्यः ।

मात्से,—

गीतवादिनिर्घोषं देवतायै तु कारयेत् ।

षष्ट्या भवेदशक्तस्तु सर्ववाद्यमयी यतः ॥

ततस्तु प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमेत् ।

यथा श्रीभागवते,—

सद्यैरद्यावपैः बन्धु पौराणैः प्राकृतेरपि ।

सुता प्रवीद भगवन्निति वन्देत दृष्टवत् ॥

प्रपन्नं पादं मामीश भीतं मृत्युपदार्थेणात् ।

इति श्रेष्ठं मया दत्तं त्रिरक्षाधाय वादरम् ।

उदासयेद्येदुदासं ज्योतिर्ज्योतिषि तत् पुनः ॥

उद्यावचेर्वचेष्टैः प्राकृतेराधुनिकैः सकल्पितैरन्यकल्पितैर्वा ।

सकल्पितानाम्नु सर्वथा प्राधान्यं यथा काशिकापुराणे,—

यः स्वयं गद्यपद्याभ्यां चटिताभ्यां नमोविधिः ।

क्रियते भक्तियुक्तेन वाचिकस्तत्तमस्तु यः ॥

पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रैर्वा क्रियते गतिः ।

य मध्यमो नमस्कारो भवेदाचनिकः सदा ॥

यस्तु मातृपुत्राद्येन नमनं क्रियते सदा ।

य वाचिकोऽधमो श्रेष्ठो नमस्कारश्च पुण्यकौ ॥

अथाधुनैस्तु न श्रोतव्यं, यथा,—

मोहादज्ञानतः श्रौतिं योऽप्यग्र्यैर्जनार्दनम् ।

य चाति नरकं चोरं काकस्तृणमवाप्नुयः ॥

दृष्टवदृष्टाङ्गैरित्यर्थः ।

वामनपुराणे,—

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य क्षमाहास्यप्रणामकम् ।

द्विः श्रवणेभ्यश्च त्रिः प्राप्नुयात्तत्र संशयः ॥

गृध्रपुराणे,—

नमस्कारः कृती वज्रः कर्णवज्रेषु शोभनः ।
नमस्कारेण चैकेन चट्वाङ्गेन हरिं प्रयेत् ॥
हरया शिरया दुग्धया वज्रया मणया तथा ।
पद्मां कराभ्यां चारुभ्यां प्रक्षामोऽष्टाङ्ग द्रव्यते ॥

विष्णुधर्म,—

चारुभ्यां चैव पाणिभ्यां^१ शिरया च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रक्षामं देवस्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
परमायूनि चावन्ति कक्षाटे सुखस्य तु ।
पार्थिवानि भवन्तीह नमतो मधुसूदनम् ।
तावन्मन्त्रानि विप्रेन्द्राः स्वर्गलोके मदीयते ॥
एवं प्रक्षम्य सर्वं समर्प्य महासुद्रां प्रदर्शयेत् ।

वज्रा वाग्व्यसे,—

मनोवाक्कायमनितं कर्म वन्द्ये शुभाशुभम् ।
तत्सर्वं प्रीतये भूयाद्यमो देवाय प्रार्थित्वे ॥

तथा,—

अम्योऽम्यचयिताङ्गुष्ठा प्रचारितकरद्वयी ।
महासुद्रेषमाख्याता म्यूनाधिकवमायनी ॥

ततश्च,—

प्रपन्नं पादौ मामौघ भीतं मृत्युपदार्थवात् ।
इति पठन् त्रेण निर्मायं भगवते नमः दत्तविति विभाव

त्रिरक्षाधाय मूषमन्त्रेण देवं ज्योतीरूपं विभाव्य जम्बूद्वीपा
वल्मादिर्धौ तत् ज्योतिः सुगन्धेन बह्वर्णं नाभारत्नद्वारा ज्योतिषि
लोचनतृपयन्ते ज्योतीरूपे भजति उदाहरेत् स्नापयेत् । वाम-
नेत्ररतन्त्रे, चमस्येति विचर्जयेत् ।

तथा पुरश्चरचन्द्रिकायाम्,—

स्नापयेदात्महतृपये परिवारगणैः बह्व ।

उदाह्यं चेदित्यनेन प्राक्षयाने प्रतिष्ठितप्रतिमायाश्च विचर्ज-
नाभावादुदाह्यं नास्तीत्युक्तं, किन्तु निर्माद्यमाद्यं त्रिरक्षि धार्यम् ।
ततो भूमौ चिकोचमण्डपं कृत्वा तत्र निर्माद्यपुण्यनेत्रेणैर्विष्णो-
रनुचरं विष्णुचेनं ध्यात्वा पूजयेत् ।

काशिकापुराणे,—

ऐश्वर्या मण्डपं सुव्यात् चिकोचं दक्षिणं वामम् ।

विचर्जनार्थं निर्माद्यधारिणः पूजनाय वै ॥

निर्माद्यधारी विष्णोस्तु विष्णुचेनस्तुर्भुजः ।

शङ्खचक्रमहापाद्विदीर्घमनुर्बटाधरः ॥

रक्तपिङ्गवर्णस्तु चितपद्मोपरि स्थितः ।

पद्मतीक्ष्णः क्षरान्तेन संयुतो विष्णुनेत्रुणा ।

कोर्णितस्तस्य मन्मोऽद्य तेन तं परिपूजयेत् ॥

पकारश्च ततोचवर्षी वकारः क्षरान्तेन श्रीकारेण ततो
वौमिति विष्णुचेनमन्त्रः ।

ब्रह्मोर्निर्माद्यधारी भद्ररितिः । दुर्गायास्तु

वन्द्येयरी निर्माद्यधारिणी ।

देवदत्तद्रव्यस्रोतसरां प्रतिपत्तिमात्रं, विष्णुः—

सूर्याय दत्तं मनेभ्यः, शिवाय दत्तं भस्माग्नेभ्यो, ब्रह्मणे दत्तं
विमेभ्यो, दुर्गायै दत्तं स्त्रीभ्यो, विष्णवे दत्तं सात्त्वतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो
द्या दद्यात् । मगा अग्निनेता गटमर्त्तकादयः भस्माङ्गाः पाशपताः
सात्त्वता वैष्णवा ब्राह्मणाश्च तदितरा अपि । दद्यादिषां वत्तं
जनयेदित्यर्थः । अथ केचित्,—

तवोपयुक्तसम्पत्तयाम्बाधोऽसङ्कारभूषिताः ।

उत्सृष्टभोगिनो दायास्तव मायां जयेमहि ॥

इति श्रीभागवतदर्शनात् विष्णुदत्तद्रव्यस्य सत्यसुत्तरप्रतिपत्ति-
स्मानमित्याहुः ।

तत्र, सद्दत्तद्रव्ये सत्त्वाभावेन स्रोपयोगविरोधात्, अपि
दीपावलीकं ने नोपयुज्यात् कदाचनेति तदीयवचनान्तरविरो-
धाच्च । तवोपयुक्तेति वचनम् अन्यतो सत्त्वसम्पत्तयाम्बाधिविषयम् ।
एवञ्च,— विष्णोर्निवेदिताग्नेन यदृथं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि दातव्यं तदानन्त्याय कल्पते ॥

इति वचनं यदि साकरं स्यात् तदा तदप्यन्यतो सत्त्वनिवेद्य-
विषयं मन्तव्यम् । अन्यथा उत्सृष्टस्यापि पुनरुत्सर्गप्रसङ्गः । न च
तथा, उत्सृष्टसत्त्वाभावेन पुनरुत्सर्गविरोधात् ।

वस्तुतस्तु विष्णुदत्तद्रव्यात् सत्त्वाभावेऽपि वचनाद्यथा ब्राह्मणे-
वर्पणम् । तथा विष्णवे सद्दत्तगन्धपुष्पनैवेद्यानि वचनात् सत्त्व-
सुपयोक्तव्यानि गान्धाणि वस्त्राद्यङ्गारादीनि अतएव अपि दीपा-
वलीकमित्यादि श्रीभागवतम् ।

अथा वन्यस्वरजदोषे श्रीविष्णुधर्मोत्तरवचनम्,—

अथं पुण्यं अथं तोषमजपायाधमौषधम् ।

अग्निवेश न सुखीत वंदाहाराद्य कल्पितम् ॥

अग्निवेश इरेर्षुच्यन् वस्तवभ्यानि नारकी ॥

तथापि श्रीभागवते बहस्कन्धे पथीयते ।

उदास्य देवं स्रधान्वितमिवेदितमघतः ।

अथादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामसमृद्धये ॥

अथ चित्तशुद्ध्यादिप्रत्यक्षकथनादप्यपि भोजनायतः स्रदत्त-
विष्णुनैवेद्यभोजनं प्रतीयते । अन्यथा व्रताश्रमे वेपथुं प्रत्य-
क्षकथनस्येति । तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

निर्मास्यतुलसीमासां शिरस्यपि निधाय वै ।

निर्मास्यचन्दनेनाङ्गमङ्गवेतस्य नामभिः ॥

पापिष्ठो वायपापिष्ठो विश्वो वायस्य एव वा ।

भवेद्देवाधिकार्यं च रामाराधनकर्त्तव्यम् ॥

अथ प्रात्यक्षिकदेवार्चायां प्रकृतत्वात् प्रत्यक्षं आभयम्वाच्यं
स्रदत्तनिर्मास्यचन्दनमेव प्रतीयते ।

अतो विष्णवे स्रदत्तगन्धपुष्पनैवेद्यानां शोपथोमः सिद्धो
नाम्येषां वचनाभावात् ।

यत्तु,— निर्मास्यं शोपथोक्त्यं इदं तपनस्य च ।

उपयुक्तस्य तन्मोहात् पश्यते नरके भुवम् ॥

इति भविष्यपुराणवचनं, तद्व्याख्यातिरिक्त-

विषयं तेषां विहितत्वात् ॥

देवदत्तद्रव्यसोत्तरां प्रतिपत्तिमाह, विष्णुः—

सूर्याय दत्तं मगेभ्यः, शिवाय दत्तं भस्माङ्गेभ्यो, ब्रह्मणे दत्तं विप्रेभ्यो, दुर्गायै दत्तं स्त्रीभ्यो, विष्णवे दत्तं सात्त्वतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् । मगा अग्निकेता गटनर्त्तकादयः भस्माङ्गाः पाशुपताः सात्त्वता वैष्णवा ब्राह्मणाश्च तदितरा अपि । दद्यादिषां सत्त्वं जनयेदित्यर्थः । अथ केचित्,—

तवोपयुक्तस्रग्गन्धवासोऽसङ्कारभूषिताः ।

उच्छिष्टभोगिनो दासास्तव माथां जयेमहि ॥

इति श्रीभागवतदर्शनात् विष्णुदत्तद्रव्यस्य स्वयमुत्तरप्रतिपत्ति-
स्त्वानमित्याहुः ।

तत्र, स्वदत्तद्रव्ये स्वात्माभावेन स्त्रोपयोगविरोधात्, अपि दीपावलीकं मे नोपयुक्त्यगत् कदाचनेति तदीयवचनान्तरविरो-
धाच्च । तवोपयुक्तेति वचनन्तु अन्यतो स्वस्वगन्धादिविषयम् ।

एवञ्च,— विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्ट्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि दातव्यं तदानन्वाय कल्पते ॥

इति वचनं यदि साकरं स्यात् तदा तदप्यन्यतो स्वान्नैवेद्य-
विषयं मन्तव्यम् । अन्यथा उत्सृष्टस्यापि पुनरुत्सर्गप्रसङ्गः । न च
तथा, उत्सृष्टस्वात्माभावेन पुनरुत्सर्गविरीधात् ।

वस्तुतस्तु विष्णुदत्तद्रव्यात् स्वात्माभावेऽपि वचनाद्यथा ब्राह्मणे-
स्वर्पणम् । तथा विष्णवे स्वदत्तगन्धपुष्पनैवेद्यानि वचनात् स्वयं-
मुपयोक्तव्यानि नान्यानि वस्त्रासङ्कारादीनि अतएव अपि दीपा-
वलीकमित्यादि श्रीभागवतम् ।

यथा समत्तरप्रदीपे श्रीविष्णुधर्मोत्तरवचनम्,—

पचं पुष्पं पक्षं तीक्ष्णमपानाद्यमौषधम् ।

अग्निवेश न भुञ्जीत यदाहाराद्य कल्पितम् ॥

अग्निवेश इरेर्भुञ्जन् सप्तजन्मानि नारको ॥

तथापि श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे पयोमते ।

उदास्य देवं स्वधान्वितमिवेदितमयतः ।

अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्व्वकामसमृद्धये ॥

अथ चित्तशुद्ध्यादिकसकथनादन्यथापि भोजनायतः स्रद्धा-
विष्णुनैवेद्यभोजनं प्रतीयते । अन्यथा प्रातःकाले वैपद्यं पक्ष-
कथनस्येति । तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

निर्मास्यतुलसीमासां शिरस्यपि निधाय वै ।

निर्मास्यचन्दनेनाङ्गमङ्गयेत्तस्य नामभिः ॥

पापिष्ठो वायपापिष्ठो विशो वायश्च एव वा ।

भवेद्देवाधिकार्य्यञ्च रामाराधनकर्माणि ॥

अथ प्रात्यक्षिकदेवाद्यां प्रकृतत्वात् प्रत्यक्षं साभसम्भवाच्च
स्रद्धानिर्मास्यचन्दनमेव प्रतीयते ।

अतो विष्णवे स्रद्धागन्धपुष्पनैवेद्यानां सोपयोगः सिद्धो
नान्येषां वचनाभावात् ।

यत्,— निर्मास्यं नोपयोग्यं इदं तपसश्च य ।

उपयुक्तस्तु तस्मोदात् पच्यते नरके भुवम् ॥

इति भविष्यपुराणवचनं, तद्वत्साङ्गव्यतिरिक्त-

विषयं तेषां विहितत्वात् ॥

अथ द्वादशाक्षरवासुदेवमन्त्रस्य पूजाप्रयोगो लिख्यते ।

—०—

ज्ञातः शुचिः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा पादौ प्रक्षाल्य समाधानः
कृतपूरः । सन्धारः शुचिस्थाने आसनमुपकल्प्य दिव्यदृष्ट्यावलोकनेन
दिव्यान् अस्त्रायफडिति जपितजसैशान्तरीक्षगान् वामपार्श्व-
घातेस्त्रिभिर्भौमान् विघ्नास्तुष्टार्थं आधारशक्तिपद्मायनाय नमः
इत्यासनं सम्पूज्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा स्थिरप्रतिमायान्तु १ तदप-
सुखराजोपविश्य,

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ।

ये भूता विघ्नकर्तारस्तो नश्यन्तु नृसिंहाग्रया ॥

इत्यस्त्रायफडिति सिद्धार्थाचतादीन् सर्वतो विकीर्ण्य कृता-
ञ्जलिर्भूत्वा वामपार्श्वे गुरुभ्यो नमः, दक्षिणपार्श्वे गणेशाय नमः
सङ्मुखे श्रीवासुदेवाय नमः । अस्त्रायफडिति इत्यौ विप्रोध्य
तेनैवात्मनोऽप्युक्तं तावत्तयमूर्द्धाङ्गं कृत्वा छोटिकाभिर्दिग्बन्धनं विधाय
परितोऽग्निप्राकारं विचिन्त्य भूतशुद्धिं कुर्यात् ।

इत्यग्रादात्मानं दीपशिखाकारं शिरसि सहस्रदशकमलस्य
परमात्मनि सुषुम्णावर्तना इंस इति मन्त्रेण संघोष्य पादस-
दृशिवीं चित्रमूषस्यजले तज्जलं इदं सस्तेजसि, तन्नेत्रौ सुखस्य
वाची, तदायुं भास्वत्काशे, तदाकाशं सहस्रदशस्य परमात्मनि
संघोष्य बुधरङ्गारादींश्च तथैव लीनानि विचिन्त्य वामनाथापूरणेन

१ ख पुस्तके, तदभिमुखः ।

यमिति धूमवर्षं वायुवीजं विचित्रं पञ्चाशदारं जपन् वायुसुतोऽथ
 देहं शुष्कं विभाव्य दक्षिणमाध्या रेचयेत् । तेनैव दक्षिणमाध्यापुटेन
 वायुसुतोऽथ रमित्यग्निवीजमदधवर्षं पञ्चाशदारं जपन् देहं दग्धं
 परिभाव्य वाममाध्यापुटेन भस्मरूपेण पापेन च रेचयेत् । ततस्तो-
 नेन वाममाध्यापुटेन वायुसुतोऽथ सहस्रदशकमवर्षं परमात्मानं
 चन्द्ररूपं ध्यात्वा यमिति वरुणवीजं पञ्चाशदारं जपन् तस्माच्च-
 न्द्रादमृतवृक्षा आस्ताव्य समित्यनेन इन्द्रवीजेन शुद्धं देहं जग-
 चित्वा आत्मबीजानि पञ्चभूतानि सृष्टिप्रलये च पाप्मानं क्षाप-
 यित्वा सोऽहमिति मन्त्रेण परमात्मनः सकाशादहङ्कारादित्ये-
 सह जीवात्मानं हृत्पत्रे स्थापयेत् इति भूतशुद्धिः ॥

अनन्तरं ऋष्यादिन्यासः ।

प्रजापतिर्हविर्मस्तके गायत्रीच्छन्दो सुखे जीवासुदेवो देवता
 इति इति विन्यस्य प्रणवं जपन् प्राणायामपत्रं^१ सुष्यति ।

यथा,— इदं कर्षयेदायुं वाह्यं षोडशमात्रया ।

धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥

सुषुप्त्यामध्यगं सम्यक् दक्षिणमात्रया ग्रहेः ।

मात्र्या पित्रस्तथा चैवं रेचयेद्योगवित्तमः ॥

प्राणायामभिर्न प्राञ्जलीगशास्त्रविशारदाः ।

भूयोभूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन समाचरेत् ॥

इहमन्त्रेण प्राणायामे तु चयाशक्तिवारं जपन् कर्षोः पूर-
 धारचरेचनानि सुष्यति ।

ततो माहकाव्यायः ।

‘स्रष्टाटसुखदृतांश्चिन्तुतिप्रायेषु गच्छथोः ।
 ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्ते दोःपसुन्ध्यपकेषु च ॥
 पार्श्वयोः वृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽङ्गके ।
 कक्षुयंसे च हृत्पूर्व्यं पाणिपादयुगे ततः ॥
 जठरानमयोर्भस्त्रेष्वाहकाणां चयाक्रमम् ।

एषु स्थानेषु अकारादीन् चकारान्ताम् वर्णान् न्यसेत् ॥
 अं नमः आं नमः इं नमः ईं नम इत्यादिक्रमेण तु फला-
 धिक्कम् । केशवादिन्यासे तु ततोऽपि फलाधिक्कम् ।

केशवादिन्यासो यथा,—

प्रथमं सक्षीनारायणं ध्यात्वा तद्रूपमात्मानं विभाव्य पूर्वोक्त-
 स्थानेषु न्यसेत् । ध्यानं यथा,—

इक्षोर्विभ्रत् सरसिजगदाग्रज्ज्वलंकाणि विद्यां
 पद्मादग्रीं कमलकक्षसं मेघविद्युद्विद्यासम् ।
 वामोत्तुङ्गस्तनमधिरसाकल्पमाश्लेषशोभा-
 देकीभूतं वपुरवतु नः पुण्डरीकाक्षसदृश्योः ॥

स्रष्टाटे श्रीं अं केशवाय कीर्त्यै नमः ।

सुखदृते श्रीं आं नारायणाय कान्त्यै नमः ।

चक्षुषोः श्रीं इं माधवाय तुष्ट्यै नमः ।

श्रीं ईं गोविन्दाय पुष्ट्यै नमः ॥

कर्णयोः श्रीं उं विष्णवे धृत्यै नमः ।

श्रीं ऊं मधुसूदनाय शान्त्यै नमः ।

नासयोः श्री० ऋ० त्रिविक्रमाय त्रिषाधै नमः ।

श्री० ऋ० वामनाय दयायै नमः ॥

गण्डयोः श्री० लृ० श्रीधराय मेधायै नमः ।

श्री० लृ० हृषीकेशाय हर्षायै नमः ॥

ओष्ठद्वये श्री० ए० पद्मनाभाय अद्भुतायै नमः ।

श्री० ऐ० दामोदराय लज्जायै नमः ॥

दन्तपङ्क्तिद्वये

श्री० ओ० वासुदेवाय लक्ष्म्यै नमः ।

श्री० औ० सरुर्षणाय सरस्वत्यै नमः ॥

गिरिषि श्री० अ० प्रद्युम्नाय प्रीत्यै नमः ।

मुखे श्री० अ० अनिरुद्धाय रत्यै नमः ॥

दक्षिणहस्तसन्धिचतुष्टयागेषु

श्री० क० चक्रिणे जयायै नमः ।

श्री० ख० गदिने दुर्गायै नमः ॥

श्री० ग० शार्ङ्गिणे प्रभवायै नमः ।

श्री० घ० खड्गिने सत्यायै नमः ॥

श्री० ङ० शङ्खिने चण्डायै नमः ।

वामहस्तचतुष्टयसन्ध्यगेषु—

श्री० च० हस्तिने वाण्यै नमः ।

श्री० छ० सुषस्त्रिने विद्यायै नमः ॥

श्री० ज० शूलिने विजयायै नमः ।

श्री० झ० पाणिने विरजायै नमः ॥

श्री० अ० अक्षुत्रिने विद्यायै नमः ।

दक्षिणपादचतुष्टयसन्ध्येषु—

श्री० ट० सुकुन्दाय विनदायै नमः ।

श्री० ठ० मन्दजाय सुमन्दायै नमः ॥

श्री० ड० मन्दिने स्वायै नमः ।

श्री० ढ० नराय ऋद्धौ नमः ॥

[श्री० ण० नरकजिते समृद्धौ नमः]^१ ।

वामपादचतुःसन्ध्येषु—

श्री० त० हरये शुद्धौ नमः ।

श्री० थ० कृष्णाय बुद्धौ नमः ॥

श्री० द० सत्याय भुक्त्यै नमः ।

श्री० ध० सात्वताय नत्यै नमः ॥

श्री० न० सौराय समायै नमः ।

पार्श्वद्वये ।

श्री० प० शूराय रमायै नमः ।

श्री० फ० जनार्दनाय उमायै नमः ।

पृष्ठे श्री० व० भूधराय क्लेदिन्यै नमः ॥

नाभौ श्री० भ० विश्वमूर्तये क्लिप्तायै नमः ।

उदरे श्री० म० वैकुण्ठाय वसुदायै नमः ॥

चक्षुष्ये श्री० य० दुर्गात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै नमः ।

दक्षिणांशे श्री० व० चन्द्रगात्मने वशिने परायै नमः ॥

प्रीवाचां श्री० क० साक्षात्माने वरुणाय पराजयायै नमः ।

वामाचि, श्री० र० मेद आत्मने वासाय सुखायै नमः ॥

इदयादिहस्तदये ।

श्री० प्र० अस्त्रात्मने वृषाया वन्ध्यायै नमः ।

श्री० घ० मञ्जुवात्मने वृषाय प्रज्ञायै नमः ॥

इदयादिपाददये ।

श्री० ष० शुक्रात्मने^१ हंसाय प्रभायै नमः ।

श्री० इ० प्राणात्मने वराहाय निशायै नमः ॥

उदरे श्री० ख० शक्वात्मने विमलायामोचायै नमः ।

[सुखे श्री० च० क्रोधात्मने नृसिंहाय विद्युतायै नमः]^२ ।

ततस्तत्पुन्यायः काम्यो यथा । सकलशरीरे

श्री० म० नमः पराय जीवात्मने नमः^३ ।

भ० नमः पराय प्राणात्मने नमः ।

इदये— व० नमः पराय बुद्ध्यात्मने नमः ॥

ष० नमः परावाहकारात्मने नमः ।

प० नमः पराय मन आत्मने नमः^४ ॥

शिरसि, ख० नमः पराय शब्दात्मने नमः ।

सुखे, ध० नमः पराय स्पर्शात्मने नमः ॥

१ ख म, पुस्तकदये, मुक्तात्मने ।

२ म पुस्तके, [] चिह्नितं शो नास्ति ।

३ ख पुस्तके, पराय जीवात्मने नमः इत्यंशो नास्ति ।

४ ख ख पुस्तकदये, मन आत्मात्मने नमः ।

- इदि, द० नमः पराय रूपात्मने नमः ।
 शुद्धे, घ० नमः पराय रसात्मने नमः ॥
 पादे, त० नमः पराय गन्धात्मने नमः ।
 कर्षयोः, ण० नमः पराय ओचात्मने नमः ॥
 त्वचि, ठ० नमः पराय त्वगात्मने नमः ।
 चक्षुषोः, ड० नमः पराय चक्षुषात्मने नमः ॥
 जिह्वायां, ढ० नमः पराय जिह्वात्मने नमः ।
 नासायां, ट० नमः पराय नासात्मने नमः ॥
 मुखे, झ० नमः पराय वागात्मने नमः ।
 हस्ते, ञ० नमः पराय पाद्यात्मने नमः ॥
 पादे, ञ० नमः पराय पादात्मने नमः ।
 शूदे, ङ० नमः पराय पाद्यात्मने नमः ॥
 उपस्ते, च० नमः पराय उपस्थात्मने नमः ।
 शिरसि, छ० नमः परायाकाशात्मने नमः ॥
 मुखे, च० नमः पराय वाग्वात्मने नमः ।
 इदि, ग० नमः पराय तेज आत्मने नमः ॥
 शुद्धे, ख० नमः पराय जलात्मने नमः ।
 पादे, क० नमः पराय पृथिव्यात्मने नमः ॥
 इदि, ग्र० नमः पराय पुण्डरीकात्मने नमः ।
 ह० नमः पराय द्वादशकलायुक्तसूर्यमण्डलात्मने नमः ॥
 ख० नमः पराय षोडशकलायुक्तचन्द्रमण्डलात्मने नमः ।
 व० नमः पराय दशकलायुक्तवक्रिमण्डलात्मने नमः ॥

शिरशि ष० नमः पराय परमेष्ठिवासुदेवात्मने नमः ।

मुखे ष० नमः पराय पुरुषसङ्कर्षणात्मने नमः ॥

हृदि, ल० नमः पराय विश्वप्रद्युम्नात्मने नमः ।

गुह्ये, र० नमः पराय निवृत्त्यनुबद्धात्मने नमः ॥

पादयोः, ल० नमः पराय सर्वनारायणात्मने नमः ।

सकलशरीरे

श्रौ० नमः पराय कोपनृसिंहात्मने नमः ।

ततो मूर्त्तिपञ्जरन्यासः काम्यो यथा ।

ललाटे, अ० ॐ केशवाय ध्याये नमः ।

उदरे, आ० न नारायणायार्थ्यन्ते नमः ॥

हृदि, इ० मो माधवाय मित्राय नमः ।

कण्ठे, ई० भ गोविन्दाय वरुणाय नमः ॥

दक्षिणपार्श्वे उ० ग विष्णवे अंशवे नमः ।

दक्षिणांसे ज० व मधुसूदनाय भगवाय नमः ॥

दक्षिणगले ए० ते चिविक्रमाय विवस्वते नमः ।

वामपार्श्वे ऐ० वा वामनाय इन्द्राय नमः ॥

वामांसे ओ० सु श्रीधराय पूष्णे नमः ।

वामगले औ० दे० हृषीकेशाय पर्यन्याय नमः ॥

पृष्ठे अ० वा पद्मनाभाय त्वष्ट्रे नमः ।

प्रीवायां अः य दामोदराय विष्णवे नमः ॥

मूर्द्धि ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

ततः करान्न्यासः । अङ्गुष्ठादिषु, ॐ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । नम-

सर्वजनीभ्यां स्वाहा । भगवते मध्यमाभ्यां वषट् । वासुदेवाय
चामिकाभ्यां ऊं । समक्षेण कनिष्ठाभ्यां फट् । अस्त्राय फटिति
तास्यचयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा हृदयादिषु न्यसेत् । ॐ हृदयाय नमः
नमः शिरसे स्वाहा भगवते शिखायै वषट् वासुदेवाय कवचाय ऊं
समक्षेणास्त्राय फटिति तास्यचयं दिग्बन्धनञ्च कुर्यात् ।

यथा शारदातिलके,—

तारेण हृदयं प्रोक्तं नमसा शिर ईरितम् ।

चतुर्वर्णैः शिखा प्रोक्ता पञ्चार्णैः कवचं मतम् ॥

समक्षेण भवेदस्त्रमङ्गकल्पनमीरितम् ।

ततो मूर्द्धादिषु द्वादशस्थानेषु यथाक्रमं मन्त्रस्य द्वादशाक्षरान्
न्यसेत् । यथा तथैव ।

मूर्द्धिं भाले दृगोरास्त्रे गले दोष्णीर्चदम्बुजे ।

कुक्षौ नाभौ ततो शिखे जारुनोः पदयोर्न्यसेत् ॥

ततः पीठन्यासः । प्रणवादिनमोऽन्तेन न्यसेत् । दक्षिणांसे, धर्माय
नमः । वामांसे, ज्ञानाय । वामोरौ, वैराग्याय । दक्षिणोरौ
द्वैतार्थाय । मुखे, अधर्माय । वामपार्श्वे, अज्ञानाय । नाभौ,
अवैराग्याय । दक्षिणपार्श्वे, अनैश्वर्याय । हृदये, अनन्ताय पद्माय
च । सूर्यमण्डलाय । उ० सोममण्डलाय, म० वज्रिमण्डलाय
ब० बलाय, र० रजसे, त० तमसे आ० आत्मने, अ० अन्तरात्मने
प० परमात्मने इति ज्ञानात्मने नमः ।

हृदयाद्यहृदिषु

त्रिमयायै उत्कर्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रज्ञेय मत्स्यायै

ईशानाय । इन्द्राय अनुपमाय । ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने ।
वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः ।

एवं देहमये पीठे चिन्तयेदिष्टदेवताम् ।

ध्यानं यथा,—

विष्णुं शारदचन्द्रकोटिसदृशं शङ्खं रघाङ्गं गदा
मञ्जोर्लं दधत्तं सिताम्बुनिक्षयं कान्त्या जगन्मोहनम् ।

आवद्भाङ्गदशरकुण्डलमहामौलिं स्फुरत्कङ्कणं
श्रीवत्साङ्गसुदारकौस्तुभधरं वन्दे सुनीन्द्रैः सुतम् ॥

इति मनसा सर्वोपचारैः संपूज्य ।

शङ्खचक्रगदापद्मधेनुकौस्तुभगारुडाः ।

श्रीवत्सवनमासास्य योगिसुद्राः प्रदर्शयेत् ॥

ततोऽर्घ्यस्त्रापनम् ।

स्त्रवामे भूमौ चिकीर्णमण्डलं कृत्वा तत्राधारं विन्यस्य तत्र
दशकलात्मने वज्रिमण्डलाय नम इत्याधारं संपूज्य तदुपरि
अस्त्राय फडिति चिः प्रोक्षितं शङ्खं संस्थाप्य तत्र द्वादशकलात्मने
सूर्यमण्डलाय नम इति शङ्खं संपूज्य चन्द्रमण्डलनिर्गतसुधारूपेण
ध्यातैः शुद्धतोषैः ।

अ० स० इ० स० ष० श० व० ज० र० य० म० भ० व०

फ० प० न० ध० द० च० त० ष० ठ० ड० ढ० ट० झ० ञ०

ज० ङ० च० छ० ष० ग० ख० क० अः अ० औ० ॐ ऐ० ए०

सु० सु० कृ० कृ० ज० उ० ई० इ० आ० अ० ।

इति विपरीतमाहकामन्त्रं मूलमन्त्रश्च जपन् पूजयेत् । नमो

मन्त्रेण तत्र गन्धपुष्पाक्षतयवकुशापतिलशर्षपदूर्वा चष्टौ द्रव्याणि
निक्षिप्य षोडशकलात्मने चन्द्रमण्डलाय नम इति जलं संपूज्य
इष्टदेवतारूपं जलं विभाव्य ।

ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

इति मन्त्रेण तीर्थमावाह्य जलं सृष्ट्वा मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा
मन्त्राङ्गाणि विन्यस्य अस्त्राय फड़िति तालचयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा
ऊमिति मन्त्रेण दौर्घाधोमुखतर्जनीभ्रामणरूपयाऽवगुण्ठनमुद्र-
याऽवगुण्ठय वमिति धेनुमुद्रयाऽमृतौकृत्य सन्निरोधनमुद्रया सन्नि-
रोधयेत् ।

ततस्तद्विधिने अस्त्राय फड़िति प्रोक्षितं प्रोक्षणीपात्रमाधाय
नम इति मन्त्रेण जलेन प्रपूर्य ओङ्कारेण गन्धपुष्पे निक्षिप्य तत्रा-
र्घ्यजलं किञ्चिन्निक्षिपेत् ।

एवं क्रमेणार्घ्यस्योत्तरे पाद्यमाचमनीयञ्च स्थापयेत् ।

पाद्यद्रव्याणि पद्मपुष्पश्यामाकापराजितादूर्वादीनि^१ । आचम-
नीयद्रव्याणि सवङ्गकक्षोजजातीफलानि । ततश्च प्रोक्षणीजलेना-
त्मानं पूजासाधनद्रव्याणि सर्वाणि मूलमन्त्रेण प्रोक्ष्य संवीक्ष्य च
कुम्भैः सन्ताप्य अस्त्राय फड़िति तालचयदिग्बन्धने संरुचेत् ।
अथात्मपूजा ।

सर्वादेष्टे पीठन्यासविधिना तत्तत्स्थानेषु धर्माय नम इत्यादि-
क्रमेण धर्मादीन् पीठमन्त्रान् गन्धपुष्पैः संपूज्य हृत्पद्ममध्ये

इष्टदेवं विचिन्त्य तद्रूपतया ध्यातमात्मानं पृथक्कृतैर्गन्धपुष्पधूप-
दीपैश्चतुर्भिरुपचारैरभ्यर्च्य मस्तके हृदये मूलाधारे पादे सर्वाङ्गे
च पुष्पाञ्जलिपञ्चकं दत्वा क्रोडनिहितोत्तानकरयुगलः समकाय-
पीवो निमीलितलोचनः सर्व्वैश्वर्य्यसम्पन्नं देवं विभाव्य सोऽहमिति
मन्त्रं जपन् अनन्यमतिर्देवाकारतयात्मानं भावयन्मानन्दामृतमग्नौ
निरुच्छ्रासो यथेष्टं तिष्ठेत् ।

ततो यन्त्रे मण्डले प्राक्षयामे मणौ^१ प्रतिमायां वा वासुदेवं
पूजयेत् । तत्र पीठस्थोत्तरे वायव्यादीशानपर्य्यन्तं गुरुपंक्तिं पूजयेत् ।
श्रीगुरुभ्यो नमः परमगुरुभ्यो नमः परापरगुरुभ्यो नमः परमेष्ठि-
गुरुभ्यो नमः । तत्र पीठदक्षिणे गणेशं ॐ गणानाम्नेति मन्त्रेणा-
वाह्य पञ्चोपचारैः पूजयित्वा तन्मन्त्रं किञ्चिज्जप्त्वा स्तुत्वा प्रणमेत् ।
एकाक्षरगणेशमन्त्रस्य ध्यानं यथा ।

सिन्दूराभं त्रिनेत्रं पृथुतरजठरं हस्तपद्मैर्दधानं
दन्तं पाशाङ्कुशेष्टान्युदकरविलसद्बीजपूराभिरामम् ।
वालेन्दुज्योतिर्मौलिं करिपतिवदनं दामपूराद्रगण्डम्
भोगीन्द्रावद्धभूषं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्गरागम् ॥

ततः पीठपूजां प्रणवादिनमोऽन्तेन तत्तन्नाम्ना कुर्यात् ।

मण्डलमध्ये—

आधारशक्तये, कूर्माय अनन्ताय पृथिव्यै चौरसागराय श्वेतदी-
पाय रत्नमण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नवेदिकायै ।

चाण्डिकादिकीचतुष्टये—

अर्थाय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिचतुर्दिशु—

अर्थाय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मध्ये—

शेषाय पद्माय अ० सूर्यमण्डलाय ऊ० सोममण्डलाय न०
वज्रिमण्डलाय व० सत्वाय र० रजसे त० तमसे अ० चात्मने
अ० अन्तरात्मने प० परमात्मने ह्रीं० ज्ञानात्मने नमः ।

पूर्वादिचतुष्टये—

विमलायै उत्कर्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रज्ञायै
ईशानायै ।

मध्ये—

अनुग्रहायै पुनर्मध्ये ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने
वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नम इति पुष्पाञ्ज-
लिना आसनं दद्यात् ।

ततस्तत्र पुष्पासनमध्ये कल्पतरुच्छायायां मूलमन्त्रेणैष्टदेवता-
मूर्तिं संकल्प्य पूर्ववद्देवं संचिन्त्य मूलमन्त्रं जपन् तेजोरूपतामा-
पाद्य तत्तेजो हृत्पद्मात् पुष्पाञ्जली मूलमन्त्रेण वह्निनासापुटेन निर्ग-
म्य पूर्वसंकल्पितमूर्तिं तदीयप्रहारश्रद्धाया प्रवेष्ट्य मूलमन्त्रं पठन्
श्रीभगवन् वासुदेव इहागच्छागच्छेत्यावाहनमुद्रयावाह्य तिष्ठ मि-
हेति संस्त्रापनमुद्रया संस्त्राप्य सन्निहितो भवेति सन्निधापनमुद्रया
सन्निधीकृत्य प्रसन्नो भवाभिमुखो भवेति संमुखीकरणमुद्रया समुखी-

कृत्य वसिष्ठो भवेति वसिष्ठोऽथ वसिष्ठो देवताः पञ्च-
न्यासं कृत्वा अवगुण्ठनामृतीकरणपरमीकरणसुद्रा दर्शयित्वा प्राण-
प्रतिष्ठां कुर्यात् ।

आं ह्रीं क्रौं हं सः श्रीवासुदेवस्य प्राणा इह प्राणाः, आं ह्रीं
क्रौं हं सः श्रीवासुदेवस्य जीव इह स्थितः आं ह्रीं क्रौं हं सः
श्रीवासुदेवस्य सर्वेन्द्रियाणि, आं ह्रीं क्रौं हं सः श्रीवासुदेवस्य
वाङ्मनसश्चुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहामृत्युं सुखं चिरं तिष्ठन्तु साक्षात् ।

इति प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा मूलमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

प्राणायामे प्रतिष्ठितदेवे चावाहनविसर्जने न स्तः किन्तु इह-
यस्यतेजः पुष्पाञ्जलिना तत्तत्सर्वदेवतायां संक्रमणं समुत्थीकरण-
संकीर्णकरणवगुण्ठनपरमीकरणसुद्रा दर्शयेत् ।

ततश्च काष्ठाद्यासनसङ्गावे मूलमन्त्रेणासनं दद्यात् । न चेत्
प्रागेव पीठमन्त्रेण पुष्पासनं दत्तमस्तीति ।

ततः स्वागतं कुशलं इति पृष्ट्वा पाद्याचमनीयार्घ्यमधुपर्कपुन-
राचमनीयस्नानीयवस्त्रालङ्कारगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादीनि दद्यात् ।

वसिति वसुधैवकुजेन इयं संप्रोक्ष्य अमुकद्रव्याय नम इति
संपूज्य मूलमन्त्रं पठित्वा श्रीवासुदेवाय इदममुकद्रव्यममुकदेवतं
नम इति अर्घ्योदकेन उत्सृज्य इदममुकद्रव्यमिति निवेदयेत् ।

अथ स्वाहापदेनार्घ्यं स्वाहापदेनाचमनीयमधुपर्कं, अन्यत् सर्वं
नमःपदेन देयं ।

स्थाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।

तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ॥

पूजाकाले देवताया गोपरि भ्रामयेत् करम् ।

नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतो न तु पृष्ठतः ॥

दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो न तु वामतः ।

वामतस्तु तथा धूपमग्ने वा न तु दक्षिणे ॥

निवेदयेत् पुरोभागे गन्धपुष्पादिभूषणम् ।

देवताभिमुखे दीपं धूपं दद्यादधः पुनः ॥

ततश्चचामरादिकं दर्शयेत् । घण्टादिकञ्च वादयेत् । ताम्बूलञ्च दत्त्वा आवरणानि पूजयेत् ।

प्रथममङ्गावरणमाग्नेयादिकोणकेशरेषु ।

ॐ इदयाय नमः । नमः शिरसे स्वाहा । ॐ शिरसे नमः ।
भगवते शिखायै वषट् ॐ शिखायै वषट् । वासुदेवाय कवचाय
ॐ ॐ कवचाय ॐ ॐ कवचाय नमः । चतुर्दिक्केशरेषु समस्ते-
नास्त्राय फट् ॐ अस्त्राय फट् । ॐ अस्त्राय नमः । पूर्वदिक्षतु-
र्दिक्पञ्चमूलेषु वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय ।
आग्नेयादिकोणपञ्चमूलेषु ॐ शान्त्यै नमः एवं श्रियै सरस्वत्यै रत्यै ।

चतुर्दिक्पञ्चमध्ये चिरावृत्या केशवादिद्वादशमूर्त्तयः पूजयेत् ।

ॐ केशवाय नमः एवं नारायणाय माधवाय गोविन्दाय
मधुसूदनाय चिविक्रमाय वामनाय श्रीधराय हृषीकेशाय पद्मना-
भाय दामोदराय । प्रणवं नमः सर्व्वञ्च ।

पञ्चबाह्येऽष्टदिक्षु,—

ॐ इन्द्राय सुराधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

ॐ अग्नये तेजोऽधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ॐ यमाय प्रेताधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ॐ नैर्ऋताय रक्षोऽधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ॐ वरुणाय जलाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ॐ वायवे प्राणाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ॐ सोमाय नक्षत्राधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ईशानाय सर्वविद्याधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये,—

ॐ अनन्ताय नागाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये,—

ॐ ब्रह्मणे सर्वलोकाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

ततस्तदाह्ये अष्टदिक्षु,—

ॐ वज्राय नमः । एवं शक्तये दण्डाय खड्गाय पाशाय
 अङ्गुशाय गदायै शूलाय । निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये चक्राय । इन्द्रेशा-
 नयोर्मध्ये पद्माय ।

ततो मूलमन्त्रेण भगवते पुण्याञ्जलिं दत्त्वा प्राणायामप्रयं
 कृत्वा शिरोमुखहृदयेषु ऋषिच्छन्दोदेवता विन्यस्य 'इष्टदेवतारूपं'
 आत्मानं विभाव्य मूलमन्त्रं यथाशक्ति जपित्वा अर्घ्योदकेन जपं
 समर्पयेत् ।

शुद्धातिशुद्ध्यगोप्ता त्वं गृहाणासत्कृतं जपम् ।

सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादादधोऽक्षज ॥

ततः पुनः प्राणायामप्रयं कृत्वा कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य प्रसीद

भगवन्निति दण्डवत् प्रणमेत् ।

मनोवाङ्मायजनितं कर्म यन्मे शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं प्रीतये भूषाजमो देवाय शार्ङ्गिणे ॥

इत्यर्घ्याद्वेन समाप्य^१ महामुद्रां दर्शयित्वा मूलमन्त्रेण क्षामौष्टं
प्रार्थ्य प्रपन्नं पादौ मामौश भीतं मृत्युपदार्थवादिति पठन् क्षामौष्ट-
सम्पादकनिर्माखं भगवता दत्तमिति विभाज्य शिरस्त्राधाय मूल-
मन्त्रेण ज्योतीरूपं देवं विचिन्त्य समस्तेत्युक्त्वा यन्त्रादिसं तज्ज्योतिः
पुष्पेण सह नासारगन्धद्वारा मूलमन्त्रेण इत्यक्षये ज्योतीरूपे भज-
यति परिवारगणैः सह स्थापयेत् । स्थापितप्रतिमायां शालग्रामे च
विसर्जनं नास्ति । तत ऐशान्यां भूमौ चिकोणमण्डलं कृत्वा तत्र
निर्माखपुष्पेण निर्माखनैवेद्येन च वौ विष्वक्सेनाय नम इति
पूजयेत् ।

इति तान्त्रिकविष्णुपूजा समाप्ता ।

एवमन्यदेवानामपि पूजा किन्तु अङ्गन्यासपौठशक्त्यावरणेषु
विशेषस्तन्मन्त्रकक्षे ज्ञेयः ।

इदानीं वैदिकपूजाभिधीयते ।

कूर्मपुराणे,—

तस्मादनादिमध्यानां नित्यमाराधयेद्भुरिम् ।

तदिष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण वा ॥

नेताभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तस्तुर्वपि ।

तत्र शुचिः पूर्ववदासने उपविश्य भूतशुद्धिवाक्यानाममात्रका-
न्यासान् विधाय ॐकारेण वरुणन्यासं कृत्वा पुरुषसूक्तं च न्या-
दिकं विन्यस्य षोडशक्षयः क्षात्रे विन्यसेत् ।

नरसिंहपुराणे,—

आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुभस्यस्य देवता ।

पुरुषो यो जगदीजम्हृदिर्नारायणः स्मृतः ॥

आनुष्टुभस्य चतुष्टुप्छन्दसः सूक्तस्य पौष्टस्य सहस्रमीर्षं
इत्यादेशेन यज्ञमित्यन्तस्य ऋक्षोडशकस्य त्रिष्टुप्छन्दोऽङ्गः
सम्भूत इत्यादिसप्तदशी ऋगन्ते समीपे यस्य तस्य जगदीजं पुरुषो
देवता ऋषिस्तु नारायण इत्यर्थः ।

तथाग्निपुराणे,—

प्रथमां विन्यसेदामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।

तृतीयां वामपादे च चतुर्थीं दक्षिणे तथा ॥

पञ्चमीं वामजावौ च षष्ठीं तु दक्षिणे तथा ।

सप्तमीं वामकक्षां तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥

नवमीं वाममिमध्ये च दशमीं हृदये तथा ।

एकादशीं कक्षमध्ये द्वादशीं वामकाष्ठके ॥

त्रयोदशीं दक्षिणे च तथास्ये च चतुर्दशीम् ।

अष्टणोक्तया पञ्चदशीं विन्यसेद्भूर्द्धिं षोडशीम् ॥

यथा देवे तथा देहे न्यासं कृत्वा विधायतः ।

न्यासमन्त्राद्भवेत् सोऽपि स्वयमेव नमार्हकः ॥

एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात् पूजां समाचरेत् ।

शङ्खचक्रगदापद्मपाणिं ध्यायेज्जगद्गणम् ॥

ध्येयः सदा सविदमण्डलमध्यवर्ती

नारायणः सरसिजासमसन्निविष्टः ।

त्रेयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी

शरीरं हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥

देवे प्रतिमायां यथैवं न्यासस्तथात्मदेहेऽपि न्यासं कृत्वा देवं
ध्यायेत् । हिरण्यवपुस्तेजोमयवपुर्वर्णोऽपि स्वर्णवर्ण एव । ततः
सामान्यार्घ्यं विधाय पूजामारभेत् । नरसिंहपुराणेऽप्येतद्व्यक्तमुक्तम् ।

नृसिंहपुराणे,—

अर्चनं संप्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।

यत् कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥

ध्येयः सदासविदमण्डलेत्यादि,—

दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ।

अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥

प्राथयावाहयेद्देवं ऋचा तु पुरुषोत्तमम् ।

द्वितीयथासमं दद्यात् पाद्यं चैव तृतीयथा ॥

चतुर्थार्घ्यं प्रदातव्यं पञ्चम्याचमनीयकम् ।

षष्ठ्या स्नानं प्रदद्याच्च सप्तम्या वस्त्रमेव च ॥

अष्टोपवीतमष्टम्या नवम्या गन्धमेव च ।

दशम्या पुष्पदानं स्यादेकादश्या च धूपकम् ॥

द्वादश्या च तथा दीपं त्रयोदश्या चरुं तथा ।

चतुर्दश्याञ्जलिं वध्वा पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥

षोडशोदासनं कुर्याच्छेषकर्माणि पूर्ववत् ।

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥

‘षण्मासात् सिद्धिमाप्नोति’ देवदेवं समर्चयन् ।

संवत्सरेण तेनैव सायुष्यमधिगच्छति ॥

चरुं नैवेद्यं उदासनं विसर्जनम् ।

तत्र^१ स्वागतं मधुपर्कभरणानि यज्ञोपवीतं पुष्पाञ्जलिकरण-
श्चाधिकमिति । शेषकर्माणीति द्वाविंशत्यध्याये मार्कण्डेयसहस्रा-
लीकसम्वादे प्रागुक्तं गृहीतम् ।

यथा,—

नमस्कारेण चैकेन अष्टाङ्गेन हरिं व्रजेत् ।

स्तौचैर्जपैश्च देवाये यः स्तौति मधुसूदनम् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।

गीतवाद्यादिकं नृत्यं^२ शङ्खतुर्घ्यादिनिखनम् ॥

यः कारयति विष्णोः स विष्णुलोके महीयते ।

अथ वैदिकपूजाप्रयोगः ।

स्नातः शुचिराचान्तः पूर्ववदासने उपविश्य भूतशुद्धिप्राणायाम
मातृकान्यासाम् विधाय ॐकारेण करन्यासं षडङ्गन्यासश्च कुर्यात् ।

पुरुषसूक्तस्य नारायणस्यैर्मस्तकेऽनुष्टुप्छन्दो मुखे जगद्बीजं
पुरुषो देवता इति चतुर्वर्गाप्तये श्रीपुरुषाराधने विनियोगः ।

१ क पुस्तके, यथा सांसिद्धिमाप्नोति ।

२ ख, ग, अत्र ।

३ ख, नित्यम् ।

सदेहे मन्त्रन्यासो यथा,—

ॐ सहस्रग्रीर्वेति वामकरे । पुरुष एवेदमिति दक्षिणकरे ।
एतावानस्येति वामपादे । त्रिपादूर्ध्वमिति दक्षिणपादे । ततो
विराडिति वामजानुनि । तस्माद्यज्ञादिति दक्षिणजानुनि । तस्मा-
द्यज्ञादिति वामकन्याम् । तस्मादद्या इति दक्षिणकन्याम् । तं
यज्ञमिति नाभौ । यत्पुरुषमिति हृदये । ब्राह्मणोऽस्येति कण्ठे ।
चन्द्रमा मनस इति वामवाहौ । यत्पुरुषेणेति मुखे । सप्ताष्टा-
समिति अक्षणोः । यज्ञेन यज्ञमिति मूर्द्ध्नि विन्यसेत् ।

एवं विन्यस्य ध्यानं कुर्यात्,—

ग्रङ्गचक्रगदापद्मपाणिं ध्यायेज्जनार्दनम् ।

१ध्येयः सदा सविद्वमण्डलमध्यवर्त्ती

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी

शरीरि हिरण्यवपुर्धृतग्रङ्गचक्रः ॥

एवं ध्यात्वा मनसाभ्यर्च्यार्घ्यस्त्रापनं कुर्यात् । अस्त्राय फडिति
साधारं ग्रङ्गं प्रोक्ष्य नम इति मन्त्रेण पूरयित्वा ।

ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं नमः ॥

इत्यङ्गुशमुद्रया तीर्थमावाह्य ॐकारेण गन्धपुष्पाद्यतादीनि
दत्त्वा धेनुमुद्रां प्रदर्शय ॐकारमष्टधा जपेत् । तदक्षिणे प्रोक्षणीपात्रं

१. स पुस्तके, ध्येयः सदासविद्वमण्डलेत्यादि एतन्मात्रमस्ति ।

संस्थाप्य जलेनापूर्य्य गन्धपुष्पे दत्वा चर्मजलं किञ्चिद्दत्वा तत्त्वसे-
नात्मानं पूजोपकरणसाम्युष्य एवमर्थं वामे पादमाचमनीयं च
स्थापयेत् ।

मण्डले प्रतिमायां वा अश्वग्री सूर्यरश्मिषु ।

शास्त्रान्ते मणौ वापि पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ॥

मण्डलस्थोभयपार्श्वे गुरुं गणेशं च सम्पूज्य मध्ये पुष्पाञ्जलिं दत्वा
पूर्व्ववत् ध्यात्वा वह्निस्त्रासापुटेन तेजः पुष्पाञ्जलिना ॐ सहस्रग्रीर्वेति
मण्डलादिषु संस्थाप्य भगवन् श्रीमहापुरुष इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ
सन्निहितो भवाभिमुखो भव इति तत्तन्मुद्राः प्रदर्श्य पुरुष एवेद-
मिति पुष्पाञ्जलिमासनं काष्ठासनं वा यथाशामं दद्यात् । सर्व्वत्र
मन्त्रान्ते श्रीपुरुषाय इदममुकद्रव्यं नम इत्यर्घ्येर्दत्तेनोत्सृजेत् ।

ॐ एतावानस्येति पाद्यम् । त्रिपादूर्ध्वमित्यर्घ्यम् । ततो विरा-
डित्याचमनीयम् । तस्माद्यज्ञादिति स्नानीयम् । ततः पूर्व्ववदाच-
मनीयम् । तस्माद्यज्ञादिति वस्त्रम् । ततः पूर्व्ववदाचमनीयम् ।
तस्मादद्या इत्युपवीतम् । तं यज्ञमिति गन्धम् । यत्पुरुषमिति
पुष्पम् । ब्राह्मणोऽस्येति धूपम् । चन्द्रमा मनस इति दीपम् ।
नाभ्या आसीदिति नैवेद्यम् । पूर्व्ववत्पुनराचमनीयम् । यत्पुरुषे-
णेति पुष्पाञ्जलिदानम् । ततोऽष्टाक्षरमन्त्रं वासुदेवमन्त्रं वा यथा-
शक्ति जप्त्वा जपं समर्थं ॐ सप्ताक्षासन्निति प्रदक्षिणीकृत्य स्तुत्या
प्रसीद भगवन्निति दण्डवत् प्रणम्य चमसेति उक्त्वा, ॐ यज्ञेन
यज्ञमिति तत्तत्तं तेजः पुष्पेण सह यत्परो स्थापयेत् । वीं त्रिविक-
सेनाय नम इति शिष्टान्यां त्रिकोणमण्डले निर्मास्येन पूजयेत् ।

अथ वा एवमुक्तप्रकारेण ।

ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥

इति मन्त्रेण निर्व्यापकन्यासं विधाय पूर्ववदावाहनादिकमु-
दासनान्तं सर्व्वं तद्विष्णोरिति मन्त्रेण कुर्यात् । एवमन्येषामपि
देवानां पूजां तेषां वैदिकमन्त्रेण कुर्यात् ।

इति वैदिकपूजाविधिः ।

मिश्रपूजा तु पूर्वोक्ततान्त्रिकप्रकारे वैदिकमपि मिश्रीकृत्य
पूजयेत् । अथ फलवाञ्छयम् ।

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वमाधाय इति सादरम् ।

त्रिविधः सर्व्वदेवानां पूजाविधिरुदीरितः ॥

इति त्रिविधदेवपूजाः ।

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वे समाधाय मनोऽधुना ।

संक्रान्तिर्नक्षिणीवन्धोः सम्यगथ विविच्यते ॥

अग्निपुराणे,—

अथने दे विषुवे दे चतस्रः षड्ग्रहीतयः ।

चतस्रो विष्णुपद्यस्य संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः ॥

मृगकर्कटसंक्रान्ती दे तद्वद्विष्णुपद्ये ।

विषुवती तुलामेषे आसां मध्ये तथापराः ॥

वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी तथा ।

धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षड्ग्रहीतयः ॥

अतीतानागते पुण्ये दे तद्वद्विष्णुपद्ये ।

त्रिंशत् कर्कटके नाद्यो मकरे विंशतिः सूताः ॥

वर्त्तमाने तुलामेषे नाद्यस्त्रभयतो दश ।

षडशीत्यामतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः ॥

पुण्याख्या विष्णुपद्याश्च प्राक् पश्चादपि षोडश ।

या याः सन्निहिता नाद्यस्तास्ताः पुण्यतमाः सूताः ॥

मृगो मकरसंक्रान्तिरुत्तरायणं कर्कटसंक्रान्तिर्दक्षिणायणमित्यर्थः

आसामयनविषुवसंक्रान्तीनामपराः षडशीतिविष्णुपद्यः ।

स्वस्थे नरे सुखासीने यावत् स्पन्दति लोचनम् ।

तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्तितः ॥

तत्पराच्छतशो भागस्तुटिरित्यभिधीयते ।

षुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमे ॥

इति देवीपुराणोक्तसंक्रान्तिकालस्य कर्मायोग्यत्वात् तत्सन्नि-
हितकालानां पुण्यकालत्वमाह अतीतानागते इति उत्तरायण-
मतीतं सत्पुण्यं, दक्षिणायणमनागतं भविष्यदिति कृत्वा पुण्यमि-
त्यर्थः । कर्कटे दक्षिणायणेऽनागते भविष्यति संक्रान्तेः प्राक्-
कालीनास्त्रिंशन्नाद्यो दण्डाः पुण्याः खानदानादिकर्माणि । तथा
मकरे^१ उत्तरायणे अतीते संक्रान्तेः परकालीना विंशतिनाद्यः^२
पुण्या इत्यर्थः ।

तथा च देवीपुराणम्,—

यावद्विंशकला भुक्तास्तपुष्यश्चोत्तरायणे ।

१ ग, अथ मकरे ।

२ ग, परकालीनविंशतिनाद्याः ।

निरंशे भास्करे दृष्टे दिगन्तं दक्षिणायणे ॥

संक्रान्तिक्षणे भास्करोऽंशशून्यो भवति तस्मिन् भास्करो ज्ञाते
सति संक्रान्तेः परं यावद्विंशतिकक्षा भुक्ता भवन्ति तावत्काक्षसु-
त्तरायणे पुष्यमित्यर्थः । दक्षिणायणे तु दिगन्तं दिवावसाने
प्रमाणं अक्षोराचारुं चिंशदण्डाः पुष्यमित्यर्थः ते च संक्रान्तेः
प्राक्तना एव । भविष्यत्ययने पुष्यमिति वक्ष्यमाणैतदीयापरवच-
नात् । वर्त्तमाने तुलामेषे इति उभयतः प्राक् पश्चादपि दश
नाशो मिश्रित्वा विंशतिरित्यर्थः ।

तथा दृष्ट्वा रदीयेऽपि,—

तत्र च कर्कटे ज्ञेयो दक्षिणायणसंक्रमः ।

पूर्वतो घटिकास्त्रिंशत् पुष्यकाक्षं विदुर्बुधाः ॥

तुलायां चैव मेषे च पूर्वतः परतः स्थिताः ।

ज्ञेया दशैव घटिका दक्षिणायणकारिकाः ॥

यच्च,—

षड्ग्रहीतिसुखेऽतीते वृत्ते च विषुवदये ।

भविष्यत्ययने पुष्यमतीते चोत्तरायणे ॥

इति देवीपुराणवचनं तत्र वृत्ते चेति चकारोऽवृत्ते चेति
समुच्चयार्थः वर्त्तमाने वाक्त्र आर्षः नारदीयाम्निपुराणवचनाभ्यां
सद्वैकवाक्यत्वात् देवीपुराणे अथनपदं गोवर्षीवर्द्धन्यायादक्षि-
णायणपरम् । देवीपुराणे विषुवे षड्ग्रहीत्याह काक्षसंख्या मोक्षा
वाचाया अग्निनारदीयपुराणवचनाभ्यामवगम्यया । पुष्याख्या इति
विष्णुपद्यास्तु प्रागपि पश्चादपि षोडश नाश इत्यर्थः । एतदचनैक-

वाक्यत्वात् षोडशीतिविषयमेव कश्चिदतीतानां कश्चिदनागतानां
तत्तत्संख्याविशेषविधिविरोधाच्च ज्ञातातपजावाक्यवचनमपि विष्णु-
पदीविषयमेव ।

यथा ज्ञातातपः,—

अर्थाक् षोडश विज्ञेया नाद्यः पञ्चाश षोडश ।

काशः पुण्योऽसंक्रान्तेर्विदग्निः परिकीर्तितः ॥

जावाक्यः,—

संक्रान्तेः पूर्वकाशस्तु षोडशोभयतः कक्षा ।

या याः सन्निहिता नाद्य इति सर्वसंक्रान्तिविषयम् ।

यत्तु,—

अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्यताः ।

इति देवीपुराणवचनं, तस्यायमर्थः,—

संक्रान्तेरतीतानागतो भोगो भोगहेतुः पुण्यजनककाशः स्यात्
स च पञ्चदश नाद्यः स्यतास्तदपि विष्णुपदीविषयमेव षोडशदृष्टात्
पञ्चदशदृष्टानां प्रागख्यप्रदर्शनपरम् ।

यथापरं देवीपुराणवचनम् ।

मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्गी घोरा चैव महोदरी ।

राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ॥

मन्दा भ्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी मतरः ।

शिमे ध्वाङ्गी विजानीयादुये घोरा प्रकीर्तिता ॥

चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरे चरे तु राक्षसी ।

मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितर्चे तु संक्रमे ॥

चिचतुःपञ्चसप्ताष्टनवदादश एव च ।

क्रमेण घटिका द्योतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥

तदयनादिद्वादशसंक्रान्तिषु ध्रुवादिनक्षत्रविशेषसञ्चारान्मन्दा-
दिनामतया सप्तधा भिन्नासु पूर्वोक्तकालमध्ये सञ्चारसमिचितानां
यथासंख्यं चिचतुःपञ्चादिनाडिकानामतिप्राग्वह्यप्रदर्शनपरं अतएव
तत्पुण्यं पारमार्थिकमित्युक्तम् ।

ध्रुवादिनक्षत्राण्युक्तानि ज्योतिषे,—

उत्तराष्वयरोहिण्यो ध्रुववर्गः प्रकीर्तितः ।

पूर्वाणि चैषि भरणी मघा चोद्यगणः स्मृतः ॥

अवर्णादिचयं स्वाती चरवर्गः पुनर्वसुः ।

पुष्याश्विनी तथा हस्ता चिप्रनामा गणः स्मृतः ॥

चित्रातुराधारेवत्यो मृगशीर्षं मृदुगणः ।

अश्लेषाद्रा तथा ज्येष्ठा मूला क्रूरगणः स्मृतः ॥

कृत्तिका च विशाखा च मिश्रसंज्ञाबुभौ स्मृतौ ।

एतत् सर्वं दिवासंक्रान्तिविषयं रात्रिसंक्रान्तीनां वक्ष्यमाणवि-
शेषवचनाप्रातले प्राशुक्तानां सामान्यवचनानां पदाहवनीयन्यायेन
तदितरपरत्वादिति ।

रात्रौ द्वादशसंक्रान्तिषु व्यवस्थामाह ।

देवीपुराणम्,—

अर्द्धरात्रेणसम्पूर्णे दिवा पुण्यमनागतम् ।

सम्पूर्णेचार्द्धरात्रे च उदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥

मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्ष्वरीदक्षे ।

सम्पूर्णे त्वभयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनि ॥

अर्द्धरात्रादध्याह्न्याक् द्वादशस्त्रेव संक्रमेषु अर्थात्तद्विवर्तीयं दिवा पुण्यं अर्द्धरात्रे संपूर्णेऽतीते सति संक्रमे अनागतं भाविदिवा पुण्यमित्यर्थः । अर्द्धरात्रेऽन्यूनातिरिक्ते^१ संक्रमे उदये सति तदारभ्य भावि दिवा पुण्यं अस्तमयेऽस्तमयपर्यन्तं अतीतदिवा च पुण्यमित्यर्थः । वाशब्दः समुच्चये । अत्र दिवामात्रं पुण्यमुक्तं तत् किं सर्व्वमुत कियदेति सन्देहे आह मानार्द्धमिति । दक्षमर्द्धं, रात्रेः प्रथमार्द्धं संक्रान्तौ भास्करे अर्थात् दिवा मानार्द्धं सन्निहितत्वाच्छेष- दिवार्द्धं पुण्यमित्यर्थः । अर्द्धरात्रादतिरेके संक्रान्तौ परेऽहनि प्रथ- मदिनार्द्धं पुण्यं सान्निध्यात् । अतएव या याः सन्निहिता नाश इत्युक्तम् । सम्पूर्णे त्वभयोरिति । सम्पूर्णार्द्धरात्रे संक्रान्तौ उभयोः पूर्वापर^२[दिनयोरर्द्धं पूर्वं]दिनस्योत्तरार्द्धं परदिनस्य पूर्वार्द्धं च पुण्यमित्यर्थः ।

अत्रैव विशेषमाह देवीपुराणे,—

आदौ पुण्यं विजानीयाद्यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत् ।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विशेषं चापरेऽहनि ॥ इति ।

सम्पूर्णार्द्धरात्रे संक्रमणे पूर्वदिवसौयतिथिर्यदि संक्रमणकाले स्यात्तदा पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धमेव पुण्यं न तु परदिनस्य पूर्वार्द्धं एवञ्च यदुभयोः पुण्यत्वमुक्तं तद्विभक्तिरिति चे बोद्धव्यम् । एवञ्च अन्यतिथ्य- नुरोधेनार्द्धरात्रात् परतः संक्रान्तावपि पूर्वदिनपरार्द्धदिनस्य

१ ख, ग, अन्यूनातिरिक्ते ।

२ ग, [] चिह्नितांशो नास्ति ।

पुण्यत्वमस्मिन्त्याग्रहां निवारयति चर्द्धरात्र इति रात्रिः परार्द्धसंक्रमणे
सर्वदैव परदिनपूर्वार्द्धमेव पुण्यमित्यर्थः ।

यत्तु समयप्रकाशे त्रिचतुःपञ्चसप्ताष्टेत्यादिवचनं मन्दादिसंक्रा-
न्तिगोचरतया सन्ध्यासंक्रान्तिविषयं दिवारात्रिसंक्रान्त्योर्धैयाद्यं
व्यवस्थापितत्वादित्युक्तम् । तद्युक्तं रात्रिसंक्रान्तौ विशेषवचनदर्शनात्
सामान्यानां यावद्विश्रकला भुक्ता इत्यादिवचनानां तदितरपरत्वाव-
गमात् सन्ध्यासंक्रान्तिष्वपि प्रवृत्तेर्विपरीतोत्तरे नियामकविरहाच्च ।
नन्वेवं रात्रिसंक्रमणेऽपि दिनस्यैव पुण्यत्वमुक्तं तत्कथम्—

रात्रदर्शनसंक्रान्तिविवादात्ययवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्युर्निश्चि काव्यग्रतेषु च ॥

इति देवस्यवचनं सङ्गच्छते । सत्यं, प्रातर्दक्षिणायनादिषु सञ्चारे
तत्पूर्वकाक्षस्य दिवाशेषे च षड्भौत्युत्तरायणादिषु सञ्चारे पर-
काक्षस्य पुण्यत्वाद्वाचौ स्नानदानादिविधायकत्वमस्येति । निश्चीति
सायान्नादिनिषिद्धकाक्षोपसङ्गं, अतएव विवाहोपरागादिनिमि-
त्तकामाद्वादिकं सायान्नादौ निर्विवादम् ।

देवीपुराणे—

मन्दा विप्रजने शस्ता मन्दाकिन्यस्तु राजनि ।

ध्वाङ्गी वैशेषु विज्ञेया चोरा शूद्रे शुभप्रदा ॥

महोदरी तु चोराणां शौण्डिकानां जयावहा ।

चण्डालपुत्रादीनां राक्षसी क्रूरकर्षणाम् ॥

सर्वेषां कादकाराणां मिश्रिता भूतिवर्द्धनी ।

शुभाः पीयन्ति पूर्वाह्ने मध्याह्ने च दिनोत्तमाः ॥

अपराधे तथा वैशाः शूद्राद्यास्तमये रवौ ।
 पिशाचास्तु प्रदोषे तु चर्द्धरात्रे तु राक्षसाः ॥
 चर्द्धरात्रे व्यतीते तु पौष्यन्ते गटनर्त्तकाः ।
 उपःकाशे तु संप्राप्ते हन्ति गोक्षामिनो जनाम् ।
 हन्ति प्रव्रजितान् सर्वान् सन्ध्याकाशे न संग्रहः ॥
 पौष्यन्ति पौष्यन्ते आर्षः ।

राजमार्त्तखे,—

सुप्तः संक्रमते भानुर्ग्रादिकरणचये ।
 आदिदये चोपविष्ट ऊर्द्धस्यैव ततो दये ॥
 दुर्भिक्षं रोगसम्पत्तिमूर्द्धः सन् संक्रमन् रविः ।
 सुप्तः करोति कल्याणमुपविष्टः समं फलम् ॥
 आदिदये व्यवसायवयोः ।

तथा,—

कुजार्कशनिवारेषु महासंक्रमणं यदा ।
 तदा भवेत् प्रजानाशो दुर्भिक्षादिभयं भवेत् ॥
 तुलासंक्रमणे रात्रौ मेषसंक्रमणे दिवा ।
 उभयोः शय्यदृष्टिः स्यादिपरीतं विपर्यये ॥

यत्तु,—

सूर्योदये विषुवतो जगतां विपत्तिः
 मध्यन्दिने विकसता बज्रशय्याहानिः ।
 अस्तप्लुते दिनकरे बज्रशय्यदृष्टिः—
 रैश्वर्यभोगविजया मिथि चार्द्धरात्रे ॥

इति वचनम् । तदेतद्वचनैकवाक्यतया जलविषुवपरम् ।

ज्योतिषे,—

गाढीनक्षत्रदिवसे रविभौमग्रनैश्वराः ।

संक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य क्लेशोऽभिजायते ॥

गोमूत्रसर्षपैः स्नानं सर्व्वौषधिजलेन च ।

ग्रहं सम्पूज्य तं दद्यात् विप्राय कनकोत्तमम् ॥

ग्रहणविवेचने गाढीनक्षत्राणि प्रागुक्तानि । यस्य ग्रहस्य सञ्चारस्तं सम्पूज्य इत्यर्थः ।

सर्व्वौषधिरक्तस्तत्रैव ।

मुरा मांसौ वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीदयम् ।

ग्रठौ चम्पकमुस्तश्च सर्व्वौषधिगणः स्मृतः ॥

शैलेयं शैलजमिति ख्यातम् । रजनीदयं हरिद्रा दारुहरिद्रा च ।

तथा,— यस्य जन्मर्चमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत् ।

तन्मासाभ्यन्तरे तस्य रोगक्लेशधनक्षयाः ॥

तगरसरोरुद्वपचै रजनीसिद्धार्थलोभसंयुक्तैः ।

स्नानं जगन्मृत्युचे रविसंक्रान्तौ नृणां शुभदम् ॥

सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः ।

अथ संक्रान्तिकृत्यानि ।

देवीपुराणे,—

संक्रान्त्यां यानि दत्तानि इव्यकव्यानि मानवैः ।

तानि तस्य ददात्यर्कः सप्तजन्म पुनः पुनः ॥

विष्णुः,— आदित्यसंक्रमणं विषुवदयं विशेषेणायनदयं जन्मर्चमभ्युदयमेति ।

एतांस्तु आद्रुकाणाम् वै काम्यानाह प्रजापतिः ।

आद्रुमेतेषु यदुक्तं तदानन्त्याय कल्प्यते ॥

आदित्यसंक्रमणमिति गोवक्षौवर्हन्त्यायात् विषुवाथनेतरपरं
विषुवांथनयोस्तु फलातिशयः ।

संक्रान्तिआद्रुश्च पिण्डरहितं कार्यम् ।

अयनदितये आद्रुं विषुवदितये तथा ।

संक्रान्तिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वापनादृते ॥

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य च ।

आद्रुं कार्यञ्च शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

त्रयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रचयेऽहनि ।

आद्रुं कार्यं पायसेन दर्शनायनवच्च तत् ॥

इति ब्राह्मपुराणवचनात् । संक्रान्तिविधिना पिण्डदानेतर
विधिना युगाद्यास्तपि आद्रुमित्यर्थः । न चैषां वचनानामना-
करत्वाशङ्का ब्राह्मपुराणाग्निपुराणयोर्दृष्टत्वात् संवत्सरप्रदीपाद्यनेक-
संग्रहेषु लिखितत्वाच्च ।

मान्यास्तु,—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छाद्रुमेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥

इति मातृपुराणवचनात् पिण्डदानविधिनिषेधयोर्विकल्पः ।

दाने तु फलातिशय इत्याहुः । तदयुक्तम् ।

तथैव मातृपुराणे,—

ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु वेभिरे ।

इति परिभाषितत्वात्त्रिपिण्डमाचरेदित्यस्य तदीयवचनस्य
 चयः पिण्डाः पितरोऽपेति व्युत्पत्त्या त्रिपिण्डं त्रेपुरुषिकमाहु-
 मिति व्याख्यानात् । अतएवैकोद्दिष्टं मृताहनीति मृताद्यै एक-
 पुरुषिकोपहारः कृतः ।

राजमार्त्तण्डे,—

रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यस्तु मानवः ।
 सप्तजन्मन्यसौ रोगी निर्धनश्चाभिजायते ॥
 एतेन संक्रान्तिस्नानं नित्यमुक्तम् ।

वराहपुराणे,—

मृते जन्मनि संक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 अस्युष्मत्सर्गने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

भविष्ये,—

संक्रान्त्यां पञ्चयोरग्रे ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 गङ्गास्नातो नरः कामाद्ब्रह्मणः सदमं व्रजेत् ॥
 अयने विषुवे चैव यः स्नायाज्जाह्नवीजले ।
 गङ्गास्नानस्य वर्षार्द्धकृतस्य फलमाप्नुयात् ॥
 संक्रान्तौ गङ्गास्नानं काम्यं नित्यन्वनुषङ्गेन गतार्थम् ॥

संक्रान्तौ दानमाह राजमार्त्तण्डे,—

अयने कोटिगुणितं सप्तं विष्णुपदीफलम् ।
 षड्ग्रीतिसहस्राणि षड्ग्रीत्यासुदाहृतम् ॥
 श्रतमिन्दुचये दानं सहस्रान्तु दिनचये ।
 विषुवे श्रतसाहस्रमाकामावैव्यनन्तकम् ॥

चा—चापादौ, का—कार्त्तिकौ, मा—माघौ, वै—वैशाखौ,
आसु पौर्णमासीषु दानमनन्तकं कल्पान्तस्यापि फलकमित्यर्थः ।

देवीपुराणे,—

एकधापि कृतं कर्म कोटिकोटिगुणं भवेत् ।

धर्मादिवर्द्धते स्थायूराख्यपुत्रसुखानि च ॥

अधर्माद्याधिगोकादि विषुवायनसन्निधौ ।

विषुवेषु च यज्जप्तं दत्तं भवति चाक्षयम् ॥

तथा,— तुलामेषप्रवेशे तु त्यागे च मिथुनस्य च ।

रवेर्महाफलं ज्ञेयं तेभ्योऽपि स्थावराफलम् ॥

यदा प्रविशते भातुर्मकरं दिवसस्तमाः ।

भवित्ये,—

उपोष्यैव च संक्रान्त्यां प्रातर्योऽभ्यर्चयेद्भूरिम् ।

स्तात्वा पक्षोपचारेण च कामानखिलान् लभेत् ॥

पूर्वदिनमुपोष्येत्यर्थः ।

तथा,—

कृत्वोपवासं विधिवदिषुवे थोऽर्चयेच्छिवाम् ।

शक्तिमान् वज्रपुत्रश्च स भवेदस्रवाक्षरः ॥

तथा,—

थोऽभिवीचेत विषुवे गत्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ।

रामं कृष्णं सुभद्राञ्च स वैष्णवपुरं व्रजेत् ॥

अथ,— मासपञ्चमिणीमास निमिषांगमास सर्वशः ।

उत्तेज्यमस्तुर्व्यासो न तस्य फलभाग्यवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् सञ्चारपूर्वकाले पूर्वसौरमासो-
त्तमः सञ्चारपरकाले तु परसौरमासोत्तमः कार्यः ॥

तत ॐ अद्यामुके मासि असुकराश्रितोऽसुकराश्रौ रवेरसुक-
संक्रान्त्यामसुकपक्षेऽसुकतिथावस्मिन् भारतवर्षास्थभूपदेशे इत्यादि-
वाक्यं मन्त्रं वाक्यरचनाविचारस्तु दानकौमुद्यां द्रष्टव्यः ग्रन्थ-
गौरवभियाचोपेक्षितः ।

विष्णुपुराणे,—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्याऽथ पूर्णिमा ।

पर्व्याष्टेतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्वस्त्रेतेषु वै पुमान् ।

विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥

अथाधुनिकाः,—

निषेधोऽयं स्नानादिविधिवत् पुण्यकाल एव ततः परं मत्स्या-
दीनामुपभोगो निर्विवाद एवेति लोभाध्यापितकुतर्काः शिष्टाचारं
विशोपयन्ति, तन्मन्दम् यद्यपि विधौ संक्रान्तिपदेन पुण्यकालो
लक्ष्यते तथापि,—

अष्टम्यां पक्षयोरन्ते रविसंक्रान्तिवासरे ।

पक्षोपान्ते स्त्रियं तैलं मांसञ्च परिवर्जयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणे वासरग्रहणात् सञ्चारोपलक्षितदिन एव निषेधः,
तदेकवाक्यतया विष्णुपुराणवचनमपि सञ्चारोपलक्षितदिवसपरम् ।

न च वासरस्योपलक्षितत्वेऽपि पुण्यकाल एव विधिवन्निषेधोऽपि
भविष्यतीति वाच्यम् ।

निमित्तं काशमाश्रित्य दृष्टिर्विधिनिषेधयोः ।

तत्र पूज्ये विधेर्दृष्टिर्निषेधः काशमाश्रित्ये ॥

इति प्रचेतोवचनात्, वासरपदवैयर्थ्यापत्तेश्च ।

एवञ्च,—

निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपातश्च वैधृतिम् ।

केन्द्रश्चापि शुभैः शून्यं पापाहमपि वर्ज्येत् ॥

इत्यादौ व्योतिषे १[रविणा निरंशीकृतमहोरात्रं व्याप्यैव शुभकर्मणां निषेधोऽपि सङ्गच्छते अन्यथा महदैशसं स्यात् । अथवा सञ्चारक्षणस्यातिसूक्ष्मत्वात् तत्र विधिनिषेधानुपपत्त्या संक्रान्तिपदेन विधौ निषेधे च सर्वत्रैव सञ्चारोपलक्षितदिनमेवां-
-च्छते तदा च 'तत्र पूज्ये विधेर्दृष्टिर्निषेधः काशमाश्रित्ये' इति वचनात् पुण्यकाले विधिनिषेधस्त्वहोरात्रव्यापीति अतएव संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु इत्यादिवचनैः पुण्यजनकत्वमेव तत्तदुग्रमसोक्तं अन्यथा पुण्यपदवैयर्थ्यापत्तेः ।

न च रात्रेः परार्द्धे सञ्चारे तद्दिवसस्योपलक्षणात् कथं पर-
दिने विधिनिषेधाविति वाच्यं, तथाविधसञ्चारे तद्दिवसीयविधेः परदिने वचनेनातिदिष्टत्वात् ।]

यथा देवीपुराणे,—

सम्पूर्णे त्वभयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनीति ।

राजमार्गण्डे भोजराजः,—

अर्द्धरात्रादधसेत् स्यात्तस्मिन्नेवाहनि क्रिया ।

ऊर्द्धं संक्रमणे भागोरपरेऽहनि तत्क्रिया ॥

१[निषेधस्तु सञ्चारोपलक्षितदिन एव प्रागुक्तवचनात् अन्यथा परदिनदिवाूर्द्धस्य पुण्यकाशत्वे रात्रौ सञ्चारक्षणे स्त्रीसङ्गमप्रसङ्गः^१ तथाूर्द्धरात्रसञ्चारे पूर्वापरदिवाूर्द्धयोः पुण्यकाशत्वात् तत्र दिन-द्वये मांसादिवर्जनप्रसङ्गः तन्मध्ये च रात्रौ मांसभक्षणादि-प्रसङ्गश्च स्यात् ।]

अथ दधिसंक्रान्तिव्रतम् ।

तद्योत्तरायणसंक्रान्तिमारभ्य वर्षेकं यावत् प्रतिसंक्रान्तौ कार्यम् । तत्रायं विधिः ।

स्नातः शुचिराचान्तः स्वस्ति वाच्यं संकल्पं कुर्यात् । अद्यामुके मासि अमुकराशितोऽमुकराशौ रवेरमुकसंक्रान्त्याममुकपक्षेऽमुक-तिथावारभ्य वर्षेकं यावत् प्रतिसंक्रान्तौ भारतवर्षाख्यभूप्रदेशे अमूकगोचनामाहं हृदयसन्तापनाशधनधान्यसमृद्धिसौख्यविद्वि-कामो दधिसंक्रान्तिव्रतं करिष्ये ।

स्त्रियास्तु हृदयसन्तापानुत्पत्त्यवैधव्यधनधान्यसमृद्धिसौभाग्य-सौख्यविद्विद्विकामेति विशेषः । मोक्षकामस्य तु संसारसन्ताप-प्रशमनकाम इति विशेषः । इति संकल्प्य भूतेशुद्धिप्राणाधाम-मातृकान्यासान् विधाय ॐकारेणाङ्गन्यासं कृत्वा तद्विष्णोरिति अन्वेषेण व्यापकत्रयं विधाय नारायणं ध्यायेत् ।

उद्यत्कोटिदिवाकराभमणिशं शङ्खं गदां पद्मं
चक्रं विभ्रतमिन्दिरावसुमतीसंगोभिपार्श्वद्वयम् ।
कोटीराजदशरकुण्डलधरं पीताम्बरं कौस्तुभो-
दीप्तं विश्वधरं स्ववचविलसच्छ्रीवत्सलक्ष्मं भजे ॥

इति ध्यात्वा मनसा सम्पूज्यार्घ्यस्नापनं कृत्वा प्रोक्षणीपात्रं
पाद्यञ्च स्नापयेत् । ततो घटे गणेशं ध्यात्वावाङ्मय प्रोक्षणीजलेन
पाद्यादिभिः सम्पूज्य स्वर्णताम्रादिमयीं सलक्ष्मीकनारायणप्रतिमां
शालग्रामं वा तदिष्णोरिति मन्त्रेणाष्टाक्षरनारायणमन्त्रेण वा
दध्ना स्नपयित्वा घटे वा मण्डले वा संस्थाप्य पुनर्ध्यात्वा तदिष्णो-
रिति मन्त्रेणाष्टाक्षरेण वावाङ्मय मन्त्रद्वयान्यतमेन पाद्यादिभिरुप-
चारैः पूजयेत् । विशेषतो गव्यं दधि दद्यात् । नारी तु प्रणव-
वर्जितेन सप्ताक्षरनारायणमन्त्रेणेति ।

ॐ श्रीकृष्णाय नमः ॐ वासुदेवाय नमः ॐ नारायणाय
नमः ॐ देवकीनन्दनाय नमः ॐ यदुम्नेष्टाय नमः ॐ वार्ष्णेयाय
नमः ॐ असुराक्रान्तभारहारिणे नमः ॐ धर्मसंस्थापकाय नमः ।
इति कृष्णाष्टकेन सम्पूज्य कथां शृणुयात् ।

भविष्ये अगस्त्य उवाच,—

मृणां हृदयसन्नापः कर्मणा केन माधव ।
व्रतेन वा विनश्येत् तन्मे ब्रूहि जनार्दन ॥

श्रीकृष्ण उवाच,—

एतदर्थं कथां दिव्यां शृणु वक्ष्यामि तेऽनघ ।

बीरोदधौ पुरा विप्र श्रेष्ठपर्यङ्गप्राचकः ॥
 अभव तत्र मे लक्ष्मीः पादसंवाहिकाऽभवत् ।
 अथ तस्योदधेस्तूरे गत्वा काचन कन्यका ॥
 रोदिति स्नातिसन्तप्ता विक्षप्य च पुनः पुनः ।
 शोकेन महतात्यर्थं मनस्तापेन दुःखिता ॥
 तस्यास्तथा रुदत्यासु दुःखाकुलितचेतसः ।
 निशम्य करुणं लक्ष्म्या वारि सुस्ताव चक्षुषः ।
 तप्तानां वाष्पविन्दूनां पतितानां ममोपरि ॥
 तेषां स्पर्शादहं निद्रां महर्षे त्यक्तवांसदा ।
 अवोचं च तदा लक्ष्मीं कारुण्यद्रुतचेतसम् ॥
 कस्मात्त्वं रोदिषि शुभे किन्ते शोकस्य कारणम् ।
 एवमुक्ता तु सा लक्ष्मीः प्रत्युवाचातिदुःखिता ॥
 देवास्य जलधेस्तूरे प्रत्यहं कापि कन्यका ।
 रोदित्यन्यन्तदुःखार्तां करुणञ्च विज्ञापिनी ॥
 तस्यास्तथाविधां वाचं निशम्य मम वेगतः ।
 सुस्ताव नेत्रजं वारि कारुण्यान्मघुसूदन ॥
 मनुष्याणां कथं देव हृत्तापो नोपपद्यते ।
 तन्मे ब्रुहि जगन्नाथ श्रोतुं कौतूहलं मम ॥

देव उवाच,—

शृणु प्रिये प्रवक्ष्यामि दधिसंक्रान्तिनामकम् ।
 व्रतमस्ति मनुष्याणां हृत्तापशमनं परम् ।
 शुभे काले तु संप्राप्ते संक्रान्तिर्या शुभा भवेत् ॥

सप्तराथणसंक्रान्तिविशेषेण प्रशस्यते ।

तचारभ्य व्रतं चैतत् कार्यमावत्सराशुभे ॥

मां त्वया संहितं दध्ना स्तपयित्वा प्रयत्नतः ।

गन्धादिभिश्च विधिवदुपचारैः समर्चयेत् ॥

गव्यं दधि शुभं देवि मम हस्ते प्रदापयेत् ।

दधिभोज्यं ब्राह्मणाय प्रदद्यात् प्रीतये मम ॥

मासि मासि च संक्रान्तौ दधिभोज्यञ्च वत्सरम् ।

समाप्ते तु व्रते देवि गन्धपुष्पनिवेदनैः ॥

वस्त्रयज्ञोपवीताद्यैर्विशेषेण समर्चयेत् ।

द्वादश ब्राह्मणान् भक्ष्या भोजयेद्दधिभिः सह ॥

विप्रेभ्यो दक्षिणां दद्यात् प्रतिष्ठार्थं व्रतस्य च ।

एवं कृते व्रते देवि हृत्तापो नोपपद्यते ॥

वैधव्यदुःखप्रममं धनधान्यसमृद्धिदम् ।

दम्पत्योः प्रीतिजननं सर्वसौख्यविवर्द्धनम् ॥

कर्त्तव्यं पुरुषैः स्त्रीभिर्व्रतं मोक्षकरं परम् ।

एवमेव कथितं देवि व्रतानां व्रतमुत्तमम् ॥

कथामेताञ्च ये पुण्यां शृण्वन्ति श्रद्धया नराः ।

सर्वदुःखविनिर्मुक्तास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

इति श्रुत्वा स्तुत्वा प्रणम्य ब्राह्मणाय भोज्यं दद्यात् । अथेत्यादि
दधिसंक्रान्तिव्रतकर्मणि सप्तश्लोकनारायणप्रीतिकामो यथागोच-
नात्वे ब्राह्मणाय भोज्यमिदं सदधि सोपकरणं सम्यग्ददे । तस्य
काश्चनदक्षिणा देया प्रतिमासीयव्रतेऽपि दक्षिणेत्याचारः । ततः

समस्तेति हृदये उदास्य दधिसहितं हविष्यान्नं भुञ्जीत । वत्सरान्तरे
उत्तरायणसंक्रान्त्यां यथाविधि व्रतं कुर्यात् । तत्र बड्दधिभिः
सुपयित्वा षोडशोपचारैर्विशेषतो दधिवस्त्रयज्ञोपवीताद्यैः सप्तश्लोकं
नारायणमर्चयित्वा द्वादशब्राह्मणेभ्यः सदधीनि सवस्त्राणि भोज्यानि
दत्त्वा स्नुत्वा पुनःपुनः प्रणम्य व्रतं समर्पयेत् ।

ॐ अद्येत्यादि तत्तत्फलकामनया कृतैतद्दधिसंक्रान्तिव्रतं श्रीस-
प्तश्लोकनारायणाय समर्पये प्रीयतां भगवान् विष्णुः ।

ॐ अद्येत्यादिकृतैतद्दधिसंक्रान्तिव्रतकर्त्तव्यः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणा-
मिदं काश्चनं यथागोचरानामभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे । ततः सम-
स्तेति १ हृदये देवमुदास्याद्विद्रं कृत्वा शान्तिं कुर्यात् ॥

इदानीं मासकृत्ये निरूपयितव्ये मासज्ञानाधीनत्वात्तत्क-
त्यानां प्रथमं सामान्यतो मासपदार्थं निरूप्य १ चैत्रादिमासविशेषो-
ऽपि निरूप्यते ।

अत्र केचित्,—

शरीतेन चान्द्रमासि मासशब्दस्य सङ्केतितत्वात्तत्रैव मास-
शब्दो मुख्योऽन्यत्र भाक्तः ॥

यथा शरीतः,—

इन्द्राग्नी यत्र ह्वयेते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पित्रसोमकौ ॥

१ ख पुस्तके, स्वहृदये ।

२ म पुस्तके, चैत्रादिपदवाच्यमासविशेषः ।

तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कदाचन ।

आद्यो मलिनबुधो ज्येष्ठो द्वितीयः प्रथमतः क्षुत्तः ॥

शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्निषागः कृष्णप्रतिपदि अग्नीषोमयागः
एतौ दर्शपौर्णमासान्तर्गतौ पिण्डपितृयज्ञाद्भूतः पितृविशिष्ट-
सोमदैवतोऽग्नीकरणहोमो दर्शे विहितः, मासादिः समाप्तावित्य-
नेन शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तखान्द्रो मास इत्युक्तं तं मासमतिक्रम्य
रविर्यदि गच्छेत् तच्च यदि सञ्चारं न करोति तदा स मासो
मलिनबुध इत्याहुः ॥

तन्मन्दं मलमात्रोपयुक्तखान्द्रमासस्यैव द्दारीतेन सङ्केतितत्वात्,
तमतिक्रम्येत्यादिना तथैवोपसंहारात्, किन्तु बहूनां सुनीनां सौर-
सावनखान्द्रमासकेषु तुल्यसङ्केतदर्शनाच्चतुर्व्वेव नानार्थो मासशब्दो
मुख्यः ।

न च नानार्थकल्पनागौरवाच्चान्द्रे मुख्योऽन्यत्र भाक्त इति
वाच्यम् । विनिगमनाविरहात् सर्व्वत्र सुनीनां तुल्यसङ्केतदर्शनाच्च,
अन्यथा नानार्थोच्छेदापत्तेः ।

यथा ब्रह्मसिद्धान्ते,—

खान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत् कालं १ मासः स भास्करः ॥

शुक्लादिः शुक्लप्रतिपदादिरित्यर्थः पञ्चावयववाचिनादत्र शुक्ल-
शब्दस्य ।

यथा वराहसंहितायाम,—

दर्शादर्शस्यान्द्रस्त्रिंशद्विषसु सावनी मासः ।

रविसंक्रान्तिषु चिह्नः सौरसु निगद्यते तज्ज्यैः ॥

दर्शादित्यवधौ पञ्चमी न त्वभिविधौ तदा हि मासानां दर्शा-
दित्ये दर्शान्तवर्णादित्ये वा वत्सरे वर्षा मासानां लोपापत्तिः स्यात् ।

न चैक एव दर्शः पूर्वमाससमापकः परमासारम्भकश्चेति
वाच्यं एकस्य द्वयोरवयवत्वविरोधात् मासानां परस्परपरीक्षारे-
णावस्थानप्रसिद्धिवाधाच्च दर्शं मृतस्य सांवत्सरिकश्राद्धानध्यवसा-
याच्च । अतएव विष्णुधर्मवचने सन्निकर्षादथारभ्येत्यत्र सन्निकर्षोत्तर-
कावस्यवचना ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे,—

चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते ।

सन्निकर्षादथारभ्य सन्निकर्षमथापरम् ॥

चन्द्रार्कयोर्वधैर्मासस्यान्द्र इत्यभिधीयते ।

सावने च तथा मासि चिंशत् सूर्योदयाः स्मृताः ॥

आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्तितः ।

सर्व्वर्षपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यते ॥

राजमार्तण्डे,—

मासो रवेः स्यात् प्रतिराशिभोगात्

शुक्लादिदर्शान्तमितोऽथ चान्द्रः ।

चिंशद्भिर्नैरप्यथ सावनाख्यो

भार्गा भवेद्भः परिवर्त्तनेन ॥

रत्नमासायाम्,—

दर्शावधिं चान्द्रसुग्रन्ति मासं .

सौरं तथा भास्करराशिभोगात् ।

चिंशद्दिनं सावनसंज्ञमाञ्ज-

र्नाचचमिन्दोर्भगणभ्रमाच्च ॥

सूर्यसिद्धान्ते,—

नाडीषष्ट्या तु नाचचमहोरात्रं प्रचक्षते ।

तच्चिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥

ऐन्दवस्थितिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ।

तथा चिंशता अर्कोदयैः सावन इत्यर्थः । षष्टिदण्डमात्रेणैव नाचचं दिनं अर्कोदयस्तु राशिविशेषावस्थानवशेन यावन्ति पलानि दिनभोगः स्यात् तदधिकषष्टिदण्डैर्भवति ।

तच्च तत्रैव ।

यहोदयप्राणहता खखाष्टैकोद्धृता १८०० गतिः ।

चक्रासवो २१६०० लब्धयुता आहोरात्रासवः क्रमात् ॥

इत्यनेनाहोरात्रमानं वक्ष्यते ततश्च सावनसंवत्सरेणैकदिनाधिकवत्सरो नाचचो भवतीत्येतयोर्भेदः । अयञ्च नाचचो मासो गणनोपयुक्त एव व्यवहारोपयुक्तस्तु विष्णुधर्मोत्तराद्युक्तस्य च भगणभ्रमणात्मक एव स च प्रागेवोक्त इति । ऐन्दवस्थितिभिस्तद्वदिति तद्वत् चिंशता तिथिभिश्चान्द्रो मास इत्यर्थः ।

अथ यद्यपि सामान्येन चिंशता तिथिभिरित्युक्तं तथापि शरीतब्रह्मसिद्धान्तवराहसंहिताविष्णुधर्मराजमार्तण्डादीनां पूर्व्या-

पञ्चदशवचनैकवाक्यतया शुक्लप्रतिपदादिभिस्त्रिंशता तिथिभिरिति बोद्धव्यम् ।

अतएव तत्रैव सूर्यसिद्धान्ते चयोदशाध्याये,—

त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् ।

इति पित्र्याहोपसंहारात् तस्य च शुक्लकृष्णपचनियतत्वादेत-
देव विवृतम् ।

यथा मनुः,—

पित्ये राव्यहनी मासः प्रविभागस्तु पचयोः ।

कर्षणेष्टास्त्रहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्व्वरी ॥ इति ।

यस्तु,—

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा चिभिः ।

न्यूनाः संवत्सरस्यैव स्यातां षाण्मासिके तथा ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचने ।

सुख्यं आहुं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति ।

इति मरीचिवचने ।

मृताहे प्रतिमासं कुर्यात् । इति विष्णुवचने च ।

मासपदं, तस्मिंश्चान्तिथिप्रचयमात्रे साक्षणिकम् । अतएव धौर्ण्य-
मास्यन्तेऽपि सुतरानेव साक्षणिको मासशब्द इति ध्येयम् ॥

एवञ्च मासशब्दस्य नानार्थत्वे सति ।

रविणा सङ्गितो मासश्चान्द्रः स्यातो मखिषुचः । इति ।

आन्द्रिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः । इति ।

मेघनरविशङ्काग्निः शशिमासे भवति यत्र तत्रैवमित्यादौ

चान्द्रो मास इत्यादि सोपाधिप्रयोगः सङ्गच्छते । अन्यथा तदनर्थकं स्यादिति ।

एतेन सौरादिषु चिषु कृढं मासपदं चान्द्रे तु मासचन्द्र-
स्तस्यायमिति व्युत्पत्त्या चिन्नातिप्रचये यौगिकमिति ये वदन्ति
तेऽपि निरस्ताः शरीताद्यनेकमुनिभिः सौरादिवचान्द्रेऽपि सङ्के-
ताभिधानात् अन्यथा तस्य वैफल्यप्रसङ्गात् अनेकमुनिवचनेषु
चान्द्रो मास इत्यत्र चान्द्रपदस्य पुनरुक्तवैफल्यश्च, मासपदादेव
तथा प्रतीतेः ।

एवञ्च मासस्य चतुर्विधत्वे सति द्वादशमासाः संवत्सरः
इति श्रुतेः ।

सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।

सावने च तदा माने दिनषट्कं प्रवर्द्धते ॥

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशियेन तु ।

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनाच्च सौरादिभिस्तुर्विधैर्द्वादशभिर्मासै-
स्तुर्विधः संवत्सर इति ।

न चाधिमासपाते चयोदशभिश्चान्द्रमासैः संवत्सर इति
वाच्यम् ।

यस्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

पूर्वमर्द्धं परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रशस्यते ॥

इति वचनेन मासद्वयस्यैकमासत्वाभिधानात् । अथवा धर्मो-
कार्थोपयुक्तैरेव द्वादशभिर्मासैश्चान्द्रसंवत्सरव्यवहारो न लघ्विनेनेति ।

यत्तु,—

मेषादयो दादशैते मासाः संवत्सरः स्युतः ।

इति सूर्यसिद्धान्तवचनं तत् सौरसंवत्सरस्य मेषादित्वप्रदर्शन-
परम् ॥

इदानीं चैषादिपदवाच्यं निरूप्यते ।

अथ केचित् सौरे चान्द्रे च मास्युभयचैव प्रयोगभूयस्त्वदर्शनादु-
भयचैव चैषादिपदशक्तिरित्याहुः तन्न एकत्र लक्षणया सम्भवति
प्रयोगनिर्वाहे नानार्थताकल्पनमन्याय्यं शुक्लादिशब्दवत् गौरवात् ।
तथा चोक्तं कल्पनातो लक्षणैव श्रेयसीति, अगत्यैव हि नानार्थ-
ताङ्गीक्रियते यथाक्षादिषु मुख्यसम्बन्धाभावेन लक्षणानुपपत्त्या
विनिगमनाविरहेण च स्वीक्यतेति । न चात्रापि विनिगमनाविरह
इति वाच्यम् । चान्द्रमास्येव चैषादिपदानां संकेतदर्शनात् ।

यथा ब्रह्मगुप्तः,—

मेषगरविसंक्रान्तिः शशिमासे भवति यत्र तच्चैवम् ।

एवं वैशाखाद्या वृषादिसंक्रान्तियोगेन ॥

तथा च श्रुतिः,—

सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्बध्यते इति ।

अथ चामावास्यान्तकाले सूर्याचन्द्रमसोः सहावस्थाननियमेन
वृषार्क एवामावास्यायां रोहिणीयोगसम्भवात् मेषार्क चासम्भवात्
श्रुत्यापि ब्रह्मगुप्तलक्षणं सहस्रितम् ।

हारौतेनापि,—

इन्द्राग्नौ यच ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥

इत्यनेन सूर्यगतेर्मन्दत्वशीघ्रत्वाभ्यां तद्राग्नौ कदाचित्तिथि-
दयलाभात् आद्रुसंशये कदाचिच्च तत्तिथ्यलाभे आद्रुसोपपसङ्गात्
सौरमासचिह्नं विहाय इन्द्राग्नौ यच ह्येते इत्यनेनोक्तचान्द्रमास-
स्यैव पौषमाघादिसंज्ञां विधाय इतरव्यावर्त्तनेन तेन माघादि-
मासचिह्नेन निर्विवादं सांवत्सरआद्रुं इति वदता चान्द्रमास्येव
माघादिपदानां शक्तिरुक्ता ।

एवञ्च,—

माघादिषट्कमासेषु शार्ङ्गिणः शयनावधि ।

चूडाकर्म्म प्रशंसन्ति मुनयो व्रतकर्म्म च ॥

द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुसौरयमं त्रिभिः ।

इत्यादौ सौरमासे माघादिपदं मकरस्वरव्यारब्धसादृश्याद्भौषं
अग्निर्मानवक इतिवदिति ।

एतेन ब्रह्मपुराणादौ वज्रप्रयोगदर्शनात् पौर्णमास्यन्तमासे
माघादिपदशक्तिदर्शान्ते लक्षणाऽस्त्वित्यपि निरस्तं पूर्वोपन्यस्तश्रुति
हारौतब्रह्मगुप्तादौ दर्शान्त एव सङ्केतितत्वात् अनुवादकशास्त्रतः
सङ्केतशास्त्रस्य वक्ष्यत्वान्न पौर्णमास्यन्तचैवादेशेन पौर्णमास्यन्त-
चिंशत्तिथिप्रचयात्मकतया लक्ष्यस्यावश्यं वाच्यत्वेन दर्शान्तचैवसा-
पेक्षत्वाच्च । एवञ्च दर्शान्ते मासि चैवादिप्रयोगे निर्णीते सति केचित्
नक्षत्रेण युक्तः कालः साक्षिन् पौर्णमासीति पाणिनिसंरक्षणात्

चिन्तामचयुक्ता पौर्णमासी चैत्री सास्मिन् मासे इति व्युत्पत्त्या
पुनरुपप्रत्ययेन द्यौगिकं चैत्रादिपदमाहुः, तत्र चक्षोराचभिराच-
दशराचादिष्वपि चैत्रादिपदप्रसङ्गात् ।

मासे योगरूढमिति चेत् नक्षत्रयोगव्यभिचारेऽपि कार्त्तिक-
कादिपदप्रयोगात् ।

तथा व्योतिषे,—

अन्योपान्यौ चिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च चिभो मतः ।

शेषा मासा दिभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिष्ववस्थया ॥

पौर्णमास्यां कृत्तिकादिक्रमेण दिदिनक्षत्रयोगात् अन्योपा-
न्ययोराश्विनभाद्रयोः फाल्गुने च नक्षत्रचययोगात् कार्त्तिकादयो
द्वादश मासा भवन्तीत्यर्थः ।

‘पाणिनिना तु प्राथिकयोगमाश्रित्य यथाकथञ्चित् व्युत्पत्ति-
र्दर्शितेति । न च कृत्तिकादिपदेन कृत्तिकारोहिण्योरन्यतर-
सुपलक्ष्यते एवमन्येवपि मासेष्विति वाच्यं अन्योपान्यौ चिभौ
ज्ञेयाविति वचनस्यापि प्राथिकयोगमाश्रित्योक्तत्वादपि व्यभि-
चारदर्शनात् ।

यथा ब्रह्मपुराणे,—

आग्नेयम्, यदा च्छं कार्त्तिक्यां भवति कश्चित् ।

महती सा तिथिः प्रोक्ता खानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा धाम्यम्, भवति च्छं तस्यां तिथौ कश्चित् ।

तिथिः सापि महापुण्या सुनिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा षष्ठं तिथौ तस्यां मराधिपः ।

सा मंशाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्धमा ॥

आग्नेयं कृत्तिका, धाम्यं भरणी, प्राजापत्यं रोहिणीत्यर्थः । अथ पौर्णमास्यां भरणीयोगेऽपि कार्तिकत्वं प्रत्युत भवत्यते आश्विनत्वमेव तस्येति । तुलार्कस्य षोडशदिनमारभ्य षड्विंशतिदिनाभ्यन्तरे या पौर्णमासी तस्याश्च तुलार्कारब्धचान्द्रमासान्तर्गतत्वात् कार्तिकीत्वेनाव्यभिचारितायामवश्यमेव भरणीयोगः पौर्णमास्यन्तकाले सप्तमराशावर्काक्रान्तांशसमसंख्यांश्च चन्द्रावस्थाननियमात्, एवं च वृश्चिकार्कस्य दशमदिनादूर्ध्वं चतुर्दशदिनपर्यन्तं तुलार्कारब्धचान्द्रमासान्तर्गता या कार्तिकी पौर्णमासी तस्यामेव रोहिणीयोगो नान्यत्र कार्तिक्यामिति । यदा तु वृश्चिकार्कस्य षोडशं दिनमारभ्य षयोविंशतिदिनाभ्यन्तरे वर्त्तमानायां पौर्णमास्यां वृश्चिकारब्धचान्द्रमासान्तर्गतत्वादायहायणीत्वेनाव्यभिचारितायां रोहिणीयोगोऽवश्यमेव कदाचिन्मृगशिरायोगः पौर्णमास्यन्तकाले चन्द्रार्कयोः रन्योऽन्येन सप्तमराशौ समांशावस्थाननियमात् । तदा च नक्षत्रव्यभिचारात् मार्गशीर्षस्यापि कार्तिकत्वं प्रसज्येत एवमन्येष्वपि मासेषु नक्षत्रव्यभिचारः सुधीभिरुक्त इति ।

अन्ये तु मीनस्वरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तस्याङ्गो मासस्यैव इत्यादिसंख्यं वदन्ति । तदपि न चारु चयमासाध्याप्तेः ।

यथा ज्योतिषे,—

असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटं स्यात्

द्विसंक्रान्तमासः चयाख्यः कदाचित् ।

चयः कार्तिकादित्रये मान्यदा स्यात्

तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयञ्च ॥

तथा ज्योतिषे,—

यद्वर्षमध्येऽधिकमासयुग्मम्

यत्कार्तिकादित्रितये चयाख्यम् ।

मासत्रयं त्याज्यमिदं प्रयत्ना

दिवाद्वयज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥

चयमासस्य द्विसंक्रान्तत्वे मध्ये मासैकलोपप्रसङ्गः स्यात् ।

यथा शुक्लप्रतिपदि धनुःसञ्चारः अमावस्यायाञ्च मकरसञ्चारः
तस्य च मासस्य वृश्चिकस्थरविप्रारम्भत्वेन ^१[मार्गश्रौर्षत्वात् तत्परस्य च
मासस्य मकरस्थरविप्रारम्भत्वेन सुतरां] माघत्वात् धनुःस्थरविप्रार-
म्भमासाभावात् पौषलोपः स्यात् । अस्त्वेवमिति चेत् तद्वर्षे
तन्मासविहिततिथिकृत्यसांवत्सरिकश्राद्धादीनां लोपापत्तिः स्यात्
ततश्च प्रतिसवत्सरं कुर्यादिति विधिबाधः प्रसज्येत । ^२एतेन मेष-
स्थरविसमाप्यश्चान्तो मासश्चैव इत्याद्यपि निरस्तं मन्वन्मासस्य पूर्व-
मासत्वप्रसङ्गः स्यादिति । अन्ये तु ब्रह्मगुप्तलक्षणमेव साधु मन्यन्ते ।
यदाह ब्रह्मगुप्तः,—

मेषगरविसंक्रान्तिः शशिमासे भवति यत्र तच्चैवम् । एवं
वैशाखाद्या वृषादिसंक्रान्तियोगेन । तच्चैवमिति, चैव एव चैवं

१ ख पुस्तके, [] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ ग, एतेन च ।

स्वार्थेऽन् देवतादिशब्दवत् कश्चित् स्वार्थिकमात्रतया लिङ्गमतिवर्तते
एतच्च लक्षणं चयमासेऽपि सङ्गतम्, उभयार्कसंख्यारेणैकस्यापि
मासस्योभयसंज्ञासमावेशात् । किञ्चचापि मलमासाव्याप्तिर्दोषः ।

रविणा लङ्घितो मासस्यान्द्रः स्यातो मलिमुचः ।

इत्यादिवचनात् रविसंक्रान्तिरहितस्यैव मलमासत्वात् ।

न चानामको मलमास इति वाच्यं न निर्विशेषं सामान्यमिति
न्यायेन चैवादिसंज्ञकातिरिक्तमासाभावात् ।

न च,— वत्सरान्तर्गतः पापो यज्ञानां फलनाशस्तत् ।

नैर्द्युतैर्यातुधानैश्च समाक्रान्तो विनामकः ॥

इति वचनादिति वाच्यं एतस्यामूलत्वात् समूहत्वेऽपि चैवादि-
मासविशेषचिह्नितकार्याभावात् लाक्षणिकं विनामकं विनामक-
पदमिति । विनामकैरिति कालमाधवीये पाठः ।

अमावस्यामतिक्रम्य कुक्षीरं याति भास्करः ।

द्विराषाढः स विशेषो विष्णुः सपिति कर्षटे ॥

इत्यादिराजमार्त्तण्डादिवचने द्विराषाढादिपदप्रयोगाच्च ।

न च द्विराषाढादिप्रयोगो गौण इति वाच्यं युगपद्दृष्टि-
दयविरोधात् दिवाससम्भवाच्च मलमासमरणे तन्मासस्यानामकत्वेन
सांवत्सरिकश्राद्धे सपिण्डीकरणे चानध्यवसायाच्च चैवादिविशेष-
चिह्नाभावादिति, मृताह्ने सपिण्डीकरणविधानाच्च तत्तन्मासविशेषा-
द्वितित्तिविशेषस्य मृताह्न्यशब्दवाच्यत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गादिति ।

एकसंज्ञौ यदा मासौ स्यातां संवत्सरे कश्चित् ।

तथाद्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥

इति राजमार्गण्डवचने एकसंज्ञत्वकथनाच्च तथाचे पितृकार्या-
णीति पितृकार्यपदं सपिण्डीकरणपरम् ।

सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः ।

इति हारीतवचनात् ।

तथा,— रविणा सङ्गितो मासस्याङ्गः ख्यातो मलिन्नुचः ।

तच्च यदिदितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥

इति भीमपराक्रमवचने तच्च मलमासे वैशाखादिपुरस्कारेण
विहितं यत्कर्म तदुत्तरे प्रकृतवैशाखादौ मासि कुर्यादित्यभिधा-
नामलिन्नुचस्य वैशाखादिसंज्ञा स्फुटैवोक्त अन्यथा मलमासे कर्म-
विधानाभावात्तदसङ्गतं स्यात् ।

तथा ज्योतिषे,—

पञ्चदशेऽपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात् सिताक्षिते ।

तदा तस्मादविहितमुत्तरे मासि कारयेत् ॥ इति ।

तथा,— आद्यो मलिन्नुचो ज्येष्ठो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ।

इति हारीतवचने आद्यं द्वितीयमित्यपि मासयोरेकनामत्वे
सत्येव सङ्गच्छते इति ।

वस्तुतस्तु,—

सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्बध्यते ।

इति श्रुत्यनुसारात् सचक्षान्तरमुच्यते ।

मेषमतरविसंस्वाररहितसंक्रान्तमासादितरो मीनस्थरविसं-
योगी श्रग्निमासस्यैव इत्यादि । मीनस्थरविसंयोगी श्रग्निमासस्यैव
इत्युक्ते फाल्गुनेऽतिथ्याग्निवारणाच्च मेषमतरविसंस्वाररहितसंक्रा-

नमासादितर इत्युक्तं कास्त्रगुण सु मेषगतरविसञ्चाररहितसंक्रा-
नमासादितरो न भवत्येवेति । इ ससंक्रान्तपदन्तु मसमासाव्याप्ति-
वारणायेति । सर्व्वेध्वेव मसमासेषु सर्व्वमाससञ्चयातिथ्याप्तिवारणाय
मौनस्यरविसंयोगीत्यादिपदम् ।

न च प्रतिपत्प्रथमक्षणे उत्तोरराग्निसंयोगरूपे रविसञ्चारे सति
पूर्व्वमासो मसमास एव उत्तरमासस्य प्रकृतमासत्वात्तन्नामकता-
ऽवश्यं वाच्या तत्र पूर्व्वराग्निरविसंयोगाभावात्तस्य व्याप्तिरिति
वाच्यम् । सूर्य्यमण्डलस्य महत्वादेकदेशेनोत्तरराग्निसंयोगे सत्यपि
परभागेण पूर्व्वराग्निसंयोगसत्वात् व्याप्तिः ।

एवञ्च वृषगतरविसञ्चाररहितसंक्रान्तमासादितरो मेषस्य-
रविसंयोगी मासो वैशाख इत्यादिसञ्चयमितरेषु मासेषूच्यम् ।
एतेन एकस्यापि चयमासस्योभयार्कसञ्चारेणोभयसञ्चयव्याप्या
उभयमासत्वं सङ्गतमिति ।

न च चयमासमरणे तस्योभयसंज्ञकत्वात् सांवत्सरिकव्या-
ह्वानध्यवसाय इति वाच्यम् ।

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वा द्वितीयार्द्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधैश्चिन्तं । चयमासस्य मध्यमौ ॥

इति व्यासवचनात् तिथेः पूर्वार्द्धे मरणे पूर्व्वमासीयतिथि-
र्पाञ्चः परार्द्धमरणे तु परमासीयतिथिरिति व्यवस्था न चैतदना-
करमिति शङ्का काशमाधर्मीयादिषु पाश्चात्यसृतिषु सिद्धित-

त्वादिति । एवञ्च चैवादिपदानां निष्कर्षे चैवपौर्णमास्य-
भिन्नानिधिप्रचयो गौणचैव इत्यादिशेषं ज्ञेयम् ।

न च मीनस्वरविप्रारब्धप्रतिपदादिपौर्णमास्यस्यैव इति
वाच्यम् । कुम्भस्वरविप्रारब्धप्रतिपदादावव्याप्तेः ।

न च मीनस्वरविषमायुक्तपञ्चतदव्यवहितशुक्लपक्षौ चैव
इत्यादिशेषं वाच्यम् । अथमासाव्याप्तेः ।

एवं चैवादिपदानां चान्द्रे शक्तिः सौरं प्रयोगभूयस्त्व-
दर्शनाभिहृदशरणा ततश्च प्रमाणसङ्गावे सौर एव चैवादिः
प्रमाणाभावे तु मुख्यचान्द्र एव यत्र तु गौणचान्द्रे प्रकरणादिकं
प्रमाणमस्ति तत्र गौणमेव चैवादिपदमित्याद्यपि ध्येयम् ।
मसमासविवेचनानु शङ्खिकौमुद्यां द्रष्टव्यं विस्तरभयाज्ज्ञेयं
प्रसूतम् ।

अथ पक्षपदार्थो निरूप्यते ।

अथ केचिदुत्तरवचनदर्शनाच्चान्द्रमासार्द्धं पक्षपदशक्तिमाहुः ।

यथा वाङ्मुराणे,—

शुक्लपक्षस्य पूर्वार्धे आर्द्धं कुर्यादिशेषः ।

कृष्णपक्षापराधे तु शेषश्चिन्तु न लभ्यते ॥

अतः,—

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षादिप्रियते ।

तथा आर्द्धस्य पूर्वार्धादपराधो विप्रियते ॥

वाङ्मुराणे,—

अथयुक्तापक्षे तु आर्द्धं कुर्यादिने दिने ।

कात्यायनः,—

शाकेनाथपरपञ्चं नातिक्रमेदिति ।

तन्मन्त्रं सावनेषु पञ्चदशाहोरात्रेषु पञ्चपदस्य सङ्केतितत्वात् ।

यथा विष्णुपुराणे,—

चिंशन्मुहूर्तैः कथितमहोरात्रञ्च यन्मया ।

तानि पञ्चदश ब्रह्मण् पञ्च इत्यभिधीयते ॥

तथाचामरकोषे,—

ते तु चिंशदहोरात्रः पञ्चसो दशपञ्च च ।

नचोभयत्र शक्तिगौरवात् निरुद्धलक्षणाया प्रतिपदादिपञ्चदश-
तिथिप्रचये प्रयोगिनां समर्थितत्वात् । न च वैपरीत्याशङ्का
सङ्केतपादकशास्त्राभावात्, असुवादकशास्त्रतः शक्तिपादकशास्त्रस्य
वसीयस्वाच्च ।

पञ्चौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ।

इत्यमरकोषे शुक्लकृष्णयोर्विधेयत्वेन पञ्चपदस्यासुवादकत्वाच्च
न च प्रयोगभूयस्त्वदर्शनाशङ्का निरुद्धलक्षणायाः शक्तितुल्यात्वात्
सौरे मासे चैवादिशब्दवत्, किन्तु शुक्लकृष्णपदयोः प्रतिपदादि-
पञ्चदशतिथिप्रचये शक्तिरिति ।

अथ चतुनिरूपणम् ।

सूर्यसिद्धान्ते,—

भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासास्तृतीयावधम् ।

कर्कादिस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणावधम् ॥

द्विराग्निमाणा चतवस्तो चापि त्रिगिरादयः ।

सूर्यभुक्तराग्निदयमानेन माषादि चतवो भवन्ति ते च चतवः
 शिशिरादयः शिशिरवसन्तघ्नीषवर्षाशरद्धेमन्ताः उत्तरायणे चतुष्यं
 दक्षिणायने चतुष्यमित्यर्थः । तेन मकरादिराश्रीनां भागोर्दिदि-
 राग्निभोगकाश्च चतुरिति चतुश्चणम् ।

तथाच रत्नमासायाम्,—

मृगादिराग्निदयभानुभोगात्

षडर्त्तवः स्युः शिशिरो वसन्तः ।

घ्नीषश्च वर्षाश्च शरश्च तद-

द्धेमन्तनामा कथितश्च षष्ठः ॥

तथाच विष्णुपुराणे,—

द्वौ मासावर्कजावृतुः इत्यनेन सौरमानेनैव मासद्वये चतुपदस-
 क्तेत उक्तः । तथाच शक्तियाहकशास्त्रेऽमरकोषे द्वौ द्वौ माषादि-
 मासौ स्यादृतुसौरयनं चिभिरिति अथ तैरयनं चिभिरित्यनेन
 सौरमासेनैव चतुपदशक्तिर्दर्शिता ।

तथाच श्रुतिः,—

तपस्तपस्यौ शैशिरावृतुः । मधुश्च माधवश्च वार्षाणिकावृतुः ।

शुक्लश्च शुचिश्च यैष्णावृतुः^१ । अथैतदुदगयनं देवानां दिनम् ।

गमश्च गमश्च वार्षिकावृतुः । दृषस्योर्जश्च शारदावृतुः ।

सहश्च सहश्च हैमन्तिकावृतुः ।

अथैतदक्षिणायनं देवानां रात्रिरिति ।

अथ हि उत्तरायणदक्षिणायनोपसंहारात् अथनस्य च सौर-
नियतत्वात् सचणया तपस्तपस्यादिपदानां सौरपरत्वात् श्रुत्यापि
सौरेणैव मासेन ऋतुपदशक्तिः स्मरहिता । तेन तपस्तपस्यादि-
पदानां मुख्यवृत्त्यनुरोधेन मुख्यचान्द्रमासद्वये केषाञ्चिद्वृत्तुपद-
वाच्यताभ्रमो हेय एव ।

अतएव आह्विविवेके ।

आश्वयुज्याश्च कृष्णायां चयोदश्यां मघासु च ।

प्रावृद्धृतौ यमः प्रेतान् पितृंश्चाथ यमास्तयात् ॥

इति वचनव्याख्यानावसरे प्रावृद्धृतुरच ऋतुः संवत्सर इति
मतेन व्याख्यातम् । अन्यथा मघाचयोदश्या मुख्यचान्द्रमाद्वीथत्वेन
सुमरां प्रावृद्धृतुगोचरत्वादित्यथा व्याख्यानमसङ्गतं स्यात् ।

यच्च,—

मुख्यं आहुं मासि मासि अपर्याप्तावृत्तुं प्रति ।

इति मरीचिवचने चान्द्रेण ऋतुशब्दप्रयोगः, स च गौण एवा-
वश्यं वाच्यः तस्य शिशिरादिशब्दवाच्यत्वाभावात् न निर्विशेषं
सामान्यमिति न्यायेन शिशिरादिषडितिरिक्तत्वभावाच्च ।

यच्च,—

विशेषतश्च कार्त्तिक्यां दिजेभ्यः संप्रथच्छति ।

शरद्वृषाये रत्नानि पौर्णमास्यामिति स्थितिः ॥

इत्यादिविष्णुपुराणवचने पौर्णमास्यन्तगौणचान्द्रेण ऋतुसमा-
प्तिरवगम्यते । तत् पौर्णमास्यन्तमासद्वये शरदादिपदस्य भाक्तत्वात्,
न च वैपरीत्याशङ्का सङ्केतग्राहकग्राह्यत्वाभावात् । अनुवादकग्राह्यतः

श्रद्धिपाहकशास्त्राणां वलीयस्वाच्च श्रुतेरपि श्रुतेर्दुवक्ष्यतेति
प्रज्ञानमनुसरामः ।

अथ वैशाखकृत्यम् ।

भविष्ये,— तुलामकरमेलेषु प्रातः स्नानं विशेषतः ।

इविष्यं ब्रह्मचर्यं महापातकनाशनम् ॥

तुलादिराशुलेखेन विधानात् सौरमास एव प्रातःस्नानादिकृत्यं
ब्रह्मचर्यं स्त्रीपरित्यागः, एषां चयानां मिलितानामेवैतत्फलं न
प्रत्येकस्य । तथाच कर्णविपाके वैशाखमाहात्म्ये ।

उषस्युषसि वैशाखे ब्रह्मचर्यं व्यवस्थितः ।

राजन् मेषगते भानौ यस्मिन् कस्मिन् जलाशये ॥

यताहारः स्थितः साहि सर्वपापैः प्रमुच्यसे ।

ब्रह्मचर्यैकभक्तेन मेषभानावुपस्थिते ॥

साहि क्रूपोदकेनापि राजन् पापभयार्हितः ।

तथैव गङ्गास्नाने फलविशेषमाह ।

अङ्गिरा उवाच,—

गवामर्द्धप्रसृतानां लघं दत्त्वा तु यत् फलम् ।

तत्फलं प्राप्यते स्नात्वा राजन् मेषे च जाऋवौम् ॥

तथा तथैव ब्राह्मणप्रेतसम्वादे ।

मेषभानौ च गङ्गायां कामतो वाऽप्यकामतः ।

मज्जन् मज्जति कापि नरः संसारसागरम् ॥

सखे स्नातोऽसि तस्यां त्वं तस्यैकाहस्य मे फलम् ।

देहि त्यक्त्वा इमं देहं प्राप्नोमि परमाप्नोतिम् ॥

कापि कदापौत्यर्थः । अथ कामतो वाऽप्यकांक्षत इत्यभिधानात्
हवित्यं ब्रह्मचर्यं विनापि गङ्गासातः, खानमाचक्ष्य पञ्चमिति
दर्शितम् । वैशाखे केवलैकभक्तेन यत्फलं तदाह स्कन्दपुराणे,—

वैशाखं यः क्षिपेन्मासमेकभक्तेन वै नरः ।

स याति श्रेष्ठतां लोके पूजितो धनवानपि ॥

एतदपि सौरस्त्यम् ।

मसूरं निम्बपत्राभ्यां योऽस्ति मेषगते रवौ ।

मेषस्थे च विधौ तस्य नास्त्येव विषजं भयम् ॥

मेषरवौ मेषस्थे चन्द्रे चतुर्दशमावस्था प्रतिपदा भवेत् ।

मत्स्यपुराणे,—

वैशाखे पुष्पलवणं वर्ज्यधित्वा तु गोप्रदः ।

भूत्वा विष्णुपदं कल्पं स्थित्वा राजा भवेदिह ॥

एतदपि सौरवैशाख एव पुष्पलवणमिति इन्द्रसमासात् समु-
दितवर्ज्यस्य फलं, मासान्ते गोप्रदानं, विष्णुपदं विष्णुपुरम् ।

भविष्ये,— गन्धस्य मास्यानि तथा वैशाखे सुरभीणि च ।

देयानि दिजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥

विष्णुधर्मो,—

तोयपानप्रदानेन वैशाखे सुखमश्नुते ।

आतपचप्रदानाच्च स्वर्गलोके महीयते ॥

एतदपि सौरवैशाख एव ।

भारते,—

मीनकर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भानुमान् ।

स्वर्णभारसमं तोयं पक्षमेकं युधिष्ठिर ॥

प्रपाः कार्याः प्रयत्नेन सर्वलोकहिताय वै ।

विष्णुपुराणे,—

कृत्तिकाप्रथमे भागे यदा भातुस्तथा शशी ।

विशाखायास्तुर्यांशे सुने तिष्ठत्यसंग्रहम् ॥

तदैव विषुवाख्योऽयं काशः पुण्योऽभिधीयते ।

दर्शनदानस्तु विषुवे कृतकृत्योऽभिजायते ॥

सौरवैशाखशेषदिनचये रविः कृत्तिकाप्रथमपादे तिष्ठति तन्मध्ये
विशाखाशेषपादे यदा चन्द्रावस्थानं तदा कृष्णप्रतिपदेवेति नियमः
तदा विषुवाख्यो योगविशेषः कृतकृत्यता चाक्षयफललाभात् अक्षय-
त्वञ्च कल्पान्तस्यायित्वम् ।

ज्योतिषे,—

पञ्चाननस्यौ गुरुभूमिपुत्रौ

मेघे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।

मासाभिधाना करभेण युक्ता

तिथि र्ज्येष्ठीपात इतीह योगः ॥

अस्मिन् गोभूमिहिरण्यवस्त्र-

दानेन पापं परिहाय सर्वम् ।

सुरत्वमिन्द्रत्वमिन्द्राधिपत्यं

समेत् पुमान् दानवशान्तदैव ॥

पञ्चाननः सिंहः मासाभिधाना दादश्रीतिथिः । करभं वृक्षा-
नक्षत्रं वृक्षा पृथिवी ।

भविष्ये,—

वैशाखं धौ घटं पूर्णं सभोज्यं वै दिव्यकामे ।

ददात्यशुक्ला रात्रेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥

वैशाखं व्याप्य अत्यन्तसंयोगे द्वितीया प्रत्यहमित्यर्थः । पूर्णं
श्रीतल्लजलपूर्णं एतच्च विषुवसंक्रान्तिमारभ्य परसंक्रान्तिपर्यन्तं
प्रत्यहं कार्यमिति प्राञ्चः । आचारोऽपि तथाविध एव ।

एवञ्च फलस्य माससाध्यत्वेन कर्मक्यादिषुवसंक्रान्तावेकत्र संकल्पं
कृत्वा,—

ॐ एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥

इति भविष्यपुराणोक्तमन्त्रेण प्रत्यहं सभोज्यं जलपूर्णघटं
ब्राह्मणाय भोजनात् प्राक् दद्यात् । मासान्ते दक्षिणा देया । संकल्प-
स्त्वेवम् ।

अद्यामुके मास्यमुके पक्षेऽमुकतिथौ रवेर्महाविषुवसंक्रान्ता-
वारभ्यापरसंक्रान्तिं यावत् प्रत्यहममुकगोचोऽमुकप्रवर्णाहं परम-
गतिप्राप्तिकामः सभोज्यं श्रीतल्लजलपूर्णं घटं यथागोचनाजे
ब्राह्मणाय दास्ये इति ।

वैशाखे शुक्लपक्षे यवग्राह्यमावश्यकं त्रीदिव्यवपाकौ चेति
नित्यप्रकरणे विष्णुपुराणवचनात् । तत्र “शरद्वसन्तयोः केचिन्नवपञ्चं
प्रचक्षते” इति परिशिष्टवचनात् वसन्तनियमः ।

तत्रापि,—

पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे गवाक्षं नाचरेद्दुधः ।

पितरस्तत्र गृह्णन्ति दाता च नरकं व्रजेत् ॥

इति महार्णवप्रकाशसिद्धितविष्णुधर्मवचनात् वेद्यास्तु चौर
एव वसन्ते विधानात् चतुस्तस्यैव मासदद्यात्प्रकल्पमिति प्रागे-
वोक्तम् । तथापि नन्दादिषु निषेधो यथा ज्योतिषे,—

नन्दायां भार्गवदिने चयोदशां चिज्जन्मनि ।

अथ आहुं न कुर्वीत पुत्रदारधनक्षयात् ॥

तिसृषु जन्मतारास्त्रित्यर्थः ।

महाभारते,—

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ।

प्रौष्ठपदा भाद्रपदादयं आग्नेयं कृत्तिका ।

ज्योतिषे,—

नक्षत्राणि तथैवाथ दारुणोपाणि वर्जयेत् ।

तथा,—

अश्वेषाद्रा तथा ज्येष्ठा मूला च दारुणः स्मृतः ।

पूर्वाणि चोषि भरणी मघा चोद्यगणो भवेत् ॥

अथ केचित्,—

मेषादौ शक्रवो देवा वारिपूर्णा च गर्गरी ।

तथा,—

शक्रन् प्रकर्षा मित्रान् दद्यात् सज्जगर्गरीम् ॥

इत्यादिवचनदर्शनात् विषुवसंक्रान्त्यामेव यवपाकआहुर्मित्याहुः
तदशुद्धं यवशक्रषु प्रमाणाभावात् दद्यादिति दानविधानात् आहुः
प्रमाणाभावाच्च पुरातनयवशक्रदानेनापि वचनोपपत्तेः । किन्तु

विषुवसंक्रान्तिः पूर्वोक्तनिषेधाविषयः सात् तदा तथापि चव-
पाकश्राद्धं निर्विवादमेव ।

यत्तु,— निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपातश्च वैधृतिम् ।

केन्द्रस्यापि शुभैः शून्यं पापाहमपि वर्जयेत् ॥

इति वचनात् संक्रान्तौ श्राद्धनिषेध इत्याधुनिकैरुक्तं तदप्यश्राद्धं
विवाहादीनि मङ्गलकर्माण्येवास्य निषेधस्य विषयाः न तु श्राद्ध-
दानादि, मङ्गलकर्मापक्रत्याभिधानात् । अन्यथा पापाहविष्टिव्यती-
पातादौ युगाद्यादिषु दानश्राद्धादिनिषेधप्रसङ्गः । प्रत्युत संक्रान्त्या-
दिषु श्राद्धदानादीनां महाफलं श्रूयते ।

यथा देवौपराणे,—

संक्रान्तां यानि दत्तानि इत्यकथानि मानवैः ।

तानि तस्य ददात्यर्कः सप्तजन्म पुनः पुनः ॥

विषुवेषु च यज्जप्तं दत्तं भवति चाक्षयम् ।

तथा,—

शतमिन्दुचये दानं सहस्रान्तु दिनचये ।

विषुवे शतसाहस्रमाकामावैश्वनन्तकम् ॥

वैधृतिव्यतीपातावधिज्ञाय सूर्यचिह्नान्ते,—

स्नानं दानं जपः श्राद्धमभ्यासगुणं भवेत् ।

किञ्च केन्द्रस्यापि शुभैः शून्यमित्यसुरोधात् शुभसम एव
नवाक्षश्राद्धप्रसङ्गेः पूर्वोक्तवर्जनप्रसङ्गः ।

न च यवाक्षभक्ष्यार्थं श्राद्धमिति वाच्यं श्राद्धस्य नित्यत्वात् ।

न तावाद्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ।

इति आहुं विनैव यवानामभक्ष्यत्वाभिधानात् तदन्यदिनेऽपि
भक्ष्यसिद्धेरेत्यसं वज्जना । अथ यद्यद्यदतीया प्रागुक्तनिषेधा-
विषयस्तदा तस्यां यवानां प्राशस्यसं वक्ष्यमाणत्वात् तत्रैव यवआहुं
कार्यम् ।

तथा ब्रह्मपुराणे,—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दन ।

यवानुत्पादयामास युगक्षारम्भवान् कृतम् ।

ब्रह्मलोकान्निपयगां पृथिव्यामवतारयत् ॥

तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ।

अद्भुता क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्प्यते ॥

सिन्धोस्तूरे विशेषेण सर्वमक्षयमुच्यते ॥

होमसायं विष्णुमुद्दिश्यैव अर्चासाहचर्यात् । सिन्धोः समुद्रस्य ।

अथ आहुमक्षयनिमित्तं पृथगिति कस्यित् तन्मन्दं आहुभेदे विधि-
गौरवापत्तेः प्राप्तआहुस्यैव गुणफलविधित्वं न्याय्यं प्राप्तिस्तु यवपाक-
निमित्तेन युगादित्वेन चेति ।

यथा ब्रह्मपुराणे,—

युगाद्येषु युगान्तेषु आहुमक्षयमुच्यते ।

विष्णुपुराणे,—

वैशाखमासस्य तु या तृतीया

नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

ज्येष्ठमासस्य तमिस्रपक्षे

चषोदशी पञ्चदशी च मासे ॥

एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-

रगन्तपुण्यास्तिथयस्तत्तः ।

पानीथमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं

दद्यात् पित्रभ्यः प्रयतो मनुजः ॥

आहुं कृतं तेन समाः सहस्रं

रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

अत्र पञ्चदशीसामान्यश्रुतेर्विशेषाकाङ्क्षायां तमिस्रपञ्चानुषङ्गस्यै-
चित्यान्माघे पञ्चदशी अभावस्या न तु पौर्णमासी अन्यथा चकार-
वैयर्थ्यात् ।

न च,—

वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।

कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु चेता च नवमेऽहनि ॥

तथा भाद्रपदे कृष्णे चतुर्दश्याश्च दापरम् ।

माघे तु पौर्णमास्यान्तु घोरं कलियुगं स्मृतम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे विरोधान्न तमिस्रपक्ष^१ इति वाच्यम् । अग्नि-
पुराणादिवचनैकवाक्यतया अनुषङ्गस्यैव न्याय्यत्वात् ।

यथाग्निपुराणे,—

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगात् कृतम् ।

चेता सिततृतीयायां वैशाखे दापरं युगम् ॥

दर्शे तु माघमासस्य चतुर्दश्यां नभस्तके ।

कृष्णे कश्चिर्द्विसप्ताय श्रेया मन्वन्तरादयः ॥

निरगात् निःशेषेण प्राप्तमित्यर्थः ।

तथा वायुपुराणे,—

दर्शं तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् ।

कश्चिः कृष्णचयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः ॥

तथा ब्राह्मे,—

चयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रचयेऽहनीति पूर्वमुक्तमेव ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

दे शक्ते दे तथा कृष्णे युगाद्ये परिकीर्त्तिते ।

शक्ते पूर्वाह्निके श्रेये कृष्णे चैवापराह्निके ॥

ब्रह्मपुराणवचनानु पाश्चात्याः माघे च पञ्चदश्यान्विति पठन्ति ।

अन्ये तु कल्पभेदेन व्यवस्थामाहुः । तन्मतेऽपि विष्णुपुराणे चकारण वैद्यर्थ्यभिधाऽनुषङ्गस्यैवावश्यकत्वात् वराहकल्पवृत्तान्तमधि-
कृत्य पराशर इत्यग्निपुराणात् विष्णुपुराणीयकल्पस्यैव^१ अस्मिन्
वराहकल्पेऽनुष्ठानस्य न्याय्यत्वात् अनेकमुनिसंमतत्वाच्चामावस्यैव
युक्तेति । अतएव माघभाद्रमासौ पौर्णमास्यन्तावेव सर्व्वत्र तु तथैव
तिथिज्ञात्याभिधानात् । युगाद्याश्चाहुन्तु पिण्डरहितमेव कार्य्यमिति
संक्रान्तिप्रकरणे प्रागुक्तमस्ति ।

अथ यदि तदहरेव व्यवपाकनिमित्तं आहुं क्रियते तदा तस्य
युगाद्याश्चाहुस्तु च न तन्मेनानुष्ठानं सपिण्डापिण्डयोर्वैषम्यात्
किन्तु नित्येन साधनेन यवआहुनेन हीनाह्नं युगाद्याश्चाहुमनुषङ्गेन

१ अ, पक्षस्यैव अस्मिन् वर्त्तमाने वराहकल्पे ।

गतार्थं अतिशयफलार्थिभिस्तु पृथगपौष्ट्या क्रियते । तपोभयदिने
पूर्वाह्णे द्वितीयाह्णम् ।

युगाद्या वर्षष्टद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥

इति देवीपुराणात् परदिने उदयगामिन्यामेव युगाद्याविहितं
स्नानादिदैवकृत्यं जन्मतिथौ वर्षष्टद्धिविहितमाचवत्, अक्षयद्वितीया-
विहितन्तु वक्ष्यमाणविष्णुपूजावारिदानादि युग्मादरात् कार्यं युगा-
द्यात्वेनाविधानात् ।

आहुन्तु यस्मिन् दिने पूर्वाह्णे आहुयोग्यद्वितीया लभ्यते तथैव
निर्विवादम् ।

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे आहुं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणन्तु न कुर्यात् ॥

इति वायुपुराणवचनात् उभयदिने पूर्वाह्णे आहुयोग्यकालसम्भवे
परदिने एवोदयगामिन्यां शुक्लपक्षे तिथिर्याद्या यस्यामभ्युदितो
रविरिति वचनात् ।

विष्णुः,—वैशाखे शुक्लद्वितीयायामुपोषितोऽक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव
हुत्वा दत्त्वा च सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । यश्च तस्मिन्नहनि
प्रयच्छति तदक्षय्यमाप्नोति ।

उपोषितो द्वितीयायामित्यर्थात् अक्षतैर्यवैः ।

अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते ।

भृष्टास्तु त्रीदयो सामासूर्णितास्तौ च शक्नुवः ॥

इत्यभिधानकोशात् ।

दुर्गां प्रकृत्य देवीपुराणे,—

तृतीयायान्तु वैशाखे रोहिण्युत्ते प्रपूज्य च ।

उदकुम्भप्रदानेन ब्रह्मलोके महीयते ॥

तेन रोहिणीयुक्तायामचयतृतीयायां दुर्गापूजापूर्वककुम्भदानस्य
ब्रह्मलोकमहितत्वं फलमित्यर्थः ।

तथा,—

इत्येषा कथिता राजन् तृतीया तिथिरुत्तमा ।

यामुपोष्य नरो भक्ष्या वृद्धिमृद्धां त्रियं लभेत् ॥

विष्णुधर्म,—

भक्षऽभोज्यसमायुक्तां वर्द्धनीं यः प्रयच्छति ।

तृतीयायान्तु वैशाखे ब्रह्मलोके महीयते ॥

वर्द्धनी घटीत्यर्थाञ्जलपूर्णा । भक्ष्यं मोदकादि भोज्यं शक्रुकादि ।

भविष्ये,—

वारिदानं प्रशस्तं स्यान्मोदकानाञ्च वै भवेत् ।

वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीयां चन्दनस्य च ॥

वारिणा तुष्यते देवी मोदकैर्भव एव च ।

दानान्तु चन्दनस्येह कञ्जजो नात्र संशयः ॥

यत्किञ्चिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा वज्र ।

तत्सर्वमक्षयं यस्मात्तेनासावक्षया स्मृता ॥

तृतीयामिति कालकर्मा, चन्दनस्य दानं प्रशस्तमित्यनुषङ्गः ।

कञ्जजो ब्रह्मा । एतेषु विष्णुभविष्यादिवचनेषु कृतकर्माणामचयत्वेन
तृतीयामाचक्षायश्रुतेर्गच्छविशेषयोगः प्राशस्त्यार्थ एव ।

यथा,—

वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे तृतीयिका ।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता ॥

यमः,—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां तिथौ सक्तम् ।
गङ्गातोये नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

नरसिंहपुराणे,—

तथाचयतृतीयायां शिष्यं नाध्यापयेद् भुवम् ।
माघमासे तु सप्तम्यां रथ्यायाञ्च विवर्जयेत् ॥
अध्यापनं तथा त्यक्तः ? स्नानकाले च वर्जयेत् ।

ब्रह्मपुराणे,—

वैशाखे शुक्लसप्तम्यां जाङ्गवी जङ्गुना पुरा ।
क्रोधात् पीता पुनः त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात् ।
तस्मात्तां पूजयेत्तत्र सर्वकामफलेच्छया ॥

नारदीये,—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः ॥

इयमेव पिपैतकद्वादशी ।

अत्र तिथिद्वये युग्मादरात् पूर्वदिन एवैतत् व्रतं कार्यं एत-
द्योपवासमन्तरेणापि कार्यम् अन्यथा द्वादशीक्षये व्रतस्योपापत्तेः,
उपवासे तु फलातिशयः ।

अथ पिपीतकीव्रतविधिः ।

स्नातः शुचिराचान्तो निवर्त्तितनित्यकृत्यः स्वस्ति वाच्यं सङ्क्षणं
 कुर्यात् । ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकग्रन्थं चुत्पिपासाजमकथम-
 लोकगतिपरित्यागपूर्वकविष्णुलोकप्राप्तिकामः श्रीविष्णुपूजापूर्वकप्र-
 त्यक्षयथाक्रमसवणसग्रर्करदधिभोदकतण्डुलसमेतवस्त्राच्छादितमा-
 स्त्रासङ्कृतसुवासितश्रीतलजलपूरितब्राह्मणसम्प्रदानकचतुरष्टदादशषो-
 डशकुम्भदानात्मकचतुर्वर्षसाध्यपिपीतकदादशौव्रतमहं करिष्ये । गन्ध-
 पुष्पाभ्यां करौ सम्राज्यं अस्त्राय फडिति तालचयदिग्बन्धनञ्च कृत्वा
 भूतशुद्धिप्राप्त्यायाममाहकान्यासान् विधाय कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

ॐ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः नमस्तर्जनीभ्यां स्वाहा भगवते मध्यमाभ्यां
 वषट् वासुदेवाय अनामिकाभ्यां हुं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 कनिष्ठाभ्यां फट् । ॐ हृदयाय नमः, नमः शिरसे स्वाहा, भगवते
 शिखायै वषट्, वासुदेवाय कवचाय हुं ॐ नमो भगवते वासु-
 देवाय अस्त्राय फडिति तालचयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा भगवन्तं
 चिन्तयेत् ।

विष्णुं शारदचन्द्रकोटिसदृशं शङ्खं रथाङ्गं गदा
 मञ्जोऽं दधत्तं शिताम्रनिलयं कामया जगन्मोहवन्म ।

आवह्नाङ्गदहारकुण्डलमहामौलिं स्फुरत्कङ्कणं
 जीवत्साङ्गसुदारकौसुमधरं वन्दे सुनीन्द्रैः स्तुतम् ॥

ध्यात्वा मानसैरुपचारैरभ्यर्च्य सोऽहमिति विभाषात्मशिरसि
 पुष्पं दत्त्वा पूर्ववदर्थस्थापनं कृत्वा सामान्यार्थञ्च विधाय पाश्चा-
 त्तमनीयपात्रञ्च स्थाप्यम् ।

ततो घटे गणेशं पूजयेत्,—

सिन्दूराभं चिनेषं पृथुतरजठरं हस्तपद्मेर्दधानं.

दन्तं पाशाकुशेष्टान्युदकरविषसङ्कीर्णपूराभिरामम् ।

वासेन्दुद्योतिमोक्षिं करिपतिवदनं दानपूराद्रगण्डं

भोगीन्द्रावद्भूषं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्गरागम् ॥

इति ध्यात्वा मनसा सम्पूज्य ॐ गणानां गणपतिमिति
मन्त्रेण घटे आवाह्यं गं गणपतये नम इति पाद्यादिभिः सम्पूज्य-
स्तुत्वा प्रणमेत् ।

एकदन्तं महाकायं लम्बोदरगजाननम् ।

विघ्ननाशकरं देवं हेरम्बं प्रणमाम्यहम् ॥

ततः शास्त्रग्रामे घटे वा विष्णुं पूजयेत् । पूर्ववत् ध्यात्वा
अष्टदिक्षु,— विमलायै उत्कर्षिण्यै शानायै क्रियायै योगायै प्रभैः
सत्यायै ईशानायै । मध्ये अनुग्रहायै नमः । ॐ नमो भगवते
विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय सर्वभूतात्मसंयोगयोगपद्मपीठा-
त्मने नम इति पुष्पाञ्जलिना आसनं दत्वा पूर्ववद्वात्वा ।

ॐ तदिष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ।

इति मन्त्रेणावाह्यं द्वादशाक्षरमन्त्रेण मूर्त्तिं सकृदप्य भगवन्
श्रीवासुदेव इहागच्छागच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव
सन्निरुद्धो भव आवाहनादिसुद्राः प्रदर्श्य द्वादशाक्षरमन्त्रेण
पुष्पाञ्जलिं दत्वा तेनैव मन्त्रेण पाद्याचमनीयार्घ्यमधुपर्कपुनराच-
मनीयानि दत्वा जलपूर्णसुग्रीतसं सुवासितं स्नानार्थं भगवते

दत्त्वा पुनराचमनवस्त्रयज्ञोपवीताक्षरङ्गारगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूल-
चन्दनादीनि दत्त्वा शङ्खचण्डादिभिसोषयेत् ।

चतुर्दिक्षु,—

वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय,

आग्नेयादिकोणेषु । शान्त्यै श्रियै सरस्वत्यै रत्यै नमः ।

ततो द्वादशकेशरान् प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् ।

केशवाय नारायणाय माधवाय गोविन्दाय विष्णवे मधुसूदनाय
चिविक्रमाय वामनाय श्रीधराय हृषीकेशाय पद्मनाभाय दामो-
दराय ।

दिक्षु इन्द्रादिद्यौकपालेभ्यो नमः वज्राद्यायुधेभ्यो नमः ।

ततो द्वादशाक्षरमन्त्रं किञ्चिज्जप्त्वा स्तुत्वा प्रणम्य कुम्भानुत्सृजेत् ।
सुवासितसुग्रीतसज्जपूर्णकुम्भान् एतत्सम्प्रदानब्राह्मणान् वरुणश्च
समभ्यर्च्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोचोऽमुकशर्माहं क्षुत्पिपासाजनक-
यमलोकगतिपरित्यागपूर्वकविष्णुलोकप्राप्तिकाम एतान् वस्त्राच्छा-
दितान् चन्दनचर्चितान् सुवासितसुग्रीतसज्जपूरितान् सज्जवणान्
चतुरः कुम्भान् यथागोचरानामभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रददे । कृतैत-
ज्जपूर्णकुम्भदानकर्म्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां काञ्चनं तम्बूलं वा
सम्प्रददे । एवं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा यथाशक्ति भोज्यान्वपि दद्यात् ।
एवं द्वितीयेऽष्टेऽष्टौ कुम्भान् शर्करादधिसंयुतान् तृतीये द्वादशकु-
म्भान् मोदकयुक्तान् चतुर्थे षोडशकुम्भान् तण्डुलयुक्तानिति ।

अथ कथा ।

ब्रह्मपुराणे शतानीक उवाच,—

जलदानस्य माहात्म्यं यत्प्रया कथितं पुरा ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि पिपीतककथां शुभाम् ॥
पुरा केन कृता कस्मात् द्वादशी सा पिपीतकी ।
किम्वा विधानं देवर्षे कथयस्व विशेषतः ॥

नारद उवाच,—

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि द्वादशीं तां पिपीतकीम् ।
यां कृत्वा यमलोकात्तु स गतो वैष्णवं पुरम् ॥
पिपीतक इति स्थातो ब्राह्मणः संश्रितव्रतः ।
चिरं तप्त्वा तपोऽरण्ये काले मृत्युमुपेयिवान् ॥
यमदूतैः समागत्य नीयमानोऽथ स दिजः ।
ददृशे बड्गलान् नारी नरान् निरयसंस्थितान् ॥
असिपचाद्यनेकेषु कुम्भीपाकेषु च स्थितान् ।
कृतार्त्तरावांस्तान् दृष्ट्वा विषादमगमद्विजः ॥
क्षुत्पिपासाकुलो भूत्वा यमदूतवशङ्गतः ।
बह्वन् वस्त्रावृतान् कुम्भान् ददर्शातिमनोहरान् ॥
प्रासादे स्थापितांस्तत्र पुष्पाद्यैरुपशोभितान् ।
कचित् प्रधावमानांश्च किङ्करान् यमशासनैः ॥
नीयमानांस्ततः प्रेतान् वध्यमानान् स्वकर्माभिः ।
दृष्ट्वा भीतिसमायुक्तस्तृणया परिपीडितः ॥
सन्दह्यमानो राजेन्द्र यथाचे किङ्करान् जलम् ।
बड्गलः सेव्यमानैस्तु किङ्करैरभिताडितः ॥
मुहूर्त्तं तत्र संस्थाप्य नीयते किङ्करैः पुनः ।

नीयमानोऽथ ददुग्ने वज्रशोभं क्रमोत्तमम् ॥
 सच्छायं शीतलं रम्यं पुष्पं पिप्पलसंश्रवकम् ।
 लम्बन्ते वज्रशस्तच कुम्भाः खगदामबन्धनाः ॥
 शीततोयेन सन्पूर्णान्हादिताः शुक्लवाससा ।
 रश्मि वटवस्तांसु किङ्कराः शस्त्रपाणयः ॥
 तोयदर्शनमात्रेण साक्षादः स द्विजोऽभवत् ।
 विनयावनतो भूत्वा यथाचे किङ्करान् जलम् ॥
 अपानभावाद्देहस्य विनाशो जायते मम ।
 तस्मान्तोयप्रदानेन प्राणान् रक्षन्तु साधवः ॥
 श्रुत्वा वाक्यन्तु विप्रस्य तमुचुर्यमकिङ्कराः ।
 विष्णुव्रतमकृत्वा तु तोयमेतत् सुदुर्लभम् ॥
 याचमानस्ततस्तोयं यमदूतैः स ताडितः ।
 अत्यन्तार्त्तस्तु विप्रेन्द्रो नीतो वैवस्वतान्तिकम् ॥
 कृतार्त्तरावं तं दृष्ट्वा यमः प्रोवाच सादरम्^१ ।
 मा रोदोर्विप्र तद् ब्रुहि का ते पीडास्ति चेतसि ॥
 स यथाचेऽथ तत्तोयं दृष्ट्वा व्याकुलचेतनः^२ ।
 श्रुत्वा वाक्यन्तु विप्रस्य तमुवाचाथ धर्मराट् ॥
 त्वया तच्च कृतं पूर्वं येनैतन्नभ्यते जलम् ।
 यच्छत्वा सुकृतौ मर्त्या विष्णुलोकं गतः पुरा ॥

१ ख, ग, पुस्तकद्वये साम्प्रयन् ।

२ ख, ग पुस्तके त्वया व्याकुलचेतनः ।

वैष्णवस्तस्य विप्रेन्द्र दृष्टया नैव पीयसे ।

तप्तपो न कृतं पूर्वं येनैतद्विभ्यते जलम् ॥

विप्र उवाच,—

उच्यतां मे व्रतं देव येन प्राप्नोमि तज्जलम् ।

यम उवाच,—

वैष्णवं तद्व्रतं विप्र कुरु गत्वा मिजास्यम् ।

विधानं शृणु धर्माच्च व्रतस्यास्य विशेषतः ॥

वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।

तस्यां सुग्रीतस्तोत्रैः स्नापयित्वा तु केशवम् ॥

पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च धूपदीपैर्विधानतः ।

नैवेद्यैर्विविधैर्भक्ष्यैस्ताम्बूलैः शुक्लवाससा ।

जपित्वा वैष्णवं मन्त्रं दण्डवत् प्रणिपत्य च ॥

दद्याद्विप्रेभ्यः सम्पूज्य कुम्भांस्तोत्रेण पूरितान् ।

प्रथमे चतुरः कुम्भान् दद्यात् सवणसंयुतान् ॥

मास्यदानसमायुक्तान् सुसिक्त(?)जलपूरितान् ।

शुक्लवस्त्रावृतमुखानुपवीतसमन्वितान् ॥

द्वितीयेऽष्टौ तथा कुम्भान् शर्करादधिसंयुतान् ।

तृतीये द्वादशकुम्भान् तथा मोदकसंयुतान् ॥

चतुर्थे षोडशकुम्भान् तण्डुलैश्च समन्वितान् ।

दद्यात् सम्पूज्य विप्रेन्द्र दिजातिभ्यो मिजाश्रमे ॥

दक्षिणां काश्चन दद्यात् कुर्याद्वाङ्मनतोषणम् ।

अनेन विधिना कृत्वा प्रयाति वैष्णवं पदम् ॥

यः करोति व्रतं चैतन्न भवेत् स दद्यात्कुक्षः ।
 यमवाक्यं समाकर्ण्य गत्वा सोऽथ निजान्नमम् ॥
 चकार द्वादशीं विष्णोरगमदैष्णवं पुरम् ।
 पिपीतकस्य नाजा तु विख्याता वैष्णवी तिथिः ॥
 यः कुर्याच्च नरो भक्त्या नारी वा व्रतमुत्तमम् ।
 प्रयाति परमं स्थानं वासुदेवस्य निश्चितम् ॥
 ततो देवं प्रणम्य समाप्य विष्टं दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणैः
 सह पारणं कुर्यात् । इति पिपीतकद्वादशीव्रतविधिः ॥ * ॥

महाभारते,—

वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु तिला देया द्विजातिषु ।
 तिला भक्षयितव्याश्च तथैवाश्विनं तिलैः ॥
 कार्यं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्वात्मना गृहे ।
 आश्विनमुदत्तनम् ।

ब्रह्मपुराणे, —

वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु दृष्टाः कमलयोगिना ।
 कृष्णा गौराश्च तिलास्तृप्तये सर्वदेहिनाम् ॥
 तस्मात् कार्यं तिलैः स्नानं कर्त्तव्यं तिलतर्पणम् ।
 तिलान्नग्नौ च जुहुयाद्विष्णवे तान् निवेदयेत् ॥
 तिलतैलेन देयाश्च दीपा देवेभ्य एव हि ।
 तिलैः समधुभिर्युक्तं ब्राह्मणेभ्यश्च भोजनम् ॥
 मन्त्रं जपेच्च पौराणं पारम्पर्यक्रमागतम् ।
 तिलास्तु सोमदेवतया सुरैः दृष्टास्तु गोसवे ॥

स्वर्गप्रदाः सतन्त्राश्च ते मां रक्षन्तु नित्यम् ।
 दातव्या दक्षिणास्तोभ्यस्तिस्त्रैर्मधुयुतैः पुनः ॥
 एवं कृते स सुक्तः स्यात् पापैर्जन्मगतोद्भवैः ।
 मन्त्रजपस्तु ब्राह्मणभोजनसमये । मन्त्रमाह तिष्ठास्त्विति ॥

यमः,—

वैशाखां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् पञ्च सप्त वा ।
 शौद्रयुक्तैस्त्रिभिः कृष्णैराग्रयेद्यदि वेतरैः ॥
 प्रीयतां धर्मराजेति यदा मनसि राजते ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 इतरैः शुक्लैः धर्मराजः प्रीयतां श्रीविष्णुः प्रीयतामिति
 वोक्त्वा पञ्च सप्त ब्राह्मणान् कृष्णैः शुक्लैर्वा तिस्रैर्मधुमिश्रैर्भोजयेत् ।
 वैशाखीमुपक्रम्य जावाहः—

सुवर्णतिलयुक्तैश्च ब्राह्मणान् पञ्च सप्त वा ।
 तर्पयेद्ब्रह्मपातैस्तु ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

विष्णुधर्मः,—

मोदकानुदकुम्भांश्च दत्वाऽन्नसहिताक्षरः ।
 वैशाखे पौर्णमास्यान्तु ब्रह्मलोके महीयते ॥
 धान्यमन्नं तथा शाकं क्षिरस्थं गां तिलानपि ।
 दानं त्रेयस्करस्यात्र स्त्रीणाञ्च पुरुषस्य च ॥
 अथ ज्येष्ठकृत्यम् ।

विष्णुधर्मः,—

वृषसंक्रमणे दानं गवांश्चिपुष्यं महाफलम् ।

वामनपुराणे,—

उदकुम्भस्य धेनुस्य तालवृक्षं सचन्द्रमम् ।
त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं साधुभिः सह ॥
ज्येष्ठे मासि विशेषेण यदिच्छेदेष्वपि पदम् ।

महाभारते,—

निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितम् ।
स दुर्गं विषमं कष्टं न कदाचिदवाप्नुयात् ॥
कृत्वा सोपानद्वौ दत्वा ज्येष्ठे मासि दिजोत्तमाः ।
अक्षयं फलमाप्नोति स्वर्गलोकस्य गच्छति ॥
कृत्वादिदानं सौरज्येष्ठकृत्यं निदाघप्रक्रमात् ।

भविष्ये,—

ज्येष्ठे मासि दिजश्रेष्ठ कृष्टाष्टम्यां चिह्नोचनम् ।
यः पूजयति देवेशमीशलोकं स गच्छति ॥
अथ स यावन्ति तिथिकृत्यानि तानि सर्वानि कृष्णप्रतिपदादि-
पौर्णमास्यन्तमासव्यवस्थया कार्याणि ब्रह्मपुराणादौ तथैव प्रक्रमात् ।

अथ सावित्रीचतुर्दशी ।

राजमार्तण्डे,—

ज्येष्ठेऽसितचतुर्दश्यां सावित्रीव्रतसुत्तमम् ।
अवैधव्याय कुर्वन्ति क्षिप्रः मङ्गासमन्विताः ॥
ज्येष्ठे कृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः ।
वटमूले सोपवासा न तावैधव्यमाप्नुयुः ॥

एतच्च व्रतं सन्ध्यायामारभ्य प्रदोषे कर्त्तव्यम् ।

यथा भविष्ये,—

ज्यैष्ठिकाश्चतुर्दश्यामुपवासपरा सती ।

सन्ध्यायामर्चयेद्देवीं सावित्रीं देवमातरम् ॥

सत्यवन्तं च सावित्रीं वटमूले तथा यमम् ।

एवमेतद्व्रतं कृत्वा वर्षाणि च चतुर्दश ॥

अवैधव्यमवाप्नोति पुत्रांश्च चिरजीविनः ।

अतएव वचनात् गायत्रीदेवतमिदं व्रतं सावित्रीपूजानन्तरं
पृथक् सत्यवत्सावित्रीः पूजाविधानात् तस्मादत्र यस्मिन् दिने
सन्ध्याकाले चतुर्दशी सभ्यते तत्रैव व्रतम् ।

एतन्मूलकमेव नारदवचनम्,—

दिवाभागे चयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत् ।

तत्र पूज्या महासाध्वी देवी सत्यवता सह ॥

उभयदिने तु सन्ध्यायां चतुर्दश्या साभे अज्ञाभे वा परदिन
एव चतुर्दश्यामारभ्यामावास्यायां समाप्यम् ।

यथा स्कन्दपुराणे,—

भूतविद्वाप्यमावास्या न कर्त्तव्या कदाचन ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतन्तु शिष्टिवाहन ॥

शिष्टपुराणे,—

शिवा घोरा तथा मेता सावित्री च चतुर्दशी ।

कुड्युक्तैव कर्त्तव्या कुडामेव हि पारणम् ॥

पारणमपि कर्त्तव्यं नैव कार्यम् ।

पराशरः,—

सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाहारा परेऽहनि ।

ततश्चाविधवा नारी वित्तभोगान् लभेत सः ॥

यत्तु संवत्सरप्रदीपे भविष्योत्तरनाम्ना वचनं लिखित्वा चयो-
दशीमारभ्योपवासचयममावास्यायाश्च व्रतं कार्यमित्युक्तं । तच्चिन्त्यं
पूर्वोक्तानेकवचनविरोधात्, भविष्योत्तरवचनम् यदि साकरं स्यात्
तदा सावित्रीप्रतिमादानविषयं न तु व्रतविषयं तथैवोपसंहारात् ।

उपवासचयमपि तथैव । यथा भविष्योत्तरे,—

पञ्चदश्यां तथा ऋष्टे वटमूले महासती ।

चिराचोपोषिता नारी विधानेन प्रपूजयेत् ॥

अग्न्या तु चयोदश्यां नक्तं कुर्याच्छितेन्द्रिया ।

अयाचितं चतुर्दश्याममावस्यामुपोषणम् ॥

तत्र वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टिते ।

सावित्रीप्रतिमां कृत्वा सर्वावयवशोभिनीम् ॥

सौवर्णीं राजतीं वापि यथाशक्तिविनिर्णिताम् ।

पूजयित्वा विधानेन प्रभाते विमले शुभे ॥

प्रतिमां ब्राह्मणे दत्वा प्रणिपत्य समापयेत् ।

एवं दत्वा दिवेन्द्राय सावित्रीं तां युधिष्ठिर ॥

अवैधव्यमवाप्नोति सावित्रीतुल्यवन्ततिः ।

अथाचारात् सावित्रीव्रतविधिर्लिख्यते ।

वटमूले गोमयेनोपसृप्ते प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविश्य
सायंमध्यायां सस्ति वाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ अथेत्यादि असु-

कगोचा असुकदेवी अवैधव्यकामा श्रीसावित्रीपूजापूर्वकसत्यवत्
सावित्रीयमपूजासावित्युपाख्यानप्रवणात्मकचतुर्दशवर्षसमाप्य सावि-
त्रीचतुर्दशीप्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य भूतशुद्धिं कृत्वा सामान्यार्थं
विधाय वटमूले घटं स्थापयित्वा तत्र गणेशं यथाविधि संपूज्य
कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

सां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः सौं तर्जणीभ्यां स्वाहा सूं मध्यमाभ्यां
वषट् सैं अनामिकाभ्यां हूं सौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् सः करतलपृष्ठाभ्यां
फट् । सां हृदयाय नमः सौं शिरसे स्वाहा सूं शिखायै वषट्
सैं कवचाय हूं सौं नेत्रत्रयाय वौषट् सः अस्त्राय फट् इति ताक्ष-
चयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा सावित्रीं ध्यायेत् ।

मुक्ताविद्रुमहेममौनशशभृच्छायैर्मुखैस्त्रीक्षणैः

मुक्तासिन्धुनिबद्धरत्नमुकुटां पूर्णैन्दुकोटिप्रभाम् ।

सावित्रीं वरदाङ्गुशाभयकरां पाशं कपाशं गुणं

शङ्खं चक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥

इति ध्यात्वा मानसोपचारैरभ्यर्च्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा पुनर्देवीं
ध्यात्वा घटे आवाहयेत् ।

भगवति सावित्रि देवि इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता
भव सन्निरुद्धा भव इत्यावाहन्यादिकाः पञ्च मुद्राः प्रदर्श्य सावित्यै
नम इति मन्त्रेण पाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्काचमनपुनराचमनस्नानी-
यवस्नानस्नानरगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः संपूज्य प्रणमेत् ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रिसन्ध्यं तामुपासते ।

ब्रह्मर्षयो मरीच्याद्या स्यान्ना देवर्षयोऽपि च ॥

चयीरूपासि देवि त्वं रजःसत्त्वतमोमयी ।

विष्णुब्रह्मेशरूपाऽसि वेदमातर्नमोऽस्तु ते ॥

ततस्तथैव सावित्रीं सत्यवन्तश्चावाह्य सत्यवत्सावित्रीभ्यां नमः
इत्यादिभिर्द्व्योपचारैर्विशेषतोऽर्चयेत् । ततो यममावाह्य यमाय नमः
इति पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य प्रणमेत् ।

यमस्तं पित्रलोकानां शास्ता वै कर्षणा नृणाम् ।

पद्मदः सर्वभूतानां यमोऽसि वरदो भव ॥

इति पुष्पाञ्जलिं दद्यात् । ततो वटवृक्षं पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ।

वटोऽसि वृक्षनाथस्त्वं ख्यातो हरिहरात्मकः ।

भवतु त्वत्प्रसादेन व्रतं मे सफलं विभो ॥

वटवृक्षाय नमः । ततः सावित्र्युपाख्यानं शृणुयात् ।

भविष्यपुराणे सुमन्तुर्वाच,—

वनवासगतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रौपद्या च समन्वितः ॥

मार्कण्डेयं महात्मानं मुनिं धर्मभृतां वरम् ।

पप्रच्छ राजगार्हपत्यो विनयावनतः स्थितः ॥

युधिष्ठिर उवाच,—

भगवन् चिरजीवी त्वं दृष्टलोकपरापरः ।

दृष्टपूर्वां त्वया काचित् कचिदेवं पतिव्रता ॥

सद्यं प्राप्य महद्दुःखं भर्तुर्द्वारकारिणी ।

यथेयं द्रौपदी कृष्णातनुः शंसितुमर्हति ॥

एवमुक्त्वो नृपेणाय मार्कण्डेयो महातपाः ।

कथां स कथयामास धर्मराजाय भीमते ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

मद्रदेशे महाराज वभूवाश्वपतिर्नृपः ।

ब्रह्मणः शौचसम्पन्नः प्रजापाशगतत्परः ॥

अभूत्तस्य महादेवी माखवी नाम सुन्दरी ।

पतिव्रता महाभागा शौचाचारसमन्विता ॥

अनपत्यः स राजर्षिः सावित्रीं समपूजयत् ।

षष्ठे षष्ठे तदा काले वभूव मितभोजनः ॥

एतेन नियमेनासन् वर्षाश्चष्टादशैव तु ।

सावित्र्या उतवानग्निं पुचकाम्हे महामनाः ॥

अथाग्निहोत्रे सावित्री तस्य प्रत्यक्षतां गता ।

वरं ददौ नृपश्रेष्ठ कन्या तव भविष्यति ॥

वंशस्थितिकरौ भूयो न वक्तव्यं त्वया वचः ।

इत्युक्त्वा नर्हिता देवी सावित्री नृपसत्तम ॥

अथ सा माखवी राज्ञो मन्त्रिण्यश्वपतेर्नृप ।

असूत कन्यां संयुक्तां लक्षणेर्लोकसुन्दरीम् ॥

सावित्र्या वरदानेन यस्माज्जातेयमुत्तमा ।

सावित्रीति ततस्तस्या नाम चक्रे पिता नृप ॥

अथ सा राजभवने वसुधे लक्षणाङ्किता ।

अतीतशैशवा राजन् वभूवाहुतदर्शना ॥

न च तां वरयामास कश्चिदागत्य भूपतिः^१ ।

राजा च चिन्तयाविष्टो दुहितुर्वरकारणात् ॥
 अथ सा पितुराज्ञातो रथमावृत्ता शोभनम् ।
 ययौ तपोवनं रम्यं वृद्धामात्यैरधिष्ठिता ॥
 ततो वनानि रम्याणि सा बभ्राम मनोरमा ।
 नागातपस्विनस्तथ ददर्श विपुलैश्चरा ॥
 वानप्रस्थान् वज्रविधान् राजर्षीन् सञ्चितव्रतान् ।
 तथ साम्प्रपतेः पुत्रं शुमत्सेनस्य भूपतेः ॥
 मनसा वरयामास सत्यवन्तं स्वकं पतिम् ।
 अथाजगाम नगरं सा पितुः पितृमन्दिनी ॥
 तस्मिन् काले सौम्यपतिर्नारदेन समागतः ।
 अथ तं परिप्रच्छ देवर्षिर्नारदो नृपम् ॥
 केयं कुत्र गता वेति तमथ प्रावदन्नृपः ।

राजोवाच,—

देवर्षे मम कन्येयं सावित्री नामतः श्रुता ।
 ममैवानुज्ञया याता तपोवनमनिन्दिता ॥
 स्वयम्बरं वरयितुं तदस्याः श्रूयतां वरः ।
 एतथा योऽभिषिक्तः स कः कौटुम्बुणाश्रयः ॥
 अथ सा नारदेनोक्ता मनसाभिमतं वरम् ।
 कथयामास सुनये पित्रे च विनयान्विता ॥

साविश्रुवाच,—

आसीच्छास्त्रेषु धर्मात्मा शुमत्सेनाक्षयो नृपः ।
 स समीपगतै राजा भूमिपालैः पराजितः ॥

वर्णं जगामासुगतः यत्था वाससुतेन च ।

तपस्यभिरतस्याथ तस्य पुत्रो गुणाकरः ॥

सत्यवान् नाम देवर्षे मनसा स वृत्तो मया ।

तच्छ्रुत्वा बुद्धितुर्वाक्यं नृपः प्रोवाच नारदम् ॥

राजोवाच,—

भगवन् के गुणास्तव के वा दोषा भवन्ति हि ।

एतत् सर्वमशेषेण कथयस्व मुने मम ॥

नारद उवाच,—

महात्मा सत्यवान् काम्यौ श्रीसवान् प्रियदर्शनः ।

मातापितृहिते युक्तः पण्डितः शूरसम्मतः ॥

आचारयुक्तः सुमनाः सत्यवादी वृद्धव्रतः ।

एते चान्ये च बहवो गुणाः सत्यवति प्रभो ॥

दोषस्त्वेको महांसस्य गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।

अथ प्रभृति राजेन्द्र वर्षमेकं स सत्यवान् ॥

जीविष्यति ततस्त्रायुस्तस्य शानिर्भविष्यति ।

नत्सावित्या न विहितं भद्रमेतत् कथञ्चन ॥

अन्यं वरं वरयतु सावित्री नृपतेः सुतम् ।

एतच्छ्रुत्वाऽथ सावित्री प्रत्युवाच शुभानना ॥

सहस्रं शो निपतति सहस्रकन्या प्रदीयते ।

सहस्राह ददानीति जीयेतानि सहस्रसहस्रम् ॥

दीर्घायुरथवाष्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।

सहस्रवृत्तो मया भर्ता न द्वितीयं वृत्तोऽन्यदम् ।

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।
क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मनसस्तातः ।

नारद उवाच,—

स्विरा बुद्धिर्नरमेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात् कथञ्चन ॥
नान्यस्मिन् पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

एवमुक्त्वा समुत्पत्य नारदस्त्रिदिवङ्गतः ।
राजापि दुहितुः सज्जं वैधादिकमकारयत् ॥
ततोऽस्या निश्चयं बुद्ध्वा स राजाऽश्वपतिस्तदा ।
रथमारोप्य तां कन्यां प्रययौ सपुरोहितः ॥
तपोवनं सुमित्रनैरावृतं कृतसम्भृतिः ।
अथ सोऽश्वपतिर्गत्वा द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥
उवाच नृपते कन्या ममेयं वरवर्णिनी ।
भवत्सुतं सत्यवन्तं वरयामास चेतसा ॥
स तमेतां क्षुपां राजन् मृशानोपाहृता^१ मया ।

द्युमत्सेन उवाच,—

श्रुताः सा राज्यात् वनमासमाश्रिता-
स्वराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।

कथन्त्यनर्हा वनवास आश्रमे
निवस्यते क्लेशमिमं सुता तव ॥

अश्वपतिश्वाच,—

अतुल्योऽसि युक्तस्य त्वं ममाहं तवापि च ।
सुषां प्रतीक्ष्य मत्कन्यां भार्यां सत्यवतः सतः ॥

द्युमत्सेन उवाच,—

पूर्वमेवाभिशपितः सम्बन्धो मे त्वया सह ।
अष्टराज्यस्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥
अभिप्रायस्त्वयि यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
स निवर्त्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितोऽहसि मेऽतिथिः ॥
ततः सर्वान् समानाद्य द्विजानाममवाचिनः ।
यथाविधिसमुदाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥
दत्त्वा सोऽश्वपतिः कन्यां यथार्हं सपरिच्छदाम् ।
ययौ ह्यमेव भवनं युक्तः परमया सुदा ॥
गते पितरि सर्वाणि सद्यस्याभरणाणि च ।
जम्बूके वस्त्रस्नान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥
अथ सा राजतनया सावित्री विनयान्विता ।
अश्वशूरयोः सेवां भर्तुरप्यकरोत्सदा ॥
भक्त्वा परमया नित्यं अश्वशूरयोस्ततः च ।
भर्तुश्च दयिता ह्यासीत्तापसामास्य सद्यता ॥
ततः सा नारदवचो धारयन्ती ह्यचेतसा ।
गणयामास दिवसान् पञ्च मासं तदावनम् ॥

ततस्त्रिरात्रमात्रे तु तस्मिन् संवत्सरे स्थिते ।
 श्वश्रुश्वशुरयोः पत्युराज्ञां जघाह सा सती ॥
 कर्तुं व्रतं त्रिरात्राख्यमुपवाससमन्विता ।
 अथ तस्मिन् दिने प्राप्ते नारदेन निवेदिते ॥
 सत्यवान् विपिनं गन्तुमुपक्रममथाकरोत् ।
 स्कन्धे परशुमादाय हस्ते कृत्वा करण्डिकाम् ॥
 फलं काष्ठमथादातुं विश्राप्य पितरौ तदा ।
 सावित्री चोदिते सूर्ये कृत्वा पूर्वार्द्धिकीः क्रियाः ॥
 सर्वानिव दिजान् दृष्ट्वान् श्वश्रुं श्वशुरमेव च ।
 अभिवाद्यानुपूर्व्वेण प्राञ्जलिर्निबन्धमस्थिता ॥
 अवैधव्याग्निषस्तेषां जघाह विनयान्विता ।
 श्वशुरावथ सावित्री जगादैकान्तमाश्रिता ॥
 विपिनं द्रष्टुमिच्छामि सह भर्ता कुतूहलात् ।
 तामुचतुस्तौ श्वशुरौ पारणादिवसस्तव ॥
 अकृत्वा तां कथं गन्तुं वनमिच्छसि शोभने ।

सावित्रीवाच,—

अस्तङ्गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
 एष मे यदि सकृत्पुः समयस्य कृतो मया ॥
 भर्ता सहैव भोक्तव्यं मया परमया मुदा ।
 न पत्युः सन्निधौ क्लान्तिर्मम काचन विद्यते ॥
 ततोऽनुज्ञां प्रददतुस्तस्यै तौ श्वशुरौ तदा ।
 जगाम सत्यवान् सोऽपि विपिनं सह भार्यया ॥

गत्वा तत्र फलैर्वन्यैः स करण्डीमपूरयत् ।
 अथ काष्ठं कुठारेण पाटयामास सत्यवान् ॥
 तस्य पाटयतः काष्ठं मध्याह्ने महती व्यथा ।
 मूर्ध्नि जातः ततः सोऽथ सुध्वाप नृपमन्दनः ॥
 सावित्र्या उरुदेशे तु सन्निवेश्य शिरस्तथा ।
 अथ सा नारदवचो ध्यायन्ती दैवतानि च ॥
 जगाम शरणं साध्वी भर्तुर्जीवितकाङ्क्षया ।
 अथ सा पाशहस्तश्च कृष्णं रक्तेक्षणं यमम् ॥
 ददर्श सत्यवत्पार्श्वे स्थितं विपुलतेजसम् ।
 ततः सत्यवतस्तस्य राजपुत्रस्य वेपथः ॥
 अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो वस्त्रात् ।
 यमस्तु तं तदा बध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः ॥
 तदानीं सापि सावित्री सम्भ्रमाक्रान्तमानसा ।
 शनैः शरीरं तद्वर्त्तुर्मृतं भूमावग्राययत् ॥
 विनयावनता भूत्वा प्राञ्जलिर्यममम्बगात् ।
 यत्र पाशेन बद्धा तं पतिं तस्या यमोऽनयत् ॥

यम उवाच,—

त्वं निवर्त्तस्व सावित्री कुरु स्वाम्योर्द्धदेहिकम् ।
 कृतं भर्तुस्त्वया गूढं यावद्गम्यं गतं त्वया ॥

सावित्र्युवाच,—

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
 मया च तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥

तपसा गुरुभक्त्या च भर्तुः केषाद् भक्त्या च ॥

तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिक्षता गतिः ।

धर्मा^१ प्रधानं सुमयो वदन्ति ।

धर्माधिपं त्वामपि चामनन्ति ।

सर्वस्य लोकस्य कृतञ्च वेत्सि

सर्वे ततस्त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥

यम उवाच,—

वरं वरय सुग्रीणि सत्यवज्जीवनाद्भुते ।

सावित्र्युवाच,—

ममान्धौ शशुरौ देव तपोवनमुपागतौ ।

सचक्षुषौ भवेतां तौ त्वत्प्रसादेन सूर्यज ॥

यम उवाच,—

एवमस्तु निवर्त्तस्व गच्छ शशुरयोर्महम् ।

अमखा मात्सृगद्भद्रे त्वां स्वानामिव कथये ॥

सावित्र्युवाच,—

अमः कुतो भर्तृसमीपतो मे

यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।

यतः पतिं नेच्छसि तत्र मे गति

देवेश भूषोऽपि वचो निबोध मे ॥

सतां सक्तत् सङ्गतमीप्सितं वरं

ततः परं मिषमिति प्रपद्यते ।

न वाऽप्यसं सत्यवसेत् सङ्गतं

ततः सतां सन्निवसेत् समागमे ॥

यम उवाच,—

तुष्टोऽस्मि तेऽनया वाचा वरं वरय सुमते ।

सुते सत्यवतो जीवाद्यदिच्छसि ददामि तत् ॥

सावित्र्युवाच,—

इतं पुरा मे शशरस्य वैरिभिः

स्वमेव राज्यं सभतां स पार्थिवः ।

जज्ञात् स्वधर्मं न च मे गुरुर्यथा

द्वितीयमेतदरयामि ते वरम् ॥

यम उवाच,—

एवमस्तु निवर्त्तस्व त्वं सावित्रि स्वमन्दिरम् ।

सावित्र्युवाच,—

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्माणा मनसा गिरा^१ ।

अनुग्रहश्च दानश्च सतां धर्मः समात्मनः ।

सन्तस्ततोऽप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥

यम उवाच,—

जीवनेन विना भर्तुर्वरं वृणुष्व शोभने ।

द्वितीयं ते वरं भद्रे ददामि प्रीतिमान् पुनः ॥

सावित्र्युवाच,—

पुत्रहीनो मम पिता तस्य पुत्रग्रतं भवेत् ।

१ क, मनसापि वा ।

यम उवाच,—

कुलस्य सन्तानकरं पितुः पुत्रशतं भवेत् ।
त्वं निवर्त्तस्व सावित्रि दूरं पन्थानमागता ॥

सावित्र्युवाच,—

विवस्वतस्त्वं तमयः प्रतापवान्
ततोऽथ वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
समेन धर्मेण च रक्षिताः प्रजाः
ततस्तवाहेश्वर धर्मराजता ॥

आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सस्रयः ।
तस्मात् सत्सु विशेषेण सर्व्वः प्रणयन्मुच्यते ॥

यम उवाच,—

परितुष्टोऽस्मि भद्रन्ते चतुर्थं त्वं वरं वृणु ।
विना सत्यवतः प्राणान् यदिच्छसि ददामि तत् ॥

सावित्र्युवाच,—

अस्य सत्यवतः पुत्रशतमौरसमुत्तमम् ।
जायतां मयि देवेश त्वत्प्रसादेन सूर्य्यज ॥

यम उवाच,—

भविष्यत्येवमेवं हि परितुष्टो ददामि तत् ।
अतिदूरं समायाता निवर्त्तस्व स्वमन्दिरम् ॥

सावित्र्युवाच,—

सतां सदा श्राव्यतधर्मवृत्तिः
सन्तो न सौदन्ति न च व्यथन्ति ।

सतां सद्भिर्नामकः सङ्गमोऽस्ति
 सङ्गो भयं नास्तुविन्दन्ति सन्तः ॥
 सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं
 सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
 सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राजन्
 सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥
 न कामये भर्तृविनाशता सुखं
 न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ।
 त्वयैष दत्तः शतपुत्रतावरः
 कथं त्वया मे द्रियते पतिः पुनः ॥
 वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
 त्वमेव सत्यं वचनं कुरुष्व ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

एवमुक्तस्तु समीधो^१ यमः पाशादमोचयत् ।
 अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं सत्यवद्देहिनिःसृतम् ॥
 धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ।
 एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुक्षनन्दिनि ॥
 चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्द्धमवाप्स्यति ।
 इहा यज्ञैश्च धर्मैश्च ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥
 त्वयि पुत्रशतस्यैव सत्यवान् जनयिष्यति ।
 एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ॥

निवर्त्तयित्वा सावित्रीं क्षमेव भवनं ययौ ।
 सावित्र्यपि जगामाशु यत्र सुप्तः स सत्यवान् ॥
 स चेतनां ततः प्राप्य सत्यवांस्तमभाषत ।
 चिरं सुप्तोऽस्मि दयिते त्वया किं न विबोधितः ।
 क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां सच्चकर्ष ह ॥

सावित्र्युवाच,—

गतः स भगवान् देवः प्रजासंयमनो यमः ।
 विश्रान्तोऽसि महाभाग कथयिष्यामि तेऽखिलम् ॥
 यदि शक्यं त्वमुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्व्वरीम् ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

उपसृभ्य ततः संज्ञां सत्यवान् समचिन्तयत् ।
 कथमद्य गमिष्यामि पिचोरन्तिकमाकुलः ॥
 करण्डिका फलैः पूर्णा काष्ठभारस्य तिष्ठतु ।
 रक्षार्थमेतं परशुं गृहीत्वा गम्यतां शुभे ॥
 अन्यथा का गतिस्तत्र पिचोरस्य भविष्यति ।
 ततस्तमाह सावित्री ब्रजावो यदि मन्यसे ॥
 ततस्तां सत्यवान् प्राह परशुं त्वं गृहाण मे ।
 पक्षाग्रघण्डे सावित्री पन्था व्यावर्त्तते द्विधा ॥
 ततोत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वमाशु च ।
 एतस्मिन्नेव काले तु युमत्सेनो महीपतिः ॥
 सन्धश्चुसदा रात्रौ सेव्यया सह भार्य्यया ।
 आश्रमांस्तापसानाञ्च व्यचरत् पुनस्त्रिषया ॥

शुभोच चातिदुःखार्तः पुत्रं तासु शुभां वधूम् ।
 स गौतमादिभिर्विप्रैः सात्त्वितः शोककर्षितः ॥
 सर्वे तमूचुर्मुनयो न शोकं कुरु भूपते ॥
 यथाऽस्य भार्या सावित्री श्रीलाचारसमन्विता ।
 यथा च ते दृशोर्लाभश्चिरं जीवति सत्यवान् ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु सावित्र्या सह भार्यया ।
 सत्यवानागतस्तत्र पित्रोः प्रीतिं विवर्द्धयन् ॥
 अथ तैः सर्वतो विप्रैः पृष्टस्त्वं केन हेतुना ।
 दिवसे न समायातः पितरौ तव दुःखितौ ॥
 ततः स कथयामास शिरःपीडादिकं तथा ।
 ततस्ते विप्रसङ्गताः सावित्रीमिदमब्रुवन् ॥
 कथयस्व तु सावित्रि वृत्तान्तो यो वनेऽभवत् ।
 ततः सा कथयामास यमसन्दर्शनादिकम् ॥
 चक्षुर्लाभश्च राज्यश्च दौ वरौ अश्वरथ मे ।
 पितुः पुत्रस्य च शतं पुत्रानाद्यात्मनः शतम् ॥
 चतुर्वर्षशतायुश्च भर्तुः प्राप्तं तथा यमात् ।
 तच्छ्रुत्वा परमप्रीता विप्रास्ते स्मग्दं ययुः ॥
 सत्यवानपि संसुप्तः पितृभ्यां सह भार्यया ।
 अथ रात्र्यां व्यतीतायां सङ्गतास्ते तपोधनाः ॥
 कृतपूर्वाहिकाः सर्वे सावित्रीं प्रशशंसिरे ।
 शास्त्रदेशादयामात्या शुमसेनं महीपतिम् ॥
 आगत्योचुर्महाराज क्षामात्येन हतो रिपुः ।

तव पूर्व्वेण सत्येन वयमभ्यागता इह ॥
 अचक्षुर्वा सचक्षुर्वा त्वं राजा भव भूपते ।
 ततस्तैरभ्यनुज्ञातो ब्राह्मणैः स महीपतिः ॥
 तैरमात्यैः परिवृतो महादेव्या च सेव्यया ।
 पुत्रेण च तथा बभूवा सावित्र्या श्रीशत्रुघ्नया ॥
 ययौ स्वपुरमथ्यगो हर्षसम्पूर्णमानसः ।
 तत्र गत्वा युमत्तमेनः सत्यवन्तं प्रियं सुतम् ॥
 यौवराज्ये महाराजः स्थापयामास धर्मतः ।
 सावित्र्याद्यापि काशेन जज्ञे पुत्रशतं वरम् ॥
 भ्रातृणाञ्च शतं जातं सोदर्याणां महात्मनाम् ।
 एवमात्मा पिता माता श्वश्रुश्च श्वशुरः पतिः ॥
 भर्तुः कुलञ्च सावित्र्या सर्व्वं कृच्छ्रात् समुद्धृतम् ।
 एवमेषापि पाञ्चाक्षी श्रीलाचारसमन्विता ॥
 तारबिद्यति वः सर्व्वान् सावित्रीव कुलाङ्गना ।
 एवमाश्रयितस्तेन मार्कण्डेयेण धीमता ॥
 युधिष्ठिरः प्रीतमनाः काम्यके न्यवसदने ।
 य इदं शृणुयाद्भक्त्वा सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ॥
 स सुखी सर्व्वसिद्धार्थी न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ।

इति भविष्यपुराणे सावित्र्युपाख्यानम् ।

ततः सुत्वा देवीं प्रणम्य दक्षिणां दत्त्वा देवान् विसृज्य आचाराङ्गन्यमाद्यादिभिः स्वपतिं पूजयेत् ।

इति सावित्रीव्रतं समाप्तम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

ज्यैष्ठे शुक्लपक्ष्यान्तु जाता पूर्वसुमा वती ।

तस्मात् सा तत्र सम्पूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यदुद्भवे ॥

राजमार्तण्डे,—

ज्यैष्ठे मासि चिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञिता ।

व्यजनैककरास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः ॥

तां विन्ध्यवासिनीं देवीं पूजयेद्युर्वने गताः ।

कन्दमूलफलाहारा सभग्ने सन्ततिश्च ताः ॥

तस्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपहारिकी ।

आरोग्यकामैर्वासानां पुत्रवद्भिर्विशेषतः ॥

तां षष्ठीसंज्ञया प्रसिद्धां कन्दं शालूकादि मूलं मानकश्चादि ।

ब्रह्मपुराणे,—

ज्यैष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्रता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्भर्तृशोदकम् ।

मुच्यते दशभिः पापैर्महापातकवञ्चितैः ॥

अत्र नदीमात्रे स्नानस्य सतिशतर्पणाङ्गकस्य दशपापक्षयः
फलं प्रतीयते ।

भविष्ये,—

ज्यैष्ठे शुक्लदशम्यान्तु हस्तयोगेन जाह्नवी ।

हरते दशपापानि तस्माद्ब्रह्महारा स्रता ॥

अत्र गङ्गायां तर्पणं विनापि हस्तयोगे दशविधपापक्षयः फलं

सतर्पणस्थाने तु फलातिशयः । अन्यनद्यास्तु हस्तायोगेऽपि फलाधिक्यं नास्ति विशेषाश्रयणात् वक्ष्यमाणवचने हस्तायां गङ्गावतरणस्य निमित्तकत्वकथनात् गङ्गायामेव हस्तायाः फलातिशयहेतुत्वाच्च ।

यत्तु,—

ज्यैष्ठे मासि धिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्यता ॥

इति भविष्योत्तरवचनं तदपि पूर्ववचनैकवाक्यतया गङ्गास्नान-विषयम् ।

भविष्ये,—

ज्यैष्ठे मासि दशम्यान्तु कुजहस्तसमागमे ।

गङ्गा स्वर्गादपावृत्य मर्त्यलोकमवातरत् ॥

दशजन्मकृतं पापं दशपापानि चैव हि ।

आवृणोत्यप्रयत्नेन स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥

अथ भौमवारे हस्तायोगे गङ्गास्नानात् दशजन्मकृताग्रेषपापस्यो दशविधपापस्यस्य फलं प्रतीयते ।

ब्रह्मपुराणे,—

ज्यैष्ठे शुक्लदशम्यान्तु भवेद्भौमदिनं यदि ।

ज्ञेया हस्तार्धसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

अत्रापि सर्वपापस्यः फलं गङ्गायामेव पूर्ववचनैकवाक्यत्वात् ।

स्नानकाले पठनीयमाह काशीखण्डे ।

अहन्तामासुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ॥

परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्यतम् ।

पारुष्यमनृतञ्चैव पैशून्यञ्चापि सर्वशः ।
 असम्बद्धप्रसापस्य वाक्पयं स्वाचतुर्विधम् ॥
 परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
 वितथाभिनिवेशश्च माजसं त्रिविधं स्मृतम्
 एतानि दश पापानि प्रशमं यान्तु जाक्रति
 स्नातस्य मम ते देवि जले विष्णुपदोद्भवे

तत्र गङ्गापूजामाह भविष्ये,—

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते
 गङ्गातीरे तु पुरुषो नारी वा भक्तिभावतः ॥
 पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलैर्दशविधैस्तथा ।
 तथैव दीपैस्ताम्बूलैः पूजयेच्छुद्धयाम्बितः ॥
 स्नात्वा भक्त्या तु जाक्रव्यां दशकृतो विधानतः ।
 दशप्रसूति कृष्णांश्च तिलान् सपीपि वै जले ॥
 शक्रपिण्डान् + + + + प्रदद्याद्दशसंख्यया ।
 पूर्णकुम्भोपरि स्थाप्य हेमरौप्यादिनिर्मिताम् ॥
 गङ्गायाः प्रतिमां भक्त्या मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
 ॐ नमो नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ॥
 पञ्चामृतेन च स्नानमर्चायास्तु विशिष्यते ।
 नारायणं महेश्वरं ब्रह्माणं भास्करं तथा ॥
 भगौरथञ्च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।
 गन्धपुष्पादिभिश्चैव यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥
 दशप्रसूतिलान् दद्यात् दशविप्रेभ्य एव हि ।

दुर्गायाश्च यथा याथा तथा कुर्यान्महाधनेः ॥
 एवं कृत्वा विधानेन वित्तशायविवर्जितः ।
 सद्यो दशविधैः पापैः कोटिजन्मसमुद्भवैः ॥
 मुच्यते नात्र सन्देहो ब्रह्मज्ञो वचनं यथा ।

बाराहे,—

यस्तिष्ठत्येकपादेन कुरुक्षेत्रे महेश्वरि ।
 वर्षाणामयुतं सप्त वायुभक्षो जितेन्द्रियः ॥
 ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां समुपोषितः ।
 पुरुषोत्तममालोक्य ततोऽधिकफलं लभेत् ॥
 तत्रैकादश्यां उपवासो द्वादश्यां दर्शनमित्यर्थः ।

भविष्ये,—

यमुनासलिले स्नात्वा पुरुषो मुनिसत्तम ।
 ज्यैष्ठे मास्यमले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ॥
 समभ्यर्च्य च्युतं सम्यक् मयुरायां समाहितः ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
 अविकलं सम्पूर्णम् ।

ब्राह्मे,—

द्वादश्यां शुकपक्षस्य विशोका विष्णुना पुरा ।
 विभूषिता शुभैर्मालैस्तस्मात्तां तत्र पूजयेत् ॥
 विशोका लक्ष्मीः ।

तथा,—

ज्यैष्ठशुक्लचतुर्दश्यां पुण्यैः सप्तकसम्भवैः ।

अर्चयित्वा महादेवं रुद्रलोके महावत ॥

भविष्ये,—

ज्येष्ठे मासि तिष्ठान् दत्त्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।

अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥

विष्णुः,—

ज्येष्ठौ ज्येष्ठायुक्ता चेत्तस्यां कृत्वा पानदानेन गाणपत्यमवाप्नोति ।

स्कान्दे,—

पौर्णमासीषु चैतासु मासर्चयित्वा च ।

अन्यदा स्नानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम् ॥

• एतच्च सकलपौर्णमासीसाधारणं महाज्येष्ठ्यास्तु विशेषः प्रागुक्त-
स्तत्त्वचणश्चोक्तमस्ति ।

अथाषाढकृत्यम् ।

गारुडतन्त्रे,—

शिरौषसम्भवं मूलं पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।

यः पिबेन्नियुनस्तेऽर्के तस्य सर्पभयं कुतः ॥

तथा,— आद्रायाः प्रथमे पादे चौरमश्नाति यो नरः ।

अपि रोषान्वितस्तस्य तच्चकः किं करिष्यति ॥

सौराषाढस्य चत्वारिंशद्दण्डाधिकषड्दिवसादूर्ध्वं दशदिवस-
पर्यन्तमाद्रायाः प्रथम पादे रविस्तिष्ठति । एतच्चाम्बुवाचीसंग्रहकम् ।

यथा राजमार्गण्डे,—

चत्वारिंशत्तिप्ताधिकषड्भागे रविर्द्यदा भवति ।

श्रेया तदाम्बुवाची शिवर्चमाश्रितो यावत् ॥

रवौ रौद्राद्यपादस्थे पृथिव्या जायते रजः ।

तस्माद्दिनत्रयं यावद्बीजवापं परित्यजेत् ॥

न स्नाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणम् ।

इक्षानां वाहनस्यैव मङ्गल्यं नैव चाचरेत् ॥

शिवर्चमाद्रा स्नाधायोऽध्ययनं न तु ब्रह्मयज्ञनिषेधः वषट्कारः
काम्यहोमारम्भः तर्पणं आहुं । तच्च—

नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः सृष्टयन्त्रमष्टकासु मघासु च ॥

इति प्रातातपेन वर्षोपक्रमे विहितमावश्यकं नवोदकआहुमेव
आद्रास्थे रवौ तस्य विधानात् ।

यथा रुद्रजामले,—

अश्विन्यादि तु मैत्रेषु विवाहे कृत्तिकादि तु ।

वर्षाकाले तथाद्रादि मघचरणमं स्मृतम् ॥

तेनाद्रायाः प्रथमपादं वर्जयित्वा शेषपादत्रयस्थे रवौ नवोदक-
आहुं कार्यमित्यायातम् । मङ्गल्यं विवाहादि ।

आधुनिकाः ।

दावेव वर्जयेन्नित्यमस्नाध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्नाध्यायभूमिश्चाशुद्धामात्मानश्चाशुचिं द्विजः ॥

इति मनुवचनात् पृथिव्या रजोयोगेनाशुद्धतया अध्ययनप्रतिषेध
इति वदन्ति । तन्मन्दं भूमे रजोयोगासम्भवात् तदधिष्ठातृदेवताया
रजोयोगे भूमेरशुद्धिः कुतः, अन्यथा भोजनदेवार्चनपञ्चमहायज्ञा-
दीनामपि निषेधप्रसङ्गः ।

स्कान्दे,—

आषाढंश्चापि यो मासमेकभक्तं समाचरेत् ।

राशोऽसौ मान्यतां प्राप्य कामानाप्नोति पुष्कलान् ॥

अत्र सौराषाढ इति प्राच्यः ।

भविष्ये,—

आषाढे मासि भूताह्ने शिवं संपूज्य यत्नतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥

भूताहः कृष्णचतुर्दशी ।

भविष्ये,—

मैत्राश्वपादे स्त्रपितीह विष्णु वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।

पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता विबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥

निशि स्त्रापो दिवोत्यागं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥

मैत्रममुराधा वैष्णवं अवणा पौष्णं रेवती ।

निशादेरन्यत्र काले उक्तमश्वपादयोगो यदि स्त्रात् तथापि केववस्त्रायां द्वादश्यामेव निशासु शयनादिकं न तु मश्वचपादानु-
रोधादन्यत्र किन्तु मश्वचपादयोगे फलातिशय इत्यर्थः । अत्र द्वादश्यामेव शयनादिकमायातम् ।

यथा राजमार्त्तण्डे,—

दिवा स्त्रपिति नो विष्णु निशि न प्रतिबुध्यते ।

द्वादश्यामेव कर्त्तव्यं पादयोगो न कारणम् ॥

तथा तत्रैव प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु क्रमेण देवानां ग्रथ-
नाभिधाने विष्णोर्द्वादश्यां ग्रथनमुक्तं यथा,—

वज्रिः स्कन्दपुरन्दरौ गणपतिर्लक्ष्मीर्यमो भास्करो
वायुः पर्वतकन्यका वसुमती तोयाधिपः केशवः ।
ब्रह्मा चैव महेश्वरो धनपतिः सर्वेऽयमी शेरते
उत्तिष्ठत्यमुना क्रमेण विबुधाः स्त्रे स्त्रे दिने पूजिताः ॥

यथा वाराहे,—

ज्ञात्वा वै मम कर्माणि द्वादश्यां मत्परो नरः ।
ममैव बोधनार्थायैमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

ब्रह्मेन्द्ररुद्रैरभिष्टूयमानो
भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या
जाम्बव जाम्बव च लोकनाथ ॥

एवं कर्माणि कुर्वन्ति द्वादश्यां ये यशस्विनि ।
मम भक्त्या नरश्रेष्ठा युजन्ति ते परमां गतिम् ॥

अथ द्वादशेव हरेः प्रबोधकाश्च उक्तः एवञ्च ग्रथनकाशोऽपि च
एवं ग्रथनप्रबोधयोरेकतिथित्वनियमात् ।

तथा वामनपुराणे,—

एकादश्यां जगत्स्वामिश्रयणं परिकल्पयेत् ।
शेषादिभोगपर्यङ्कं ज्ञात्वा संपूज्य केशवम् ॥
अमुं प्राज्ञाणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ।
सम्प्राप्य पीताम्बरधरं देवं निद्रां संमानयेत् ॥

अथ एकादशीसमये दिवाशयनीयपरिकल्पनं रात्रौ द्वादशी-
समये निद्रेत्युक्तम् । एवञ्च द्वादशां शयननिर्णये सति ।

एकादश्यान्तु शुक्लायामाषाढे भगवान् हरिः ।

भुजङ्गशयने शेते यदा चौरार्णवान्तरे ॥

तदा तत्प्रतिमा कार्या सर्वलक्षणसंयुता ।

सुप्ता च शेषपर्यङ्के शैलमृद्भिश्च दारुभिः ॥

नानाविधोपकरणैः पूज्या च विधिपूर्वकम् ।

उपवासस्तु कर्त्तव्यो रात्रौ जागरणं तथा ॥

ततो रात्र्यां व्यतीतायां द्वादशां पूजयेत् पुनः ।

इति ब्रह्मपुराणवचनस्याप्ययमर्थः । एकादशां एकादश्यापवास-
दिने द्वादशीक्षणे हरिः शेते इति ।

अन्येतु,—एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ अद्भुतभक्तिसमन्वितः ॥

इति ब्रह्मपुराणदर्शनाच्छयनमध्येकादश्यामेव स्वापप्रबोधयोरेक-
तिथित्वनियमादित्याहुः । तत्र पूर्वानेकवचनैकवाक्यतया रात्रौ
प्रसुप्तं केशवं एकादशां गतायां द्वादशां दिवा बोधयेदिति वच-
नार्थः । एतेन एकादशां द्वादशां वेति विकल्पनापि निरस्ता
वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अन्येतु,—

चौराभ्यौ शेषपर्यङ्के आषाढ्यां समिश्रेद्भरिः ।

निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तयोस्तं पूजयेत् सदा ॥

इति यमवचने आषाढीकार्तिकीपदयोः पौर्णमास्यां योगह-
दित्वात् कल्पभेदव्यवस्थामाहुः । तन्मन्त्रम्,—

सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् पूर्वोक्तानेकवचनैक-
वाक्यतया आषाढौकार्त्तिकौपदयोर्व्यागानुबन्धात् द्वादशीपरत्वात्
ततः सिद्धं द्वादश्यां शयनं प्रबोधयेति ।

अथाषाढे दशम्यान्तु शुक्लायां सधुभुङ्क्तरः ।

कृत्वा सायनगतीं सन्ध्यां गृह्णीयाच्चियमं बुधः ॥

इति देवीपुराणाद्दशम्यां सायं सकृत्सपयेत् ।

तत्र सकृत्सपवाक्यमुक्तं वराहपुराणे,—

एकादश्यां निराहारो भूत्वा चैवापरेऽहनि ।

भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत ॥

इत्युच्चार्य्य ततो विद्वान् पुष्पाञ्जलिमुपचिपेत् ।

तत एकादश्यां पूर्वार्धे पूर्वोक्तविधिना विष्णुमभ्यर्च्य दिवा
शय्यादिकमुपकल्प्य रात्रौ द्वादशीसमये हरेः स्नापनं कार्यम् । यदि
कदाचित् पूर्णैकादश्यावासः स्यात् तदा परदिने रात्रौ शयनं कार-
यित्वा पारणा कार्येति । तत्र शयनमन्त्रो वराहपुराणोक्तो यथा,—

ॐ नमो नारायणाय इत्युक्त्वा

ॐ पश्यन्तु मेघान्यपि मेघश्यामं

द्युमागतं सिञ्चमानां महीमिमाम् ।

निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ

वर्षाब्धिमं पश्यतु मेघवृन्दम् ॥

इति मन्त्रेण विष्णुं स्नापयित्वा,—

ॐ सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् ।

विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥

इति मन्त्रेण पुण्याश्विना पूजयेत् ततः प्रातर्ध्यायिणि संपूज्य
पारयेति ।

विष्णुधर्माक्षरे,-

आसीर्षशयनं दत्त्वा प्रीणयेद्भोगशाचिनम् ।
आषाढशुक्लदादश्यां विष्णुलोके महीयते ॥
आसीर्षशयनं शोभनास्तरणयुक्तखट्वादि ।

ब्रह्मपुराणे,-

सुप्ते तु सर्वलोकेशे नक्तंभोजी भवेन्नरः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वलोकेश्वरो भवेत् ॥

अथ चातुर्मास्यव्रतानि ।

नारदीये,-

एकादश्यान्तु गृहीत्वात् संक्रान्तौ कर्कटस्य वा ।
आषाढ्यां वाथ दर्शे वा चातुर्मासीं व्रतक्रियाम् ॥
चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद्यत्किञ्चिद्वनोपते ।
नान्यथा वार्षिकं पापं विनिश्चयप्रयत्नतः ॥
चतुरो वार्षिकान् मासान् षो मासं परिवर्जयेत् ।
चत्वारि भद्राप्नोति कीर्त्तिमायुर्यशोवत्सलम् ॥

दर्शवेति । आषाढ्याः पूर्वे दर्श इत्यर्थः ।

मात्से,-

आषाढ्यादि चतुर्मासं प्रातःसायी भवेन्नरः ।
विप्राय भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्याप्नोप्रदो भवेत् ॥
स वैष्णवपुरं याति विष्णुव्रतमिदं मयात् ।

अथ चाषाष्टामारम्भः कर्त्तिक्या मङ्गलतिः । अथ सर्वेषु व्रतेषु
पूर्वोक्तविधिना विष्णुमभ्यर्च्य तदग्रे सर्वं व्रतं गृहीयात् ।

ॐ इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।

निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसादान्नव केशव ॥

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णे विद्याम्यहम्^१ ।

तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥

भविष्योत्तरे,—

चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।

स्त्री वा नरो वा मङ्गलो गृहीयान्नियमानिमान् ।

मधुरस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥

तैलस्य वर्जनात् पार्थ सुन्दराङ्गः प्रजायते ।

कटुतैलपरित्यागाच्छुनाग्रोऽभिजायते ॥

योगाभासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।

ताम्रूलवर्जनाद्भोगी रक्तकण्ठस्य जायते ॥

घृतत्यागात् सुखावस्थं^२ सर्वं क्षिग्धवपुर्भवेत् ।

फलत्यागात्सु मतिमान् वज्रपुत्रस्य जायते ।

पादाभ्यङ्गपरित्यागात् वपुःसौरभ्यमाप्नुयात् ॥

दधिदुग्धपरित्यागात् गोशोकं लभते नरः ।

लभते सन्ततिं दीर्घां स्थासीपकमभक्षयम् ॥

भूमौ लसत्तृणाद्यौ च विष्णोरनुचरो भवेत् ।

१ मूलपुस्तके, त्वहं मिये ।

२ स पुस्तके, खणावस्थं ।

सदासुनिः सदायोगी मधुमासविवर्जनात् ॥
 निराधिर्नीरुगोजखी विष्णुभक्तस्य जायते ।
 एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 धारणाजखलोक्षाच्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
 मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्माद्वाऽखलिता भवेत् ॥
 भूमौ भुङ्क्ते नरो यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ।
 विष्णोर्यः सद्ने कुर्यादुपलेपनमार्जने ॥
 कल्पस्याथौ भवेत्तत्र स नरो नाच संग्रहः ।
 प्रदक्षिणशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
 हंसयुक्तविमानेन स वैष्णवपुरं व्रजेत् ।
 नक्तभोजौ समयन्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
 एकभक्ताग्रनामित्यमग्निहोत्रफलं लभेत् ।
 अयाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपाफलम् ।
 पक्षे यो नरो भुङ्क्ते कुरुचेचफलं लभेत् ॥
 शिलायां भोजने नित्यं प्रयागस्नानजं फलम् ।
 माषद्वयपरित्यागाच्च नरः परिभूयते ॥
 एवमादिब्रतैः पार्थ तुष्टिमाप्नोति केशवः ।

सस्तरं कटादि निराधिर्मानसपीडारहितः श्यामकृष्णभेदा-
 व्याधकक्षायद्वयम् ।

मास्ये,—आषाढादि चतुर्मासमभ्यङ्गं वर्जयेद्बुधः ।

भोजनं पुष्कलं दद्यात् स याति भवनं हरेः ॥

आषाढ्यादिग्रहं यस्तु वर्जयेन्नक्षकर्त्तव्यम् ।

वार्त्ताकुक्षं चतुर्मासं मधुसर्पिर्घटान्वितम् ॥

कार्त्तिक्यां तत्पुनर्द्वैतं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

चेसनिर्मितं तत् वार्त्ताकुक्षं दृतमधुघटान्वितं दद्यात् अथ
स याति भवनं हरेरिति फलानुषङ्गः । एतेन वार्त्ताकुक्षसमभक्ष्य-
मिति केषाञ्चिन्मतमिति निरस्तम् ।

भविष्ये,—

पौर्णमास्यामाषाढस्य शिवं संपूज्य यत्नतः ।

उपवीतं शिवे दद्याच्छिवभक्तांस पूजयेत् ॥

पुनरेव च कार्त्तिक्यां पूजयित्वा समापयेत् ।

यः कुर्याद्विधिवद्भक्त्या चातुर्मासीपविषकम् ॥

कल्पकोटिशतं सायं रुद्रलोके महीयते ।

विष्णुः,—

आषाढ्याषाढयुक्ता चेत्तस्यामन्नप्रदानेन तदेवाश्चयमाप्नोति ।

भविष्ये,—

आषाढपौर्णमास्यां यो विधिवत् पूजयेच्छिवम् ।

सोऽश्चमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

अथ आयणकृत्यम् ।

आतातपः,—

अथनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं दिजेषु च ।

सदा कर्कटकं याति भगवान् चण्डदौधितिः ॥

अथ विमज्जिग्यायात् स्वर्गः फलम् ।

हृन्दोगपरिशिष्टम्,—

यद्यद्वर्णं आवशादि सर्वा नद्यो रजस्रसाः ।

तासु खानं न कुर्वीत वर्णयित्वा समुद्रगाः ॥

यद्यो मासः, सौर एव,—

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्रसाः ।

न खानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥

इत्यपि वचनात् ।

नदीसञ्चणमुक्तं परिशिष्टे,—

धनुःसहस्राष्ट्यष्टौ च गतिर्धासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गतास्ते परिकीर्तिताः ॥

धनुर्हस्तचतुष्टयं तास्त्रित्यभिधानादुद्धृतोदके न दोष इति प्राञ्चः,

पठन्ति च,—

उद्धृतेषु च तोयेषु रजोदोषो न विद्यते ।

साक्षात् समुद्रगा न तु परम्परया, अन्यथा अव्यावर्त्तकत्वात् ।

निगमः,—

तपनस्य सुता गङ्गा गोमती च सरस्वती ।

रजसा न प्रदूष्यन्ति येषान्ये नदसंज्ञकाः ॥

यत्तु,—

आदौ कर्कटके देवी अहं यावद्रजस्रसा ।

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते शुद्धा भवति जाग्रवी ॥

इति नामशून्यं वचनं तद्रजोयोगमात्रं बोधयति न तु खाना-
दिनिषेधकम् ।

अपवादमाह परिशिष्टे,—

उपाकर्माणि चोत्सर्गे प्रेतमाद्धे तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ।

भारते,—

आवणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

यत्र तत्राभिवृद्धिश्च प्राप्नोति ज्ञातिभिर्धनैः ॥

अत्रापि सौरो मासः ।

भविष्ये,—

अशून्यग्रयणां नाम द्वितीयां शृणु भारत ।

यामुपोष्य च वैधव्यं स्त्री न याति नरेश्वर ॥

पत्नीविद्युक्तश्च नरो न कदाचित् प्रजायते ।

कृष्णपक्षे द्वितीयायां आवणे मासि भारत ।

अशून्यग्रयणा प्रोक्ता श्रीहरेः श्रयणात् परम् ।

मातृक्षे,—

आवणस्य द्वितीयायां कृष्णायां मधुसूदनः ।

सौरार्णवे सप्तमीकः सदा वसति केशवः ॥

तस्यां संपूज्य गोविन्दं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

गोभृष्टिरणशय्यादि सप्तकल्पशतानुगम् ॥

अशून्यग्रयणा नाम द्वितीया सा प्रकीर्णिता ।

न तस्य पत्न्या विरहः कदाचिदपि जायते ॥

नारी वा विधवा ब्रह्मण् पावसन्नार्कतारकम् ।

सप्तमीकं गोविन्दं संपूज्य इत्यर्थः ।

भविष्ये,—

सुप्ते जनार्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।

पूजयेन्मनसादेवीं सुहृद्विष्टपसंमथाम् ॥

करवीरैः शतपथैर्जातौपुष्पैः सचन्दनैः ।

स्वपथेद्गव्यपथसा तथा श्रौतोदकेन च ॥

सद्यतं पथसा पूषं दद्यात् धूपं सगुग्गुलुम् ।

पूजयित्वा नरो देवीं न सर्पभयमाप्नुयात् ॥

मनसादेवौत्येकपदमक्षुक्कमासानुशासनात् सा च विषहरोति
स्थाता, सुहृद्विष्टः ।

तथा,— श्रावणे मासि पञ्चम्यां कृष्णपक्षे नराधिप ।

द्वारस्थोभयतो लेख्या गोमयेन विषोष्यणाः ॥

पूजयेद्विधिवद्दीर वीरदूर्वाङ्कुरैः कुशैः ।

ये तस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ॥

न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुचक्षित् ।

पिबुमर्हस्य पथाणि स्थापयेद्भवगोदरे ।

स्वयञ्चापि तदश्रीयान्नोजयेद् ब्राह्मणानपि ॥

विषोष्यणा नागाः । तेषोक्ता गार्हपत्ये,—

वासुकिस्तप्तकश्चैव काशियो मणिभद्रकः ।

ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥

पिबुमर्ही निम्बः । उभयदिने कामे युष्मादरात् व्यवसा ।

यज्ञ,—

यज्ञस्यै च प्रकर्तव्या पञ्चम्यायुक्ता तु गार्हपत्ये ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनं, तत् भिन्नश्रुतिकल्पनाभयात् पुष्पवचनवि-
रोधाच्च तदेकवाक्यतयाऽयुक्त्येकारप्रक्षेपेण व्याख्येयमिति प्रागुक्तम् ।

अथ पूजाविधिः ।

मृदाङ्गणे गोमयेनोपलेपिते सुदीपाख्यमारोप्य तत्पार्श्वद्वये
गोमयेनाष्टौ नागान् विलिख्य स्वस्ति वाच्य संकल्पं कृत्वा कृतभूत-
शुद्धिप्राणायामो विघ्ननाशाय घटे गणेशं सम्पूज्य ह्रीं ह्रीं ह्रूं
ह्रूं ह्रीं ह्रूं इति मन्त्रैः षडङ्गन्यासं कृत्वा देवीं ध्यायेत् ।

हेमाब्धोजनिभां गलदिवधरासङ्कारसंगोभितां
खेरास्यां परितो महोरगगणैः संसेव्यमानां सदा ।

देवीमास्तिकमातरं शिवसुतामापीनतुङ्गस्तनीं
इक्ष्वाब्धोजयुगेन नागयुगलं संविभ्रतीमाश्रये ॥

इति ध्यात्वा मनसा सम्पूज्य पूर्ववदर्थस्थापनं कृत्वा ह्रीं पद्मा-
सनाय नम इति पुष्पाञ्जलिना आसनं दत्वा पूर्ववत् ध्यात्वा सो-
ऽहमिति विभाज्य पुष्पाञ्जलिना नासारन्ध्रेण तेजो निर्गमय्य
सुदीपाख्यायामावाहयेत् ।

आस्तिकस्य मुनेर्मातर्जगदानन्दकारिणि ।

एषोहि मनसादेवि नागमातर्नमोऽस्तुते ॥

आगच्छ वरदे देवि सर्वकल्याणकारिणि ।

सुदीपांखां समादद्या तिष्ठ पूजां करोम्यहम् ॥

भगवति श्रीमनसादेवि इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता
भव सन्निरुद्धा भव प्रसन्ना भव इत्यावाहनस्थापनसन्निधापन-
प्रतिरोधनावगुण्ठयसकञ्चीकरणादृतौकरणपरमीकरणसुद्राः प्रदर्श्या

प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा मं मनसा देव्यै नम इति पुष्पाञ्जलिं दत्वा तेनैव
मन्त्रेण पाद्यार्घ्याचमनीयानि दत्वा—

ॐ त्रैलोक्यपूजितां देवीं नागाभरणभूषिताम् ।

स्वपयामि महाभागां पुष्यायुर्धनदृढये ॥

इति मन्त्रेण दुग्धेन स्वपयित्वा—

ॐ गन्धचन्दनमिश्रेण तोयेन नागमातरम् ।

स्वपयामि महाभागां सर्वसम्पत्तिहेतवे ॥

इति शीतलोदकेन स्वापयेत् ।

वस्त्राखङ्कारजातीकरवीरादिकुसुमैरभ्यर्च्यं सगुग्गुलुधूपदीप-ना-
गाविधफल-सहृत्तपायसपिष्टक-दधि-दुग्ध-मोदकादीनि दत्वा पुन-
राचमनीयं माख्यं चन्दनं ताम्बूलञ्च निवेद्य शङ्खघण्टादिकं वादयेत् ।

ततो वासुच्यादि अष्टनागानावाद्या पाद्यादिभिरभ्यर्च्यं दूर्वा-
कुरैः कुशैर्दुग्धेन च विशेषतः पूजयेत् ।

ॐ वासुक्ये नमः ॐ तच्चकाय काक्षियाय मणिभद्राय
ऐरावताय धृतराष्ट्राय कर्कोटकाय धनञ्जयाय इति सम्पूज्य—

नागराज नमस्तेऽस्तु पाहि मां शरणागतम् ।

आचख्य सर्पभीतिभ्यः सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥

इति प्रणमेत् । ततः पुष्पाञ्जलिना देवीं प्रणमेत् ।

अयोनिशम्भवे मातर्महेश्वरसुते शुभे ।

पद्माक्षये नमस्तुभ्यं रक्ष मां वृजिनार्णवात् ॥

जरत्कादसुनेः पत्नी भगिनी वासुकेः पुनः ।

आस्तिकस्य सुनेर्माता वरदाऽस्तु सदा मम ॥

ततो दक्षिणां दत्वा समस्तेति देवीं नागांश्च विनम्रयेत् ।

अथ भाद्रपद्यम् ।

वामनपुराणे,—

मासि भाद्रपदे दद्यात् पायसं मधुसर्पिषौ ।

इषीकेशप्रौण्णार्थं क्वाक्षितं सगुणोदनम् ॥

क्वाक्षितं खण्डविशेषः ।

स्कान्दे,—

यस्तु भाद्रपदे मासि एकभक्तं समाचरेत् ।

स तेन कर्मणा राजन् धनवानभिजायते ॥

इदं शौरकृत्यमिति प्राञ्चः ।

अथ रोहिण्यष्टमी ।

ब्रह्माण्डे,—

रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।

अर्द्धरात्रादधसोर्द्धं कक्षयापि यदा भवेत् ॥

तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभौ हरिरौश्वरः ।

महापुण्यतमः काशो जयन्त्याख्यो हि स स्मृतः ॥

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।

सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न वीदति ॥

जयन्त्यामुपवासन्तु कृत्वा योऽभ्यर्चयेद्भुरिम् ।

तस्य जन्मशतौद्धतं पापं नाशयतेऽच्युतः ॥

शतमेकादशीस्यैव एकस्य रोहिणीव्रतम् ।

एकादशीव्रताद्राजकधिकं रोहिणीव्रतम् ॥

ततोऽतिदुर्कभां मत्वा तस्यां व्रतं समाचरेत् ।

अर्द्धरात्रेऽष्टमसुहर्त्ते रोहिणीवृश्चिणाष्टमी यदि सम्भते तदैव
जयन्तीयोग इत्यर्थः । न सीदतीत्यनेनास्र नित्यं दर्शितम् ।
एकादश्याधिकतया यन्मास्ररणाभिधानाच्च ।

तथाच भविष्योत्तरे,—

जयन्त्यासुपवासस्तु महापातकनाशनः ।

सर्वैः कार्यैः महाभक्त्या पूजनीयस्य केशवः ॥

अकुर्वन् मिरयं याति यावदिन्द्रासतुर्दश ।

फलश्रवणात् काम्यत्वञ्चास्येत्यर्थः । एवञ्चोपवासासमर्थस्य एका-
दशीवदनुकल्पविधिर्द्रष्टव्यः । भाद्रमासोऽच पौर्णमास्यन्त एव
सर्वत्र तथैव सकलतिथिज्ञात्याभिधानात् । अतएव मुख्यचान्द्राभि-
प्रायेण श्रावणेऽपि विष्णुपुराणे उक्तम्,—

प्राष्टङ्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यामहं निशि ।

उत्पत्स्यामि^१ नवम्याच्च प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि ॥

भविष्ये,—

अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिण्या सह संयुता ।

भवेत् प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता ॥

जयन्त्यासुपवासस्तु कृत्वा चोऽभ्यर्चयेद्भूरिम् ।

तस्य जन्मशतोज्झृतं पापं नाशयतेऽप्युतः ॥

शरीरं मानसं वाग्जं पापं यत्समुपाश्रितम् ।

कौमारे चैवने वास्ये वार्द्धके च विशेषतः ॥

तत्पापं शमयेत् कृष्णक्षिपावस्थां सुपूजितः ।

उपवासो जपो होमः स्वाध्यायोऽभ्यर्चनं चरेः ॥

तत्सहस्रगुणं प्रोक्तं जयन्त्यां यत्कृतं भवेत् ।

धनधान्यप्रदा पुण्या सर्वपापहरा शुभा ॥

समुपोय्या जनैर्यज्ञाजयन्ती नाम चाष्टमी ।

जयन्त्या उपवासस्तु महापातकनाशनः ॥

स कार्यः परया भक्त्या पूजनीयस्तु केचनः ।

अथ समुपोय्या जनैर्यज्ञादित्यनेन च नित्यत्वं दर्शितम् ।

भविष्योत्तरे,—

सिंहराशिगते सूर्ये गगने जलदाकुले ।

मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षेऽर्द्धरात्रौ ॥

शशाङ्के वृषराशिस्थे नक्षत्रे रोहिणीयुते ।

वसुदेवेन देवक्षामहं जातो जनाः स्तयन् ॥

सुहर्ता विजयो नाम जयन्ती नाम शर्वरी ।

एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुमन्दन ॥

सप्तजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ।

सिंहराशिगते सूर्ये इत्यनेनैव प्राप्तौ मासि भाद्रपदे इति चाष्ट-
भाद्रपरम् । तेन कदाचित् सौरश्रावणेऽपि भवति । जयन्तीयोगस्तु
सिंहराशिगते सूर्ये एव भवति न तु सौरश्रावणे विशेषविधानात्
अन्यथा वेद्यार्थात् । नक्षत्रे रोहिणीयुते इति, सप्तविंशतिं वा विभ-
क्त्या षोडशकस्य भागा नक्षत्राणि तन्मध्ये रोहिण्यधिष्ठितो
यो भागस्तत्र गते शशाङ्के सतीत्यर्थः । सप्तजन्मकृतपापक्षयः पुनः

पूजनाशामर्ष्यात् केवलोपवासेनैवेत्यर्थः । पर्युपवाससमये रात्रावर्चनं
कृत्वा इविद्यादिकं करोति तथापि जन्मदुःखार्जितपापं नाशयति ।

यथा भविष्ये,—

रोहिष्यामर्द्धरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामर्षयनं सौरेर्हन्ति पापं पिबन्मकम् ॥

अतएव रात्रौ पूजा कार्या ।

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।

सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न सौदति ।

इति पूर्वोक्तवचनाच्च ।

रात्रौ च जागरस्तत्र नृत्यगीतसमाकुलः ।

कृष्णास्तत्र च संपूज्यो यशोदा देवकी^१ तथा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च ।

कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिष्यामर्द्धरात्रेऽर्चनं हरेः ।

इति गरुडपुराणवचनाच्च ।

जयन्तीयोगाभावे तु पूर्वार्धः एवाष्टम्यां पूजेति । तत्र यदि
पूर्वदिने जयन्तीयोगो सम्भते तदा सप्तमीविद्धापि कार्या योगस्य
वशीयस्मात् । यदि च दिनद्वये जयन्तीयोगस्तदा शुभादरेण
व्यवस्था । यदा तु एकस्मिन् दिने रात्रिमात्रे तिथियोगो नक्षत्रयो-
गश्च, परस्मिन् दिने रात्र्यर्द्धे तिथिमात्रयोगस्तदा नक्षत्रातुरोभात्
रात्र्यर्द्धयोगं विहाय रात्रिमात्रयोगोऽभ्यर्हणीयः ।

१ ख, ग, जन्मदुःखार्जितम् ।

२ ख, देवकी ।

यथा भविष्ये,—

कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।

तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिभागे च पारणम् ॥ इति ।

तथा विष्णुधर्म,—

सुहर्तमयहोरात्रे यस्मिन् युक्तं प्रदृश्यते ।

अष्टम्या रोहिणीसहं तां सुपुण्यासुपोषयेत् ॥

यदा चैकस्मिन् दिने रात्रौ नक्षत्रतिथियोगः अपरदिने दिवा नक्षत्रतिथियोगस्तदा रात्रौ नक्षत्रस्य वीर्यवत्वात् रात्रौ नक्षत्र-योगोऽभ्यर्चणीयः ।

यत्र वा युज्यते राम निग्रीथे शश्विना सह ।

इति वक्ष्यमाणवचनात् ।

यदि चोभयदिने रात्रौ नक्षत्रतिथियोगो नास्ति तदा यस्मिन् दिने दिवा नक्षत्रयोगस्तत्र नक्षत्रानुरोधात् निर्विवादैव व्यवस्था । यदा च दिनद्वये रात्रौ नक्षत्रयोगस्तदाऽसुसम्बन्धेन व्यवस्था ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे,—

उपोषितस्य नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः ।

यत्र वा युज्यते राम निग्रीथे शश्विना सह ॥

यदा च दिनद्वय एवास्तसम्बन्धेन नक्षत्रयोगस्तदा युष्मादरेण व्यवस्था एतद्व्यसक्तमेव “सा सर्वापि न कर्त्तव्या सप्तमीसहिताष्टमी” इति मदनपारिजातलिखितपद्मपुराणवचनम् । यत्र च बुधवारं

प्रातः किञ्चिदष्टमी अमकारं नवमीचयः तिथिद्वयं रोहिणीयुक्तं
स्यात् तदा पूर्णमष्टमी विहाय सेवार्हणीया ।

यथा स्कन्दपुराणे,—

उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुता ॥

अपि वर्षश्रतेनापि क्षम्यते चाथवा न वा ।

नवमीचये सत्येव संयोगः, उदये किञ्चिदष्टमीति विशेषवि-
धानात् सकला यदीत्यभिधानाच्च ।

अतएव अपि वर्षश्रतेनैव क्षम्यते इत्येतदप्युपपद्यते अन्यथा प्रायेण
बुधवारो नवम्यां क्षम्यत एवेति तत्कार्यः । जयन्तीति सर्व्वतो वक्ष-
वती सर्व्वमुनिभिस्तच्च भगवज्जन्माभिधानात् सर्व्वतः फलाधिक्य-
श्रवणाच्च ।

प्रेतयोनिगतामास्य प्रेतत्वं नाश्रितस्य तैः ।

यैः कृता आवर्षे मासि रोहिणीसहिताष्टमी ॥

किं पुनर्बुधवारेण सोमवारे विशेषतः ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोव्यास्तु मुक्तिदा ॥

इति पद्मपुराणवचनं, तस्याचमर्थः । आवर्षे मासीति बुध-
षाण्ड्रापेक्षया, यैः कृतेति नायं विधिः । किन्तु ।

समुपोया जनैर्यज्ञात् जयन्ती नाम शर्व्वरी ।

इत्यादि कृतविधेरेव फलकथनं अतो यः—किं पुनरित्यनेन
फलातिशय उक्तः, स च जयन्तीयोगस्यैव, पृथग्विधिकस्यागाद-
वात् अतएव वारयोगे फलातिशयमुक्त्वा पुनरपि किं पुनरित्यनेन

च नवमीयोगेऽपि पृथक् फलातिशय उक्तः । महार्घवेऽपि वधवार-
योगो गुणफलमित्युक्तम् ।

अन्ये तु स्कन्दपुराणवचनैकवाक्यतया एतद्वचनमपि नवमीव्य-
विवधं पृथग्विधिकल्पनागौरवादिति वदन्ति ।

उभयदिने नक्षत्रप्राप्तौ यस्मिन् दिने रात्रियोगस्तदभ्यर्हणीयम् ।

जावाहः,—

नक्तादिप्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते । इति ।

तथा ब्रह्मवैवर्ते,—

अष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः परयुताः कार्यास्तियन्ते पारणं भवेत् ॥

तथा विष्णुरहस्ये,—

अष्टमी शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रप्रदान्विते ।

ततोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥ इति ।

यदि च नक्षत्रप्राप्तौ दिनद्वये एव रात्रौ तिथियोगस्तदाऽस्त-
समयेन व्यवस्था ।

तथाच भविष्ये,—

अस्ताभे रोहिणीभक्ष्य कार्याष्टम्यस्तगामिनी ।

ततोपवासः कर्त्तव्यस्तियन्ते पारणं सततम् ॥ इति ।

एतेन 'अथनवादियोगोऽधिकतम इत्यर्थः । अत्र पारणा तिथि-
भाक्ते कार्या ।

यथा भविष्ये,—

कायेन मनसा वाचा यत्पुण्यं समुपावर्जितम् ।

तिथिस्त्रयोदशं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्दशम् ॥

तस्मात् प्रयत्नतः कार्यं तिथिभान्ते च पारणम् ।

त्रयोदशं त्रयोदशजन्महतमित्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे,—

अष्टम्यामथ रोहिण्यां यः कुर्यात् पारणं कश्चित् ।

इत्यात् पुराकृतं पुण्यमुपवासार्जितं पुनः ॥

तस्मात् प्रयत्नतः कार्यं तिथिभान्ते च पारणम् ।

रात्रौ न पारणं कुर्यात् ऋते वै रोहिणीव्रतात् ॥

तत्र निश्चयि तत् कुर्याद्वर्जयित्वा महाविग्रामम् ।

कश्चित् कदाचिदित्यर्थः, अत्र अथेत्यनेन पृथक् पृथक् तिथि-
नक्षत्रयोर्निन्दार्थवादादुभयान्त एव पारणा न त्वेकस्यान्ते ।

अयमर्थः, भोजनरूपायाः पारणाया रागप्राप्तत्वाच्च तत्र विधिः
किन्तु निन्दाश्रवणात् जन्माष्टम्यामुपोषितोऽष्टम्यां रोहिण्याञ्च पारणं
न कुर्यादिति निषेधविधिद्वयम् ।

* १[न च रोहिणीयुक्ताष्टम्यां पारणं न कुर्यादित्येक एव
विधिः केवलाष्टम्यामुपवासे तस्यां पारणाप्रसङ्गात् ।]

न च रोहिणीयुक्ताष्टम्यां केवलाष्टम्याञ्च न कुर्यादिति
निषेधद्वयं, नक्षत्राधिकतियौ भवदभिमतयाः पारणाया विरोधा-
पत्तेः, किञ्च पृथगेव द्वयोर्निन्दाश्रवणात्तदनुसृत्यमेव निषेधद्वयं

न्याय्यं न तु विशिष्टयोर्निषेधकस्या, अश्रुतत्वात् गौरवाच्च । भान्ते
कुर्यादिति वचनम्, यथावसरं व्याख्यास्यते । तस्मादुभयान्ते
पारणेति ।

तथा च हेमाद्रिलिखितं वचनम्,—

तिथ्युचयोर्यदा क्तेदो नचचस्यान्त एव वा ।

अर्द्धरात्रे ततः कुर्यात् पारणं त्वपरेऽहनि ॥

अर्द्धरात्रं महानिशा तत्र भोजननिषेधात् । यदा यस्मिन्नहनि
अर्द्धरात्रे महानिशायामुभयोस्तिथ्युचयोक्तेदोऽन्तः स्यात्, नचचस्ये-
त्युपलक्षणं द्वयोरेकस्यान्तो वा महानिशि स्यात्तत्तस्माद्विवसाद-
परेऽहनि प्रातस्तृतीयेऽहनि पारणं कुर्यादित्यर्थः, यत्तदोरेकार्थ-
प्रत्यायकत्वव्युत्पत्तेः । एतेनोपवासदिनादपरेऽहनीति यदाधुनिकेन
व्याख्यातं तत्परास्तं अपरपदवैयर्थ्यापत्तेः ।

यत्तु,—

भान्ते कुर्यान्तिथेर्वान्ते शस्तं भारत पारणम् ।

इत्यग्निपुराणं, तन्नचचासम्बन्धे तिथ्यन्ते पारणविधायकम् ।

अष्टमी शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रजयान्विते ।

कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्यात्तु पारणम् ॥

इति विष्णुवचनसमामार्थं^१, अथवा वाग्न्यस्यार्थं यदा पारणा-
दिने द्वयोरन्यतरनिर्गमे कदाचिद्भान्ते कदाचित्तिथ्यन्ते च द्वयो-
र्मध्ये यदधिकं तदन्ते पारणेति वचनार्थः ।

यत्तु,—

रोहिणीसहिता चेयं विद्वद्भिः समुपोषिता ।

विद्योगे पारणं कुर्युर्मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यच्चैकोऽपि^१ विद्युष्यते ।

तच्चैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः ॥

इति नामशून्यं वचनं, यदि साकरं स्यात्तदायमर्थः,— प्रकृतयो रोहिण्यष्टम्योर्द्वयोरेव विद्योगे क्तेदेऽन्त एव पारणमिति ब्रह्मवादिनां मतं वेदवादिनान्तु मिलितयोर्द्वयोरेकस्यान्तेऽपि पारणमिति । एतच्चात्यन्ताशक्तविषयं मन्तव्यं महार्णवोऽप्येवमिति ।

भविष्योत्तरे,—

पार्थ तद्विवसे प्राप्ते दन्तधावनपूर्वकम् ।

उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद्विधिपूर्वकम् ॥

ॐ वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नमस्कृतम् ॥

अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नमस्कृत्यरोहिणीम् ।

अर्चयित्वा उपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

ततः स्नात्वा तु पूर्वार्धे नद्यादौ विमले जले ।

देव्याः सुशोभनं कुर्याद्देवक्याः सूतिकाष्टकम् ॥

पटुमङ्गलमङ्गीतसङ्कुलं कलसान्वितम् ।

[वङ्गि-वारि-लौहखड्ग-यूप-च्छागसमन्वितम्^२ ॥]

१ क, ग, पुस्तकद्वये, यच्चैकोऽपि ।

२ ग पुस्तके, चिह्नितचरणद्वयप्राप्ति ।

क्षारि विन्यस्तमुसलं रक्षितं रक्षपाक्षकैः ।
 तन्मध्ये प्रतिमाः स्थाप्याः काक्षणादिविनिर्मिताः ॥
 प्रतप्तकाक्षणाभासा देवकौ च यशस्विनी ।
 माक्षापि वालकं सुप्तं प्रसूता स्तनपायिनम् ॥
 यशोदा चापि तत्रैव प्रसूता वरकन्यकाम् ।
 ताक्षापि पूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः ॥
 कुशाण्डैर्नारिकेलैश्च खर्जूरैर्दाडिमीफलैः ।
 बीजपूरैः पूगफलैर्लकुचैस्तपुषैस्तथा ॥
 कालदेशोद्भवैर्मृष्टैः पुष्पैश्चापि युधिष्ठिर ।
 क्षण्डिले स्थापयित्वा तु सचन्द्रां रोहिणीं तथा ॥
 देवकौ वसुदेवश्च यशोदां मन्दमेव च ।
 क्षण्डिकां वसुदेवश्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥

ब्रह्मापुराणे,—

क्षणास्तत्र च सम्पूज्यो यशोदा देवकौ तथा ।
 वसुदेवश्च मन्दश्च वसुदेवश्च क्षण्डिका ॥
 गन्धैः पुष्पैस्तथा पिष्टैर्यवगोधूमसम्भवैः ।
 सगोरसैर्भक्ष्यभोज्यैः फलैर्वज्रविधैरपि ॥

पूजामन्त्रस्तु गरुडपुराणोक्तः प्रयोगे *वक्ष्यते ।

भविष्ये,—

अर्द्धरात्रे वसोधारां पातयेद्गुडसर्पिषा ।
 चन्द्रोदये शशाङ्काय अर्घ्यं दद्याद्भूरिं स्मरन् ॥
 शङ्खे तोयं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ।

जानुभ्यामवनीकृत्वा चन्द्रार्थं निवेदयेत् ॥
 शौरोदार्यवसूत अग्निनेत्रसमुद्भव ।
 मृदाणार्थं शशाङ्गेन रोहिण्या सहितो मम ॥
 ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ।
 नमस्ते रोहिणीकान्त सुधावास नमोऽस्तु ते ॥
 एवं कृत्वा तथा राशौ प्रभाते नवमीदिने ।
 यथा मम तथा कार्य्या भगवत्या महोत्सवः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ष्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 हिरण्यं काञ्चनं गावो वासांसि कुसुमानि च ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके कृणो मे प्रीयतामिति ।
 एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः सुमहोत्सवम् ॥
 नरो वा यदि वा नारी यथोक्तं फलमाप्नुयात् ।
 पुत्रसन्तानमारोग्यं धनधान्यर्द्धिमदुष्टहम् ॥
 पर्जन्यः कामवर्षी स्यादौतीभ्यो न भयं भवेत् ।
 सत्यर्केणापि यः कश्चित् कुर्याज्जगामौषतम् ॥
 विष्णुलोकमवाप्नोति सोऽपि पार्थ न संशयः ।
 यथोक्तं शतजन्मपापक्षयादि ।

अथ प्रयोगः ।

प्रातर्दन्तधावनं कृत्वा वासः परिधाय द्विराचम्य सकृच्छयं कुर्यात् ।
 ॐ वासुदेवं ससुहिष्य सर्वपापप्रशान्तये ।
 उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
 अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नभस्यहरोहिणीम् ।

अर्घयित्वापवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

एवं सङ्कल्प्य यथाविधिस्तत्त्वानो देवक्याः सूतिकागृहं कृत्वा
तत्र काष्ठनादिनिर्मितायां देवकीलक्षणयोर्यशोदाचण्डिकयोश्च प्रति-
मायां सर्वतोभद्रमण्डले शालग्रामे वा पूजयेत् । तत्र प्रथमं भूताप-
सारणं कृत्वा आसने उपविश्य कृतभूतशुद्धिः प्राणायाम मातृका-
न्यास-केशवादिन्यासान् कृत्वा कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

आचक्राय स्वाहा अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।

विचक्राय स्वाहा तर्जनीभ्यां स्वाहा ॥

सुचक्राय स्वाहा मध्यमाभ्यां वषट् ।

त्रैलोक्यरक्षणचक्राय स्वाहा अनामिकाभ्यां ऊं ।

असुरान्तकचक्राय स्वाहा कनिष्ठाभ्यां फट् ॥

आचक्राय स्वाहा हृदयाय नमः ।

विचक्राय स्वाहा शिरसे स्वाहा ॥

सुचक्राय स्वाहा शिखायै वषट् ।

त्रैलोक्यरक्षणचक्राय स्वाहा कवचाय ऊं ।

असुरान्तकचक्राय स्वाहा अस्त्राय फट् ॥

इति तालचयं दिग्बन्धनञ्च कुर्यात् ।

अथ वा ॐकारेण कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

ततः पूर्ववत्पैठन्यासं कृत्वा देवं ध्यायेत् ।

बालमिन्दौवरश्यामं पद्मपचायतेक्षणम् ।

स्निग्धकुन्तलसन्निभसौवर्णमुकुटोज्ज्वलम् ॥

चादप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ।

श्रीवत्सवचसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमाश्लिनम् ॥

काष्मौरकपिशोरस्कं पीतकौशेयवाससम् ।

हारकेयूरकटकवसनाद्यैरलङ्कृतम् ॥

शङ्खचक्रगदापद्मराजहुजचतुष्टयम् ।

ब्रह्मादिभिः सुरगणैः स्तूयमानपदाम्बुजम् ॥

देवक्या वसुदेवेन सम्भ्रूमानसमूर्त्तिना ।

विस्मयोत्फुल्लनेचाभ्यां वीक्ष्यमाणमुखाम्बुजम् ।

स्मरेत् स्मरेमुखं देवं गोविन्दमजमध्ययम् ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य आत्माभेदेन सच्चिन्मय पूर्ववदर्थं संस्थाप्य पाद्यमाचमनीयञ्च स्थापयेत् । ततः प्रतिमायां मण्डले वा शालग्रामे वा पूर्ववत् पीठपूजां विधाय पुनर्देवं ध्यात्वा पुष्पाञ्जलिना वहस्त्रासापुटेन तेजोरूपं भगवन्नं प्रतिमादि-
ध्वारोप्य “ॐ तद्विष्णोः परमं पदमिति मन्त्रं पठन्” भगवन् श्रीकृष्ण इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निरुद्धो भव प्रसन्नो भवेति यथाक्रममावाहनस्थापनसन्निधापनसन्निरोधनसम्मुखीकरण-
मुद्राः प्रदर्श्य देवताङ्गे षडङ्गन्यासं कृत्वा अवगुण्ठनामृतीकरणपर-
मीकरणमुद्राः प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ।

ॐ यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः । इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं दद्यात् अनेनैव मन्त्रेणासनं दत्वा “स्वागतं ते” इति वृद्धा तेनैव मन्त्रेण पाद्याचमनीयार्घ्यमधुपर्कं पुनराचमनीयानि दत्वा । “ॐ योगाय योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः” इति स्नानीयं दत्वा यज्ञाये-

त्यादि पूर्वोक्तमन्त्रेण वस्त्राक्षरगन्धपुष्पधूपदीपफलमूलादधिदुग्धा-
न्यस्तनपरमानपिष्टकमोदकादीनि नैवेद्यादीनि दत्त्वाचमनीयं
ताम्रं चन्दनञ्च दत्त्वा शङ्खचण्डादिकं वादयित्वा आवरणानि
पूजयेत् ।

अम्यादिकोणकेशरेषु ।

आचक्राय स्वाहा हृदयाय नमः ।

विचक्राय स्वाहा शिरसे स्वाहा शिरसे नमः ।

सुचक्राय स्वाहा शिखायै वषट् शिखायै नमः ।

चैलोक्यरचणचक्राय स्वाहा कवचाय ॐ कवचाय नमः ।

चतुर्दिक्षु,—

असुरान्तकचक्राय स्वाहा अस्त्राय फट् अस्त्राय नमः ।

ततः पूर्वार्धपक्षेषु,—

रोहिणीं चन्द्रं देवकीं वसुदेवं यशोदां नन्दं चण्डिकां वसु-
देवञ्च गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः पूजयेत् ।

ततः सप्तदिक्षु,—

इन्द्राय अग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे सोमाय
ईशानाय अनन्ताय ब्रह्मणे नमः ।

तदाक्षे,—

वज्राय शक्तये दण्डाय खड्गाय पाशाय गदायै शूलाय चक्राय
पद्माय नमः ।

ततोऽष्टादशाक्षरं दशाक्षरं वा गोपाक्षमन्त्रं जपित्वा जपं समर्थं
प्रसन्नं स्यात् ।

भाष्ये,—

अमघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
 वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥
 वराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम् ।
 दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥
 गोविन्दमच्युतं कृष्णमनन्तमपराजितम् ।
 अधोक्षजं जगद्बीजं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणम् ॥
 अनादिनिधनं देवं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
 नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
 पीताम्बरधरं नित्यं वनमाळाविभूषणम् ।
 श्रीवत्साङ्गं जगत्सेतुं श्रीपतिं श्रीधरं हरिम् ॥
 प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ।
 यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ॥
 भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
 नामान्येतानि सङ्कीर्त्य गत्यर्थं प्रार्थयेत्ततः ॥
 चाहि मां देवदेवेश हरे संसारसागरात् ।
 चाहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवाद्दरे ॥
 दैवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ।
 दुर्गतांस्त्रायसे^१ विष्णो ये स्मरन्ति सकलजराः ॥
 सोऽहं देवातिदुर्दत्तत्नाहि मां शोकसागरात् ।

पुष्कराय निमग्नोऽहं महत्यज्ञानसागरे ॥

चाहि मां देव देवेश तामृतेऽन्यी न रचिता ।

इति स्तुता,—

ॐ विश्वाय विश्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः,
इति मन्त्रेण देवं स्थापयित्वा ।

ॐ धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः इति मन्त्रेण यथाशक्ति होमं कृत्वा ॐ वसोः
पवित्रमसीति मन्त्रेण दृढगुडाभ्यां वसोधारं दत्वा चन्द्रोदये
सति—

शङ्खे तोयं समादाय सपुष्पफलाचन्दनम् ।

जानुभ्यामवनीं गत्वा चन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत् ॥

ॐ क्षीरोदार्यवसम्भूत अचिनेत्रसमुद्भव ।

मृदाणार्घ्यं शशाङ्केन रोहिण्या सहितो मम ॥

ज्योत्सायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ।

नमस्ते रोहिणीकान्त सुधावास नमोऽस्तु ते ॥

ततः प्रातरुत्थाय नवम्यां स्नात्वा भगवन्तं यथाविधि सम्युज्य
विशेषतश्छण्डिकां वस्त्रोपकरणैः पूजयित्वा “शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु”
इति सर्वान् देवान् विसृज्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणां दत्वा
कृष्णो मे प्रीयतामिति काञ्चनवस्त्रादिकं तेभ्यो दत्वा ब्राह्मणैः सह
“ॐ सर्वाय सर्वेश्वराय सर्वपतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो
नमः” इति मन्त्रेण पारणां कुर्यात् ।

इति जन्माष्टमीविधिः ।

गारुडे,—

भाद्रे कृष्णपयोदश्याः युगादौ आद्वैतशरः ।

गङ्गायां पिण्डदानेन समं फलमवाप्नुयात् ॥

भविष्ये,—

भाद्रे मास्यधिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशी ।

तामुपोष्य नरो याति शिवलोकमयत्नतः ॥

तस्यामनावृते देशे जागरित्वा शिवार्चनम् ।

ये कुर्वन्ति हरस्तेषां प्रीतये भुक्तिसुक्तिदः ॥

अथ संवत्सरप्रदीपः,—

अथ सौरो भाद्रः ।

आवणे मासि या कृष्णा तिथिः स्यात्तु चतुर्दशी ।

दयिता साङ्गघोरस्य शिवस्य परमेष्ठिनः ॥

इति श्रैवागमात् । यतो मुख्यचान्द्रआवणस्य कृष्णचतुर्दशी
सिंहार्क एव सम्भवति इति ।

तदयुक्तं यदा भाद्रो मलमासस्तदा कर्कटार्क कृष्णचतुर्दशी-
सम्भवात् । वस्तुतस्तु श्रैवागमे आवणपदोपादानात् गौणभाद्र एव ।
मुख्यआवणकृष्णपक्षस्य गौणभाद्रीयत्वात् तेन कदाचित् कर्कटार्क-
ऽप्यघोरचतुर्दशीति ।

यत्तु,— सिंहराशिगते सूर्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

अघोरेति समाख्याता सर्वपापप्रणाशनी ॥

इति भविष्योत्तरवचनं तत् प्रायिकसिंहार्कसम्बन्धादिति । अथ
तिथिद्वये व्यवस्था प्रागेवोक्ता ।

मरीचिः,—

मासे नभस्यमावस्था तस्यां दर्भचयो मतः ।

अथातथामासे दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

अथातथामा अजीर्णाः सर्व्वदा कर्म्मचमा इत्यर्थः । अत्र नम-
सीति सुख्यचान्द्रव्यवस्थया, मरीचिवचनस्य गौणआवणपरत्वे प्रमाणा-
भावात् स च कृष्णपक्षो गौणभाद्रीय एव । अतएव महार्णवे
भाद्रकृत्ये रोहिष्यष्टम्यनन्तरं लिखितमिदं वचनम् । आधुनिकेन
तु ग्रयनामन्तरकृष्णपक्षे लिखितमशुद्धमेव । अथैवाशोकामावास्था-
व्रतमाचरन्ति पठन्ति च ।

भाद्रे मासि समारभ्य यावदर्धचतुष्टयम् ।

अमावस्यामभिव्याप्य दीपं दत्त्वा तु भक्तितः ॥

प्रतिमासं सप्तक्षीकं वासुदेवं समर्चयेत् ।

नरकं सोऽन्वतामिसं त्यक्त्वा विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

भविष्ये,—

गुडपूपास्तु दातव्या मासि भाद्रपदे चित्ते ।

तृतीयायां पायसञ्च वासुदेवस्य तुष्टये ॥

भविष्ये,—

शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिग्रंसनं कुर्यात्तस्मात् पश्चेन्न तं तदा ॥

अत्र सिंह इत्युपादानात् सौरभाद्रकृत्यमिदम् ।

तथा सिंहाकाधिकारे ब्रह्मपुराणे,—

वासुदेवोऽभिग्रस्तस्तु सुधाकरमरीचिषु ।

स्थितचतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यानापतेत सः ॥
 चतुर्थ्यामुदितं चन्द्रं प्रमादादौक्ष्य मानवः ।
 पठेद्भाषेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ॥
 सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
 सुकुमारक मारोदीस्तव शेष समन्तकः ॥

अद्यापि स प्रवादः मनुष्यानापतेत मनुष्यके प्रवर्त्तते इत्यर्थः ।
 अथ चन्द्रकरस्यर्गेषु दोष उक्तः । भाषेयिकावाक्यमाह सिंह
 इति । अनेन मन्त्रितं जलमपि पेयमित्याचारः ।
 तथा संवत्सरप्रदीपे,—

पञ्चाननगते भागौ पचयोरुभयोरपि ।
 चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेचितव्यः कदाचन ॥

पञ्चाननः सिंहः । महार्णवेऽपि सौरक्षत्यमिदमित्युक्तं । पूर्वोक्त
 ब्रह्मपुराणे चास्मिन् वचने च उदितपदाचतुर्थीसमये उदयाचक्षं
 प्राप्तश्चन्द्रः पञ्चम्यामपि नेचितव्यः तृतीयोदितस्तु चतुर्थ्यामपि द्रष्टव्य
 इत्यर्थः । अन्यथा वैयर्थ्यात् । न च चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रश्चतुर्थ्यां
 नेचितव्य इत्यावृत्तिश्च कल्पनीया । अन्वितश्च पुनराकाङ्क्षा-
 विरहात् ।

तथा च श्रिष्टाः,—

हरिणा दीयते ताक्षी भाद्रे मासि चिताचिते ।
 चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेचितव्यः कदाचन ॥

अथ च वचनद्वये पञ्चदशोक्तेर्भवित्यपुराणे श्रुतपञ्च इति,
 निन्दातिशयपरम् ।

तथाच राजमार्गेषु,—

भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्यां स्वातियोगतः ।

करोति किस्त्रिषं घोरं दृष्ट्यन्त्रो न संशयः ॥

करचिचानिलर्चेषु हरौ सूर्ये चतुर्थिका ।

हरिताली समाख्याता रुद्राणीप्रीतिदा तिथिः ॥

अथ घोरमित्यनेन शुक्रे निन्दातिशय उक्तः, अत्रापि भाद्र-
मासीति सौरपरं हरौ सूर्य इत्युपसंहारे संज्ञाभिधानात् । करो
इत्या, अनिलः स्वाती रुद्राणीप्रीतिदेत्यनेनात्र पार्वतीं पूजये-
दित्यर्थः । भाद्रशुक्लचतुर्थी तु शिवाख्या प्रागुक्ता ।

शुक्लपक्षसुपक्रम्य भविष्योत्तरे,—

तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां अद्भुतान्वितः ।

यस्माद्विष्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः ॥

पूजयेद्बन्धमास्त्रैश्च सर्पिर्गुगुलुपायसैः ।

तच्च तुष्टिं समाचान्ति पञ्चगास्तचकादयः ।

आसप्तमात् सुखात्तस्य न भयं नागतो भवेत् ।

तस्मात् सर्वप्रथमेन नागान् संपूजयेन्नरः ॥

तचकादयः प्रागुक्तनागाः । उभयदिनलाभे पञ्चमीयं षष्ठी-
युक्तेव कार्या ।

पञ्चमी च प्रकर्षण्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनं नागपञ्चमीविषयमिति प्रागुक्तम् ।

तथा,— षष्ठं भाद्रपदे शुक्ला षष्ठी भारतसत्तम ।

ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामचयमुच्यते ॥

भविष्ये,—

भाद्रे मासि चिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन वा ।
स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले तु सहायिकम् ॥
पूजयेत्तु तदा तथा दुष्प्रापं नैव विद्यते ।
इदमेव कुक्कुटौमर्कदौत्रतमिति ख्यातम् ।

भविष्ये इह उवाच,—

मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।
स्नापयित्वा तु मां भक्त्या पयसा च हृतेन च ॥
अपामार्गे तु कृत्वा तु पूजां मम विधानतः ।
हंसयानसमारूढो मम शोकं व्रजेदिति ॥
इयमेव दूर्वाष्टमी ।

गारुडे,—ब्रह्मन् भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः ।
दूर्वां गौरीं गणेशञ्च फलाकारं शिवं प्रजेत् ॥
फलाग्रीवादिभिः सर्वैः शम्भुं नमः शिवाय च ।
अनग्निपक्वमग्नौ यान्मुच्यते ब्रह्मसत्यया ॥
अनग्निपक्वेन पारणमित्यर्थः ।

भविष्ये,—

दूर्वाष्टमीव्रतं पुण्यं यः करोतीह मानवः ।
न तस्य क्षयमायाति सन्तानं साप्तपौषम् ॥
मन्दते कर्तुं नित्यं यथा दूर्वा तथा दुष्कम् ।
तस्यामष्टम्यामारभ्य कृष्णाष्टमीपर्यन्तं व्रतमाचरणीत्या-
चारः, मूखं न दृष्टमित्युपेक्षितम् ।

मासि भाद्रपदे या' सावनवमी वज्रसेतरा ।
 तस्यां सम्पूज्य वै दुर्गामन्त्रमेधफलं लभेत् ॥
 दशमेव तावनवमीति ख्याता ।

तथा,—

प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादस्यां सितेतरा ।
 पार्श्वदानं भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्त्तते ॥
 दशमेकादशी दशमीविद्धापि अवसायुक्ता चेदुपोष्या ।

यथाग्निपुराणे,—

दशम्यैकादशी विद्धा नोपोष्या सा भवेत् कश्चित् ।
 अवसेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥
 राजमार्तण्डे भविष्यपुराणवचनम्,—

अवसेन समायुक्ता मासि भाद्रपदे सिता ।
 द्वादशी तु महापुण्या नाम्ना तु विजया स्मृता ॥
 बुधवारेण संयुक्ता कीर्तिता सा महाफला ।
 मध्यन्दिनगते भानौ मुहूर्त्तेऽभिषिक्ति प्रभुः ।
 यस्यां जातो दितेर्गर्भादिष्णुः कपटवामनः ॥
 तस्यां स्नात्वा विधानेन सर्वतीर्थफलं लभेत् ।
 अर्चयित्वाच्युतं भक्त्या लभेत् पुण्यं दशाब्धिकम् ॥
 एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
 न चात्र व्रतलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥

मध्यन्दिनगत इति यत्र दिने मध्याह्ने अवसायुक्ताद्वादशीस्ना-
 भक्त्यैवोपवासः उभयदिने मध्याह्ने तस्मात्ते पुण्यादरात् पूर्वदिनं

एवेति । पूजापि मध्याह्न एव, बुधवारस्तु गुणफलं । दशाब्दिकमिति दशाब्दकृताच्युतार्चनफलं लभेत्, द्वादशीपारणलक्ष्मणे दोषमाशङ्क्याह न चेति ।

गारुडे,—

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी अवलम्बिता ।

महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥

कुम्भे सरले सजले यजेत् सौवर्णवामनम् ।

सितवस्त्रयुगच्छन्नं कृत्रोपानत्समन्वितम् ॥

तत्रायं विधिः,—

नद्यास्तीरे गृहे वा गोमयोपलिप्ते सर्व्वतोभद्रमण्डले जलपूर्ण-
कुम्भं रत्नगर्भं निधाय तदुपरि सुवर्णनिर्मितं वामनं शास्त्रग्रामं वा
संस्थाप्य नद्यादौ स्नात्वा आसने उपविश्य सङ्कल्पयेत् ।

अद्येत्यादि-दशाब्दकृताच्युतार्चनफलसमफलप्राप्तिकामः सर्व्व-
कामावाप्तिकामो वा अवलम्बद्वादशीव्रतमहं करिष्ये ।

ततो भूतशुद्धिप्राणायाम-मातृकान्यास-केशवादि-न्यासान् कृत्वा
पूर्व्वोक्तविधिना द्वादशाक्षरवासुदेवमन्त्रस्य कराङ्गन्यासौ कृत्वा
पीठन्यासञ्च विधाय देवं ध्यायेत् ।

पञ्चश्यामः शुभ्रयज्ञोपवीती ।

सत्कौपीनः पीतकृष्णाजिनश्रीः ॥

कृत्नी दण्डी पुण्डरीकायताक्षः ।

पायाम्नायावामनब्रह्मचारी ॥

इति ध्यात्वा मानसैवपचारैरर्घ्यं अर्घ्यस्नापनं कृत्वा कुम्भे पीठ-

पूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाह्य पाद्यादिभिर्नैवेद्याग्नीहोत्रपादैरर्च-
येत् । तत्र सद्यतपायसं सुवासितजलपूर्णान् चीन् कुम्भांस्य दद्यात् ।
ततः पुष्पैः प्रत्यङ्गं पूजयेत् ।

यथा गारुडे,—

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शिरः संपूजयेत्ततः ।

श्रीधराय मुखं तदत् कण्ठं कृष्णाय वै नमः ॥

नमः श्रीपतये वक्षो भुजौ वर्मास्त्रधारिणे ।

व्यापकाय नमः कक्षौ केशवायोदरं बुधः ॥

नैऋत्यपतये मेढ्रं जङ्घे सर्वपतये नमः ।

सर्वात्मने नमः पादौ नैवेद्यं द्युतपायसम् ॥

कुम्भांस्य सोदकान् दद्याज्जागरं कारयेच्चिञ्चि ।

एवमभ्यर्च्य देवेशं कृत्वा पुष्पाञ्जलिं वदेत् ॥

नमो नमस्ते गोविन्द बुधश्रवणसंज्ञक ।

अघोरासंघर्षं(?) कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥

प्रीयतां विष्णुरित्युक्त्वा विप्रेभ्यः कक्षसान् ददेत् ।

एवं संपूज्य गोविन्दं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

ततोऽष्टाङ्गं प्रणम्य कृत्वा विसर्जयेत् । तस्यामेव द्वादश्यां शक्र-
ध्वजोत्थानम् ।

भविष्ये,—

द्वादश्यान्तु सिते पक्षे मासि भाद्रपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विप्रश्रवणवासवैः ॥

ॐ-इन्द्रः सुरपतिः शक्रो वज्रधरो महावज्रः ।

ज्ञातव्याभिषो देवस्यो ग्रन्थाय वै नमः ॥
 वसुधैव कुटुम्बकम् वसुधैव कुटुम्बकम् ।
 चेमायं सर्वलोकानां पूज्यं प्रतिगृह्यताम् ॥
 अवणाङ्गरणीं यावत् पूजां कृत्वा समाहितः ।
 रात्रौ विसर्जयेच्छक्रं मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥
 सार्द्धं सुरासुरगणैः पुरन्दरं गतकृतो ।
 उपहारं गृहीत्वैतं महेन्द्रध्वजं गम्यताम् ॥
 इन्द्रध्वजसमुत्थानं प्रमादात् कृतं यदि ।
 ततो दादग्रमे वर्षे कर्मण्यं गान्तरा पुनः ।
 विश्वसुत्तरावाढा, वासवो धनिष्ठा ॥

राजमार्त्तण्डे,—

नवमे दिवसे दृष्टो राज्ञां शक्रो भयप्रदः ।
 ततोऽनादृत्य भरणीमष्टम्यां निशि पातयेत् ॥

अथानन्तव्रतम् ।

आग्नेये,—

आराधिते महेन्द्रे च ध्वजाकारासु यष्टिषु ।
 ततः शुक्लचतुर्दशामग्नं पूजयेद्भूरिम् ॥
 कृत्वा दर्भमयं देवं वारिधानीसमन्वितम् ।
 गन्धपुष्पादिभिर्देवमग्नं काममाप्नुयात् ॥
 वारुणेन समायुक्ता स्यादग्नश्चतुर्दशी ।
 तदाचयकसं प्रोक्तमग्नितार्चनसम्भवम् ॥

वारुणं गतभिषा । अथयं कस्यान्त्यायीनि पाप्माणाः । इदं

गुणफलं, अतो दिनद्वये पूर्वार्धे व्रतयोग्यकाले यत्र नक्षत्रसाम-
स्तत्रैव दिने व्रतं उभयदिने पूर्वार्धे नक्षत्रसामेऽसामे वा युग्मा-
दरेण व्यवस्था ।

भविष्योत्तरे,—

अनन्तव्रतमख्यन्यत् सर्वपापहरं शुभम् ।

सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः ॥

शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे शुभे ।

तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अत्र प्राचामनुसारतो भविष्यपुराणोक्तानन्तव्रतविधिः ।

नदीतीरे गोमयेनोपलिप्ते पूर्णघटोपरि दर्भमयं देवं स्थापयित्वा
शाखयामशिखायां वा सर्वतोभद्रमण्डले वा अनन्तं पूजयेत् ।

तत्र कृतनित्यक्रियः प्रक्षालितपाणिपाद आचान्तः प्राङ्मुख
उदङ्मुखो वा उपविश्य स्वस्ति वाच्य सकृत्पुं कुर्यात् ।

ॐ अद्येत्याद्यमुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्माहं सर्वपापप्रमोचन-
दारिद्र्यनाशनसर्वकामोपभोगतदुत्तरविष्णुलोकावाप्तिकामश्चतुर्दश-
वर्षसमाप्यं श्रीमदनन्तव्रतं करिष्ये । इति सकृत्स्य भूतशुद्धिप्राणायाम
मातृकान्यासान् कृत्वा सामान्यार्घ्यं विधाय गणेशं पूजयेत् ।

यथा अस्त्राय फड़िति ताम्रपात्रं प्रक्षाल्य नमः इति पूजयित्वा
गन्धपुष्पाद्यतानि प्रणवेन दत्वा गमिति मन्त्रमष्टधा जपेत् ।

ततो गणेशं ध्यायेत् ।

सर्वं सुखतनुं गजेन्द्रवदनं सम्बोदरं सुन्दरं

प्रसन्नदन्तदगन्धबुधमधुपय्याशोक्तगण्डसखम् ।

दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरग्रीभाकरं

बन्धे शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कर्णसु ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य गणानाम्नेति मन्त्रेण
घटे गणेशमावाहयेत् ।

भगवन् गणेश इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ^१ सन्निहितो भव
सन्निरुद्धो भव प्रसन्नो भवेत्यावाह्य पाद्यादिभिः सम्पूज्य स्तुत्या
प्रणमेत् ।

एकदन्तं महाकायं लम्बोदरगजाननम् ।

विघ्ननाशकरं देवं हेरम्बं प्रणमाम्यहम् ॥

ततो ध्वजमारोप्य तत्रेन्द्रमावाह्य विशेषतः पाद्यादिभिरभ्यर्चयेत् ।

ॐ चतुर्दन्तगजारूढो वज्रहस्तो पुरन्दरः ।

शचीपतिश्च ध्यातव्यो नामाभरणभूषितः ॥

इत्यादिपुराणीयं ध्यात्वा,

ॐ इन्द्रस्तु महसा दीप्तः सर्वदेवाधिपो महान् ।

वज्रहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥

एतत्पाद्यं ॐ इन्द्राय नम एवमर्थादिना पूजयेत् ।

ॐ विचित्रैरावतस्थाय भास्वत्कुक्षिप्रपाणये ।

पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥

इत्यनेन पुष्पाञ्जलिचयं दत्वा प्रणमेत् ।

ततः कराङ्गन्यासौ कुर्यात् । आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ईं तर्जनीभ्यां

झाडा । अं मध्यमाभां वषट् । ऐं अनामिकाभां उं । औं कनि-
 डाभां वौषट् । अः करतलपट्टाभां फट् । आं हृदयाय नमः । ईं
 त्रिरचे झाडा । अं शिखायै वषट् । ऐं कवचाय उं । औं नेत्राभां
 वौषट् । अः अस्त्राय फट् इति ताक्षचरं दिग्वन्धनस्य कृत्वा
 जपनं ध्यायेत् ।

पञ्चासप्ताङ्गितं^१ देवं चतुर्वाङ्गं किरीटिनम् ।

नवाक्षपञ्चवाकारं पिङ्गलस्यशुभोचनम् ॥

पीताम्बरधरं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

कराग्रे दक्षिणे पद्मं शङ्खं तस्याप्यधः करे ॥

चक्रमूर्ध्नि करे वामे गदां तस्याप्यधः करे ।

दधानं सर्वलोकेषु सर्वाभरणभूषितम् ॥

वीराभिमथे श्रीमन्तमनन्तं चिन्तयेत्ततः ।

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः समूज्य सोऽहमिति विभा-
 व्यात्मशिरसि पुष्पं दत्वा अर्घ्यस्त्रापनं कुर्यात् । अस्त्राय फट्ति
 भूमिं प्रोक्ष्य तत्र चिकीर्षमण्डलं कृत्वा तत्राधारं विन्यस्य दशकला-
 व्याप्तवज्रिमण्डलाय नम इति समूज्य तत्र शङ्खं निधाय तत्र द्वाद-
 शकलाव्याप्तसूर्यमण्डलाय नम इति समूज्य प्रणवेन शुद्धजलेना-
 पूर्णं गन्धपुष्पाचतादीनि प्रणवेन विन्यस्य सोऽदशकलाव्याप्तचन्द्रम-
 ण्डलाय नम इति समूज्य उमित्यवगुण्ठ्य अस्त्राय फट्ति ताक्ष-
 चरं दिग्वन्धनस्य कृत्वा धेनुमुद्रया अमृततीक्ष्णं प्रक्षवमदृधा जपेत् ।
 ततः पाद्याचमनीयप्रोक्षणीपात्राणि सामान्यार्घ्यविधिना संस्त्राय

अर्घ्यवत् किञ्चित्तेषु इत्था प्रोक्षणीजलेनात्मानं पूजोपकरणं
चिरम्बुच्छा कुम्भे मण्डले वा पीठपूर्णां कुर्यात् ।

ॐ आधारशक्तये नमः ।

१[एवं प्रणवादिनमोऽन्तेन सर्वेषु पूजयेत् ।]

एवं कूर्माय अग्न्याय इथिष्यै शीरसागराय श्वेतदीपाय
रत्नदीपाय कल्पवृक्षाय ।

अन्यादिकोणचतुष्टये,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

चतुर्दिषु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनेश्वर्याय ।

मध्ये,—

शेषाय पद्माय अं सूर्यमण्डलाय सं सोममण्डलाय मं वह्नि-
मण्डलाय सं सत्वाय रं रजसे तं तमसे आं आत्मने अं अन्तरात्मने
पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

पूर्वादिनेश्वरेषु,—

विमलायै उत्कर्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रज्ञायै सत्यायै
ईशानायै । मध्ये अरुणायै । ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने
वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः । इति
पुण्याक्षलिना आसनं दत्वा तत्र दर्भमयमण्डलं प्राक्षपामं वा
निधाय पुण्याक्षलिं गृहीत्वा पूर्ववदनं आत्मा वक्षणावापुटेन

तेजोरूपं स्थापयित्वा प्रणवेन मूर्त्तिं सङ्कल्प्य भगवन् श्रीमदनन्त
इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निहङ्गो भव प्रसन्नो
भवेत्यावाहन्यादि सुद्राः प्रदर्श्य ।

ॐ आगच्छानन्त देवेश तेजोराशे जगत्पते ।

क्रियमाणां मया पूजां गृहाण सुरसत्तम ॥

इत्यावाह्य,

तस्याग्रतो दृढं सूत्रं कुङ्कुमाक्तं सुडोरकम् ।

चतुर्दशग्रन्थियुक्तमुपकल्प्य प्रपूजयेत् ॥

ॐ अनन्तसंसारमहासमुद्रे मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।

अनन्तरूपे विनियोजयस्व अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा ॐ नमोऽनन्ताय नम इति
मन्त्रेण षोडशोपचारैरर्चयेत् ।

अनन्ताय नमस्तुभ्यं सहस्रशिरसे नमः ।

नमोऽस्तु पद्मनाभाय नागाधिपतये नमः ॥ इत्यासनम् ।

पाद्यं गृहाण देवेश शङ्खचक्रगदाधर ।

सृष्टिस्थित्यन्तभूताय अनन्ताय नमोऽस्तुते ॥ इति पाद्यम् ।

सर्वात्मन् सर्वदेवेश सर्वव्यापिन् सनातन ।

अर्थं गृहाण भगवन् काशरूपिन् नमोऽस्तुते ॥ इत्यर्थम् ।

दामोदराय सर्ववामाराध्याय तनूभृताम् ।

वाञ्छितार्थप्रदायेदं गृहाणाचमनं नमः ॥ इत्याचमनीयं ।

सहस्रबाहवे चैव सहस्रचरणाय च ।

सहस्रशिरसे चैव सहस्राक्षाय ते नमः ॥ स्नानीयम् ।

नारायणं नमस्तेऽस्तु नरकार्णवतारण ।

चैलोक्यव्यापकान्तं चाहि मां मधुसूदन ॥ इति वस्त्रम् ।

दामोदरं नमस्तेऽस्तु चाहि मां भवसागरात् ।

ब्रह्मासूत्रं सहोत्तम्यं गृहाण पुरुषोत्तम ॥ इति यज्ञोपवीतम् ।

पूर्ववदाचमनीयम् । ॐ अमृतसंसारेत्यक्षरं ।

श्रीगन्धं कुङ्कुमं दिव्यं चन्दनादिमनोहरम् ।

विलेपनं सुरश्रेष्ठ प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति गन्धम् ।

मलिकाम्भोजकङ्कारकुन्दपुष्पागपाटलैः ।

केतकीपूथिकापुष्पैः सुलसीदलमिश्रितैः ॥

करवीरैर्जातिपुष्पैश्चम्पकैर्वकुलैः शुभैः ।

शतपत्रैश्च देवेश प्रीतो भव जनार्दन ॥ इति पुष्पं माख्यम् ।

वनस्पतिरसैर्दिव्यैर्गन्धाद्यैर्गन्धवत्तमः ।

आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति धूपम् ।

आज्यवर्त्तिसमायुक्तं वङ्गिना योजितं शुभम् ।

गृहाण दीपकं विष्णो चैलोक्यध्वान्तनाशक ॥ इति दीपम् ।

अक्षं चतुर्विधं स्वादु रसैः षड्भिः समन्वितम् ।

मया निवेदितं तुभ्यमनन्ताय नमो नमः ॥

पायसं कृशरं कौस्त्यं मुद्गाक्षस्य तथैव च ।

अपूपानि निवेद्यानि भक्तानि विविधानि च ॥

मया कृतानि सर्वानि भगवन् प्रतिगृह्यताम् ।

इति निवेद्यम् ।

ततश्चतुर्दशप्रणामानि अमृतसंसारेति मन्त्रेणोत्पुण्यं दद्यात् ।

पूर्ववत् पुनराचमनीयम्,—

पूगफलं नागपत्रं भक्ष्या विरचितं विभो ।

कर्पूरादिसमायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति ताम्बूलम् ।

ततो दूर्वाक्षतं दत्त्वा ।

अनन्त कामदेवेश सर्वकामफलप्रद ।

अनन्तडोररूपेण पुत्रपौत्रान् विवर्द्धय ॥

इति गन्धादिना डोरं पूजयेत् ।

अनन्तगुणरत्नाय विश्वरूपधराय च ।

सूचयन्धिसुसंस्थाय कामरूप नमोऽस्तुते ॥

इति डोराभिमर्षणं कृत्वा ।

ॐ अनन्तसंसारमहासमुद्रे

मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।

अनन्तरूपे विनियोजयस्व

अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

मन्त्रेणानेन वै कुर्यात् सुडोरं दक्षिणे करे ।

पुमान् नारी तु बध्नीयात् डोरं वामकरे तथा ।

दारिद्र्यनाशमार्थाय पुत्रपौत्रविबुद्धये ॥

अनन्ताय इति तुभ्यं धारयाम्यहमच्युत ।

इति डोरधारणम् ।

नमोऽस्तु देवदेवाय विश्वरूपधराय च ।

सृष्टिस्थित्यन्तहेलाय विश्वरूप नमोऽस्तुते ॥

पूर्वडोरविमोचनम् ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वरं ।
यत्पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥
इति पूजां समर्प्य अनन्तसंसारेति मन्त्रेण नमस्कुर्यात् ।

अथ कथा ।

अरण्ये वर्त्तमानास्ते पाण्डवा दुःखकर्षिताः ।
कृष्णं दृष्ट्वा यथान्यायं प्रतिपूज्येदमब्रुवन् ॥

पाण्डवा उचुः,—

वयं दुःखाय सञ्जाताः पृथिव्यां पुरुषोत्तम ।
कथं मुक्तिर्वदास्माकमनन्तदुःखसागरात् ॥

श्रीकृष्ण उवाच,—

अनन्तव्रतमस्त्यन्यत् सर्व्वपापहरं शुभम् ।
सर्व्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ॥
शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे तथा ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

युधिष्ठिर उवाच,—

कृष्ण कोऽयं त्वयाख्यातो योऽनन्त इति विश्रुतः ।
किं श्रेष्ठो नागराजो वा अनन्तस्तत्रकोऽपि वा ॥
वासुकिर्वाथ पद्मश्च महापद्मश्च विश्रुतः ।
परमात्मायवाऽनन्तस्तदाहो ब्रह्मा उच्यते ॥
क एषोऽनन्तसंज्ञो वै तथ्यं मे ब्रुहि केशव ।

श्रीभगवानुवाच,—

अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोध वै ।

आदित्यादिप्रचारेण सः काल उपपद्यते ॥

कलाकाष्ठासुहृन्नादि-दिनरात्रि-शरीररवान् ।

पञ्चमासर्तुवर्षादियुगकल्पव्यवस्थया ॥

सोऽयं काशो मयाख्यातः सोऽनन्त इति विश्रुतः ।

सोऽहं काशोऽवतीर्णोऽस्मि भुवो भारावतारणात् ॥

दानवानां विनाशाय वसुदेवकुलोद्भवम् ।

अनन्तं विद्धि मां पार्थ कृष्णं विष्णुं शिवं परम् ॥

ब्रह्माणं भास्करं शेषं सर्वव्यापिनमीश्वरम् ।

विश्वरूपं महात्मानं सृष्टिसंहारकारणम् ॥

विष्णुरूपोऽनन्तोऽस्मि यस्मिन्निन्द्राश्चर्द्दश ।

वसवोऽष्टौ द्वादशादित्या रुद्रा एकादश स्मृताः ॥

सप्तर्षयः समुद्राश्च पर्वताः सरितो द्रुमाः ।

नक्षत्राणि दिशो भूमिः पातालं भूर्भुवादिकम् ॥

मा कुदव्याच सन्देहं सोऽहं पार्थ न संग्रहः ।

धुधिष्ठिर उवाच,—

अनन्तव्रतमाहात्म्यं वद वेदविदाम्बर ।

किं पुण्यं किं फलं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ॥

केन चादौ पुरा चीणं मर्त्यलोके प्रकाशितम् ।

एतत् समस्तं विस्तार्य ब्रह्मनन्तव्रतं हरे ॥

श्रीभगवानुवाच,—

आसीत् पुरा कृतयुगे सुमन्तुर्नाम वै दिजः ।

यस्मिन्मोचे चोत्पन्नः सुरुपाश्च भृगोः सुताम् ॥

दौशां नामोपयेमे तां वेदोक्तविधिना ततः ।
 तस्याः कालेन संजाता दुष्टितान्तकचया ॥
 ग्रीसा नाम सुग्रीसा सा वर्द्धते पितृवेद्यानि ।
 माता च तस्याः कालेन ज्वरदाहेन पीयिता ॥
 प्रविश्य तु नदीतोये मृता स्वर्गपुरं ययौ ।
 कृत्वौर्द्धदेहिकं तस्या धर्मोपासककारणात् ॥
 सुमन्तुश्च ततोऽन्यां वै धर्मपुंसः सुतां पुनः ।
 उपयेमे च दुर्द्गां कर्कशां नामतः सुधीः ॥
 कर्कशा सा च दुःग्रीसा नित्यं कलत्रकारिणी ।
 अत्यन्तमभवच्छण्डी सदा पदवभाषिणी ॥
 सापि ग्रीसा पितुर्गेहे गृहार्चनरता वभौ ।
 कुशस्तम्भ-गृहदार-देहली-तोरणादिषु ॥
 चतुर्विधैस्ततो वर्णैर्नीलपीतसितासितैः ।
 स्रस्तिकैः शङ्खपद्मैश्च सार्चयन्ती मुहुर्मुहुः ॥
 दृष्ट्वा सुमन्तुना ग्रीसा कदाचित् प्राप्तयौवना
 तां दृष्ट्वा चिन्तयामास धराम् विगणयन् शुभं
 स्रविषद्वैः परिवृतः सुमन्तुः प्रत्यभाषत ।
 कन्यार्थमागतः श्रीमान् कौण्डिन्यमुनिसत्तमः
 ग्रीसां ददौ सुमन्तुश्च कौण्डिन्याय शुभे ॥
 गृह्योक्तवेदविधिना विवाहमकरोच्च सः ।
 निर्वर्णोदाहिकं कर्म प्रोक्तवान् कर्कशां दिनं
 किञ्चिद्गृहे धनं देयं जामातुः पारितोषिकम्

तच्छ्रुत्वा कर्षाणां क्रुद्धा प्रोक्तव्यं गृहमण्डनम्^१ ॥
 कवाटं सुस्थिरं कृत्वा पारुष्यमवदद्गुणम् ।
 होमावशिष्टचूर्णेन पाथेयमकरोद्विजः ॥
 कौण्डिण्योऽपि विवाह्यैनामगमत् प्रातरेव तु ।
 ग्रीणां सुग्रीणामादाय गोयानेन स्नानन्दिरम् ॥
 ततो मध्याह्नसमये संप्राप्तः सरितस्तटम् ।
 अत्रतीर्थं दिजस्तत्र स्नानं चक्रे नृपोत्तम ॥
 तस्यास्तु सरितस्तोरे गोमयेनोपलेपिते ।
 ददर्श ग्रीणां सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् ॥
 चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या नन्तं पृथक् पृथक् ।
 उपगम्य ग्रनेः ग्रीणां पप्रच्छ स्त्रीकदम्बकम् ॥
 नार्थः किमेतन्मे ब्रुहि कस्यैतद् व्रतमीदृशम् ।
 ता ऊचुर्योषितः सर्व्वा अनन्त इति विश्रुतः ॥
 तस्यैव देवदेवस्य सर्व्वकामप्रदं व्रतम् ।
 साव्रवीदहमप्येतं करिष्ये व्रतमुत्तमम् ॥
 विधानं कीदृशं चास्य किन्दानं किञ्च पूजनम् ॥

नार्थं ऊचुः,—

शक्तापक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे व्रतम् ।
 कर्त्तव्यं सरितस्तोरे तडागे वा सुशोभने ॥
 स्नात्वा नन्तं नमस्कृत्य नववस्त्रधरः शुचिः ।
 शुचौ देशे समाश्लिष्य गोमयेन विचक्षणः ॥

मण्डलं कारयेत्तत्र सर्वतोभद्रसंश्रयकम् ।

कृत्वा दर्भमयं देवं वारिधानीसमन्वितम् ॥

पुष्पधूपादिभिर्देवमनन्तं पूजयेद्भुरिम् ।

ध्यात्वा नारायणं देवमनन्तं विश्वरूपिणम् ॥

अनन्तसंसारमहासमुद्रे

मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।

अनन्तरूपे विनियोजयस्व

अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

मन्त्रेणानेनार्चयित्वा फलानि च चतुर्दश ।

पूपप्रस्थद्वयस्यैव दत्तपत्रं निवेदयेत् ॥

अर्द्धं विप्राय दातव्यमर्द्धमात्मनि योजयेत् ।

चतुर्दशग्रन्थियुक्तं पूजयित्वा सुडोरकम् ॥

अनन्तसंसारमन्त्रेण नारी वामकरे पुनः ।

दक्षिणे च पुमान् कुर्यात् ध्यात्वानन्तं सनातनम् ॥

दक्षिणां विधिवद्वा विप्रांस्ततोषयेद्भृशम् ।

योऽनन्तस्य व्रतं कुर्याद्वर्षाणि नवपञ्च च ॥

सर्वान् कामानवाप्यान्ते विष्णुसौकं स गच्छति ।

सापि तासां कथां श्रुत्वा शीला बद्धा सुडोरकम् ॥

व्रतचक्रे तथा ताभिर्दत्तैर्गन्धादिभिस्ततः ।

पाथेयशेषं विप्राय दत्त्वा भुक्त्वा तथैव च ॥

आजगामाथ संहृष्टा गोधानेन स्नमाश्रमम् ।

तेनानन्तप्रभावेन वज्रगोधनसकुलम् ॥

गृहं तस्याः श्रिया युक्तं धनधान्यसमाकुलम् ।
 मित्रवर्गैः परिवृतं सर्वजातिपुत्रकुलम् ॥
 ग्रीष्मा माणिक्यकाञ्चीभिर्मुक्ताहारैर्विभूषिता ।
 दिव्यवस्त्रसमाच्छ्रिता सावित्रीप्रतिमाऽभवत् ॥
 कदाचिदुपविष्टस्तु कौण्डिण्यो वक्त्रिसन्निधौ ।
 ग्रीष्माया वामहस्ते तु दृष्ट्वा बद्धं सुडोरकम् ॥
 किमिदं डोरकं हस्ते मम वक्ष्याय कल्पितम् ।
 तामपृच्छन्ततः सा तु भर्तारं पुनरब्रवीत् ॥
 जगत्पतेरनन्तस्य व्रताङ्गं सूत्रडोरकम् ।
 यस्य प्रसादाद्बुधश्च धनधान्यं गृहे तव ॥
 इति ग्रीष्मावचः श्रुत्वा मुनिः क्रोधपरायणः ।
 कोऽनन्त इति जपेत् द्रुपदा तेन मे धनम् ॥
 इत्युक्त्वा चित्रवान् वक्त्रौ डोरं हाहेति धावती ।
 ग्रीष्मा गृहीत्वा तच्छीघ्रं वीरमध्ये समाक्षिपत् ॥
 तेन कर्माविपाकेन तस्य सा श्रीः क्षयङ्गता ।
 गोधनं तस्करैर्नीतं गृहस्थाग्निप्रदीपितम् ॥
 यच्च ये वै गता गेहास्ते तथैव च संस्थिताः ।
 खजनैः कलहो नित्यं वर्ज्यं तर्ज्यं तथा ॥
 अगन्ताचेपदोषेण दारिद्र्यं पतितं गृहे ।
 ततः सन्निवृत्त मनसा कौण्डिण्यो मुनिसत्तमः ॥
 अगन्ताचेपदोषेण मम दुर्गतिरीदृशी ।
 व्रतं नियमनस्यैव ब्रह्मचर्यं चरन् दिजः ॥

विहसः प्रथमौ पार्थ सोऽरक्षं जगवर्जितम् ।
 तथापयन् महाचूतं फलितं पुष्पितं तथा ॥
 वर्जितं पश्चिमोत्तरे कौटकेषु विशेषतः ।
 तमपृच्छद्विजोऽनन्तः कश्चिद्दृष्टव्या द्रुम ॥
 चूतद्रुमोऽप्युवाचैनं नामन्तो वीक्षितो मया ।
 एवं निराकृतस्येन गां ददर्श सवत्सिकाम् ॥
 त्वणमध्ये प्रधावन्तीमितस्येतस्य पाण्डव ।
 सोऽब्रवीद्धेनु मे ब्रुहि किमनन्तस्त्वयेक्षितः ॥
 गौरप्युवाच कौण्डिन्यं नामन्तो वीक्षितो मया ।
 ततो ब्रजम् ददर्शाग्रे गोवृषं प्रादक्षे क्षितम् ॥
 दृष्ट्वा पप्रच्छ गोस्त्रामिन् किमनन्तस्त्वयेक्षितः ।
 गोवृषस्तमुवाचैनं नामन्तो वीक्षितो मया ॥
 ततो ब्रजम् ददर्शाग्रे रम्यं पुष्करिणीदयम् ।
 क्लृप्तं कुसुदकक्षारैः कमलोत्पलमण्डितम् ॥
 एकन्तु भ्रमरैर्हंसैश्चक्रवाकैश्च सेवितम् ।
 अन्यं पश्चिमोर्हीनं पद्मसौगन्धिवर्जितम् ॥
 पुष्करिण्यौ च पप्रच्छ किमनन्तः समीक्षितः ।
 आवाभ्यां वीक्षितो विप्र नामन्तस्तौ समूचतुः ॥
 ततो ब्रजम् ददर्शाग्रे गर्दभं कुञ्जरं तथा ।
 खरश्च कुञ्जरः पृष्टः किमनन्तस्त्वयेक्षितः ॥
 तमूचतुस्तावावाभ्यां नामन्तो वीक्षितः कश्चित् ।
 तस्मिन् क्षीणेऽथ निर्विके कौण्डिन्ये कुनिषत्तमे ॥

ह्यपद्यानन्तदेवोऽपि प्रत्यक्षं समुपेत्य तम् ।
 दृढमाह्वाररूपेण इत एहीत्युवाच ह ॥
 प्रवेशयित्वा स्वपुरं गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
 स्वरूपं दर्शयामास दिव्यनारीगणैर्वृतम् ॥
 सिंहासने सुखासीनं शङ्खचक्राङ्गशोभितम् ।
 गदया गरुडेनापि सेवितं विश्वरूपिणम् ॥
 १[तं दृष्ट्वा स दिङ्गो भूमौ दण्डवन्निपपात ह ।
 पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ॥
 चाहि मां पुण्डरीकाक्ष सर्वपापहरो भव ।
 अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम् ॥
 सप्तवाङ्मियुगाङ्गाद्ये मन्मूर्द्धा भ्रमरायते ।
 तच्छ्रुत्वानन्तदेवोऽपि ददौ तस्मै वरत्रयम् ॥
 दारिद्र्यनाशनं धर्मं विष्णुलोकमयाचयम् ।
 प्रतिगृह्य दिङ्गोऽप्याह भगवन् किं मयेक्षितम् ॥
 स चूतवृषो धेनुश्च वृषः पुष्करिणीद्वयम् ।
 कः खरः कुञ्जरो वापि तस्मै ब्रुहि जनार्दन ॥

श्रीभगवानुवाच,—

स चूतवृषो विप्रोऽसौ विद्वान् वै वेदगर्भितः ।
 शिष्येभ्यो नादददिद्यां तेनासौ तरुताङ्गतः ॥
 सा गौर्वसुन्धरा या तु निष्कला प्रतिपादिता ।

स दम्भस्तव विप्रेन्द्र गोदृषो यस्त्वयेषितः ॥
 धर्माधर्मव्यवस्थेयं यच्च पुष्करिणीदयम् ।
 खरः क्रोधस्त्वया दृष्टः कुञ्जरो धर्मविक्रथी ॥
 ब्राह्मणोऽहमनन्तोऽस्मि वनं संसारसागरः ।
 इत्युक्त्वान्तर्दधे देवः सोऽपि गत्वा स्वमाश्रमम् ॥
 ग्रीक्षया सह धर्मात्मा भुक्त्वा भोगान् यथेषितान् ।
 अन्ते जगाम च मुनिर्विष्णुलोकमथाक्षयम् ॥
 एवं मया ते कथितं व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।
 चरानन्तव्रतं तच्च वर्षाणि नव पञ्च च ॥
 सर्व्वदुःखानि निस्तीर्य्य मामन्ते समवाप्स्यसि ।

ततो दक्षिणां दत्वा देवं विस्मृज्य ब्राह्मणाय पूषं फलानि च
 दत्वा स्वयमपि पूषं भक्षयेत् ।

इति भविष्यपुराणोक्तानन्तव्रतं समाप्तम् ।

दुर्गापूजामधिकृत्य देवौपुराणे,—

प्रौष्ठपद्याच्च कर्त्तव्या पूजा जागरणं निशि ।

महोत्सवविधानेन सौचामणिफलं लभेत् ॥

सौचामणिर्यागभेदः ।

भविष्ये,—

पौर्णमास्यां नभस्तस्य लोकपाशान् समर्चयेत् ।

पृथिव्या रक्षणार्थाय सर्व्वकामप्रसिद्धये ॥

अथागस्त्यार्थः ।

एतच्च सौरभाद्रपदमम् ।

अविद्योत्तरे,—

अप्राप्ते तु रवौ कन्यां सचिभागैस्त्रिभिर्दिनैः ।

अर्थं दधुरगस्त्याय ये वसन्ति महोदये ॥

अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः ।

अर्थं दधुरगस्त्याय गौडदेशनिवासिनः ॥

कन्यायामगते सूर्ये शेषसप्तदिनेषु च ।

अर्थं दधुरगस्त्याय चावत्कन्यां रविर्भजेत् ॥

दिनस्य चिभागो विंशतिदण्डास्तत्सहितेन दिनत्रयेण इत्यर्थः ।

आधुनिकेस्तु दिनत्रयस्य चिभागो दिनमेकं तेन चतुर्भिर्दिनैरित्युक्तं

तन्मन्त्रं विशेष्यस्य दिनस्यैव चिभागप्रतीतिः न तु विशेषणान्तर-

विशिष्टस्य गौरवात् सार्द्धप्रहरत्रयादिवत् ।

अतएव सर्वत्रैव तथा प्रयोगः ।

यथा— स चाधिमासकः प्रोक्तः सार्द्धसंवत्सरद्वये ।

तथा— मृगनेत्रा भवेच्छेषैः पादोनैः सप्तभिर्दिनैः ॥

महोदये उज्जयिन्यां सचिभागदिनत्रयमध्ये, गौडे तु शेषदि-
नत्रयमध्ये, एतदन्येषु देशेषु शेषसप्तदिनमध्येऽर्घ्यदानमित्यर्थः ।

तथाच मातस्यपुराणम्,—

आसप्तराजादुदयेऽर्घ्यमस्तु

दातव्यमेतत् सकलं नरेण ।

अर्थदानविधिमाह राजमार्त्तण्डे,—

अप्राप्ते भास्करे कन्यां सचिभागै स्त्रिभिर्दिनैः ।
 अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय यावत् कन्यां रविर्नजेत् ॥
 काशपुष्पमयीं रम्यां कृत्वा तु प्रतिमां सुनेः ।
 प्रदोषे विन्यसेत्तान्तु पूर्णकुम्भे सुसंस्कृते ॥
 कुम्भस्थां पूजयेत्तान्तु पुष्पधूपविलेपनैः ।
 दध्यक्षतं वलिं दद्याद्रात्रौ कुर्यात् प्रजामरम् ॥
 प्रभाते तां समादाय स्नायात् पुष्पजलाशये ।
 निशावसाने तां न्यस्य जलान्ते प्रतिमां सुनेः ॥
 अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय अर्घ्यं दद्युर्दिजातयः ।
 अगस्त्यः खनमानेति पठेयु मन्त्रमुत्तमम् ॥
 यथाशामं कृतार्घ्यासु सर्व्वे वर्णासु भक्तितः ।
 अर्घ्यं दद्युरगस्त्याय शूद्रे मन्त्रविधिस्त्वयम् ॥
 काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव ।
 मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तुते ॥
 पुष्याञ्जलिमुपादाय देवर्षिं प्रणमेत्ततः ।
 वातापिर्भक्षितो येन शोषितो येन सागरः ।
 लोपासुद्रापतिः श्रीमान् योऽसौ तस्मै नमोऽस्तुते ॥
 येनोदितेन पापानि प्रशमं यान्ति बाधयः ।
 तस्मै नमोऽस्त्यगस्त्याय विन्ध्यदर्पापहारिणे ॥
 अर्घ्यं दत्वा विधानेन नरः कुम्भोद्भवाय च ।
 त्यजेदगस्त्यसुदिन्य फलमेकं मनोहरम् ॥

वीजपूरं नारिकेलं रत्नां जातौफलं तथा ।
 खर्जूरं दाडूमीं विष्णं फलानीमानि वर्जयेत् ॥
 ततोऽन्नं भोजयेद्विप्रान्^१ दृतपायसमोदकैः ।
 गां सुवर्णञ्च वासांसि तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
 सप्तवर्षाणि दत्त्वाद्यं विधानेन द्विजातयः ।
 वेदाङ्गर्ही पशून् पुत्रान् धर्मारोग्यमवाप्नुयुः ॥
 'विप्रो यथास्त्राभसुपाकृतार्थः
 प्राप्नोति वेदान् प्रमदाश्च पुत्रान् ।
 क्षत्रो मर्ही भूमिधनञ्च^२ वैश्यः
 शूद्रः सुखं धर्मफलञ्च सर्व्वं ॥

मास्ये,—

अनेन विधिना यस्तु अगस्त्यार्थं प्रदीयते ।
 इन्द्रलोकमवाप्नोति रूपारोग्यसमन्वितः ॥
 यावदायुश्च यः कुर्यात् स परं ब्रह्म गच्छति ।
 जलान्ते जलमध्ये तां काशपुष्पमयीं प्रतिमां निशावसाने
 उषसि न्यस्य प्रक्षिप्य इत्यर्थः । द्विजातयो ब्राह्मणश्चक्षित्यवैश्याः ।
 ॐ अगस्त्यः खनमानेति मन्त्रेणार्थं दधुः स्त्रीशूद्रौ तु काशपुष्प-
 प्रतीकाग्नेत्यादि मन्त्रेणेति ।

मन्त्रो यथा,—

ॐ अगस्त्यः खनमानः खनिषी
 प्रजा मपत्यं वसमीहमानः ।

उभौ वर्णावृचिर्यतेजाः

पुपोष देवेष्वाग्निषो जगाम ॥

वीजपूरादिसप्तफलात्यागस्तु यथाक्रममेकैकं सप्तसु वर्षेभ्यत्यर्थः ।

अथाश्विनकृत्यम् ।

देवीपुराणे,—

एकाहमपि यो भक्त्या कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

पूजयित्वा शिवाचक्रं दीपानुदीपयन्ति च ॥

ते लभन्ते शुभान् भोगानायुरारोग्यसम्पदः ।

शिवाचक्रं दुर्गासमूहं नवदुर्गा इत्यर्थः ।

तथा,—

दृताभिषेकं यः कुर्यादहोरात्रं नराधिप ।

सप्तर्षधारेण भाण्डेन भगवत्या विचक्षणः ॥

मासि चाश्वयुजे वीर सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

विष्णुधर्म,—

आश्विने दृतदानेन रूपवानभिजायते ।

स्कन्दपुराणे,—

योऽपि चाश्वयुजं मासमेकभक्तेन तिष्ठति ।

वाणिज्यन्तु भवेत्तस्य कृषिः पशुगणास्तथा ।

भविष्यपुराणे,—

कन्यां गते सवितरि कृष्णपक्षेऽष्टमी च वा ।

तस्यां हरं समभ्यर्च्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

सर्वमिदं सौरकृत्यम् । तथा,—

आश्विने कृष्णपक्षे चतुर्थी रात्रिद्योगतः ।

मृगाश्वि संस्थितः पूज्यो राजा दशरथः स्त्रिया ॥

तत्र दुर्गा च संपूज्या सर्वसौभाग्यदृष्टये ।

अथ मासः पौर्णमास्यन्त एव तिथिस्तथात्वात् ।

अथाश्वयुक् कृष्णपक्षः ।

ब्रह्मपुराणे,—

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आहुं कुर्याद्दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागस्वर्द्धमेव वा ॥

न सन्ति पितरस्येति कृत्वा मनसि यो नरः ।

आहुं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिवन्ति ते ॥

यावच्च कन्यातुल्ययोः क्रमादासौ दिवाकरः ।

तावत् आहुस्य काशः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा ॥

अथाश्वयुक् शब्दः पौर्णमास्यन्तमासपरः न तु मुख्यचान्द्रपरः, ब्रह्म-
पुराणे पौर्णमास्यन्तमासेन समस्ततिथिकृत्याभिधानात् । निर्णीतश्च

अश्वयुज्याश्च कृष्णायां चयोदश्यां मघासु च ।

इति ब्रह्मपुराणे एवाश्वयुक् पौर्णमास्यन्तपरत्वम् । दर्शान्ता-
श्विने मघायोगासम्भवात् पौष्ठपशूद्धं कृष्णचयोदशौत्यादिवचनाच्च ।

तथा विष्णुधर्मोत्तरे,—

उत्तरादयनाच्छाहुं श्रेष्ठं स्याद्विष्णायने ।

चातुर्मास्यश्च तथापि प्रसुप्ते केशवे हितम् ॥

पौष्ठपक्षाः परः पक्षस्तथापि च विशेषतः ।

पक्षमूर्द्धश्च तथापि दशम्युद्धं ततोऽप्यति ॥

इत्यत्र प्रौष्ठपद्याः षरः पञ्च इत्यनेन पौर्णमास्यमासिगमाद्यो-
क्तपञ्चत्वं व्यक्तमुक्तं एतेन सौरवादिनोऽपि निरस्ताः ।

तथाच कार्णाजिनिः,—

शक्रध्वजनिपाताद्धो यः स्यात् पञ्चस्तु पञ्चमः ।

आषाढ्याः सोऽपरः पञ्चस्तत्र आहुं विधीयते ॥

पुत्रमायुर्धनं धान्यमारोग्यं भूतिमेव च ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा आहुं कामांस्तथापरान् ॥

एतानेव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

तस्मान्नातिक्रमेदिद्वान् पञ्चमे पैद्वकं विधिम् ॥

भाद्रशुक्लदादश्यां शक्रध्वजोत्थानं तदनन्तरकृष्णचतुर्थ्यां शक्र-
ध्वजनिपात इति प्रागुक्तम् । एतानेव हीत्यनेन नित्यत्वं दर्शितं
हिंसन्ति पितर इति शेषः ।

जावास्तः,—

अगतेऽपि रवौ कन्यां आहुं कुर्वीत यत्नतः ।

आषाढ्याः पञ्चमः पञ्चः प्रशस्तः पितृकर्णसु ॥

जातृकर्णः,—

आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात् पञ्चस्तु पञ्चमः ।

आहुं तत्र प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा ॥

अत्र मध्येऽधिमासपातेऽपि तस्याधिकत्वाच्छ्राद्धानर्हत्वाच्च तं
मासं विहाय पञ्चमः पञ्चो मन्तव्यः । कन्यां न वा गच्छन्निति
यदुक्तं पञ्चस्य कन्यासम्बन्धेऽपि आहुयोग्यकालस्य कन्यायामसाम्भ-
वत्येव मन्तव्यम् । अन्यथा सिंहे सकलपञ्चसंप्राप्तौ तस्य मन्तमासा-

नःपातादश्वयुक् कृष्णपक्षत्वाभावः स्यात् । तेन कन्यां गच्छतु :
नवेत्यनेन कन्यागतरविसम्बन्धेन पञ्चमपक्षस्य प्राशस्त्यं ध्वनितम् ।

यथा भविष्यपुराणवचनम्,—

कन्यां गते सवितरि पितरानुशासनात् ।

तावत् प्रेतपुरीं शून्या यावद्वृश्चिकदर्शनम् ॥

ततो वृश्चिकमायाते निराशाः पितरो नृप ।

पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्वा सुदारुणम् ॥

हंसे वर्षासु कन्यास्ये शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयो वंशयो कृष्णम् ॥

हंसे सूर्ये वर्षास्त्रिति त्र्युत्तमतेन क्षणमिव क्षणम् पितृमातृ-
कुलस्यावश्यं परिशोधयित्यर्थः ।

अथ च आद्धान्तरकल्पने विधिगौरवभिया अश्वयुक्कृष्ण-
पक्षेतित्यादिना ब्रह्मपुराणोक्तपक्षश्राद्धे कन्यासम्बन्धेन गुणफल-
विधिः ।

कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वादभे दिवा ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादिचनिस्त्रिनैः ॥

इति देवीपुराणवचनाद्देवीबोधने कन्यासम्बन्धवदिति । न चार-
वैपरीत्याशङ्का भविष्यपुराणे कन्याविधौ पक्षश्राद्धादिकल्पानामनु-
भेदात् कन्यां गच्छतु वा नवेत्यादिवचनाच्च । न च पृथक् प्रत्यवा-
चोक्तेः पृथग्विधिरिति वाच्यं, पुराणभेदेन प्रत्यवायस्य पृथगुक्तेरौचि-
त्यात् न तु वास्तव्यं पृथक्त्वं ।

दिने दिने इति दिनपदमत्र तिथिपरं नवहोराचपरं

चान्द्रमासावयवस्य कृष्णपक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकत्वेन तत्सम्बन्धितयो-
पन्यस्तस्य दिनपदस्य तिथिपरत्वनियमात् ।

यथा विष्णुधर्मो,—

तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः ।

तथान्यमुनीनां परिभाषाविधानमनर्थकं स्यात् ॥

अतएव,—

सौरसंवत्सरस्थान्ते मानेन^१ शश्विजेन तु ।

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥

इत्यादयः प्रयोगाः ।

षष्ठ्येकादशीत्रयोदशीभिः पक्षस्य विभजनेन तिथिपर्यवसानाच्च ।
अतएव “पञ्चम्यूढंश्च तत्रापि दशम्यूढं ततोऽप्यति” इति विष्णुधर्मो
तिथिमादाय कस्ये व्यवस्थोक्ता अन्यथा अम्बुघटश्राद्धवदहरहः
क्रियमाणतया नित्यत्वादध्यावाहनादिवर्जनप्रसङ्गः स्यात् ।

एतेन तिथिह्रासादेकस्मिन् पक्षे चतुर्दशत्वादङ्गां चतुर्दशश्रा-
द्धानि तिथिरुद्धावहर्द्वौ षोडश स्युः, तत्र कदाचित् एकस्यान्तिथौ
श्राद्धद्वयं कदाचिच्च श्राद्धाभावः इति श्रीदत्तादीनां मतमपास्तं ।
ततश्च वीष्णायाः पञ्चदशतिथिष्वेव पञ्चदशश्राद्धानि ।

अत्र चैकस्मिन् दिने तिथिद्वयलाभे श्राद्धद्वयं कदाचिद्दिनद्वये
ऽप्येकतिथिलाभे एकदिने श्राद्धाभाव इति । अतएव वीष्णावलास-
तुर्दशौश्राद्धमप्यत्र कार्यम् ।

अथ केचित्,—

सामान्यकृष्णपक्षप्राप्तं आहुं अनूय ब्रह्मपुराणे तदेव आहुमस्य-
युक्कृष्णपक्षगोचरतया दिने दिने विधीयते न तु विशिष्टविध्य-
न्तरं मुख्यविध्यन्तरकल्पनागौरवात् । ततश्च,— “कृष्णपक्षे दशम्यादौ
वर्जयित्वा चतुर्दशी” इति मनुवचनाच्चतुर्दशीवर्जनमप्यत्र सिद्धं
तदनुवादकत्वादस्ययुक्विधेरित्याहुः ।

तन्मन्दम् । प्रकरणभेदेन विधिभेदादनुवादाविषयत्वात् ।

किञ्च,—

अथ आहुममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा
कृष्णपक्षस्य यदहः सम्पद्यते तदहः पूर्वेषुर्वाह्याणामभ्येति गोभि-
क्षाद्यनेकमुनिवचनादमावास्यायामेव मुख्यविधिः तचाश्रितिसम्भाव-
नायामानुश्रितिकः कृष्णपक्षविधिरिति प्रपञ्चितं आहुकौमुद्याम् ।

ततश्चानुश्रितस्यानुवादायोग्यत्वात् प्रधानस्यास्ययुग्विधेरनुश्रित्य-
प्रसङ्गाच्चास्ययुक्कृष्णपक्षे पृथगेव विधिरिति सिद्धं चतुर्दशीआहुम् ।

यत्,—

विषयापदशस्त्रादितिर्ग्यक्प्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥

इति मरीचिवचनं तत् सामान्यकृष्णपक्षप्रकरणपाठाच्चास्ययुक्कृष्ण-
पक्षआहुविषयम् । अन्यथा चतुर्दश्यां संक्रान्त्यादिआहुमपि न स्यात् ।
यच्चात्र आहुचिन्तामणावुक्तं,—

आश्विनचतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यापि आहुप्राप्तौ ।

आहवेषु विषयानां जलाग्निव्युत्पत्तिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अमावस्यान्तु कामिकी ॥

इत्याश्विनापरपक्षप्रकरणस्यदेवीपुराणवचने अतएव पुनः आहु-
विधानं तदाश्विनचतुर्दश्यां शस्त्रहतानामेव आहुं नास्त्रहताना-
मिति परिसंख्यार्थं अन्यथा वैयर्थ्यादिति ।

तदप्ययुक्तं अशस्त्रा पक्षादिकल्पानामकरणे आश्विनचतुर्दश्यां
शस्त्रहतआहुमशस्त्रेनाप्यवश्यं कर्त्तव्यमिति विधिरेव न तु दोषवच-
दुष्टा परिसंख्येति । अथवा अन्यत्र चतुर्दश्यां शस्त्रहतआहुस्य
प्राशस्त्यसुक्तं आश्विने तु नित्यविधिरिति अतएव अमावस्यान्तु
कामिकीत्युक्तं । आश्विनचतुर्दश्यामकरणे प्रत्यवायतादवस्थादिति
सिद्धं पञ्चदशआहुम् ।

यत्तु,—

दिव्यभौमान्तरौचाणि चराणि स्थावराणि च ।

पिण्डमिच्छन्ति पितरः कन्याराशिगते रवौ ॥

कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥

राजसूयाम्रमेधाभ्यां यदीच्छेत् सदृशं फलम् ।

अप्यम्बुमूलाग्राकाशैः पितृन् कन्यागतेऽर्चयेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनं, तत् सूर्यसिद्धान्तवचनैकवाक्यतया
कन्यायाश्चतुर्दशदिनादूर्ध्वं शेषेषु सौरषोडशदिनेषु शुक्लपक्षपञ्चमाधा-
रणेषु काम्यआहुन्तरविधायकं नित्यत्वे प्रमाणाभावात् फलमुतेयम् ।

यथा सूर्यसिद्धान्ते,—

तुलादिषडश्रौत्यक्रां षडश्रौतिमुखं क्रमात् ।

तच्चतुष्टयमेव स्यात् दिखभावेषु राशिषु ।

षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च ॥

मिथुनेऽष्टादशे भागे कन्यायाश्च चतुर्दशे ।

अत ऊर्ध्वन्तु कन्याया यान्यहानि तु षोडश ॥

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ।

एकस्मिन्नब्दे षष्ठ्यधिकशतचयमंशका भवन्ति ॥

तत्र तुलासंक्रममारभ्य षडश्रौतिगणनयांश्चतुष्टयमापूर्य कन्या-
शेषषोडशांशा अवशिष्यन्ते, दिखभावेषु द्वात्मकेषु तत्र चतसृणां
षडश्रौतीनां पूरणस्थानमाह षड्विंशे इति, अनिमिषो मीनः ।

त्रिभागहीनमिति तृतीयो भागस्त्रिभागः त्रिभागहीनं
षष्ठ्यादिकल्पः त्रिभागमेकादश्यादिः, अत्र कालात्यन्तसंयोगे
द्वितीया तेन प्रतितिथौ आहूतम् ।

अत्र केचित्,—

पञ्चमीप्रभृति वा कृष्णपक्षस्येति गोतमवचनात् ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्ययित्वा चतुर्दशीम् ।

इति मनुवचनाच्च ।

किञ्चिद्व्यूनाधिके त्रिभागपदात् पञ्चम्यादिदशम्यादिकल्पावाङ्कः ।
तत्र गोतममनुवचनयोः सामान्यकृष्णपक्षोपक्रमान्नास्ययुक्कृष्णपक्ष-
परत्वं ततश्च बीजाभावेन लक्षणाभावात् पञ्चम्यादेस्त्रिभागहीनादि-
पदार्थत्वानुपपत्तिरिति ।

अतएव विष्णुधर्मो,—

प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तथापि च विशेषतः ।

पञ्चम्यूह्यं तत्रापि दशम्यूह्यं ततोऽप्यति ॥ इत्युक्तं ।

यच्च,—

भौजङ्गीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमः ।

इति देवीपुराणवचनं तदश्वयुक्कृष्णपक्षे पञ्चम्यादिषु कन्या-
सम्बन्धेन आहूय प्राशस्त्यकथनमात्रपरं न तु कल्पविधायकं पक्षा-
दिकल्पान्तराणामनुक्तत्वात् ।

अर्द्धमेववेति त्रिभागाद्धं त्रयोदश्यादिकल्पः, न तु पक्षाद्धमष्ट-
म्यादौति केषाञ्चिद्वाख्यानं युक्तं सन्निधानेन त्रिभागस्य बुद्धिस्यत्वात् ।

न च विभज्यमानतया बुद्धिस्थीकृतस्य पक्षस्य परित्यागे को
हेतुरिति वाच्यं, उत्तरोत्तरलघुकालोपदेशस्य हेतुत्वात् अतएव
एवेत्यनेनास्यात्यन्ताशक्तकल्पत्वं सूचितम् ।

अतएव विष्णुधर्मो,—

पञ्चम्यूह्यं तत्रापि दशम्यूह्यं ततोऽप्यति ।

इति मध्येऽष्टम्यादिकल्पो नोक्तः ।

एवञ्च एतेषां कल्पानां दर्शनात् केषाञ्चिदमावास्यामात्रकरण-
पक्षो निरस्तः किन्तु तच्च प्रतिमासविहितं पार्वणं कर्त्तव्यमेव प्रति-
मासविधेरश्वयुक्विधिभिन्नत्वात् न चोक्तिवाधाशङ्का सम्भूयसमुच्च-
रणाभावात् ।

न च पदाद्वनीयवत् विशेषदर्शनात् सामान्यशास्त्रस्य तदितर-
परत्वमस्त्विति वाच्यं प्रतिमासविधेरमावस्याविषयकत्वेनाश्वयुज्यविधेस्तु

पञ्चविषयकत्वेन भिन्नविषयत्वात् सामान्यविशेषाभावात्, अमावास्या-
विधिस्तु आशुक्कौमुद्यां निरूपित एव ।

किञ्च प्रकरणभेदेन विधिभेदादुपजीव्योपजीवकभावाभावाद्भि-
न्नविषयता अन्यथा पौषादिमासचयेऽष्टकाविधानात् प्रतिमासविधे-
स्तदितरत्वप्रसङ्गः ।

एवञ्च पञ्चश्राद्धे कृते प्रतिमासविहितं पार्वणमनुषङ्गेन गतार्थं
तन्नैवामावास्यायां कर्त्तव्यमिति ध्येयम् । न सन्तीति अकरणे
प्रत्यवायान्नित्यत्वं दर्शितम् । अत्र सम्भवति लघूपाये गुरुपायस्या-
ननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यमभिया पञ्चश्राद्धादिकल्पानामिच्छाविकल्पास-
म्भवात् शक्तितारतम्येन व्यवस्थितो विकल्पः । शक्तस्य समस्तः पञ्चः
अशक्तस्य त्रिभागहीनः पञ्चः अशक्ततरस्य त्रिभागः अशक्ततमस्य
त्रिभागार्द्धमिति । एतेन शक्तिभेदात् समस्तपञ्चाकरणेऽपि प्रत्यवा-
याभावो वचनादिति ध्येयम् ।

शक्तिस्तु शरीरपाटवश्राद्धोचितद्रव्यसम्पदादिः । एवञ्च यो यत्र
शक्तस्तदकरणे तस्य प्रत्यवाय एव । यथा मतुः,—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्पराधिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

साम्पराधिकं पारलौकिकं । न चात्र फलभूमकल्पमया कल्प-
व्यवस्था पञ्चविधिमुपजीव्यैव त्रिभागहीनादिकल्पविधिप्रवृत्तेः ।

एतानेव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

इत्यादिवचनैः पञ्चश्राद्धाकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च । तस्माच्छक्ति-
तारतम्येन व्यवसेति ।

अत्र केचित्,—

आरम्भे पञ्चाशदे कुचचिदिने आह्वविघ्ने सति पञ्चाशदा-
निष्पत्त्या अन्येऽपि कल्पा न कर्त्तव्या विकल्पवशेनैकतरनिश्चया-
दन्यनैराशयेन पुरुषप्रवृत्तेरित्याहुः ।

तदन्ते न सहन्ते उभयोर्युगपदुपस्थितत्वादिच्छाविकल्प एवान्य-
नैराशयेनैकतरनिश्चयः प्रवृत्तौ हेतुः, व्यवस्थितविकल्पे तु न तथा
व्यवस्थावशेनोभयोर्युगपदुपस्थितत्वाभावात् । किन्तु शक्तितार-
तम्यान्मुख्यकल्पानुकल्पभावेन व्यवस्था तस्याश्च क्रमिकत्वान्मुख्यकल्पा-
सम्भवे स्वयमेवानुकल्पो व्यवतिष्ठते अतो मुख्यकल्पविघ्ने कल्पान्तरं
कर्त्तव्यमेवेति ।

अभियुक्तास्तु,—

दद्यादहरहः आह्वमन्नाद्येनोदकेन वेति मनूक्तमित्यआह्ववत्
दिने दिन इति वीष्माश्रुत्या प्रतितिथावेव पृथक् पृथक् आह्वावग-
मात् प्रतितिथौ आह्वाकरणे “आह्वं न कुरुते तच्च” इति वचनेन
पृथक् प्रत्यवायावगमाच्च अनुज्ञावाहनदक्षिणाविसर्जनादीनां पृथक्
पृथक्त्वाच्च पञ्चदशआह्वानां स्वातन्त्र्ये सिद्धे आरम्भपञ्चाशदेन पुंसा
कदाचिन्मध्येऽग्नौचतजादिना विघ्ने सत्यधिकाराभावादकरणेऽप्य-
जातप्रत्यवायेन तदितरदिनेषु कृतेषु आह्वेषु यावज्जीव्यमित्यआह्व-
वत् पञ्चाशदमप्यविरुद्धं, न च पृथक् कल्पविधानं तर्हि व्यर्थं इति
वाच्यं, द्रव्याद्यसम्पत्त्या सकलपञ्चाशदाशक्तौ प्रत्यवायपरीक्षारार्थं

कल्पान्तरविधानमिति । युक्तं चैतत् । अश्वयुक्कृष्णपक्षे एकस्य कल्पस्याप्यशक्तौ किं स्यादित्यत आह यावच्च कन्यातुल्ययोरिति । अत्र विध्यन्तरकल्पनभित्या कन्यादिवाकरस्थित्या तत्सम्बन्धस्यावश्यक-
त्वेनाश्वयुक्कृष्णपक्षानुकल्पतया तत्प्राप्तकृष्णपक्षविधानौचित्यात्^१ ।

प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे चयोदश्यां समाहितः ।

मधुपुतेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ॥

इति पूर्ववचने कृष्णपक्षश्रवणाच्च ।

अत्र^२ कन्यातुल्ययोर्दिवाकरस्थितेः क्रमसिद्धत्वात् क्रमाच्छ्राद्धस्य काल इत्यन्वयादश्वयुक्कृष्णपक्षे श्राद्धाकरणे कार्त्तिककृष्णपक्षे यस्यां कस्याच्चित्तिथौ श्राद्धं कार्यं, नचात्रापि कल्पव्यवस्था प्रमाणाभावात् । चयोदश्यादिकल्पस्याप्यशक्तावत्यन्तापत्कल्पतया कार्त्तिकविधिश्चेति । अत एवामावास्यायामतिप्राशस्त्यमुक्तं भविष्यपुराणे,—

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान् चेद्भक्तं पित्रेणाञ्च महालये ॥

पित्रेणां महस्य उत्सवस्यालयो महालयोऽश्वयुक्कृष्णपक्षः, पञ्च-
दशी अमावास्या न तु पौर्णमासी, भुवि पृथिव्यां दीपान्वितेति
ज्ञत्वा स्यातिकथनात् ।

तथाचामावस्यामधिकृत्य ब्रह्मपुराणे,—

दीपमालाञ्च कर्त्तव्याः शक्त्वा देवगृहेषु च ।

रथ्यापण्यशानेषु नदीपर्वतसानुषु ॥

तथा,—

यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालयम्^१ ।

उज्ज्वलव्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो ब्रजन्तु ते ॥

इति कार्त्तिकामावास्यायामुक्तादानमन्त्रलिङ्गाच्च । अयञ्च प्रतिमासपार्वणस्य प्राप्तत्वेऽप्यश्वयुक्कृष्णपक्षाकरणे अशक्तस्यावश्यानुष्ठानार्थं पुनः कार्त्तिकविधिः । अथवा तन्त्रेण आद्भुदयविधानार्थं पुनर्विधिः । इति ।

अथ मघाचयोदशी ।

अथ केचित्,— केवलत्रयोदश्यां विधिः, मघायोगः फलातिशयार्थः, मनुविष्णुभ्यां केवलत्रयोदशीविधानात् ।

यथा मनुः,—

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।

पायसं दधिसर्पिर्भ्यां प्राक्च्छाये कुञ्जरस्य च ॥

दद्यात् ददातीत्यर्थः ।

विष्णुः,—

अपि जायेत योऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्राह्ण्ट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥

मधुसूतेन यः आद्भं पायसेन समाचरेत् ।

तन्न, एतयोर्मनुविष्णुवचनयोः पितृगाथात्वेनानुवादतया स्वतः प्रामाण्याभावात्, अनुवादस्य हि विधेयवाक्यतया प्रामाण्यमित्युक्तं

मनुशादाधिकरणे तच्च क्लृप्त^१[विधिष्वेवमेव सम्भवति कल्प्य]विधि-
ष्वेवत्वमन्याय्यं अतः क्लृप्तविध्यनुरूपैर्वस्तुभिरनेन क्रियते । विधौ च
मघायोगः श्रूयते ।

यथा शब्दः,—

प्रौष्ठपद्यामतौतायां मघायुक्तां चयोदशीम् ।

प्राप्य आद्धन्तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

ब्रह्मपुराणे,—

आद्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।

चयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥

वर्षामघाशब्दौ नित्यवज्जवचनान्तौ ।

मनुः,—

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु चयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥

वर्षासु मघासु च चयोदशीकाले यत्किञ्चिदक्षयमपि मधुना
मिश्रं दद्यात्, हेतुमाह तदप्यक्षयमेवेति । अन्यथा मनुवचने चयो-
दशीमात्रश्रवणात् प्रावृट्काशोऽपि फलातिशयार्थः स्यात् तथा
विष्णुवचने प्रावृट्मात्रश्रुतेः प्रौष्ठपद्यमन्तरत्वमपि फलार्थं स्यात् ।

तथा,—

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम् ॥

मधुमांसैश्च शाकैश्च पथसा पायसेन च ।

एष नो दास्यति आहुं वर्षासु च मघासु च ॥

वशिष्टवचनादर्षासु मघामात्रेऽपि आहुं स्यात् ।

न च विष्णुधर्मोत्तरे,—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णचयोदशीम् ।

एतांसु आहुकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥

इति नित्यकालविधायकवाक्ये केवलचयोदशीविधानमिति वाच्यम् ।

उपदेशविधिमुपजीव्यैवाङ्गविधिप्रवृत्तेः शङ्खाद्युक्तमघाविशिष्टोप-
देशविध्यनुरूपमेव कालरूपमङ्गमनूय तस्य नित्यता अनेन वचनेन
विधीयते इत्यत्रापि मघाविशिष्टत्वमूहनीयम् ।

न च,— त्रयोदशी नभस्ये या कृष्णा तस्यां समर्चयेत् ।

पितृण् पायसदानेन मधुना सर्पिषा तथा ॥

इति संवत्सरप्रदीपलिखितवचने केवलचयोदश्यामपि विधिः
श्रूयते इति वाच्यं, एतस्य वचनस्यामूलत्वात् समूलत्वेऽपि त्रयोदश्यां
आहुमेको विधिरपरस्य मघायोगे फलातिशयार्थ इति कल्पना-
गौरवात् वज्रवाक्यादराच्च एकदेशकीर्तनपरमेव वचनं मन्तव्यम् ।
तस्माच्चानामुनिवचनैकवाक्यतया मघायुक्तायां प्रौष्ठपद्यमन्तरितकृष्ण-
त्रयोदश्यां पायसादिद्रव्येण आहुं कुर्यादित्येक एव शङ्खगेकविधिः ।
तथा महाभारतादिवचनेष्वनुवादरूपेष्वपि मघायोगः श्रूयते ।

यथा महाभारते,—

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।

मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥

याज्ञवल्क्यः,— यद्दाति गयास्यस्य सर्व्वमानन्यमश्रुते ।

तथा मघात्रयोदश्यां वर्षासु च न संग्रयः ॥

कुञ्जरच्छायायोगस्तु फलातिशयार्थ एव यथा ब्रह्मपुराणे,—

योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।

भवेन्मघायां संख्ये च शशिन्यर्के करे स्थिते ॥

आश्वयुज्याश्च कृष्णायां त्रयोदश्यां मघासु च ।

प्रावृडृतौ यमः प्रेतान् पितृंश्चाथ यमाक्षयात् ॥

विसर्ज्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ।

क्षुधात्ताः कीर्त्तयन्तश्च दुष्कृतश्च स्वकं कृतम् ॥

काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ।

तस्मात्तान् सूचविधिना तर्पयेत् पायसेन च ॥

मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा शीतेन चान्नसा ।

यासमात्रं परगृहाद्भुक्तं यः प्राप्नुयान्नरः ॥

भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति चान्वहम् ।

यो वा सम्बर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वार्थविक्रयात् ॥

आर्द्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैर्लैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।

नास्मात् परतरः कालः आर्द्धेष्वन्यत्र विद्यते ॥

यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यमृतमुत्तमम् !

मघात्रयोदश्यामित्यत्र मघाग्रहणं ख्यातिसूचकम् । आश्वयुज्याश्च कृष्णायामित्यनेन वक्ष्यमाणमघात्रयोदशीत्वेन ख्याते काले कुञ्जर-
च्छायसंज्ञितोऽपरो योगः पितृप्रीत्यतिशयसाधनोपायः करे हस्ता-
नक्षत्रे स्थितेऽर्के शशनि मघर्षे स्थिते सति भवेदित्यन्वयः ।

ततश्च मघाचयोदश्यां पृथगेवाद्यं कुञ्जरच्छायास्थो गुणफल-
विधिर्न तु कुञ्जरच्छायामाचविधिरित्यायातम् । मघायामित्येक-
वचनमार्थं पुनर्मघोपादानं रोहिण्यष्टम्यादिवत्प्रवर्त्तस्योपलक्षणत्वशङ्का-
निरासार्थम् । कन्याया दशदिवसोपरि विंशतिदण्डाधिकचयो-
विंशतिदिनपर्यन्तं हस्तावस्थानमर्कस्येति ।

मघाचयोदशीं विवृणोति आश्वयुज्यामिति—आश्वयुजौ आश्विन-
चयोदशी पौर्णमास्यन्तमासेन प्रौष्ठपद्यामतौतायामिति शङ्खच-
नात् । प्रावृद्धतुरच श्रुतुः संवत्सर इति मतेन मन्तव्यः । कन्यास्ये
रवौ मघाचयोदशीकुञ्जरच्छाययोगयोः^१ प्रतिपादनात् । अतु-
व्यवस्था तु सौरमानेनैव इति शुद्धिकौमुद्यां प्रागपि प्रपञ्चितमस्ति ।
प्रेतान् विकरणभागिनः । तानाह मनुः,—

असंस्कृतप्रमौतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरस्य यः ॥

यमालयादिति यम्यन्ते नियम्यन्ते पापिनोऽचेति यमालयः
कारागारं कौर्त्तयन्तो मनुष्यलोकमायान्तीति शेषः, तस्मान्मघा-
चयोदश्यां सूचविधिना गृह्योक्तविधिना आहुतेन तर्पयेदित्यर्थः ।
आहुतेनापि कर्त्तव्यमिति पुनर्मघाचयोदशीविधानं आहुत्याचाव-
श्यकत्वविधानार्थम्^२ । पिण्डदानञ्चात्र व्येष्टपुत्रिणा न कार्यम् ।

यथा देवौपुराणे,—

कन्यास्ये च रवाविषे पूजनीया यथाविधि ।

१ ग •कुञ्जरच्छाययोः ।

२ ख, ग पुस्तके, •प्रदर्शनाय ।

भौजङ्गी तिथिमासाद्य चावचन्द्रार्कसङ्क्रमम् ॥

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पित्रदैवते ।

अथ पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥

इषे पौर्णमास्यान्ताश्विने तत्रैव मघायुक्तचयोदशीसम्भवात् । न तु सुखाश्विने न वा सौराश्विनपरत्वमिषशब्दस्य वैयर्थ्यात् । ततश्च कन्यास्ये रवाविति कन्यासम्बन्धेनाश्विनहृणपक्षस्य प्राशस्त्यकथनं भौजङ्गी पञ्चमी चन्द्रार्कसङ्क्रमोऽमावस्या पूजनीयाः पितर इति शेषः । यथाविधि गृह्योक्तविधिनेत्यर्थः । तत्राश्विनमध्ये पित्रदैवते मघानक्षत्रे । पृथक् श्रुतिकल्पनाभिध्या पूर्वोक्तशङ्कादिवचनैकवाक्य- तथा मघायुक्तचयोदश्यामित्यर्थः । महती पूजा मधुपायसादिद्रव्यैः पञ्चश्राद्धात् पृथगेव श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः^१ ।

अथ मैथिलाः,— भौजङ्गीमित्यादेः परेण सहान्वयं कृत्वा पञ्चम्यादिषु महती पूजा तत्रैव पञ्चश्राद्धे यस्यां कस्याश्चित्तिथौ मघानक्षत्रेऽपि पिण्डदानं ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेदित्याहुः ।

अत्राधुनिकाः,— एकवचनोपात्तप्रत्यासत्तेरङ्गत्वात् पूर्वैणैवान्वय इति वदन्ति । वस्तुतस्तु पूजामहत्वविधौ श्रुत्यन्तरकल्पनापत्तिर्दोषः ।

असम्भते तु मघाचयोदश्यां महती पूजा वचनान्तरेणैव कृतेति किञ्च पिण्डदाननिषेधोऽयं पञ्चश्राद्ध एवावश्यं वाच्यः प्रस्तुतत्वात् अन्यथा सांवत्सरिकेऽपि पिण्डदाननिषेधप्रसङ्गः ।

तदा च पञ्चश्राद्धादधिके मघाचयोदशीश्राद्धेऽपि पिण्डदान- प्रसङ्गो दुर्निवारः ।

अन्ये तु पृथक्श्रुतिकल्पनाभिधा पञ्चाशद्भ्रान्तर्गतचयोदशीश्राद्ध-
मेव मघायोगे प्रशस्तं न तु पृथक् श्राद्धान्तरमित्याहुः, तदपि
मन्दं शङ्खादिमानामुनिवचनानां पञ्चाशद्भ्रमनपेक्ष्य चतुर्थ्यष्टकावत्
स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेः पञ्चान्तर्गतचयोदशीश्राद्धमनूय मघानक्षत्र-
रूपकाक्षपायसादिद्रव्यरूपगुणद्वयविधानेन उपसङ्गिश्चरित्वेतिवत्
वाक्यभेदापत्तेश्च ।

यत्तु,— उत्तरादयनाश्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्विष्णायनम् ।
चातुर्मास्यश्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम् ॥
प्रौष्ठपद्याः परः पञ्चः तत्रापि च विशेषतः ।
पञ्चम्यूङ्गश्च तत्रापि दशम्यूङ्गं ततोऽप्यति ॥
मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजंस्त्रयोदशी ।
सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धमत्र नराधिप ॥
पराश्रमभोजी त्वपचः श्राद्धमत्र तु कारयेत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनं तत् सजातीयविजातीयानां तत्त-
द्विधिवोधितश्राद्धकालानामेकस्यापेक्षया पितृदत्तिविशेषजनकत्वेन
प्राशस्त्यकथनमात्रपरं न तु श्राद्धविधायकम् ।

अतएव,—

उत्तरादयनाश्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्विष्णायनम् ।

इति प्रथमत एवोक्तं ततश्च दशम्यूङ्गन्ततोऽप्यधिकमुक्त्वा तस्मा-
दपि तत्तद्विधिवोधितस्यापृथक्श्राद्धस्य मघाचयोदशीकालः प्रशस्यते
इति न कश्चिद्दोषः । अतएव तत्र विध्यपेक्षायां सर्वस्वेनापि कर्त्तव्य-
मित्यनेन पृथक्विधिरुक्तः अन्यथा पुनर्विधानवैफल्यं स्यादिति ।

ज्येष्ठपुत्रीति मतुपो विद्यमानार्थत्वेन ज्येष्ठपुत्रसम्भाव एव पिण्डदान-
निषेधादन्येषामप्रतिषेधात् पिण्डदानं कर्त्तव्यमेव । अन्यथा ज्येष्ठ-
पुत्रीति विशेषणं व्यर्थं स्यादव्यावर्त्तकत्वात्, अत्र च पिण्डस्नानकर-
णादि सर्व्वमेव पिण्डोपकरणं न कार्य्यं शिवा आपः सन्निव्यादि
तु कार्य्यमेव । अथञ्च निषेधो मघाचयोदशीविहितश्राद्ध एव
न तु पश्चान्तर्गतचयोदशीश्राद्धे तद्दिनविहितसांवत्सरिकश्राद्धवदिति
ध्येयम् ।

यदा तु पूर्व्वदिनेऽपराह्णे तिथिस्नाभः परदिने च पूर्व्वर्षे
मघचयुक्ततिथिस्नाभस्तदा पूर्व्वदिने पक्षश्राद्धं विधाय परदिने
मघाचयोदशीश्राद्धं पूर्व्वर्षे कार्य्यं रात्र्यादिनिषिद्धेतरस्यैव श्राद्ध-
काशत्वात् । एवञ्चैकदिने पूर्व्वर्षे एव मघाचयोदशीस्नाभे ज्येष्ठपुत्रि-
णाऽपिण्डकं मघाश्राद्धं विधायापराह्णे चयोदशीमात्रे सपिण्डकं
पक्षश्राद्धं कर्त्तव्यं यदात्पराह्णे मघाचयोदशीयोगस्तदा तन्त्रेणैकश्राद्धं
तच्चापिण्डकमेव मघाश्राद्धे पिण्डनिषेधात् पक्षश्राद्धे तु “नित्येऽपि
किञ्चिदङ्गहानिः शक्या न तु कान्येऽपीति न्यायात्” पिण्डाभाव-
स्याकिञ्चित्करत्वात् दोषगौरवाच्चेति वक्ष्यः ।

अन्ये तु,—

समानाङ्गकयोरेव तन्त्रतानियमात् पक्षश्राद्धमेव सपिण्डकं
कार्य्यं मघाश्राद्धन्तु प्रसङ्गेन गतार्थमित्याहुः ।

एवञ्च पूर्व्वदिनेऽपराह्णे मघातिथिस्नाभेऽपि परदिने पूर्व्वर्षे
प्राप्तस्य कुक्षरच्छायायोगस्य फलातिशयहेतुत्वान्नचैव पूर्व्वर्षेऽय-
पिण्डकं तच्छ्राद्धमिति ।

संवत्सरप्रदीपे,—

आश्वयुज्याममावास्यां तीर्थप्राप्तौ तथा नृप ।

कृत्वा आहुं विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकम् ॥

तथाग्निपुराणनाम्ना वचनं पठन्ति ।

पञ्चआहुं विधायाथ दद्यात् षोडशपिण्डकान् ।

अकृते पिण्डदाने तु तच्छ्राद्धं विफलं भवेत् ॥

गयामधिकृत्य गरुडपुराणे,—

पिण्डान् दद्यादिमैर्मन्त्रैरावाह्यं च पितृन् परान् ।

अस्रत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामावाहयिष्यामि दर्भपृष्ठे तिष्ठोदकैः ॥

तेषामिति द्वितीयार्थे षष्ठी आवाहयामीत्यर्थः । निहन्मीति मण्डलं रेखाञ्च कृत्वा दक्षिणायाम् कुशान् निपात्य तत्र तिष्ठोदकै-
रावाह्यं वक्ष्यमाणमन्त्रैः पिण्डान् दद्यात् ।

मन्त्रास्योक्तास्तत्रैव ।

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१॥

मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥२॥

बन्धुवर्गाश्च ये केचिन्नामगोचरविवर्जिताः ।

स्वगोत्रे परगोत्रे वा तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥३॥

अजातदन्ता ये केचिद्ये च गर्भप्रपौडिताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥४॥

उद्धन्ममृता ये च विषग्नस्त्रहताश्च ये ।

आत्मोपघातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥५॥

अग्निदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये ।

दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥६॥

अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथा परे ।

विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥७॥

रौरवे चान्धतामिस्त्रे काशसूत्रे च ये गताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥८॥

असिपत्रवने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥९॥

असंख्ययातनासंख्या ये नीता यमशासने ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१०॥

पशुयोनिगता ये च पक्षिकीटसरौष्टपाः ।

अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥११॥

जात्यन्तरसहस्राणि भ्रमन्ते स्वेन कर्मणा ।

मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१२॥

येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते सर्व्वे दत्तिमायान्तु पिण्डदानेन सर्व्वदा ॥१३॥

ये केचित् प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम ।

ते सर्व्वे दत्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्व्वदा ॥१४॥

गुरुभ्यश्चरबन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१५॥

ये मे कुले सुप्तपिण्डाः पुण्डरविवर्जिताः ।
 क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥
 विरूपा आमगर्भा ये ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
 तेषां पिण्डं मया दत्तमच्यमुपतिष्ठताम् ॥ १६ ॥
 ततः पिण्डान् समूज्य जले क्षिपेत् ।

अथ दुर्गोत्सवः ।

नत्वा ज्ञानमयीं देवीं दुर्गां दुर्गतिहारिणीम् ।
 श्रीकालिकापुराणोक्ता श्रीदुर्गां च विविच्यते ॥
 कालिकापुराणे । श्रीभगवानुवाच,—

दुर्गतन्त्रेण मन्त्रेण कुर्यात् दुर्गामहोत्सवम् ।
 महानवम्यां शरदि बलिदानं नृपादयः ॥
 आश्विनस्य तु या शुक्ला भवेदत्साष्टमी तिथिः ।
 मूर्त्तिभेदे महादेवी पूजां गृह्णाति भूतये ॥
 कन्यासंस्थे रवौ वत्स शुक्लामारभ्य नन्दकाम् ।
 अथाची त्वथ नक्ताशी एकाशी त्वथवाऽनन्दः ॥
 प्रातःस्नायी जितदन्दस्त्रिकालं शिवपूजकः ।
 बोधयेद्विश्वशाखासु षष्ठ्यां देवीं फलेषु च ॥
 सप्तम्यां विश्वशाखान्तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ।
 पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ॥
 जागरच्च स्नयं कुर्याद्वलिदानं महानिशि ।
 प्रभूतबलिदानञ्च नवम्यां विधिवच्चरेत् ॥
 जपहोमसमायुक्तो भोजयेद्देव कुमारिकाः ।

ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गातन्त्रेण पूजयेत् ॥

विषर्जनं दशम्यास्तु कुर्यादै शारदोत्सवैः ।

कृत्वा विषर्जनं तस्यां तथा मङ्गलमाचरेत् ॥

दुर्गातन्त्रसंज्ञकेन प्रणवादिस्त्राहान्तेन दशाक्षरजयदुर्गामन्त्रेणे-
त्यर्थः । दुर्गामहोत्सवं विभवविस्तरैर्दुर्गापूजनमित्यर्थः ।

महानवम्यामिति यदुक्तं देवीपुराणे,—

आश्विने शुक्लपक्षे तु सप्तम्यादितिचित्रये ।

महाशब्दः प्रयोक्तव्यो मान्यचेति विनिश्चयः ॥

वलिदानं प्रभूतं कुर्युरिति शेषः, नृपादय इति प्रभूतवलि-
दानापेक्षया न तु ब्राह्मणगोचरो निषेधः ।

सिंहव्याघ्रनरान् दत्वा ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ।

इहापि स्यात् स हीनायुः सुखसौभाग्यवर्जितः ॥

इति कालिकापुराणे सिंहमाचपर्युदासात् । आश्विनस्येति
चान्द्राश्विनपरं मुख्यत्वात् चान्द्रमासं प्रकृत्यैव सर्वत्र तिथिकृत्याभि-
धानाच्च । कन्यासंस्थे रवावित्यादौ तु कन्यासम्बन्धः प्राशस्त्यपरो
मन्तव्यः । वत्सेति भैरवसम्बोधनं, तस्यां वैष्णव्यादिमूर्त्तिभेदे यथा
पूजां गृह्णाति तथा वक्ष्यते इति शेषः । कन्यासंस्थे रवावारब्धां
शुक्लां नन्दां प्रतिपदमारभ्येत्यर्थः कन्यासम्बन्धः प्राशस्त्यपरो वा ।
अन्धाचीत्यादि अशक्ताबुत्तरोत्तरलघुकल्पः, अक्षदो ब्राह्मणभोजयि-
तेत्यर्थः । एतेन वाय्वदो वायुभक्ष इति कस्यचिद्वास्थानं गिरसं
जितदम्बः त्यक्तस्त्रीसम्बन्धः । बोधयेदिति फलेषु फलयुक्तासु विषय-
शास्त्रास्त्वित्यर्थः । षष्ठ्यां सन्ध्यासमये बोधनं कार्यम् ।

यथा भविष्ये,—

षष्ठ्यां विष्वतरौ बोधं साधं सन्ध्यासु कारयेत् ।

एवञ्च पश्चिन् दिने षष्ठीलाभस्तपैव बोधनं उभयदिने
सन्ध्यायां षष्ठीलाभे युग्मादरेण व्यवस्था उभयदिने तज्ज्ञाभे
प्रदोषे षष्ठ्यां कार्यम् ।

यथा कालिकापुराणे,—

१[राजावेव महादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा ।

अत्र षष्ठ्यां ज्येष्ठानक्षत्रयोगे फलातिशयः ॥

देवीपुराणे,—

ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां विष्वाभिमन्त्रणम् ।

सप्तम्यां मूलयुक्तायां पश्चिकायाः प्रवेशनम् ॥

तथा मन्दिकेश्वरपुराणे,—]

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेनैव प्रवेशयेत् ।

पूर्वोत्तराभ्यां सम्पूज्य अवणेन विसर्जयेत् ॥

मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।

दशम्यां अवणास्त्राभे शुभयोगे विसर्जयेत् ॥

कृष्णनवम्यामार्द्रायां बोधनमष्टादशभुजापञ्चएवेति वक्ष्यते ।
मूलेन युक्तायां सप्तम्यामित्यर्थः । एवं पूर्वोत्तराभ्यां युक्तयोरष्टमी-
नवम्योरित्यर्थः । अत्र मूलाभावेऽपीत्यनेन सर्वआर्द्रादिनक्षत्रयोगस्य
फलातिशयत्वमुक्त्वा तिथीनामावश्यकत्वमुक्तम् ।

तथा लिङ्गपुराणे,—

मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।

तथा तिथ्यन्तरेष्वेवमृच्छेषु च फलोच्चयः ॥

एतेन पूर्वार्चो वै देवानामपराङ्गः पितृणामिति श्रुतेरावश्यकः
पूर्वार्चादरः, नक्षत्रयोगस्तु गुण एवेत्युक्तम् । एतच्च षष्ठ्यां बोधनं
दशभुजापञ्च एव ध्यायेद्दशभुजां देवीमिति वक्ष्यमाणोपसंहारात् ।
अतएव तत्र मूर्त्तिभेदे कालभेद उक्तो यथा ।

यदा तु वैष्णवीं देवीं महामायां जगन्मयीम् ।

पूजयेत्तत्र च तदा विशेषं शृणु भैरव ॥

रामस्थानुग्रहार्थाय रावणस्य वधाय च ।

रात्रावेव महादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥

ततः सक्त्यक्तनिद्रा सा नन्दायामाश्रिते सिते ।

जगाम नगरीं लङ्कां यत्रासीद्राघवः पुरा ॥

तत्र गत्वा महादेवी तदा तौ रामरावणौ ।

युद्धे नियोजयामास स्वयमन्तर्हिताम्बिका ॥

यावत्तयोः स्वयं देवी युद्धकेलिमुदैक्षत ।

तावत्तु सप्तरात्राणि सर्वदेवैः सुपूजिता ॥

निहते रावणे वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः ।

विशेषपूजां दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः ॥

ततः संप्रेषिता देवी दशम्यां शारदोत्सवैः ।

यदा तु षोडशभुजां महामायां प्रपूजयेत् ॥

दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण विशेषं तत्र वै शृणु ।

कन्यायां कृष्णपक्षे तु एकादश्यामुपोषितः ॥
 द्वादश्यामेकभक्ताश्च नक्तं कुर्यात् परेऽहनि ।
 चतुर्दश्यां महामायां बोधयित्वा विधानतः ॥
 गीतवादिचनिर्घोषैर्मानानैवेद्यवेदनैः ।
 अयाचितं बुधः कुर्यादुपवासं परेऽहनि ॥
 एवमेव व्रतं कुर्याद्यावद् नवमी भवेत् ।
 ज्येष्ठायाश्च समभ्यर्च्य मूलेन प्रतिपूजयेत् ॥
 उत्तरास्वर्चनं कृत्वा अवणान्ते विसर्जयेत् ।
 यदा त्वष्टादशभुजां महामायां प्रपूजयेत् ॥
 कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाद्र्दभे दिवा ।
 नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादिचनिस्वनैः ॥
 शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु देवीकेशविमोचनम् ।
 प्रातरेव तु पञ्चम्यां स्वपयेत् सुशुभैर्जलैः ॥
 सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्यां चाण्डुपोषणम् ।
 पूजा च जागरा चैव नवम्यां विधिवद्बलिः ॥
 संप्रेषणं दशम्यान्तु क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ।
 नीराजनं दशम्यान्तु बलवृद्धिकरं महत् ॥

महामाया चतुर्भुजा रक्तगौराङ्गी राधावेव प्रदोष एवेत्यर्थः ।
 नन्दायां शुक्लप्रतिपदि न तु षष्ठ्यां वक्ष्यमाणसप्तराचाणीत्युक्तेः अतः
 शुक्लप्रतिपदि महामायाबोधनम् । कन्यायामिति पौर्णमास्यान्ता-
 श्विनकृष्णपक्षस्य कन्यासम्बन्धव्यभिचारात् कन्यासम्बन्धप्राप्ते आश्विन-
 कृष्णपक्षे इत्यर्थः । मुख्याश्विनशुक्लाष्टम्यां पूजाविधानात्तत् पूर्वत एव
 बोधनात् कन्यासम्बन्धेन प्राशस्त्यं वा । अन्यथा देवीपुराणे,—

इवे मास्यचिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

इत्यत्र सौरपरत्वे कन्याराशिगत इत्यनेनैव प्राप्तौ इवे मासीति
व्यर्थं स्यात् । आर्द्रायोगस्तु फलातिशयार्थः उक्तयुक्तेः । अतएव
यस्मिन् दिने नवम्यां दिवार्द्राशामस्यैव बोधनम् । उभयदिने
नवम्यां दिवार्द्राशामे युग्मादरेण व्यवस्था । आर्द्राया अशामे तु
नवम्यां युग्मादरः ।

अथ दिवाबोधने विशेषमाह तत्रैव ।

आदिपादो निशाभागे अवणस्य यदा भवेत् ।

तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां न पुनर्दिवा ॥

अन्तपादो निशाभागे अवणस्य यदा भवेत् ।

तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां दिनभागतः ॥

नीराजनदशमीदिने निशाभागे यदा अवणादिपादो भवेत्
तदा नवम्यां बोधनवम्यां समुत्थानं प्रबोधनं कार्यं किन्तु रात्रौ
वेवेत्यर्थः । यदा तु अवणान्तपादो निशाभागे स्यात् तत्रैव बोध-
नवम्यां दिवा बोधनमित्यर्थः । ततः श्रुतचतुर्थ्यां पूजापूर्वकं
केशोद्वर्जनसामयिककृतिकादिदानं प्रातः नवम्यां स्नानीयसुगन्धि-
जलदानम् । पक्षीप्रवेशपूर्वदिनेत्वधिवास आचारप्राप्त एव सोऽपि
गन्धपुष्पाद्यैः पक्षीभूषारूप एव, दर्शपौर्णमासातिदिष्टस्य पूर्व-
दिनदेवतावाहनरूपस्य यज्ञविशेष एव प्राप्तत्वात् सप्तम्यां प्रवेशा-
नन्तरं देवतावाहनविधानाच्च ।

यत्तु,—

षष्ठ्यां सायं प्रकुर्वीत विष्णुष्टोत्रेऽधिवासनम् ।

इति नामशून्यवचनं केनचिद्विहितं तन्मैथिनादिनिबन्धेष्वङ्ग-
नास्मिन्मूलमेव । शिष्टाचारोपष्टम्भकसमूहत्वाभिमाने तु अधिवासपदो-
पादानादव्यवहितपूर्वदिनकर्तव्यतानियमात् प्रवेशपूर्वदिने साय-
ङ्काले षष्ठ्यशामेऽप्यधिवासः कार्यः षष्ठीशामे तु फलातिशयः, न च
वैपरीत्याशङ्क्य यदा तु वर्द्धमाना षष्ठी परदिने दण्डार्द्धं दण्डमेकं
वा निर्गता तत्परदिने सप्तमी पक्षीप्रवेशार्हा तदा प्रवेशपूर्वदिने
षष्ठ्याः कर्मायोग्यतया सप्तमीषण एवाधिवासात् षष्ठी शुण एवावश्यं
वाच्यः, अन्यथा कर्मलोपापत्तेः, सायङ्कालस्य अव्यभिचारात्^१ तस्यैव
प्राधान्यमिति, प्राचीनाचारोऽपीदृश एव ।

सप्तम्यां विश्वशाखान्तमिति यच्च देवी बोधिता तां फलयुगल-
शालिनीं शाखामाहृत्य गृहं प्रविश्य संस्थाप्या^२वाह्य पूजयेदित्यर्थः ।

तथाच कल्पतरुलिखितदेवीपुराणे,—

मृण्मयीं प्रतिमां कृत्वा विष्णे यस्तु प्रपूजयेत् ।

आत्मवित्तानुसारेण स समेग्नौलिकं फलम् ॥

विष्णे शाखायां मौलिकं साक्षाद्भगवतीपूजाजन्यम् । विश्व-
शाखामिति नवपत्रिकोपसप्तकम् ।

यथा काशिकापुराणे,—

सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्याश्चाप्युपोषणम् ।

पूजा च जागरा चैव नवम्यां विधिवदक्षिः ॥

तथा तथैव,—

लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।

मण्डपस्थां महामार्गां पचिकाप्रतिमासुच ॥

चित्रे च चित्रिखे खड्गे पूर्णे कुम्भे जलेऽपि वा ।

चित्रिखे चिशूखे ।

पचिकासोक्ता भविष्ये,—

रत्ना कच्चौ हरिद्रा च जयन्ती विष्वदाङ्गिनी ।

अशोको मानकस्यैव धान्यादिनवपचिकाः ॥

पुनः पूजा तथाष्टम्यामिति,—

विशेषेणेत्यनेन सवर्णिं सविशेष षोडशोपचारपूजामाचरेदित्युक्तं,

पुनः पूजेत्यनेन सप्तम्यामपि पूजा आचिष्यते । प्रागपि

सप्तम्यां विष्वग्नाम्नामाहृत्य प्रतिपूजयेत् इत्युक्तम् ।

ताच्च देवीमावाह्य षोडशोपचारैरभ्यर्च्य नवपचिकार्चनरूपा
अष्टम्यामेव सविशेषपूजाभिधानात्^१ तथा सप्तम्यां पचिकापूजेति
प्रागुक्तम् ।

यत्तु पूर्वोत्तराभ्यां संपूजेति वचनं तत् विशेषपूजाभिप्रायम् ।
स्वयं कुर्यादिति अष्टम्यां महानिशि स्वयं वसिदानं कुर्यात् ।

तथाच योगिनीतन्त्रे,—

स्वयं वा भ्रातृपुत्रैर्वा भ्राता वा सुहृदैव वा ।

सपिण्डेनाथ वा ऋद्धो नामगोचं निधीजयेत् ॥

वसिदानमित्युपसर्पणं पूजापि कार्या ।

यथा तत्रैव,—

कन्यासंख्ये रवौ वत्स या शुक्ला तिथिरष्टमी ।

तस्यां रात्रौ पूजितया महाविभवविस्तारैः ॥

देवीपुराणे,—

कन्यासंख्ये रवाविषे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।

सोपवासी निशाद्वे तु महाविभवविस्तारैः ॥

पशुघातस्य कर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा ।

गवसो महिषः अजम्हागः, अनयोः प्राशस्त्यम् । पूजा चाष्टमी-
विधिनैव । यस्मिन् दिने निशाद्वे अष्टमी तत्रैव पूजा उभयदिने
निशाद्वेऽष्टमीलाभे युग्मादरेण व्यवस्था ।

गौडीयास्तु,—

अष्टमीनवमीसन्धौ चामुण्डारूपं ध्यात्वा उपचारैरभ्यर्च्य^१ बलि-
दानं कुर्वन्तीति देशाचारः । प्रभूतबलिदानञ्च नवम्यां विधिवच्चरे-
दिति नवम्यां प्रभूतबलिदानमित्यनेनाष्टम्यादौ पूजाप्लवकं बलिदान-
मायाति ।

तथा काशिकापुराणे,—

अष्टम्यां बधिरेर्मांसैर्महामांसैः सुगन्धिभिः ।

सिन्दूरैः पटवसिञ्च नानाविधैर्विलेपनैः ॥

पुष्पैरनेकजातीयैः फलैर्वज्रविधैरपि ।

यत्तु,— अष्टम्यां बलिदानेन पुचनाग्रो भवेद् भुवम् ।

१ ख पुस्तके, चतुःषष्टियोगिनीशाभ्यर्चना इत्यधिकः पाठः ।

२ ख, नानागन्धः ।

इति नामशून्यं वचनं केनापि लिखितं तदमूल्यम् । समूल्यत्वेपि प्रभूतवलिदाननिषेधकं मन्तव्यम् । प्रभूतवलिदानश्चेति चकारात् पूजनमपि तच्च ।

तच्चैव,—

अष्टम्यां सततं देवीपूजकः स्याद्ब्रतौ नरः ।

नवम्यान्तु तथा पूजा कर्त्तव्या संयतात्मभिः ॥

तथाष्टमीविधिनेत्यर्थः ।

तत्र गत्वा महादेवी तदा तौ रामरावणौ ।

युद्धे नियोजयामास स्वयमन्तर्हिताम्बिका ॥

यावन्तयोः स्वयं देवी युद्धकेलिमुदैक्षत ।

तावन्तु सप्तराजाणि सर्वदेवैः सुपूजिता ॥

निहत्ये रावणे वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः ।

विशेषपूजां दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः ॥

ततः संप्रेषिता देवी दशम्यां शारदोत्सवैः ।

तथा तच्चैव,—

ज्येष्ठायाश्च समभ्यर्च्य मूलेन प्रतिपूजयेत् ।

उत्तरास्वर्चनं कृत्वा अवणान्ते विसर्जयेत् ॥

तथा तच्चैव,—

नवम्यां वलिदानञ्च कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।

जपपूजादिकं सर्वं कुर्यान्नच विभूतये ॥

पूजापि विधिर्नैव यथा देवीपुराणे,—

अष्टम्याश्च नवम्याश्च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वाग्निने मासि विशोको^१ जयति दिवः ॥

नन्दिकेशरपुराणे,—

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेनैव प्रवेशयेत् ।

पूर्वोत्तराभ्यां संपूज्य अवर्णेन विसर्जयेत् ॥

एतेन नवम्यां पूजने कार्यं बलिदानमात्रं कर्त्तव्यमिति यदुक्तं तन्निरस्तम् ।

सप्तम्यां पञ्चिकापूजा अष्टम्यां चाप्युपोषणम् ।

पूजा च जागरा चैव नवम्यां विधिवदलिः ।

संप्रेषणं दशम्यान्तु क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

इत्यादिवचनं तत् पूर्ववचनैकवाक्यतया प्रभूतबलिदानविधायकं न तु पूजानिषेधनं तच्च विधिवदित्यनेन बलीनां प्रभूतत्वेऽपि विधिर्नैव बलियो देया न कदाचिदपि आलस्यादिवशादविधिनेति मन्तव्यम् । अत्र चैतेषु पूर्वोक्तेषु अनेकवचनेषु प्रवेशनादिविसर्जना-
न्तमेकं कर्म प्रतीयते एकप्रयोगोपसंहारात् ।

तथाच शारदीयपूजामभिधाय^२ कालिकापुराणे,—

कृत्स्नं परमामाप्नुर्निर्वृतिं चिदिवौकसः ।

एवमन्यैरपि सदा कार्यं देव्याः प्रपूजनम् ॥

विभूतिमतुर्क्षां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ।

यो मोहादयवाञ्छयाद्देवीं दुर्गां महोत्सवे ।

न पूजयति दम्भादा देवादायय भैरव ॥

१ ग, विशेषः ।

२ ग, पञ्चिकापूजामभिधाय ।

क्रुद्धा भगवती तस्य सर्वान् कामान् निहन्ति च ।

परञ्च च महामायावस्त्रिभूत्वा स जायते ॥

अत्र फलैक्यात् कर्मणोऽप्येक्यं कर्मभेदे हि सकृत्प्राप्ताद्वा पुनः
विसर्जनदक्षिणा अपि प्रतिकर्म स्युः । निम्नाश्रवणाच्चावश्यकतया
पुजादिद्वारापि कर्तव्यताऽस्येति । ततश्च कर्मादौ पञ्चीक्षापनानन्तर-
मावाहनात् प्रागेव सकृत्पः सप्तम्यां कार्यः नत्वष्टम्यादौ प्रतिपूजासु
प्रत्येकं सकृत्पः, न च सप्तम्यामारभ्य श्ररत्काशीनपूजामहं करिष्ये
इत्येवं रूपः श्ररत्काशीनपूजात्मावाहनादि विसर्जनान्ता ।

अन्ये तु अष्टम्यामेकं सकृत्पमाचरन्ति तस्मिन् सप्तमीपूजायास्त-
टस्यता स्यादिति ।

भविष्येऽपि फलान्तरमुक्तम्,—

अनेन विधिना देवीं पूजयेद्यो हि मानवः ।

मर्त्यं च श्रेष्ठतां याति धनधान्यसुतान्वितः ॥

मीचो वा निर्गुणो वापि सत्याचारविवर्जितः ।

नरः स्वर्गमवाप्नोति विधिना पूजयेद्यदि ॥

भोजयेद्देव कुमारिका इति ।

तथाच देवीपुराणे,—

न तथा तुष्यति शिवा होमदानजपेन तु ।

कुमारौभोजनेनात्र यथा देवी प्रसीदति ॥

पूजनीयादेवीरूपमाह ध्यायेद्दशभुजामिति । दुर्गातन्त्रं दशा-
शरजपदुर्गामन्त्रः । विसर्जनं दशम्यामिति रात्र्यादौ विसर्जनं न
कार्यम् ।

देवीपुराणे,—

पत्नीविसर्जनं राज्ञी मवेष्टं वा करोति वा ।

तस्य राजविनाशः स्यात् पूजा च विफला भवेत् ॥

राजाविति सायाह्नादिनिषिद्धाकोपसर्पणं देवस्य च पूजये
प्राप्तव्यात् ।

तथा देवीपुराणे,—

दिशरीरे चरे चापि लग्ने केन्द्रगते रवौ ।

वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यं स्नापनञ्च विसर्जनम् ॥

ज्योतिषे,—

धनं धान्यं चरे लग्ने दिशरीरे च पूजिता ।

राज्ञो विनाशनं कुर्यात् स्निरलग्ने शिवार्पिता ॥

अथ अवणायां विसर्जने गुणातिशयः अवणान्नपादे तु
फलातिशयः ।

यथा काशिकापुराणे,—

अन्नपादे दिवाभागे अवणा च यदा भवेत् ।

तदा संप्रेषणं देव्या दशम्यां शारदोत्सवैः ॥

अवणान्ने विसर्जयेदिति प्रागप्युक्तम् ।

शारदोत्सवमाह तत्रैव,—

गङ्गातूर्थनिगदैश्च मृदङ्गैः पटहैश्च वा ।

धूलिकर्दमविधेयैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

भगवत्प्राभिधानैश्च भगवत्पुष्पगोत्रकैः ।

भगवत्पुष्पक्रियाशब्दैः क्रीडयेत्पुराणं जनाः ।

अथैवास्मिन्नेव चतुर्थांशे प्रायः पापकृत्यानि ।
 मुद्रा भक्त्या तस्य प्राये दद्यात्तदायुषम् ॥
 भक्त्या भिन्ना भक्त्या तदायुषः प्राप्तेरित्युक्तं ।
 अथ द्वाभ्यां भक्त्याः शेष उक्तः ।

अथ विष्णुपूजने विधिः—

द्वाभ्यां शेषते यथा विहितं तदा भक्त्याः ।

तद्वाचं वाचमाप्नोति मरकोपद्रवैः स्फुटम् ॥

अथ विष्णुपूजने तदाभिति भक्त्या प्रायः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः
 दिक्, विष्णुकामस्य राजा भक्त्यादीनां नीराजनमाप्नुते ।

काशिकापुराणे,—

नीराजनं द्वाभ्यां भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः ।

भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः ।

भक्त्याः—

भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः ।

भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः ।

भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः ।

भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः ।

भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः ।

भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः ।

भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः ।

भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः ।

भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः भक्त्याः ।

दिनपक्षे सप्तम्यादितिचिन्मयविहितं पूजापक्षं प्राचिन्मयं कदाचि-
 तिचिद्वापवग्राह्याभ्यामर्च्योर्वा पूजापक्षं कदाचित्तिचिद्द्विवशात्तु-
 भिरर्च्योभिः पूजापक्षमित्यर्थः । अत्रेयं व्यवस्था देवकृत्यत्वात् पूर्वाक्षे
 दिनपक्षे तिचिन्मयत्वाभे निर्विवादैव व्यवस्था ।

अतएव विग्रहरूपनिबन्धे,—

विष्टिं त्यक्त्वा महाष्टम्यां चः पूजां कुरुते मम ।

तस्य पूजां न गृह्णामि तेनाहमपराजिता ॥

इति वचनात् विष्टावपि पूर्वाक्षानुरोधात् पूजोक्ता एवञ्च
 नक्षत्रादरोऽपि पूर्वाक्षत्वाभ एवेति ।

यदा तु दिनपक्षे पूर्वाक्षे कर्मयोग्या सप्तमी लभ्यते तदा
 युग्मादरमपि विहाय उदयगामिन्यामेव परदिने कर्त्तव्यम् ।

युगाद्या वर्षद्विष्य सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीक्ष्यते न तत्र तिथियुग्मता ॥

इति देवीपुराणवचनात् । यदा तु उदयगामिनी सप्तमी कर्मा-
 ग्राह्या तदा पूर्वदिने उदयगामिनीभावेऽपि सप्तमीकृत्यं । एवं दिन-
 पक्षे पूर्वाक्षे नवमीत्वाभे कर्मयोग्याष्टमीक्षणे अष्टमीपूजां विधाय
 तत्परतो नवमीक्षणे युग्मादरात्नवमीकृत्यम् । तत्परदिने तु उदय-
 गामिन्यां नवम्यां पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य पुण्याक्षसिदानमाचमम् ।

न च तदिने पुनरपि सकृदं नवमीकृत्यं कथं न क्रियते इति
 शङ्क्यम् । सप्तम्यां पञ्चिकापूर्वेत्यादिविधिवाक्यैः “वृत्तकृते कृतः
 प्रास्ताव्यः” इति न्यायसम्बन्धितैः सप्तम्यादितिचिन्मये पूजापक्षमेव
 विधीयते । अतएव दिनपक्षे तिचिन्मये पञ्चाक्षर्यं मतस्य सती

प्रपूजयेद्देवीमित्यत्र पूजयेदिति वक्ष्यमाणमभिप्रायः, अन्यथा चतुरश्रः—
पूजापक्षे दृष्टिवशात् परदिने निर्गतायाः कर्त्तव्ययोग्यवशाः पर-
दिने दशमीपक्षे कौटुम्भी पूजा स्यात् ।

किञ्च दशमीविद्वन्वशा मिन्दापि श्रूयते ।

पद्मपुराणे,—

एकादशी च नवमी दशाविद्धा पदा भवेत् ।

तदा वज्र्या विग्रेषेण गङ्गाभः सुरया यथा ॥

शिवरहस्ये,—

अष्टम्येकादशी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

कर्त्तव्याः परसंयुक्ता पराः पूर्वेषु मिश्रिताः ॥

स्कान्दे,—

अष्टम्या नवमी मिश्रा नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥

तथा तत्रैव,—

आवणी दौर्गन्वमी तथा दूर्वाष्टमी तिथिः ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वल्लेर्दिनम् ॥

वल्लेर्दिनं द्यूतप्रतिपत् तत्र वक्षिपूजाविधानात् ।

गृहपरिशिष्टे षण्मुन्योर्वसुरन्वयोरित्याद्यभिधाय,—

एतद्वृत्तं महाचोरं हन्ति पुण्यं पुरातनमित्युक्तम् ।

एतेन दिनद्वये पूजादयमाप्तौ एकस्मिन् दिने पूजादयमवृत्तः—

मिति विमर्शो निरस्तः ।

न च तद्दिने पक्षोपचारैः पूजापि न कदादिनि यज्यते ।

“शुक्लपत्रे विष्णुपूजायाः कथनं पुराणैः दत्तं । तत्र नवमी-
नवमीष्टमाह चतुर्भिर्दोभिः पूज्येति । अथाऽत्र नवमी-
व्रतमो कर्माहो, तस्मिन्नेव दिने वा कर्माहोदयमी, ततश्च नवमी-
व्रतसदृशं नवमीचये नवमीष्टयं विधायाहमोचयेऽष्टमीपूज्येति ।
अथ द्वाभ्यामहोर्भा पूज्येति । तथा नवमीचये कर्माहोदयाहमोचये-
ऽष्टमीपूर्वा विधाय तापरतो नवमीचये नवमीष्टयम् । तथा
दशमीचये कर्माहोदयनवमीचये नवमीपूर्वा विधाय तापरतो
दशमीचये विचर्जनमिति द्वादः पूजा ।

उदङ्मुखेनैव दुर्गार्चनमाह काशिकापुराणे,—

दिग्भागेषु हि कौमारी दिक् शिवाग्र्येतिहायिनी ।

तस्मात्तन्मुखं चादीनः पूजयेच्छक्तिकां वदा ॥

नीचेरासनमावृत्तं कर्णान् देवान् प्रपूजयेत् ।

अथ उदित्यनेनोदङ्मुखमस्यावश्यकता दर्शिता । इतेन दक्षिणा-
भिमुखेन देवीस्थापनमाचारतम् । “कर्णावात्मनश्चतुष्टय” इति
भागवते प्रतिमाभिमुख्येन पूजाविधायताम् ।

श्रीदशगोपचारानाह काशिकापुराणे,—

आसनं पादमर्चयत् ततो स्थापनमीदृशम् ।

सधुपर्वं स्थापनं यदा भूयश्चन्द्रनि ॥

दुर्गं पूज्य दोग्धं तेषां चतुर्भुजात्मकम् ।

नीचेरासनमीये ह प्रदक्षिणमस्तु ॥

इति श्रीदशगोपचारानाह काशिकापुराणे ।

तथा तत्रैव,—

सम्पत् सप्तादिता पूजा यदि कर्तुं न शक्यते ।
उपचाराद्यथा सम्पत् प्रक्षेप्तान् वितरेद्यथा ॥
गन्धं पुष्पञ्च धूपञ्च दीपं नैवेद्यमेव च ।
अभावे पुष्पतोयाभ्यां तदभावेन भक्तितः ।

तथा तत्रैव,—

आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारवमेव वा ।
वात्तं वा चार्पणं कौशं मण्डपस्थोत्तरे दृजेत् ॥
आसनश्चार्चऽपाचञ्च भग्नमावादयेज्ज तु ॥

गारुडातिशये,—

पाद्यं श्यामाकदूर्वाद्यविष्णुकान्ताभिरीरितम् ।

विष्णुकान्ता अपराणिता ।

तथा,—

अर्थं दिशेत्ततो मूर्द्धि स्वाशामन्त्रेण देशिकः ।

गन्धपुष्पाक्षतं यव कुशाप तिस्रः सर्वपैः ।

सदूर्वैः सर्वदेवानामेतदर्थं सुदीरितम् ॥

स्वाशामन्त्रेण वदने दद्यादाचमनीयकम् ।

आतीक्ष्णिकवृक्षसोमैकदुक्तं तन्मवेदिभिः ॥

स्वाध्यापदेन दद्याच्च मधुपर्कं सुखाशुभे ।

आख्यं दधिमधुनिर्मलमेतदुक्तं मनीषिभिः ॥

स्वाध्यापदेनाग्निः आचमनीयमधुपर्कं तु स्वाध्यापदेन सर्वमन्य-

कमः पदेन ।

एषा पाचममाह भविष्ये,—

वस्त्राद्युपविहीनस्तु न पाचं कारयेत् कश्चित् ।

सर्वं च स्पर्शवस्त्राद्यमर्षपाचे ततोऽधिकम् ॥

खानजसमाहागस्ये,—

अन्यानिवेदितं तोयं प्रकृतिस्थं सुग्रीतकम् ।

हेमादिकस्यान्तःस्थं पूजासाधनमिष्यते ॥

निषिद्धवस्त्रमाह काशिकापुराणे,—

निर्दृशं मणिमं जीर्णं तथा गात्रावच्छ्रितम् ।

परकीयं क्षमिदग्धं सूचीविद्धं तथाऽक्षितम् ॥

उपकेशमधौतञ्च श्लेष्मरक्तादिदूषितम् ।

नीलीरक्तमारुजगधं दैवे पैत्रे च वर्जयेत् ॥

भूषणं स्वर्णरौप्यादिनिर्मितमङ्गुरीयादि ।

तत्रैव,—

सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मणयोद्भवः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥

शारदातिशये,—

गन्धसुन्दनकर्पूरकाशागुरुभिरीरितः ॥

काशिकापुराणे,—

वकुलैश्चैव मन्दारैः कुन्दपुष्पैः कुदण्डजैः ।

जताभिर्जम्बूवृक्षस्य दूर्वाङ्गुरैश्च कोमलैः ॥

इत्यादिना पुष्पाद्यभिधाय “सर्वतो विजययन्तु देवाः प्रीति-

करं परमित्युक्तं । जम्बूवृक्षः पलाशः, जता कोमलपत्राद्याः ॥

तथा,— यक्षधूपः पवित्राक्षः पिण्डधूपः सुगन्धकः ।

कृष्णागुरुः सर्कपूरो महाभाषामिषा इति ॥

यक्षधूपः सर्कपूरो, पवित्राक्षो धूपभेदाः ।

भविष्यपुराणे,—

अगुरुं धूपमावेक्ष्य वाजपेयफलं लभेत् ।

सितागुरुं नरो दग्ध्वा गौक्षद्वयफलं लभेत् ॥

महिषाक्षं दृताक्षं दग्ध्वा विष्वमथापि वा ।

वाजपेयफलं प्राप्य दुर्गाक्षोके महीयते ॥

महिषाक्षं गुग्गुलुः ।

तथा,—

दृताक्षदीपः प्रथमस्तिष्ठतेऽसौ हवस्ततः ।

नेत्राक्षदकरः सर्षिर्दूरतापविवर्जितः ॥

सुगन्धः शब्दरहितो निर्धूमो नातिद्रव्यकः ।

दक्षिणे दीपवृक्षस्यः प्रदीपः श्रीविष्टद्वये ॥

वृक्षेषु दीप्तो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ।

दीपवृक्षास्य कर्तव्यास्तैजसाद्यैः प्रयत्नतः ॥

न मिमीक्ष्य दद्यात् दीपवेदान् दृतादिकान् ।

इत्या मिमीक्ष्य खेदं तामिस्रं गरकं प्रजेत् ॥

प्रथमो सुखः ।

दूरतापं विवृणोति तत्रैव,—

लभते यस्तु तापसु दीपसु चतुरङ्गकान् ।

न च दीप इति ख्यातो मौल्यमिदिरिति सुतः ॥

तथैव,—

ग्राह्यं वादरजं वाह्यं जीर्णं मन्त्रिणमेव वा ।

उपयुक्तं मादद्याद् वर्णिकार्यं कथञ्चन ॥

ग्राह्यं ग्रन्थसूत्रं, वादरजं वस्त्रद्वयम् ।

शङ्कः— दद्यां विवर्जयेत् प्राज्ञो यद्यप्याहतवस्त्रजम् ॥

उपयुक्तं पूर्वज्ञतोपयोगम् ।

तथैव,—

तैजसं दारवं शौचं मार्त्तिकं गारिकेशजम् ।

दृष्टराजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥

दृष्टराजोद्भवं ताक्षकशास्त्रिमथम् ॥

भारते,—

नैव निर्व्यापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।

दीपहर्ता भवेदन्धः काष्ठो निर्व्यापको भवेत् ॥

काशिकापुराणे,—

शौवीरं माघनं तथ्यं मधुरग्रीकरं तथानि

दग्धिका मेघनीला च अक्षनामि भवन्ति घट्टे ॥

एषा निपात्य चैतानि शिखायां तैजसेऽपि वा ।

प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥

शौवीरादिपञ्चाक्षनामि प्रसाररूपाणि ह्येव दैवानि । निपात्य च दग्धिकाद्यनं दैवम् ।

तदाह तथैव,—

एतत्तेषां दियोमेन तायादौ पात्य-वर्जिता ।

यदन्नं जायते तदग्निं परिकीर्त्तिता ॥
 विधवा नाश्नं कुर्यान् — महामासार्धसुतसम् ।
 न मृत्पात्रे योजयेत् साधको नैपरश्चनम् ॥
 नैवेद्यं फलपायससन्देशादि बहुविधम् ।

तदुक्तं तत्रैव,—

भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च चर्व्यं चोष्यञ्च पच्यमम् ।
 भक्ष्यादिपञ्चकैर्देवी दत्तैरेवाशु तुभ्यति ॥ •
 नादत्ते विधिवत् किञ्चिद् दत्तं भवति न कश्चित् ।
 इविः शाखोदनं दिव्यमाज्यसुक्तं सगर्जरम् ॥
 निवेदयेन्महादेव्यै सर्वाणि व्यञ्जनानि च ।
 उपकृतानि मांसानि शस्यानि विविधानि च ॥
 पूजासु नाममांसानि योजयेत् कदाचन ।
 क्षीरादीन्यथ गव्यानि महिष्याणि च सूर्वशः ॥
 परमाणं पिष्टकञ्च यावकं क्षणं दधि ।
 मोदकं वृथुकादीनि कन्दुपक्वानि चोत्सृजेत् ॥
 नारिकेलं कपित्थञ्च द्राक्षां क्रसुकमेव च ।
 दाहिमं शीफलं कोशं कुशाण्डं पनसस्तथा ॥
 वकुलञ्च मधुकञ्च रसासायातके उज्जम् ।
 कदली क्षीरसुतोत्थं कदलं कर्कटीफलम् ॥
 जाम्बवं पिष्टकञ्चूर्णं बीजपूरञ्च जम्बकम् ।
 हरीतकीमामकं वटिकां नागरकम् ॥
 मातुलकञ्च कस्तुरं लवणं कदम्वकम् ।

शृङ्गाटकं कण्ठेरुक्ष शाखुकक्ष मृणालकम् ॥
कुसुमाङ्गा पद्मजाङ्गा फलानि च निवेदयेत् ।
यानि लोके प्रशस्तानि सादूनि च मृदूनि च ॥

तथा,—

वासप्रियेषु नैवेद्यैर्जातफलादिभिः ।
दण्डदण्डैस्तदिकारैस्तथा गुडसितादिभिः ॥
पूजयेज्जगतां धार्मीं सर्वकामार्थसिद्धये ॥

यत्किञ्चिद्विधिवद्भक्तं न भवति तद्देवी नादत्त इत्यर्थः । क्रमुकं
गुवाकं, जाम्बवं जम्बुफलं, जम्बलं जम्बीरम्^१ ।

तथा तत्रैव,—

ताम्बूलं पत्रसंयुक्तं कर्पूरादिसुवासितम् ।
सचूर्णं जलजागाच्च संस्कृतं विनिवेदयेत् ॥
नमस्कारमाह तत्रैव,—
सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरणे शम्भवे गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
सप्तधावर्त्तनं कृत्वा स्तुतिमेताच्च साधकः ।
पञ्चप्रणामान् कुर्वीत ऐं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रकैः ॥

तथा,—

गन्धः पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।
यस्य यद्दीयते द्रव्यमसङ्कारादिकाद्यनम् ॥

तेषां देवतासु चार्घ्यं कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।

उत्सृज्य मूषमन्त्रेण प्रतिपाद्या निवेदयेत् ॥

वदस्य तु बीजेन तेषां प्रोक्षणमाचरेत् ।

अर्घ्यपात्रादितैस्तोषैर्विना यदि निवेदितम् ॥

दोषते चेष्टदेवेभ्यः सर्वं तन्निष्कलं भवेत् ।

वेगान्मोहात् प्रमादादा अर्घ्यपात्रपरिष्कृतम् ॥

तोयं क्षुतञ्च तत्पात्रात् पुनः क्षुर्ध्यात् तदामृतम् ।

अस्यावशेषे तोये तु पात्रे मन्त्रान्मृतीकृते ॥

तथान्यदुदकं दद्यात् तत्तेनैवामृतं भवेत् ।

नार्घ्यं प्रदद्यादन्येभ्यो मूषादेवाय कल्पितम् ॥

परिवारगणांस्तत्र सामान्यार्घ्येण पूजयेत् ॥

['प्रोक्षणपूजने कृत्वा द्रव्यदेवतासु चार्घ्यं मूषमन्त्रेणोत्सृज्य द्रव्य-
नाम गृहीत्वा देवतायै निवेदयेदित्यर्थः ।

मूषमन्त्रस्तु, दुर्गातन्त्रसंज्ञको दशाक्षरदुर्गामन्त्रः ।

तथोक्तम्,—

आयेदशभुजां देवीं दुर्गातन्त्रेण पूजयेत् ॥]

मन्त्र उक्तो यथा तथैव,—

तारो दुर्गेदं रेफः प्राक्तो ठान्तः सञ्जीवनः ।

काशान्ता जगद्गुर्गेदं दुर्गातन्त्रमिति स्मृतम् ॥

आनन्द जटानूटसमायुक्तमित्यादि वक्ष्यमाणम् ।

पञ्चिकापूर्णाका भविष्ये,—

महापती कदलीकाण्डे दारिणे रत्नदत्तिका ।
धान्ये कर्णोद्दिष्टायां दुर्गा मानकपत्रके ॥
वासुष्ठा काशिका कक्षां शिवा विष्णे प्रतिष्ठिता ।
अग्नौके शोकरक्षिता जयन्त्यां कार्तिकी मता ॥

अथावरणपूजा ।

शारदातिसक्ते,—

अङ्गादिशोकपाद्यान्तं यत्तेदावरणान्यपि ।
इति सर्वदेवतासाधारणवचनात्, प्रथममङ्गपूजा, पञ्चादिक-
पाशपूजा कर्तव्या ।

अङ्गान्युक्तानि शारदातिसक्ते,—

तारादिदुर्गे इदं दुर्गे शिर^१ उद्दीरितम् ।
दुर्गायै स्याच्छिखा वर्म भूतरक्षणि कीर्तितम् ॥
तारादिदुर्गे दितयं रक्षयश्च प्रकीर्तितम् ।
तारादिदुर्गे युगलं रक्षयस्समुद्दीरितम् ॥

तथा,—

केशरेखशिकोष्णादि इदयादीनि पूजयेत् ।
नेत्रमये दिग्गस्तुल्यं पूजयेत्तत्सर्वम् ॥

अथवा काशिकापुराणोक्ताङ्गविधिर्यस्यः ।

यथा,—

माषाकीलेन पद्मदीर्घभाजां कुर्यात् प्रदक्षकम् ॥

तथैव नानाद्रव्यैः पूजामभिधाय परिवारपूजामाह ।

काशिकापुराणे,—

उपचण्डादिकाः पूज्यास्तथाष्टौ योगिनीः शुभाः ।

योगिनीश्च चतुःषष्टिं तथा वै कोटियोगिनीः ॥

नवदुर्गास्तथा पूज्या देव्याः सन्निहिते शुभाः ।

अथनयादीर्गन्धपुष्पैस्तथा देव्या मूर्त्तयो यतः ॥

देव्याः सर्वाणि चास्त्राणि भूषणानि तथैव च ।

अङ्गप्रत्यङ्गयुक्तानि वाहनं सिंहमेव च ॥

महिषासुरमर्द्दिन्याः पूजयेद्भूतये सदा ॥

तथा,—

मायासङ्गीपदाद्येन पूजयेत् सर्वमातरः ॥

इति सामान्यपरिभाषा ।

पञ्चमूर्त्तेषु उपचण्डाद्याः पूजयेत् । यथा,—

उपचण्डा प्रचण्डा च चण्डोद्या चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपा च चण्डिका ॥

पूर्वादिष्वष्टपञ्चेषु क्रमादेताः प्रपूजयेत् ॥

अतः पञ्चमध्ये अष्टावृत्त्या चतुःषष्टियोगिनीः प्रपूजयेत् । तासु
ब्रह्माद्याया महागौर्य्यक्ताः काशिकापुराणोक्ताः प्रयोगेऽभिधास्यन्ते

ततः कोटियोगिनीभ्यो नमः इति पाद्यादिभिरेकच कोटि-
योगिनीः पञ्चाद्ये पूजयेत् । पुराणान्तरोक्ता उपयोगिन्योऽपि
कोटियोगिन्यन्तर्गता एव । एवं देशविशेषदेवता अपि तदन्तर्गत-
एवेति न प्रथक्पूज्याः ।

तथा कालिकापुराणे,—

ततो देव्याः सन्निधाने सत्यगुर्गाः शिवगुर्गाः ।

दिशानादिभिराह दे दे सत्ये च पूजयेत् ॥

मङ्गलाक्षीं प्रथममेव तथा मातृशरीरमपि ।

कौमारीं वैष्णवीं चैव वाराहीं च तथैव च ॥

नारसिंहीं तथेन्द्राक्षीं चासुखां चण्डिकां तथा ॥

जयन्त्यादिका अपि देवीसन्निधाने पूजयेत् ।

जयन्तीं मङ्गलां काशीं भद्रकाशीं कपालिनीम् ।

दुर्गां शिवां चर्मां धार्वीं स्रधां साक्षाच्च पूजयेत् ॥

अस्त्राणि तथैवोक्तानि,—

त्रिशूलं दक्षिणे ध्येयं खड्गं चक्रं क्रमादधः ।

तीक्ष्णवाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ॥

खेटकं पूर्णचापश्च पाशमकुशमेव च ।

घण्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ॥

ॐ किरीटादिभ्यो देव्यङ्गप्रत्यङ्गपुष्पेभ्यो नमः, इत्येकत्र पूजयेत् । तथा देव्यग्रे सिंहं महिषासुरमपि पूजयेत् ।

महिषासुरवरदाने देव्युवाच,—

मम प्रवर्तते पूजा यत्र यत्र च तत्र ते ।

पूज्यसिन्धवश्च तथैव काशीज्यं तव दानम् ॥

तथा मातृद्विकदुर्गापूजायां तथैव,—

देव्यासु करच्छासि मङ्गलायादीनि वाचनम् ।

पञ्चाननं काञ्चरस्य दैत्यमग्रे प्रपूजयेत् ॥

अन्ते च अङ्गपाशाः पूज्याः,—

अङ्गादिशौकपाशान्तं यजेदावरणान्यपि ।

इति वचनात् ।

इयमेव शारदीपूजोक्ता कालिकापुराणे । कामाख्यापूजाया-
मुक्तान् वटुकचेचपाशभैरवाम् केचित् पूजयन्ति ।

तथा तत्रैव,—

होमञ्च सतिलैराज्यैर्मासैर्वाथ समाचरेत् ।

स षाष्टाधिकं सहस्रं शतं वा दुर्गात्मन्मन्त्रेणैव कार्यः । तथा
पूजितपरिवाराणामपि एकैकाङ्गतिर्देया ।

विष्णुधर्म,—

मन्त्रेणोङ्कारपूर्व्वेण स्नाहान्तेन विचक्षणः ।

स्नाहावसाने जुहुयाद् इदि ध्यात्वेष्टदेवताम् ॥

अथ बलिदानम् ।

कालिकापुराणे,—

पक्षिणः कच्छपा पाशौ मत्स्याः पञ्चविधा मृगाः ।

महिषो गवयो गावश्चागोरभौ च शूकरः ॥

खड्गश्च कृष्णसारश्च गोधिका सरभो हरिः ।

शार्ङ्गश्च नरस्यैव खगाश्चरुधिरं तथा ॥

चण्डिकाभैरवादीनां वलयः परिकीर्तिताः ।

उरभो मेघः, खड्गो गण्डकः, हरिः सिंहः ।

तथा,—

पशूनां पक्षिणां वापि नराणाञ्च विशेषतः ।

स्त्रियं न दद्यात्तु वलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात् ॥
 न च चैमाधिकान् न्यूनं पशुं दद्याच्छिवो वलिम् ।
 न च चैपधिकान् न्यूनं प्रदद्यादे पतत्रिणम् ॥
 काण्व्यङ्गादिदुष्टन्तु न पशुं पक्षिणं तथा ।
 हिमसाङ्गुलकर्णादिभग्नदन्तं तथैव च ॥
 भग्नशृङ्गादिकश्चैव न दद्यात्तु कदाचन ।
 अनुक्तं नापि दद्यात्तु तथाऽज्ञातान् मृगदिजान् ॥

तथा,—

वलिभिः साध्यते मुक्तिर्वलिभिः साध्यते दिवम् ।
 वलिदानेन सततं जयेच्छत्रून् मृपान् मृपः ॥
 मत्स्याणां कच्छपाणाञ्च रुधिरैः सततं शिवा ।
 मासैकं दत्तिमाप्नोति गार्हैर्मासाञ्च जीनय ॥
 मृगाणां शोणितैर्देवी गवयानां विशेषतः ।
 अष्टौ मासानवाप्नोति दत्तिं कल्याणदा शिवा ॥
 गोगोधिकानां रुधिरैर्वार्षिकीं दत्तिमाप्नुयात् ।
 कृष्णसारस्य रुधिरैः शूकरस्य च शोणितैः ॥
 आप्नोति सततं प्रीतिं देवी द्वादशवार्षिकीम् ।
 अजाविकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवार्षिकीम् ॥
 महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्षिकीम् ।
 दत्तिमाप्नोति परमां शार्ङ्गरुधिरैस्तथा ॥
 सिंहस्य सुरभस्याथ खगाञ्च च शोणितैः ।
 देवी दत्तिमवाप्नोति सहस्रं परिवत्सरान् ॥

मादिरपि तथा प्रीतिं हृदिरेवमवाप्नोति ।
 पूजासु नाममावाप्ति दद्याद्वा साधकः कथितम् ।
 अतः तु शौचितं शीर्षमष्टमे तत्तु मायते ।
 रोहितस्य च मत्स्यस्य मासैर्वाङ्गीनस्य च ॥
 दक्षिं प्राप्नोति वर्षायां शतानि वीथि मत्पिया ।
 नरेण वसिष्ठा देवी वरुणं परिवत्सुरात् ॥
 विधिदत्तेन प्राप्नोति दक्षिं सप्तं विभिर्नरैः ।
 कुशाण्डमिषुदण्डस्य मद्यमासवमेव च ॥
 एते वसिष्ठमाः पूजासुष्टौ कामसमाः कृताः ।

यत्तु,—

ततो देवीं वसुहिष्यं कामसुहिष्यं चात्मनः ।
 इति वक्ष्यमाणतदौद्यवचने कामपदं तदुक्तकामपरमेव श्रुत-
 त्वात्, कामनामात्रपरत्वे कल्पनागौरवात् विशेषविधानानर्थ-
 क्यत्वात् ।

तथा,—

विधिवन्निष्प्रियशीलं भेतं दृढमजापतिम् ।
 वाङ्गीनसं विद्यानोपात् इत्यकथेषु संस्कृतम् ॥
 नोक्तयोरो एकगिराः सप्तपादः सितच्छदः ।
 वाङ्गीनसः च पक्षी चान् त्रयं विष्णोरपि प्रियः ॥

भवितु,—

वाङ्गीने तु दुर्भिक्षं गन्धर्वीने तु श्रेयसात् ।
 पुष्पवीने तपोदेवी कन्दवीने यमवत् ॥

वेदीनां विनाशः क्षणमपि पुनश्च न ।

दक्षिणादितं यत्नं यत्नं क्षात्राय संशयः ॥

दक्षिणादितं काशिकापुराणे,—

सौम्ये राजतं तावत् रैतं पचपुटस्य वा ।

माहेयं मांशपाचस्य पचकाष्ठमयस्य वा ॥

न सौहे वाक्काशे नापि वेचे वाक्केऽथ ग्रैख्ये

दद्याद्भक्तं वक्षीतां न भूमौ सुचि सुवे चटे ।

तथा,—

इयमेधमृते दद्यात् कदाचिद्भयं वक्षिम् ।

तथा दिक्पाशमेधेषु गजं दद्यादिदमः ॥

न कदाचिन्महादेव्यै प्रदद्याद्भयवक्षिणौ ।

सिंह्यान्नगरान् दत्त्वा ब्राह्मणो नरकं गच्छेत् ॥

इहापि स्नात् स हीनायुः सुखसौभाग्यवर्जितः ।

क्षणाच्चरधिरं दत्त्वा चात्मवध्यामवाप्नुयात् ॥

मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणादेव हीयते ।

अवयवं विहितं यत् तत् तत् तत् दिवः सुतः ॥

नारिकेलजलं कांक्षे तावत् वा विदुषेऽपि ॥

न ब्रह्मचारं पितरैश्चिन्तु क्षत्रियादयः ॥

ददतः ब्रह्मचारिण्यु मन्त्रदत्तामवाप्नुयुः ।

प्रभूतवसिदाने तु दे वा भोक्ता वाताः क्षमात् ॥

पूजयेत् प्राणुषात् क्षमा क्षमात् तस्मै च ब्राह्मणे ॥

पितरैश्चित्तरेकुरित्यर्थः ।

तथा,—गारं सव्ये शिरोरक्तं देव्यै सम्यक् निवेदयेत् ।

कागन्तु वामतो दद्यान्नाक्षिषं वितरेत् पुरः ॥

पाक्षिणं वामतो दद्यादग्रतो देवप्रोषितम् ।

क्रव्यादानां पशूनाञ्च पक्षिणाञ्च शिरोऽसृजाम् ॥

वामे निवेदयेत् पार्श्वे जलजानाञ्च सर्व्वशः ।

कृष्णसारस्य कूर्मस्य खड्गस्य शशकस्य च ॥

पादाणामथ मत्स्यानामथ एव निवेदयेत् ।

पृष्ठदेशे न दद्यात्तु शिरो वा रुधिरं बलेः ॥

नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतो न तु पृष्ठतः ।

दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः ॥

वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे ।

निवेदयेत् पुरोभागे गन्धं पुष्पञ्च भूषणम् ॥

मदिरां पृष्ठतो दद्यात् शशत् पानन्तु वामतः ।

तथा तथैव,—

चन्द्रहासेन कर्वा वा छेदनं मुखमुच्यते ।

दायासिधेनुककचसकुलाभिश्च मध्यमम् ॥

चन्द्रहासः खड्गः, असिधेनुः स्वल्पखड्गः, सकुला यन्त्रकर्त्तरौ ।

चुरचुरप्रभस्य अधमं परिकीर्त्तितम् ।

एभ्योऽन्यैः शक्तिवाणाद्यैर्बलिच्छेद्यः कदापि न ॥

नाप्ति देवी वलिं तन्तु दाता मृत्युमवाप्नुयात् ।

हस्तेन च्छेदयेद् यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ॥

पक्षिणं वा ब्रह्मादत्यां च आप्नोति निरुत्सवः ।

अथ कालिकापुराणोक्तशरत्कालीनदुर्गामहोत्सव- प्रयोगः ।

अष्टादशभुजापूजायां दशमवर्त्या विश्ववृक्षे देव्या बोधनम् ।
षोडशभुजापूजापक्षे तु चतुर्दश्यां बोधनम् । चतुर्भुजापूजापक्षे तु
शुक्लप्रतिपदि बोधनम् ।

अथ चतुर्थ्यां देवीं पूजयित्वा कङ्कतिकादिकेशोदसंनसामयी-
दानम् । पञ्चम्यां सुगन्धजलेन स्नापनं कार्यम् । दशभुजापूजापक्षे
तु शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकभक्तं ब्रह्मचर्य्यञ्च विधाय षष्ठ्यां सायंसमये
विश्ववृक्षे देवीं बोधयेत् ।

कृतमित्यक्रियो यजमानः स्वस्ति वाच्यमङ्गल्यं कुर्यात् । अथेत्यादि
कर्त्तव्य^१ शरत्कालीनदुर्गापूजाकर्म्मणि श्रीविश्ववृक्षे श्रीभगवदुर्गाबोधन-
कर्म्म करिष्ये । ततो भूतशुद्धादिकं विधाय, भगवतीं विश्ववृक्षे आवा-
ह्योपचारैः सम्पूज्य, विश्ववृक्षञ्च सम्पूज्य तत्र गीतवाच्यैर्देवीं बोधयेत् ।

ऐं रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।

अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्या-स्त्वयि कृतः पुरा ॥

अहमप्याश्विने षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयामि वै ।

शक्रेणापि च संबोध्य प्राप्तं राज्यं सुरास्ये ॥

तस्मादहं त्वां प्रतिबोधयामि

विभूतिराज्यप्रतिपत्तिहेतोः ।

अथैव रामेण कृतो दशास्य-

स्तथैव शत्रून् विनिपातयामि ॥

भूतशुद्धिप्राप्त्यायामार्घ्यस्वापनादि कृत्वा गणेशाय हृदि कृपासागं सम्पूज्य
प्रतिमायां पञ्चिकासु च देवीमावाह्य सम्पूज्य च, ॐ कौञ्चि कतमो-
ऽश्रीति मन्त्रेण तैलहरिद्रवा, ॐ श्रीगुणा ते ॐ गन्धदारेति च दाभ्यां
गन्धचन्दनेन, ॐ श्रीस ते इति पुष्पेण माखेन चाधिवारयेत् ।

ततो भूतेभ्यो माघभक्तवत्सिं दत्त्वा गीतवाद्यैः प्रणामेन च देवीं
सन्तोष्य श्वेतसर्बपेष रक्षां विधाय रक्षार्थमस्तं स्थापयेत् । प्रशंसि-
तवन्दापनस्य कुर्महेति ।

अथ सप्तम्यां स्नातः कृतमित्यक्रियो विष्णुतद्वसन्निधानं गत्वा
तमभ्यर्च्य स्नात्वा चैतिः पठेत् ।

ॐ नन्दमन्दरकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ ।

जातः श्रीपद्मसुख त्वमम्बिकायाः सदाप्रियः ॥

श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफल श्रीनिकेतन ।

नेतव्योऽपि मया सम्यक् पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥

विष्णुसुख महाभाग सदा त्वं प्रहृष्टप्रियः ।

सुखीना तव प्रासादा देवीपूजां करोम्यहम् ॥

प्रासादोद्भवं दुःखं न च कार्यं त्वया प्रभो ।

देवदेवीनां ते प्रासादा पूज्या दुर्जति विमुक्तिः ॥

प्राचीनी शिल्पः विज्ञः—

दुर्गादुर्गापूजायां देवतायाः पञ्चपञ्चिकाः ।

विष्णोः कृष्णस्य कृष्णस्य कृष्णस्य कृष्णस्य ।

कृष्णस्य पञ्चिके देवि कृष्णस्य कृष्णस्य ।

पूजा कृष्णस्य कृष्णस्य कृष्णस्य कृष्णस्य ।

इति पञ्चिका शिल्पादिभिः पूजायुक्तानि विष्णुपीठपरि
साधयित्वा,—

रक्षा कृष्णस्य हरिद्रा च कृष्णस्य विष्णुदापिनी ।

अग्नौको मानकस्यैव धान्यादि नवपञ्चिकाः ।

एता इकोष्ठस्य अपराजितास्तथा संवेद्य,—

अथेत्यादि प्राचीने सावि इकोष्ठस्यैव कृष्णस्यैव कृष्णस्यैव
सौमदुर्गापूजायुक्तया कृष्णस्यैव कृष्णस्यैव कृष्णस्यैव
इति कृष्णस्यैव पञ्चिकास्तु देवोसावास्तु कृष्णस्यैव कृष्णस्यैव
चयं दत्ता पञ्चिकाः साधयेत् ।

काशिकापुराणे काव्यज्ञानं योगमतो देवोपुराणोक्तमभिहित्यते,—

अथपञ्चिके सावि इकोष्ठस्यैव कृष्णस्यैव कृष्णस्यैव कृष्णस्यैव
दुर्गास्यैव कृष्णस्यैव इति । कृष्णस्यैव कृष्णस्यैव कृष्णस्यैव
कोकाधिकारस्यैव कृष्णस्यैव दुर्गास्यैव कृष्णस्यैव इति । कृष्णस्यैव
धनपुत्रस्यैव कृष्णस्यैव कृष्णस्यैव कृष्णस्यैव इति । कृष्णस्यैव
इति कृष्णस्यैव ।

पुनश्चैव—

कदलीतद्वत्पादसि विष्णोर्वचःसखामये ।
 नमस्ते नमपि त्वं नमस्ते चरुणाधिवे ॥
 कश्चि त्वं सावरखाऽसि सदा सिद्धिप्रदायिनी ।
 दुर्गारूपेण सर्वेषां साधनेन विजयं हव ॥
 हरिद्रे हररूपाऽसि प्रह्वरखा सदा प्रिये ।
 हररूपाऽसि देवि त्वं सर्वभ्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥
 जयन्ति जयरूपाऽसि जगतां जयकारिणी ।
 सायधामीह देवि त्वं जयं देहि मृदु मे ॥
 श्रीकृष्ण! श्रीनिवेतोऽसि सदा विजयवर्द्धनः ।
 देहि मे चित्तकामाद्य प्रसन्नो भव सर्वदा ॥
 दाक्षिण्यप्रदायाय पुष्पायाय सदा भुवि ।
 निर्मिता फलकामाय प्रवीह त्वं हरप्रिये ॥
 क्षिरा भव सदा दुर्गे अग्रेके शोकहारिणि ।
 मया त्वं पूजिता दुर्गे क्षिरा भव भवप्रिये ॥
 मानो मान्येषु वृक्षेषु माननीयः सुरासुरैः ।
 सायधामि महादेवीं मानं देहि नमोऽस्तु ते ॥
 कदलीवत् धाम्यरूपाऽसि प्राणिनां प्राणदायिनी ।
 क्षिरात्यन्तं हि नो भूत्वा मृदु कामप्रदा भव ॥

दोषोक्तम्—

साधेयी भारती गङ्गा यमुना च सरस्वती ।
 सरयूर्जम्बकी पुष्पा येतगङ्गा च कौशिकी ॥

भोगकरी च पाताले सर्वे मन्दाकिनी तथा ।

सर्पाः सुसक्तो भूत्वा भङ्गारेः क्षापयन्तु ताः ॥

सुरास्त्रामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सहर्षणः प्रभुः ॥

प्रसुप्तस्यानिद्रस्य भवन्तु विजयाय ते ।

आद्यस्तुतोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैर्ऋतस्तथा ॥

वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।

ब्रह्मणा संहितः श्रेष्ठो दिक्पाशाः पान्तु ते सदा ॥

कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मैधाः पुष्टिः यज्ञा यमा मतिः ।

बुद्धिर्लब्धा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः ॥

एतास्त्रामभिषिञ्चन्तु धर्मपादाः सुसंघताः ।

आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्ककाः ॥

पञ्चास्त्रामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।

क्षपयो सुमयो गावो देवमातर एव च ॥

देवपत्न्योऽध्वरा नागा दैत्याद्याश्चरसाङ्गणाः ।

एते त्नामभिषिञ्चन्तु धर्मकामार्थसिद्धये ॥

चिन्तुभैरवगोष्पाद्या ये ह्रदा भुवि संस्थिताः ।

सर्वे सुमनसो भूत्वा भङ्गारेः क्षापयन्तु ते ॥

तक्षकाद्याश्च ये नागाः पातालतलवाधिनाः ।

अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनाणि च ॥

शौचधाणि च राजानि काश्यावयमास्त ये ।

सत्ये मेवमस्ति । नमोस्तुभ्यं नमः । विष्णवे नमः । नमोस्तुभ्यं नमः ।
वसाय विष्णे नमोस्तुभ्यं नमः । इति सुब्रह्मसंहिता ।

ॐ ह्यस्य सा वाचः । प्रवेष्टुमीश्वरीश्वरी । इति सुब्रह्मसंहिता ।
इति सुब्रह्मसंहिता ।

ॐ अग्नौ वाचा विष्णवे नमः । इति सुब्रह्मसंहिता ।
मिथोता वासि वसि । इति सुब्रह्मसंहिता ।
ॐ नारायणे विष्णवे नमः । ततो गौरी प्रवेष्टु-
यात् । इति सुब्रह्मसंहिता ।

ॐ या ओषधीः सौमराश्वीर्वशीः प्रतविषयः ।
तावामसि तसुप्तमारं कामाच ग्रंथदि ।
इति सुब्रह्मसंहिता ।

मास्ते,—

सहदेवा तथा व्याघ्री वसा वातिवसा तथा ।
गङ्गापुष्पी वसा विंशी चटुमी च सुवर्षणा ।
महौषधकं प्रोक्तं महाशाने निषोक्तयेत् ।

तथा,—

सुरा मांसी वसा सुतं मेवमेव वसनीवसा ।
प्रोक्तं वसनीवसा वसनीवधिगताः सुतः ।

वाग्नी वसनीवधिगताः वसा वसनीवधिगताः वसनीवधिगताः ।
वाग्नीवधिगता इति वाग्नीवधिगताः वसनीवधिगताः ।
वाग्नीवधिगता इति वाग्नीवधिगताः वसनीवधिगताः ।

सहस्रभाराजयेन,—

सागराः सरितः सर्वाः सर्वस्रोतो मदास्तथा ।

सर्वोषधिभिः पापघ्नाः सद्यसैः स्नापयन्तु ते ॥

सवणेषुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैस्तथा ।

सहस्रधारया देवीं स्नापयामि महेश्वरीम् ॥

षट्चतुष्टयेन,—

ॐ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥

ॐ इषे त्वोर्ज्ज्वा वायवः स्य देवो वः सविता प्रार्पयतु
अष्टतमाय कर्मणे ॥

ॐ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।

निक्षोता सत्सि वर्हिषि ।

ॐ शन्नो देवीरभिष्टये आपो भवन्तु पीतये ।

शंघीरभिस्रवन्तु नः ॥

ततो गङ्गाजलपूर्णघटेन,—

सुरास्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

द्यौमगङ्गाम्बुपूर्णेन आद्येन कक्षसेन तु ॥

मासवरागो विजयवाद्यम् ।

दृष्टिजलपूरितघटेन,—

मदतस्वामिषिञ्चन्तु भक्तिमन्तः सुरेश्वरि ।

नेत्रतोयाम्बुपूर्णेन द्वितीयकक्षसेन तु ॥

सञ्जितरागो देववाद्यम् ।

सरस्वतीजलपूरितघटेन,—

सारस्वतेन तीयेन सम्पूर्णं सुरोत्तमे ।

विद्याधराद्याभिषिञ्चन्तु द्वितीयकक्षसेन तु ॥

विभासरागो दुःखुभिवाद्यम् ।

सागरोदकपूरितघटेन,—

प्रकाशाद्याभिषिञ्चन्तु लोकपाशाः समांगताः ।

सागरोदकपूर्णेन चतुर्थकक्षसेन तु ॥

भैरवीरागो भीमवाद्यम् ।

पद्मरजोमिश्रितघटेन,—

वारिणा परिपूर्णेन पद्मरेणुसुगन्धिना ।

पद्ममेनाभिषिञ्चन्तु नागाश्च कक्षसेन तु ॥

कोडीराग इन्द्राभिषेकवाद्यम् ।

निर्झरोदकपूरितघटेन,—

हिमवद्धेमकूटाद्या अभिषिञ्चन्तु पर्वताः ।

निर्झरोदकपूर्णेन षष्ठेन कक्षसेन तु ॥

वाराडीरागः शङ्खवाद्यम् ।

सर्वतीर्थाम्बुपूरितघटेन,—

सर्वतीर्थाम्बुपूर्णेन कक्षसेन सुरेश्वरि ।

सप्तमेनाभिषिञ्चन्तु ऋषयः सप्त खेचराः ॥

वसन्तरागः पञ्चशब्दवाद्यम् ।

वसवस्याभिषिञ्चन्तु कक्षसेनाष्टमेन तु ।

अष्टमङ्गलसंयुक्ते दुर्गे देवि नमोऽस्तु ते ॥

धानुषीरागो विजयवाद्यम् ।

आदिष्टानि विधिना सप्तम्यां क्षपयेत् ॥

सप्तम्यास्ततश्च पापान्क्षुभ्यते नात्र संशयः ॥

अनेन विधिनाऽष्टम्यां यः क्षापयति चण्डिकाम् ।

अष्टौ वर्षसहस्राणि क्षर्मे तिष्ठेद्यथास्तुतम् ॥

नवम्यां क्षानमात्रेण धनपुत्रविवर्द्धनम् ।

अतश्चक्षप्यस्तौ च क्षभते नात्र संशयः ॥

“ततो भूतेभ्यो नमः” इति पाद्यादिभिः संपूज्य माषभक्तवर्णिं
मृचीत्वा,—

ॐ भूताः प्रेताः पिशाचाश्च ये वसन्धश्च भूतले ।

ते मृच्छन्तु मया दत्तो वक्षिरेव प्रसाधितः ॥

पूजिता गन्धपुष्पाद्यैर्वर्णिभिस्तर्पितास्तथा ।

देशमदक्षाद् विनिःसृत्य पूजां पश्यन्तु मत्कृताम् ॥

भूतेभ्य एव माषभक्तवर्णिर्नम इति दद्यात् ।

विष्णुपति सदा सुधा न च मृच्छन्ति देवताः ।

तस्माद् यत्नेन कर्त्तव्यं भूतानामपसारणम् ॥

ततो क्षान्धमन्त्रिद्वार्यभस्मदूर्वाकुशाक्षतान् विकिरान् ॐ फट्ति
मन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितान् मृचीत्वा,—

ॐ क्षपयन्तु ते भूता ये भूता भूमिपासकाः ।

भूतानामविरोधेन दुर्गापूजां करोम्यहम् ॥

प्रेताश्चास्य पिशाचाश्च राक्षसाश्च वरीक्षपाः ।

क्षपयन्तु ते सर्वे चण्डिकाक्षेत्रे ताडिताः ॥

इति मन्त्राभ्यां भूतादीनापसारयेत् ।

ततो दारदेशमानीय “ॐ विज्जग्राखावासिन्धै दुर्गायै नमः”
इति पाद्यादिभिः सम्पूज्य तां देवीरूपां ध्यात्वा दूर्वाक्षतं देव्याः
शिरसि दत्त्वा निर्घण्डयेत् ।

ततो देव्या आसनं धृत्वा,—

चण्डिके चल चल चालय चालय पूजालयं प्रविश प्रविश ।

गम्यतां मदगृहे देवि अष्टाभिः शक्तिभिः सह ।

पूजां गृहाण सुमुखि सर्वकल्याणहेतवे ॥

इति पठित्वा देवीं सञ्चाल्य नृत्यगीतवाद्यादिभिर्देवीं दक्षिणा-
मुखीं कृत्वा वेदिकोपरि स्थापयेत् । ॐ ऐं ह्रीं स्वां स्रीं तमम्बिके
स्थिरीभवेति स्थिरीकुर्यात् । तथैव नवपत्रिकाः स्थापयेत् । ततः
सर्वतोभद्रमण्डले घटं स्थापयेत् ।

चित्रघटं वह्निर्दध्यक्षतभूषितमन्तःसहेमपञ्चरत्नं वस्त्रयुग्मयीवं
पुष्पाद्यलङ्कृतं चूताश्वत्थपल्लवमुखमुपरिफलाचतान्वितशरावं मण्डल-
मध्ये यवपुञ्जोपरि स्थापयित्वा,—

ॐ आजिघ्न कलसं मद्यात्मा विशन्निन्दवः । पुनरुज्जा निवर्त्तस्व
सा नः सहस्रं धुचोरुधारा पयस्वतौ पुनर्माविशताद्रयि ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य,—

ॐ वरुणस्योत्तममसि वरुणस्य स्वामसर्वनीत्यः । वरुणस्य
सुतसदनसि वरुणस्य सुतसदनमसि वरुणस्य सुतसदनीमासीद ॥

इति मन्त्रेण जलेनापूर्य,—

ॐ स्थिरो भव वीर्यवान् आशुर्भव वाद्यर्ष्यम् । पृथुर्भव सुदध-
स्वमग्नेः पुरीषवाहनः ॥

इति मन्त्रेण स्थिरौक्यं अकुशमुद्रया तीर्थमावाहयेत्,—

ॐ गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः सागराश्च सरांसि च ।

सर्व्वं समुद्राः सरितः सरांसि च नदा इदाः ॥

आद्यान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥

गङ्गे च यमुने चेत्यादि ।

ततः पर्व्वतगजदन्तवल्लीकनदीसङ्गमदेवदारनृपदार^१गोकुलेभ्य
आहताः सप्त मृत्तिकाः सर्व्वैषधिविष्वादिफलगन्धदूर्वाक्षतान् नम
इति मन्त्रेण निक्षिपेत् ।

काशिकापुराणे,—

पुष्पनैवेद्यगन्धादि ह्रीं ह्रीं ह्रूं फट् मन्त्रकैः ।

नाराचमुद्रया दृष्ट्वा समया च विलोकयेत् ॥

यदात्मनानवज्ञातं सम्यक्पुष्पादिदूषणम् ।

अस्पृश्यस्पर्शनं वापि यदन्यायोजितञ्च वा ॥

तथा निर्माल्यसंसृष्टं कीटाद्यारोहणञ्च यत् ।

तत्सर्व्वं नाशमायाति नैवेद्याद्यवलोकनात् ॥

ततः,—

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ।

ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥

इति सिद्धार्थाक्षतान् विकीर्य पाष्णिघातत्रयेण भौमान्, ताल-
त्रयेणान्तरीक्षगान्, दिव्यदृष्ट्यवलोकनेन दिव्यान् विघ्नानुत्सार्य

आसनं धत्वा,—

पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ।

त्वच्च धारय मां नित्यं पवित्रं कुरु आसनम् ॥

इति पठित्वा ॐ आधारशक्तिकमलासनाय नमः, इति सम्पूज्य ॐ अः फडिति मन्त्रेण उदङ्मुखस्तत्रोपविश्य शिरसि—वामे गुरुभ्यो नमः, दक्षिणे गणेशाय नमः, मध्ये श्रीदुर्गायै नमः, नारदस्य विर्मस्तके, गायत्रीच्छन्दो मुखे, श्रीदुर्गादेवता इदि, मम सर्वाभौष्टसिद्ध्यर्थं श्रीदुर्गापूजने विनियोगः । ततः स्वस्ति वाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात्,—

ॐ अद्याश्विने मासि शुक्लपक्षे तिथौ महासप्तम्यामारभ्य अस्मिन् भारतभूदेशे अमुकगोत्रोऽमुकशर्मा परमनिर्वृतिप्राप्तिपूर्वकातुल्यविभूतिचतुर्वर्गावाप्तिकामो यथाशक्ति शरत्कालीनां सपरिवारदुर्गापूजामहं करिष्ये ।

इत्येक एव सङ्कल्पो न त्वष्टम्यादिव्यपि पृथक्सङ्कल्पः, एकप्रयोगोपसंहारात्, फलैक्याच्च । विसर्जनस्य तु पूजाकृत्वात् सुतरामेव तत्र नास्ति सङ्कल्पः ।

ततः फडिति मन्त्रेण तालत्रयं दिग्बन्धनं करशोधनञ्च विधाय भूतशुद्धिं कुर्यात् ।

इत्यग्नादात्मानं दीपशिखाकारं सुषुम्ना वर्त्मना हंस इति मन्त्रेण शिरसि सहस्रदलकमलस्य परमात्मनि संयोज्य पादस्य पृथिवीं लिङ्गमूलस्यजले, तज्जलं हृदयस्यतेजसि, तप्तेजो मुखस्य वायौ, तं वायुं भास्वस्थाकाशे, तदाकाशं सहस्रदलकमलस्य परमात्मनि संयोज्य बुद्धाहङ्कारादींश्च तत्रैव लीनान् विचिन्त्य वामनासा-

पूरणेन यमिति धूस्रवर्णं वायुबीजं विचिन्त्य पञ्चाशदारं जपन् वायुमुत्तोष्य देहं शुष्कं विभाव्य दक्षिणासया रेचयेत् ।

तेनैव दक्षिणासापुटेन वायुमुत्तोष्य रमिति अग्निबीजमरुण-
वर्णं पञ्चाशदारं जपन् देहं दग्धं विभाव्य वामनासया भस्मरूपेण
पापेन सह रेचयेत् ।

ततस्तेनैव वामनासापुटेन वायुमुत्तोष्य सहस्रदलकमलस्यं
परमात्मानं चन्द्ररूपं ध्यात्वा वमिति वरुणबीजं पञ्चाशदारं जपन्
तस्माच्चन्द्रादमृतवृक्ष्या देहमाप्ताव्य समित्यनेनेन्द्रबीजेन शुद्धं देहं
जनयित्वा आत्मस्त्रीनानि पञ्चभूतानि यथास्थानं स्थापयित्वा
सोऽहमिति मन्त्रेण परमात्मनः सकाशादहङ्कारादितत्त्वैः सह
जीवात्मानं हृत्पद्मे स्थापयित्वा देवीरूपमात्मानं विचिन्त्य मातृका-
न्यासं कृत्वा कराङ्गन्यासौ षड्दीर्घभाजा मायाबीजेन कुर्यात् ।

अथवा ॐ दुर्गे अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, दुर्गे तर्जनीभ्यां स्वाहा,
दुर्गायै मध्यमाभ्यां वषट्, भूतरक्षणि अनामिकाभ्यां ऊं, ॐ दुर्गे
दुर्गे रक्षणि कनिष्ठाभ्यां वौषट्, ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि करतल-
पृष्ठाभ्यां फट् । ॐ दुर्गे हृदयाय नमः, दुर्गे शिरसि स्वाहा,
दुर्गायै शिखायै वषट्, भूतरक्षणि कवचाय ऊं, ॐ दुर्गे दुर्गे
रक्षणि नेत्रत्रयाय वौषट् ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि अस्त्राय फडिति
तालत्रयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा द्वीमिति मन्त्रेण प्राणायामं कृत्वा
पीठन्यासं कुर्यात्.—

हृदये—आधारशक्तये नमः, कूर्माय, अमन्ताय, पृथिव्यै,
समुद्राय, रत्नदीपाय, मणिमण्डपाय, कल्पवृक्षाय, रत्नवेदिकायै ।

दक्षिणांशे—धर्माय । वामांशे—ज्ञानाय ।

वामोरुमूले—वैराग्याय । दक्षिणोरुमूले—ऐश्वर्याय ।

मुखे—अधर्माय ।

वामपार्श्वे—अज्ञानाय । नाभौ—अवैराग्याय ।

दक्षिणपार्श्वे—अनैश्वर्याय ।

हृदये,—

शेषाय, पद्माय, अं सूर्यमण्डलाय, ऊं सोममण्डलाय, मं
वक्त्रिमण्डलाय, सं सत्त्वाय, रं रजसे, तं तमसे, आं आत्मने, अं
अन्तरात्मने, पं परमात्मने, ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

प्रादक्षिणेन हृदयाष्टदिक्षु मध्ये च,—

आं प्रभायै, ईं मायायै, ऊं जयायै, एं सूक्ष्मायै, ऐं विशुद्धायै,
ॐ नन्दिन्यै, औं सुप्रभायै, अं विजयायै, अः सर्वसिद्धिप्रदायै नमः ।

पुनर्मध्ये,—

ॐ वज्रनखदंष्ट्रायुधाय महासिंहाय ऊं फट् नमः, इति विन्यस्य
ध्यानं कुर्यात् ।

जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम् ।

लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥

तप्तकाञ्चनवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।

नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥

सुचारुदशनां^१ तद्वत्^२ पीनोन्नतपयोधराम् ।

चिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ॥
 मृणासायतसंस्पर्शदशवाङ्मसमन्विताम् ।
 त्रिशूलं दक्षिणे ध्येयं खड्गं चक्रं क्रमादधः ॥
 तीक्ष्णवाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ।
 खेटकं पूर्णचापश्च पाशमङ्कुशमेव च ॥
 घण्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ।
 अधस्तान्महिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ॥
 शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम् ।
 इदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्त्रविभूषितम् ॥
 रक्तरक्तीकृताङ्गश्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
 वेष्टितं नागपाशेन मृकुटीभीषणाननम् ॥
 सपाशवामहस्तेन धृतकेशश्च दुर्गया ।
 वमद्रुधिरवक्त्रं तं देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ॥
 देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरि स्थितम् ।
 किञ्चिदूर्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ॥
 स्तूयमानश्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ।
 उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोया चण्डनायिका ॥
 चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपा च चण्डिका ।
 अष्टाभिः शक्तिभिस्ताभिः सततं परिवेष्टिताम् ॥
 चिन्तयेज्जगतां धार्मी धर्मकामार्थमोक्षदाम् ॥
 एवं ध्यात्वा मानसैरुपचारैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कुर्यात् ।
 अस्ताय फडिति मन्त्रेण शङ्खं प्रक्षाल्य वामभागे त्रिकोणमण्ड-

लोपरि साधारं स्थापयित्वा नम इति मन्त्रेण गन्धपुष्पे प्रक्षिप्य
चकाराद्यकारान्तैर्वर्णैर्मूलमन्त्रत्रिजपेन च पूरयित्वा, मं दशकला-
व्याप्तवक्त्रिमण्डलाय नम इत्याधारं सम्यूज्य, अं द्वादशकलाव्याप्त-
सूर्यमण्डलाय नम इति शङ्खं, ऊं षोडशकलाव्याप्तचन्द्रमण्डलाय
नम इति जलञ्च सम्यूज्य,—

ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

इत्यादिना तीर्थमावाह्य षडङ्गानि विन्यस्य दुर्गरूपं जलं
ध्यात्वा कराभ्यामर्घ्यपाचमाच्छाद्य मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा तालत्रय-
दिग्बन्धनाभ्यां संरक्ष्य ऊं इत्यवगुण्ठय धेनुमुद्रया अमृतीकुर्यात् ।

अर्घ्यस्य दक्षिणे ॐ फडिति प्रोक्षणीपात्रं संप्रोक्ष्य जलेनापूर्य्य
गन्धपुष्पे दत्त्वा तीर्थमावाह्य अर्घ्यजलं किञ्चिद्दत्त्वा तज्जलेनात्मानं
पूजोपकरणञ्चाभ्युचयेत् ।

अर्घ्यस्योत्तरतः कार्यं पाद्यमाचमनीयकम् ।

ततो देवीरूपमात्मानं विभाव्य गन्धपुष्पैः सम्यूज्य पुष्पाञ्जलि-
पञ्चकं शिरोहृदयमूलाधारपादसर्वाङ्गेषु निक्षिपेत् ।

तत ऐशान्यां घटं^१ स्थापयित्वा तत्र गणपतिं ध्यात्वावाह्य
पाद्यादिभिः सम्यूज्य,—

ॐ सर्वविघ्नहरो देव एकदन्तो गजाननः ।

देवीमृहेऽर्चितः प्रीत्या सर्वविघ्नं विनाशय ॥

ततस्तत्र ब्रह्माणं ग्रहांश्च पूजयेत् ।

मण्डलमध्ये,—

ॐ आधारशक्तये नमः, कूर्माय, अनन्ताय, पृथिव्यै, समुद्राय
रत्नदीपाय, मणिमण्डपाय, कल्पवृक्षाय, रत्नवेदिकायै ।

अन्यादिकोणेषु,—

धर्माय, ज्ञानाय, वैराग्याय, ऐश्वर्याय ।

दिक्षु,—

अधर्माय, अज्ञानाय, अवैराग्याय, अनैश्वर्याय ।

मध्ये,—

शेषाय, पद्माय, अं सूर्यमण्डलाय, जं सोममण्डलाय, मं
वज्रिमण्डलाय, सं सत्ताय, रं रंजसे, तं तमसे, आं आत्मने,
अं अन्तरात्मने, पं परमात्मने, ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

केशरेष्वष्टदिक्षु मध्ये च,—

आं प्रभायै, ईं मायायै, जं जयायै, एं सूक्ष्मायै, ऐं विशुद्धायै,
ॐ नन्दिन्यै, औं सुप्रभायै, अं विजयायै, अः सर्वसिद्धिदायै नमः ।

पुनर्मध्ये,—

ॐ वज्रनखदंष्ट्रायुधाय महासिंहाय ॐ फट् नमः ।

इत्यासनं सम्पूज्य पुनर्भगवतीं पूर्ववत् ध्यात्वा मानसोपचारैः
सम्पूज्य सुषुम्णावर्त्मना वह्निनासापुटेन तेजो निर्गमय्य पुष्पाञ्जली
संस्थाप्य प्रतिमायां ब्रह्मरन्ध्रे प्रवेक्ष्य “भगवति दुर्गे स्वकीयगणसहिते
इहागच्छागच्छ” तिष्ठ तिष्ठ “सन्निहिता भव” “सन्निरुद्धा भव
प्रसन्ना भवेत्यावाहनस्थापनसन्निरोधनसंमुखीकरणामृतीकरणमुद्राः
प्रदर्शयेत् ।

ततो मूळमन्त्रेण सावयवीकृत्य षडङ्गानि विन्यस्य प्रतिमायां
पञ्चिकासु च हस्तं दत्वा पठेत्,—

आगच्छ मङ्गुळे देवि अष्टाभिः शक्तिभिः सह ।

पूजां गृहाण विधिवत् सर्वकल्याणकारिणि ॥

एषेहि भगवत्यम्ब शत्रुक्षयजयप्रदे ।

भक्तितः पूजयामि त्वां नवदुर्गे सुरार्चिते ॥

दुर्गे देवि समागच्छ साविध्यमिह कल्पय ।

यज्ञभागं गृहाण त्वमष्टाभिः शक्तिभिः सह ।

शारदीयामिमां पूजां करोमि कमलेश्वरे ।

आज्ञापय महादेवि दैत्यदर्पविनाशिनि ॥

संसारार्णवदुष्पारे सर्वसत्त्वनिहन्तनि ।

आयस्व वरदे देवि नमस्ते शङ्करप्रिये ॥

ये देवा यास्य देव्यस्य चक्षितायां चक्षुषि वै ।

आवाहयामि तान् सर्वान् चण्डिके परमेश्वरि ॥

प्राणान् रक्ष यशो रक्ष पुत्रदारधनं सदा ।

सर्वरक्षाकरी यस्मात् त्वं हि देवि जगत्प्रिये ॥

प्रविश्य तिष्ठ यन्त्रेऽस्मिन् यावत् पूजां करोम्यहम् ।

मेनामन्दकरे देवि सर्वसिद्धिद देहि मे ॥

आगच्छ चण्डिके देवि सर्वकल्याणहेतवे ।

पूजां गृहाण सुमुखि नमस्ते शङ्करप्रिये ॥

आवाहयामि देवि त्वां गृहस्थे श्रीफलेऽपि च ।

कैलासशिखरादेवि विन्ध्याद्रेर्हिमपर्वतात् ॥

आगत्य विष्णुशाखायां चण्डिके कुरु सन्निधिम् ।
 १स्थापिताऽसि मया देवि पूजये त्वां प्रसीद मे ॥
 देवि चण्डात्मिके चण्डि चण्डविग्रहकारिणि १ ।
 विष्णुशाखां समाश्रित्य तिष्ठ देवि गर्भैः सह ॥
 देवि त्वं जगतां मातः सृष्टिसंहारकारिणि ।
 पञ्चिकासु समस्तासु सान्निध्यमिह कल्पय ॥
 पञ्चवैद्य फलोपेतैः शाखाभिः सुरनाथिके ।
 पञ्चवे संस्थिते पूजां गृह्य देवि प्रसीद मे ॥
 आवाहिताऽसि देवि त्वं मृण्मये श्रीफलेऽपि च ।
 स्थिराऽत्यन्तं हि नो भूत्वा गृहे कामप्रदा भव ॥
 चण्डि त्वं चण्डरूपाऽसि सुरतेजो महाबले ।
 प्रविश्य तिष्ठ यज्ञेऽस्मिन् यावत् पूजां करोम्यहम् ॥

ततः पञ्चमन्त्रान् जपेत् ।

ॐ हंसः शुचिषदसुरनारीक्षसत्

होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

मृषदरसदृतसद्गोमसदजा

गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं दृष्टत् ॥

ॐ प्रतदिष्णुस्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरोगिरिष्ठाः ।

असोदधु चिषु विक्रमयेष्वधिक्षिपन्ति भुवनानि विश्वाः ॥

ॐ विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पित्रतु ।

१ ख पुस्तके स्थापितासीत्यादि चण्डविग्रहकारिणीत्यन्तरेऽप्यो नास्ति ।

२ ग, चण्डारिग्रहकारिणि ।

आविष्टतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥

ॐ भूर्भुवःस्वस्तसवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि

धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ ॥

ॐ अम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।

उर्वारिकमिव बभूवामृत्योर्मुचीय मामृतात् ॥

ॐ आँ ह्रीँ क्रौँ यँ रँ लँ वँ श्रँ षँ सँ हँ हंसः ।

श्रीदुर्गायाः प्राणा इह प्राणाः ।

आँ ह्रीँ क्रौँ यँ रँ लँ वँ श्रँ षँ सँ हँ हंसः ।

श्रीदुर्गाया जीव इह स्थितः ।

आँ ह्रीँ क्रौँ यँ रँ लँ वँ श्रँ षँ सँ हँ हंसः ।

श्रीदुर्गायाः सर्वेन्द्रियाणि ।

आँ ह्रीँ क्रौँ यँ रँ लँ वँ श्रँ षँ सँ हँ हंसः ।

श्रीदुर्गाया वाक्पुनश्चक्षुःश्रोत्रप्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं
तिष्ठन्तु स्वाहा । इति हृदये जपित्वा,—

ॐ मनो व्योतिर्जुषतामाव्यस्य

वृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु ।

अरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु

विश्वे देवा स इह मादयन्तामों प्रतिष्ठः ॥

इति पठित्वा मूषमन्त्रं वारचयं जपित्वा प्राणप्रतिष्ठां समाप्य
देवीशरीरे अङ्गन्यासं मातृकान्यासश्च विधाय क्रीडारेण सज्जितोऽथ
मूषमन्त्रेणाङ्गलिचयं दद्यात् । पञ्चिकाक्षयेवम् । ततो घटे पञ्चि-
कायाश्च देवीं पूजयेत् ।

आसनं पाद्यमर्घ्यञ्च ततोऽन्वाचमनीयकम् ॥

मधुपर्कं स्नानमक्षं वस्त्रं भूषणचन्दने ।

पुष्पं धूपञ्च दीपञ्च नेचाञ्जनमतःपरम् ॥

नैवेद्याचमनीये तु प्रदक्षिणममस्त्रातिः ।

एते षोडश निर्दिष्टा उपचारान्विकार्यने ॥

गन्धः पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।

यस्य यद्दीयते द्रव्यमक्षङ्कारादि काञ्चनम् ॥

तेषां दैवतमुच्चार्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।

उत्सृज्य मूषमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत् ॥

वरणस्य तु बीजेन तेषां प्रोक्षणमाचरेत् ।

वमिति वरणबीजेन द्रव्यं प्रोक्ष्य अमुकद्रव्याय नम इति
सम्पूज्य मूषमन्त्रं पठित्वा श्रीदुर्गायै इदममुकदैवतममुकद्रव्यं नम
इत्युत्सृज्य इदममुकद्रव्यमिति निवेदयेत् ॥

तथादौ काष्ठाद्यासनं पुष्पासनं वा मूषमन्त्रेण दद्यात् । ततः
श्यामाकदूर्वापद्मापराजितासहितं पाद्यं गृहीत्वा,—

पाद्यं गृह्य महादेवि सर्व्वदुःखापहारकम् ।

चायस्य वरदे देवि नमस्ते शङ्करप्रिये ॥

इति पठित्वा प्रणवादिस्त्राहान्तेन जयदुर्गामन्त्रेण श्रीदुर्गायै
इदं पाद्यं नम इति पादयोर्दद्यात् ।

गन्धकेशरपुराणे तु,—

दक्षयज्ञविनाग्निन्वै महाघोरायै योगिनीकोटिपरिवृतायै भद्र-
काक्ष्यै ह्रीं दुर्गायै नमः । इति मन्त्रः ।

एवं सर्वोपचारेषु बोद्धव्यम् ।

तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ।

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥

स्नाहापदेनार्घ्यं, आचमनीयमधुपर्कं तु स्वाधापदेन, सर्वमन्य-
न्नमः-पदेन दैवम् ।

ततो गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपदूर्वाविश्वपञ्चसहितमर्घ्यं
शङ्खे कृत्वा,—

ॐ दूर्वाक्षतसमायुक्तं विश्वपञ्चं तथा परम् ।

शोभनं शङ्खपाचस्थं गृहाणार्घ्यं हरप्रिये ॥

नामातीर्थोद्भवं वारि कुङ्कुमादिसुग्रीतकम् ।

गृहाणार्घ्यमिमं देवि विश्वेश्वरि नमोऽस्तु ते ॥

इत्यर्घ्यम् ।

जाती-सवङ्ग-कक्कोलसहितमाचमनीयं गृहीत्वा ।

ॐ मन्दाकिन्यास्तु यद्दारि सर्वपापहरं शुभम् ।

गृहाणाचमनीयं त्वं मया भक्त्वा निवेदितम् ॥

इमा आपो मया भक्त्वा तव पाणितलेऽर्पिताः ।

आचामय महादेवि प्रीता शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्याचमनीयम् ।

हत-दधि-मधूनि कांस्यपात्रे कृत्वा ।

ॐ मधुपर्कं महादेवि ब्रह्माद्यैः परिकल्पितम् ।

मया निवेदितं भक्त्वा गृहाण परमेश्वरि ॥

ततः पूर्ववदाचमनीयम् ।

सर्वमेव मधुपर्कादिकमर्घ्यजलेनैवोत्सृज्य देयम् ।

कुम्भे सुवासितं ग्रीतलजलं कृत्वा,—

ॐ जलञ्च ग्रीतलं स्नानं नित्यशुद्धं मनोरमम् ।

स्नानार्थं ते मया भक्त्वा कल्पितं प्रतिगृह्यताम् ॥

इदं स्नानजलम् ।

वस्त्रमानीय,—

वज्रतन्तुसमायुक्तं पटसूत्रादिनिर्मितम् ।

वासो देवि सुशुक्लञ्च गृहाण वरवर्णिनि ॥

तन्तुसन्तानसम्बद्धं रञ्जितं रागतन्तुना ।

दुर्गे देवि भज प्रीतिं वासस्ते परिधीयताम् ॥

इति वस्त्रम् । पुनराचमनीयञ्च ।

काञ्चनाद्यलङ्कारमानीय,—

दिव्यरत्नसमायुक्ता वज्रिभानुसमप्रभाः ।

गात्राणि शोभयिष्यन्ति अलङ्काराः सुरेश्वरि ॥

चन्द्रनागुरुकर्पूरमिश्रं गन्धं गृहीत्वा,—

शरीरं ते न जानामि चेष्टां नैव च नैव च ।

मया निवेदितान् गन्धान् प्रतिगृह्य विलिप्यतां ॥

इति गन्धः ।

पुष्पमानीय,—

पुष्पं मनोहरं दिव्यं सुगन्धं देवनिर्मितम् ।

इषमद्भुतमाग्नेयं देवि दत्तं प्रगृह्यताम् ॥

इति पुष्पम् ।

धूपमानीय,—

वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धर्वासुरभोजनः ।

मया निवेदितो भक्ता धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति धूपः ।

दीपमानीय,—

अग्निज्योतीरविज्योतिसुन्दरज्योतिस्तथैव च ।

ज्योतिषामुत्तमो दुर्गे दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

त्वं चन्द्रसूर्यज्योतींषि विद्युदग्न्योस्तथैव च ।

त्वमेव सर्वज्योतींषि दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति दीपः ।

ताम्रपात्रे दृतसम्पादितमञ्जनं सौवीराद्यञ्जनं वा गृहीत्वा,—

नमस्ते सर्वदेवेशे नमस्ते शङ्करप्रिये ।

चक्षुषामञ्जनं इयं देवि दत्तं प्रगृह्यताम् ॥

इत्यञ्जनम् ॥

फलमूल्यान्यादाय,—

फलमूलानि सर्वाणि ग्राम्यारण्यानि यानि च ।

नानाविधसुगन्धीनि गृह्य देवि ममाक्षिरम् ॥

इति फलादिरचना ॥

अन्नमानीय अभ्युक्ष्य,—

अन्नं चतुर्विधं देवि रसैः षड्भिः समन्वितम् ।

उत्तमं प्राणदं चैव गृहाण मम भावतः ॥

परमान्नमानीय,—

गन्धसर्पिःपयोयुक्तं नानामधुरसंयुतम् ।

मया निवेदितं भक्त्या पायसं प्रतिगृह्यताम् ॥

अमृतै रक्षितं दिव्यं नागारूपविनिर्मितम् ।

पिष्टकं विविधं देवि गृहाण मम भावतः ॥

मोदकादिकमानीय,—

मोदकं खादुसंयुक्तं शर्करादिविनिर्मितम् ।

सुरम्यं मधुरं भोज्यं देवि तत्प्रतिगृह्यताम् ॥

जलमानीय,—

जलञ्च शीतलं स्वच्छं सुगन्धिं सुमनोहरम् ।

मया निवेदितं भक्त्या पानीयं प्रतिगृह्यताम् ॥

पूर्ववदायमनीयम् ॥

ताम्रलमानीय,—

फलपत्रकसंयुक्तं कर्पूरेण सुवासितम् ।

मया निवेदितं भक्त्या ताम्रलं प्रतिगृह्यताम् ॥

दूर्वा गृहीत्वा,—

नमस्ते सर्व्वगे देवि नमस्ते सुखमोषदे ।

दूर्वा गृहाण देवि त्वं मां निस्तारय सर्व्वतः ॥

श्रीफलपत्रमाख्यं गृहीत्वा,—

अमृतोद्भवं श्रीयुक्तं महादेवप्रियं सदा ।

पवित्रं ते प्रयच्छामि श्रीफलौघं सुरेश्वरि ॥

माख्यं गृहीत्वा,—

सूत्रेण रक्षितं माख्यं नागापुष्पसमन्वितम् ।

श्रीयुक्तं समन्मानस्य गृहाण परमेश्वरि ॥

ततः

ॐ चण्डिकायै विद्महे भगवत्यै धीमहि ।

तन्नो गौरौ प्रचोदयात् ॥

इत्यञ्जलिचयं सिन्दूरतिलकञ्च दद्यात् । दर्पणं प्रदर्शयेत् ।

चामरव्यज्रमवातं घण्टादिगानाविधवाद्यञ्च कुर्यात् ॥

पाद्यादिभिश्च नैवेद्यैः पूजयेद्यो हि चण्डिकाम् ।

शतक्रतुफलं प्राप्य स गच्छेच्चण्डिकालयम् ॥

गुणफलम् ॥

ततो नवपत्रिकापूजा ॥

ॐ रम्भाधिष्ठात्र्यै ब्रह्माण्यै नमः, इति पाद्यादिभिः संपूज्य,—

ॐ- दुर्गे देवि समागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय ।

रम्भारूपेण सर्व्वत्र शान्तिं कुर्व नमोऽस्तु ते ॥

रम्भाधिष्ठात्र्यै ब्रह्माण्यै नमः ।

एवं कच्चधिष्ठात्र्यै कालिकायै नमः, इति पाद्यादिभिः संपूज्य
प्रणमेत्,—

महिषासुरयुद्धेषु कञ्चीभूताऽसि सुव्रते ।

मनुष्यानुग्रहार्थाय आगतासि हरप्रिये ॥

कच्चधिष्ठात्र्यै कालिकायै नमः ॥

हरिद्रे वरदे देवि उमारूपासि सुव्रते ।

मम विघ्नविनाशाय पूजां गृह्य प्रसीद मे ॥

हरिद्राधिष्ठात्र्यै दुर्गायै नमः ॥

निशुभशुभमयने सेनैर्देवगणैः सह ।

जयन्ति पूजिताऽसि त्वमस्माकं वरदा भव ॥

जयन्त्यधिष्ठात्र्यै कार्त्तिक्यै नमः ॥

महादेवप्रियकरो वासुदेवप्रियः सदा ।

समाप्रीतिकरो वृक्षो विस्वरूप नमोऽस्तु ते ॥

विष्वाधिष्ठात्र्यै शिवायै नमः ॥

दाडिमि त्वं पुरा युद्धे रक्तबीजस्य सद्युधे ।

समाकार्यं कृतं यस्मादस्माकं वरदां भव ॥

दाडिम्यधिष्ठात्र्यै रक्तदन्तिकायै नमः ॥

हरप्रीतिकरो वृक्षो अशोकः शोकनाशनः ।

दुर्गाप्रीतिकरो यस्मान्नामशोकं सदा क्षुब्ध ॥

अशोकाधिष्ठात्र्यै शोकरहितायै नमः ॥

यस्य पद्मे वसेद्देवी मानवृक्षः शचीप्रियः ।

मम चानुग्रहार्थाय पूजां गृह्य प्रसीद मे ॥

मानाधिष्ठात्र्यै चामुण्डायै नमः ॥

जगतः प्राणरक्षार्थं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।

समाप्रीतिकरं धान्यं तस्मात् त्वं रक्ष सर्वदा ॥

धान्याधिष्ठात्र्यै सप्त्यै नमः ॥

पश्चिमे नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरमे ।

पूजां समस्तां संगृह्य रक्ष मां चिदशेषरि ॥

नवपञ्चिकावासिन्यै दुर्गायै नमः ॥

अथावरणपूजा ॥

ग्रन्थादिकोणकेशरेषु,—

ॐ दुर्गे वदयाय नमः, ॐ दुर्गे गिरसे स्वाहा, दुर्गायै
गिखायै वषट्, भूतरक्षणि कवचाय जं, नमः सर्व्वे ॥

देवीसमुद्धे,— ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि नेत्रत्रयाय वौषट् नमः ॥

दिक्षु,— ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि अस्त्राय फट् नमः ।

अष्टदिक्षु,— इन्द्राय सवज्ञाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

अग्नये सशक्तये सवाहनपरिवाराय नमः ।

यमाय सदृष्टाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

नैर्ऋताय सख्यज्ञाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

वरुणाय सपात्राय सवाहनपरिवाराय नमः ।

वायवे साङ्कुशाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

सोमाय सगदाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

ईशानाय सशूलाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

नैर्ऋतवरुणयोर्मध्ये,—

अग्नताय सचक्राय सवाहनाय सपरिवाराय नमः ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये,—

ब्रह्मणे सपद्माय सवाहनाय सपरिवाराय^१ नमः ॥

अङ्गादिस्तोकपाशान्तं यजेदावरणान्यपीति वचनात् ॥

ततो वक्ष्यमाणविधिना वसिं दद्यात् । ततः सुत्या देवीं
प्रदक्षिणीकृत्य पञ्च प्रणामान् कुर्यात् ।

१ ग पुस्तके, दिक्ष्वित्यादि पङ्क्तिर्नास्ति ।

२ ख, सवाहनपरिवाराय ।

काशिकापुराणे,—

सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।

शरण्या शम्भवे गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥

सप्तधावर्त्तनं कृत्वा स्तुतिमेतान्तु साधकः ।

पञ्च प्रणामान् कुर्वीत ऐं ह्रीं श्रीमितिमन्त्रकैः ॥

इति सप्तमीपूजा समाप्ता ॥ * ॥

अथ महाष्टम्यां स्नातः कृतनित्यक्रियः कृतपूजासम्भारैः हां हीं
ह्रं फडितिमन्त्रेण पुष्पनैवेद्यगन्धादि विलोक्य पूर्ववदासनशुद्धि-
भूतशुद्धि-मातृकान्यासाङ्गन्यास-करन्यास-प्राणायाम-पीठन्यासान्
विधाय, देवीं ध्यात्वा, दर्पणप्रतिविम्बे पुष्पाञ्जलिं दत्वा, मूलमन्त्रेण
दन्तकाष्ठं निवेद्य, सङ्कल्प्य पूर्ववत् काम्यस्नानं सम्पाद्य, अर्घ्यादिपात्रं,
संस्थाप्य, आत्मपूजाञ्च विधाय, घटे गणेशं ब्रह्माणं यद्वांसं सम्पूज्य,
पीठदेवताञ्च पूजयित्वा, देवीं ध्यात्वा, मानसैरुपचारैः सम्पूज्य,
हृदयस्थं तेजः पुष्पाञ्जलिना मूलमन्त्रेण देव्यां सङ्कलय्य, समुखी-
करणसकलीकरणावगुण्ठनपरमीकरणमुद्राः प्रदर्शयेत् ॥

ततः पूर्ववत् षोडशोपचारैः सम्पूज्य नवपत्रिकाञ्च पूजयित्वा
आवरणानि पूजयेत् ।

तत्र प्रथममङ्गावरणम् । अग्न्यादिकोणकेशरेषु,—

ॐ दुर्गे हृदयाय नमः, दुर्गे शिरसे स्वाहा, दुर्गायै शिखायै
वषट् नमः, भूतरक्षणि कवचाय ह्रं नमः ।

देवीसमुखे,— ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि नेत्रत्रयाय वौषट् नमः ।

चतुर्दिक्षु,— ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि अस्त्राय फट् नमः ।

ततोऽष्टदलमूले उग्रचण्डाद्याः पूजयेत् ।

मायासङ्क्षीपदाद्येन पूजयेत् सर्वमातरः ॥

पूर्वदलमूले उग्रचण्डामावाह्यं ह्रीं श्रीं उग्रचण्डायै नमः
इत्यादि पाद्यादिभिरभ्यर्च्य नमस्कुर्यात् ।

उग्रचण्डा तु वरदा मध्याह्नार्कसमयुतिः ।

सा मे सदाऽसु वरदा तस्यै नित्यं नमो नमः ॥

एवमाग्नेये प्रचण्डामावाह्यं पाद्यादिभिः सम्यूज्य,—

प्रचण्डे पुनर्दे नित्यं प्रचण्डगणसंस्थिते ।

सर्वानन्दकरे देवि तुभ्यं नित्यं नमो नमः ॥

ह्रीं श्रीं प्रचण्डायै नमः ॥

दक्षिणे चण्डोगामावाह्यं सम्यूज्य च,—

सङ्क्षीप्तं सर्वभूतानां सर्वभूताभयप्रदा ।

देवि त्वं सर्वकार्येषु वरदा भव शोभने ॥

ह्रीं श्रीं चण्डोगायै नमः ।

नैर्ऋते चण्डनायिकामावाह्यं सम्यूज्य च,—

या सिद्धिरिति नाम्ना तु देवेश्वरदायिनी ।

कलिकल्मषनाशाय नमामि चण्डनायिकाम् ॥

ह्रीं श्रीं चण्डनायिकायै नमः ॥

पश्चिमे चण्डामावाह्यं सम्यूज्य च,—

देवि चण्डात्मिके चण्डि चण्डारिविजयप्रदे ।

धर्मार्थमोचदे दुर्गे नित्यं मे वरदा भव ॥

ह्रीं श्रीं चण्डायै नमः ॥

वायव्ये चण्डवतीमावाद्या सम्पूज्य च,—

या सृष्टि-स्थिति-संहार-गुणत्रयसमन्विता ।

याः पराः शक्तयस्तस्यै चण्डवत्यै नमो नमः ॥

ह्रीं श्रीं चण्डवत्यै नमः ॥

उत्तरे चण्डरूपामावाद्या सम्पूज्य च,—

चण्डरूपात्मिका चण्डा चण्डनाथकनाथिका ।

सर्वसिद्धिप्रदा देवी तस्यै नित्यं नमो नमः ॥

ह्रीं श्रीं चण्डरूपायै नमः ॥

ईशाने चण्डिकामावाद्या सम्पूज्य च,—

वासाकर्णदण्डमयना सर्वदा भक्तवत्सला ।

चण्डासुरस्य मथनी वरदाऽस्त्वतिचण्डिका ॥

ह्रीं श्रीं चण्डिकायै नमः ॥

ततः पञ्चमध्येऽष्टावृत्या चतुःषष्टियोगिनीरावाद्या ह्रीं श्रीं इति
मन्त्रेण पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

काशिकापुराणे,—

ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरीन्द्राणी तथैव च ।

कौमारी भैरवी दुर्गा नारसिंही च काशिका ॥

चामुण्डा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।

माहेश्वरी शाङ्करौ च जघनौ सर्वमङ्गला ॥

काशी करालिनी मेधा शिवा शङ्कभरौ तथा ।

भीमा शान्ता भामरौ च रुद्राणी चण्डिका तथा ॥

समा धात्री तथा साक्षा संधाऽपर्णा महोदरी ।

घोररूपा महाकाशी भद्रकाशी कपालिनी ॥

चेमङ्करी चोद्यचण्डा चण्डोद्या चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चण्डी महामोहाप्रियङ्करी ॥

वसविकरणी देवी वसप्रमथनी तथा ।

मनोमथनी देवी सर्वभूतदमन्यपि ॥

उमा-तारा-महानिद्रा विजया च जया तथा ।

शैलपुत्री चण्डिका च चण्डघण्टा च योगिनी ॥

कुशाण्डी स्कन्दमाता च तथा कात्यायनी परा ॥

कालरात्रिर्महागौरी चतुःवष्टि क्रमादिमाः ।

पूजयेन्मण्डलस्थानतः सर्वकामार्थसिद्धये ॥

ततः ह्रीं श्रीं कोटियोगिनीभ्यो नमः ।

इति पाद्यादिभिरेकच पञ्चाग्रेषु कोटियोगिनीः पूजयेत् ।

ततो देवीसन्निधाने सम्यग्दुर्गाः शुभप्रदाः ।

ऐशान्यादिक्रमाद् द्वे द्वे मध्ये च पूजयेन्मव ॥

देवीशाने ब्रह्माणीमावाह्य ह्रीं श्रीं इति पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

चतुर्मुखीं जगद्धात्रीं चण्डाकृतां वरप्रदाम् ।

सृष्टिरूपां महाभागां ब्रह्माणीं तां नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं ब्रह्मायै नमः ॥

तथा तत्रैव माहेश्वरीमप्यावाह्य पूजयेत् ।

वृषाकृतां शुभां शुभां त्रिनेत्रां वरदां शिवाम् ।

माहेश्वरीं नमाम्यद्य सृष्टिसंहारकारिणीम् ॥

ह्रीं श्रीं माहेश्वर्यै नमः ॥

देव्याग्नेयकोणे कौमारौमावाह्य पूजयेत् ।

कौमारौ पीतवसनां मयूरवरवाहनम् ।

शक्तिहस्तां शिताङ्गीं तां नमामि वरदां सदा ॥

ह्रीं श्रीं कौमार्यै नमः ॥

तत्रैव वैष्णवीमावाह्य पूजयेत् ।

शङ्ख-चक्र-गदा-पद्मधारिणीं कृष्णरूपिणीम् ।

स्थितिरूपां खगेन्द्रस्थां वैष्णवीन्तां नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं वैष्णव्यै नमः ॥

देवीनैर्ऋते वाराहीमावाह्य पूजयेत् ।

वराहरूपिणीं देवीं दंष्ट्रोद्धृतवसुन्धराम् ।

शुभदां पीतवसनां वाराहीं तां नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं वाराह्यै नमः ॥

तत्रैव नारसिंहीमावाह्य पूजयेत् ।

नृसिंहरूपिणीं देवीं दैत्यदानवदर्पहाम् ।

शुभां शुभप्रदां शुभ्रां नारसिंहीं नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं नारसिंह्यै नमः ॥

ततो वायव्ये इन्द्राणीमावाह्य पूजयेत् ।

इन्द्राणीं गजकुम्भास्थां सहस्रनयनोज्ज्वलाम् ।

नमामि वरदां देवीं सर्वदेवनमस्कृताम् ॥

ह्रीं श्रीं इन्द्राण्यै नमः ॥

तत्रैव चामुण्डामावाह्य पूजयेत् ।

चामुण्डां सुखमयनीं सुखमालोपशोभिताम् ।

अहाहृदासमुदिता-गमाम्बात्मविभूतये ॥

ह्रीं श्रीं वासुष्ठाये नमः ॥

ततो मध्ये,—ह्रीं श्रीं चण्डिकायै नमः इति मूलदेवीमेव पूजयेत् ।

कात्यायनीं दशभुजां महिषासुरमर्दिनीम् ।

प्रसन्नवरदां देवीं वददां तां गमाम्बहम् ॥

ह्रीं श्रीं चण्डिकायै नमः ॥

चण्डिके नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरमे ।

पूजां समस्तां संगृह्य रक्ष मां पिदग्नेश्वरि ॥

ह्रीं श्रीं दुर्गायै नमः ॥ इति मूलदेव्यै पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

ततो जयन्त्यादीर्गन्धपुष्पादिभिर्देवीसन्निधाने पूजयेत् ॥

ह्रीं श्रीं जयन्त्यै नमः, इत्यादिक्रमेण पूजयेत् ॥

जयन्तीं मङ्गलां कार्त्तिकीं भद्रकार्त्तिकीं कपालिनीम् ।

दुर्गां शिवां चमां धार्त्रीं स्वधां स्वाहाच्च पूजयेत् ॥

॥ ततोऽस्त्रपूजा ॥

देवीदक्षिणहस्तेषु,— ॐ शूलाय नमः, इति सङ्गम्य,—

सर्वायुधानां प्रथमो निर्मितस्त्रं पिनाकिना ।

शूलं चारं समाहृत्य कृत्वा कुट्टियर्धं शुभम् ॥

पुष्पं दद्यात् ॥

ॐ खड्गाय नमः, इति सङ्गम्य,—

असिर्विश्वरूपः खड्गस्तोक्ष्णधारो दुराघदः ।

श्रीगर्भो विजयस्यैव धर्मपाद नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ सुदर्शनचक्राय नमः, इति सम्पूज्य,—

चक्र त्वं विष्णुरूपोऽसि विष्णुपाणौ सदा स्थितः ।

देवीहस्तस्थितो नित्यं सुदर्शन नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ तीक्ष्णवाणाय नमः, इति सम्पूज्य,—

सर्वायुधानां श्रेष्ठोऽसि दैत्यसेनानिसूदन ।

भयेभ्यः सर्वतो रक्ष तीक्ष्णवाण नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ शक्तये नमः, इति सम्पूज्य,—

शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां गुह्यश्च विशेषतः ।

शक्तिरूपेण सर्वत्र रक्षां कुरु नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

वामहस्तेषु,—

ॐ खेटाय नमः, इति सम्पूज्य,—

यष्टिरूपेण खेट त्वमरिसंहारकारकः ।

देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ पूर्णचापाय नमः, इति सम्पूज्य,—

सर्वायुधसहामात्र सर्वदेवारिसूदन ।

चाप मां सर्वतो रक्ष साकं शायकसप्तमैः ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ पाशाय नमः, इति सम्पूज्य,—

पाश त्वं नागरूपोऽसि विषपूर्णो विषोदरः ।

शत्रूणां दुःसहो नित्यं नागपाश नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ अक्रुशाय नमः, इति सम्पूज्य,—

अक्रुशोऽसि नमस्तुभ्यं गजानां नियमः सदा ।

लोकानां सर्व्वरक्षार्थं विधृतः पार्व्वतीकरे ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ घण्टायै नमः, इति सम्पूज्य,—

हिमस्ति दैत्यतेजांसि खनेनापूर्य्य या जगत् ।

सा घण्टा पातु नो देवि पापेभ्योऽनः सुतानिव ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ परशवे नमः, इति सम्पूज्य,—

परशो त्वं महातीक्ष्णः सर्व्वदेवारिसूदनः ।

देवीहस्तस्थितो नित्यं शत्रुचय नमोऽस्तुते ॥

इति पुष्पम् ॥

सर्वायुधानां श्रेष्ठानि यानि यानि त्रिपिष्टये ।

तानि तानि दधत्यै ते चण्डिकायै नमोऽम्बिके ॥

ह्रीं श्रीं दुर्गायै सर्वायुधधारिण्यै नमः ।

इति देव्यै पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

ततः,— ॐ किरीटादिभ्यो देव्यङ्गप्रत्यङ्गभूषणेभ्यो नमः ।

इत्येकत्र पूजयेत् ।

ॐ वक्रमण्डपानुधाय महासिंहाय ॐ नमः ।
इति मन्त्रेण सिंहं पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

आसनस्यासि भूतानां नामासङ्कारभूषितम् ।
मेरुद्वन्द्वप्रतीकाग्रं सिंहासनं नमोऽस्तु ॥

ॐ महासिंहाय नमः ।

ततो महिषासुराय नमः,— इति महिषं देव्यै पूजयेत् ।

काशिकापुराणे महिषासुरधरदाने,—

मम प्रवर्तते पूजा यच्च यच्च च तच्च ते ।

पूज्यस्मिन्वच्च तथैव काशोऽयं तव दानव ॥

मत्स्यपुराणे देशदेवतापूजोक्ता, तासु कोटियोगिनीपूजयैव
पूजिता इति न पृथक् पूज्याः ।

काशिकापुराणे कामाख्यापूजाप्रकरणे,—

वदुकचतुष्टयाष्टशेचपाक्ष-नवभैरवपूजोक्ता, अतस्तानपि केचित्
पूजयन्ति ।

श्रीमित्यनेन मन्त्रेण पूर्वार्धौ पूजयेत् क्रमात् ।

चिह्नपुष्पं दानपुष्पं तथा सहजपुष्पकम् ॥

शेषं सम्यगपुष्पं पूजयेददुकानिमान् ॥

ॐ श्रीं चिह्नपुष्पवदुकाय नमः,— इत्यादि ।

पूजयेत् शेषपाक्षांश्च मध्ये किञ्चिदुपपद्योः ।

हेतुकं त्रिपुराञ्च अग्निजिह्वं तथैव च ॥

अग्निभेताग्रसंज्ञं च काशस्याय नारायणकम् ।

एकपादं भीमनाथसुत्तरादिक्रमेण तु ॥

ॐ हेतुकाय शेषपाक्षाय नमः,— इत्यादि ॥

सकलस्य चतुर्दिक्षु दौ दौ मध्ये च पूजयेत् ।
अविताग्रो रुद्रस्यः क्रोधोन्मत्तो भयङ्करः ॥
कपाली भीषणश्चैव संहारी नव भैरवाः ॥
अविताग्राय भैरवाय नमः,— इत्यादि ॥

॥ अथ लोकपालपूजा ॥

मण्डलवाद्ये चतुर्दिक्षु,—

इन्द्राय सवज्ञाय सवाहनपरिवाराय नमः ।
अग्नये सशक्तये सवाहनपरिवाराय नमः ।
यमाय सदृष्टाय सवाहनपरिवाराय नमः ।
मैत्रेयाय सख्याय सवाहनपरिवाराय नमः ।
वरुणाय सपात्राय सवाहनपरिवाराय नमः ।
वायवे साकुशाय सवाहनपरिवाराय नमः ।
सोमाय सगदाय सवाहनपरिवाराय नमः ।
ईशानाय सशृङ्गाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

निर्ऋतिवद्वयोर्मध्ये,—

अनलाय सचक्राय सवाहनपरिवाराय नमः ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये,—

अश्वये सपश्याय सवाहनपरिवाराय नमः ॥

॥ ततो वसिष्ठानम् ॥

वसिं स्थापयित्वा सोदितमाद्येन वेष्टयित्वा प्रीक्षयेत् ।

ॐ अग्निः पद्भ्यामीनेनायजन्तः स इतलीकमजयन्तस्मिन्नग्निः
स ते लोकौ भविष्यति तं वेद्यसि पितृतामसः ॥

वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन् वायुः स
ते लोको भविष्यति तं जेयसि पिवेता अपः ।

सूर्यः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन् सूर्यः स
ते लोको भविष्यति तं जेयसि पिवेता अपः ।

ॐ वाचन्ते शुन्धामि, प्राणन्ते शुन्धामि, चक्षुस्ते शुन्धामि,
श्रोत्रन्ते शुन्धामि, नाभिन्ते शुन्धामि, मेढ्रन्ते शुन्धामि, पायुन्ते
शुन्धामि, १ चरिचन्ते शुन्धामि ।

ॐ मनस्त-आप्यायतां, वाक्च आप्यायतां, प्राणस्त-आप्यायतां,
चक्षुस्त-आप्यायतां, श्रोत्रस्त-आप्यायतां, यत्ते क्रूरं यदा स्थितं तत्त-
आप्यायतां । तत्ते निष्ठायतां तत्ते शुध्यतु महोभ्यः ॥

इति संप्रोक्ष्य पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धपुष्पैः पूजयेत् ॥

ततो देवीं मूळमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिचयेण पूजयेत् ॥

उत्तराभिमुखो भूत्वा बलिं पूर्वमुखं तथा ।

निरीक्ष्य साधकः पश्चादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

हाग त्वं बलिरूपेण मम भाग्यादुपस्थितः ।

प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं^१ बलिरूपिणम् ॥

चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापदिनाशन ।

वैष्णवीबलिरूपाय बले तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयन्भुवा ।

१ ख, चरित्रमित्यादि नास्ति ।

२ ग, सर्वरूपिणम् ।

अतस्त्वां घातयाम्यद्य तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः ॥

ॐ ऐं ह्रीं श्रीं इति मन्त्रेण पुष्पं मूर्द्ध्नि बलेन्यसेत् ॥

तुभ्यं नम इति, तेऽस्त्वित्यर्थः । कश्चित् काशिकापुराणे तु बले
तुभ्यं नमो नम-इति पाठः ।

ततो देवीं समुद्दिश्य काममुद्दिश्य चात्मनः ।

अभिषिष्य बलिं पश्चात् करवारं प्रपूजयेत् ॥

ततः कुश-तिल-जलान्यादाय, ॐ अद्यामुकगोचस्यामुकशर्मणः
पञ्चविंशतिवर्षावच्छिन्नदुर्गाप्रीतिकामनया जयदुर्गामन्त्रमुच्चार्य ॐ
ह्रीं दुर्गायै एष कागबलिर्नमः । कागोऽयं वक्रिदैवतः । -मेषपक्षे
तु वरुणदैवत-इति बोद्धव्यम् ।

ततः पशोः कर्णे जपेत् ।

हिलि हिलि बलरूपधरायै हैं हैं इमं पशुं प्रदर्शय मुक्तिं
नियोजय नमः स्वाहा ।

ततः खड्गं ध्यात्वा पूजयेत् ।

धानं यथा,—

कृष्णं पिनाकपाणिञ्च कालरात्रिस्वरूपिणम् ।

उग्रं रक्ताक्षमयनं रक्तमाख्यातुलेपनम् ॥

रक्ताम्बरधरश्चैकपाशहस्तं कुटुम्बिनम् ।

पिवमानञ्च रुधिरं भुञ्जानं क्रव्यसंहतिम् ॥

इति ध्यात्वा,—

रसना त्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः ।

ॐ-ह्रीं ह्रीं खड्गेति मन्त्रेण खड्गं पाद्यादिनार्चयेत् ।

तथा,—

नामग्न्यं खड्गं तु वशिं न दद्यात्तु कदाचन ।

खड्गस्यामन्त्रणे मन्त्रा धावन्तः कथिताः पुरा ॥

तेः सार्द्धमेते मन्त्रास्तु योज्याः खड्गाभिमन्त्रणे ।

१दिः काशीति ततो देवि वज्रेशदिपदं तथा ॥

ततोऽस्तु कौहदण्डायै नमः श्रेष्ठे तु योजयेत् ।

काशि काशि देवि वज्रेशरि कौहदण्डायै नमः ॥

सम्पूज्यान्तेन मन्त्रेण खड्गमादाय पाणिना ।

काशराद्यास्तु मन्त्रेण तं खड्गमभिमन्त्रयेत् ॥

ह्रीं ह्रीं काशि काशि विकटदंष्ट्रे स्त्रीं स्त्रीं फेत्कारिणि
खादय खेदय सर्वदुष्टानि मारय मारय असुकं खड्गेन हिन्धि
हिन्धि किञ्चि किञ्चि चिकि चिकि पिव पिव रुधिरं स्त्रीं स्त्रीं
किरि किरि काशिकायै नमः ।

ततः पुष्पाञ्जलिना,—

असिर्विशसनः खड्गसौक्ष्ण्यधारो दुरासदः ।

श्रीगर्भो विजयस्यैव धर्मपाश नमोऽस्तु ते ॥

पूजयित्वा ततः खड्गं ह्रीं ह्रीं फडिति मन्त्रकैः ।

वृद्धीना विमलं खड्गं केदयेदसिमुत्तमम् ॥

योगिनीतन्त्रे,—

केदयेद्भूमिसंस्तं तु वशिं पूर्वमुखं तथा ।

उदमुखः खड्गं भूता नेत्रबीजेन बाधकः ॥

१ ख, न, एतद्वदये दिदितादि योजयेदित्यन्तोऽंशो नास्ति ।

स्वयं वा भ्रातृपुत्रैर्वा भ्राता वा सुहृदैव वा ।

सपिण्डेनाथ वा केश्यो नामगोचं नियोजयेत् ॥

काशिकापुराणे,—

ततो बलीनां रुधिरं तोयसैन्धवसत्फलैः ।

मधुभिर्गन्धपुष्पैश्च अधिवासा विधानतः ॥

ॐ ऐं ह्रीं श्रीं कौशिकी रुधिरेणाप्यायतामिति ।

स्थाने नियोजयेद्रक्तं शिरस्य सप्रदीपकम् ।

एवं दत्त्वा बलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥

शिरःप्रदीपस्य पात्रं विना सावधानेन दातव्यः ।

यथा योगिनीतन्त्रे,—

श्रीर्षोपरि ज्वलद्दीपं दृतयोगेन साधकः ।

दद्यादा तैलयोगेन वर्जयेत् सार्षपादिकम् ॥

दृतेन सार्वभौमः स्यात्तैले सिद्धिं विनिर्दिशेत् ।

यावन्ति श्रीर्षलोमानि दीपो दहति भाविनि ॥

तावत् काष्ठं वसेत्स्वर्गं तस्मात् पात्रं त्रिवर्जयेत् ।

सोमदाहोद्भवं गन्धं घ्रात्वा देवौ प्रमोदति ॥

तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात् श्रीर्षोपरि ज्वलच्छिखाम् ।

निर्व्याणे मृत्युमाप्नोति नीयमाने प्रदीपके ॥

तस्मात् प्रयत्नतो नीत्वा ज्वालयेद्दीपकं बुधः ॥

ततः शोणितं चतुर्धा विभज्य,—आग्नेये,—विदारिकायै नमः,

नैष्ठिके,-पापराक्षस्यै नमः, वायव्यां,-पूतनायै नमः, ऐशान्यां,-
काशिकायै नमः, इति दद्यात् ।

योगिनीतन्त्रे,-

विदारौ-पापराक्षस्यौ पूतना काशिका तथा ।

आग्नेयादिककोणे तु यजेत्तत्र समाहितः ॥

ततः स्तुथात् ।

त्रिनेत्रे विकराणास्ये मुण्डमाणाविभूषिते ।

सर्वासुरक्षतान्ते त्वं खड्गखट्वाङ्गधारिणि ॥

महिषघ्नि महामाये दैत्यदर्पणिसूदनि ।

हागलेन वक्षिं दक्षिं गृहाण हरवत्सभे ॥

इमं हागवक्षिं देवि गृहीत्वा कालरात्रिके ।

प्रीता भव महाकाशि रक्ष मां देवि चण्डिके ॥

इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा धूपं निवेश्य, नामावाद्येन कोलाहलं कुर्यात् ।

स्वगाचीयासृग्दाने तु सहस्रवार्षिकी दक्षिः ।

तत्र मन्त्रः,-

ॐ ह्रीं ह्रीं किलि किलि काशिके स्वगाचरुधिरं गृह्य गृह्य ।

रक्तप्रिये प्रचण्डाक्षिमुण्डमाणाविभूषिते ।

स्वगाचासृक्प्रदानेन सर्वशान्तिं कुरुष्व मे ॥

एतच्च ब्राह्मणेतरैर्देयम् ॥

अथ महिषे विशेषस्त्वयम् ॥

काशिकापुराणे,-

सुखातं मनुजं दीप्तं पूर्वैऽग्निं नियताग्रजम् ।

मांसमैथुनभोगहीनं सक्चन्दनोक्षितम् ॥
 कृत्वोत्तरासुखं तं तु तदङ्गेष्वङ्गदेवताः ।
 पूजयेत्तं च नास्मात् तु दैवतेन च मानुषम् ॥
 अन्येषां महिषादीनां वस्तीनामथ पूजनात् ।
 कायो मेध्यत्वमाप्नोति रक्तं गृह्णाति वै शिवा ॥

महिषादयस्तु,—

महिष-सिंह-सरभ-व्याघ्र-गण्डक-कृष्णसाराः, न तु हागादयः,
 तानेवोपक्रम्याभिधानात् ॥

तं ब्रह्मरन्ध्रे ब्रह्माणं तन्मासायास्तु मेदिनीम् ।
 कर्णयोस्तु तथाकाशं जिह्वायां सर्वतोमुखम् ॥
 ज्योतींषि नेत्रयोर्विष्णुं वदने परिपूजयेत् ।
 ललाटे पूजयेच्चन्द्रं शक्रं दक्षिणगण्डतः ॥
 वामगण्डे तथा वज्रिं घौवायां समवर्त्तिनम् ।
 केशाग्रे निर्वर्त्तिं मध्ये भ्रुवोऽपि प्रचेतसम् ॥
 नासामूले तु शसनं स्कन्धे चापि धनेश्वरम् ।
 हृदये सर्पराजन्तु पूजयित्वा पठेदिमम् ॥
 यथा वाहं भवान् देष्टि यथा वहसि चण्डिकाम् ।
 तथा मम रिपून् हिंस शुभं वह लुलापक ॥
 यमस्तु वाहनस्त्वं तु वररूपधरायय ।
 आयुर्विंशं यशो देहि काशराय नमोऽस्तु ते ॥

महिषदाने शतवार्षिकी दुर्गाप्रौतिः फलं, महिषो यमदेवतः ।
 सर्वमन्यत् प्रोक्षणादिकं हागतत् कर्त्तव्यम् ।

काशरात्र्या मन्त्रोद्धारमाह । काशिकापुराणे,—

नेत्रबीजस्य मध्यन्तु द्विरावर्त्य प्रयोजयेत् ।

ततोऽनु काशि काशीति विकटदंष्ट्रे ततः पदं ॥

हान्तादि-नवतीयेन खरेणैकादशेन तु ।

योजितौ नादविन्दुभ्यां द्वौ पश्चाद्विनियोजयेत् ॥

फेत्कारिणिपदं तस्मात् खादय च्छेदयेत्यतः ।

सर्व्वदुष्टानि च ततो दिर्मारयासुकं ततः ॥

खड्गेन छिन्धि छिन्धीति ततश्च किलि किलीति ।

ततश्चिकि चिकीत्येवं ततः पिव पिवेति च ॥

ततोऽनु रुधिरं चेति स्फौँ स्फौँ किरिकिरीति च ।

काशिकायै नम इति काशरात्र्यास्तु मन्त्रकः ॥

इत्यनेन तु मन्त्रेण करवालेऽभिमन्त्रिते ।

काशरात्रिः स्वयं तस्मिन्निषीदत्यरिहानये ॥

नेत्रबीजं ऐं ह्रीं श्रीं इति काशिकापुराणे उक्तं तस्य मध्यं ह्रीमित्यर्थः, ततो जयदुर्गामन्त्रं किञ्चिज्जपित्वा अर्घ्योदकेन जपं समर्पयेत् ।

तथा बलिदानानन्तरं काशिकापुराणे,—

जपं समाप्त्य पश्चात् पूर्व्ववद्वानतत्परः ।

हस्तेन सजमादाय चिन्तयेन्मनसा शिवाम् ॥

ततो जयदुर्गामन्त्रेण तिलैर्होमः कार्य्यो यथा,—

होमश्च सतिलैराख्यैर्वासांसेर्व्वाथ समाचरेत् ॥

ततः,— अथ दुर्गामहोत्सवे सर्व्ववाधाविनिर्मुक्ति-धनधान्यसुता-

नितत्वकामः श्रीदुर्गाप्रीतिकामो वा श्रीमार्कण्डेयपुराणान्तर्गतं
देवीमाहात्म्यं श्रोयामि कीर्त्तयिष्ये वा इति सङ्कल्प्य देवी-
माहात्म्यस्य अवणं कीर्त्तनं वा कुर्यात् । ततः प्रदक्षिणीकृत्य पञ्च
प्रणामान् कुर्यात् ।

कालिकापुराणे,—

सर्व्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्व्वार्थसाधिके ।

शरण्ये शम्भुके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥

सप्तधावर्त्तनं कृत्वा स्तुतिमेतान्तु साधकः ।

पञ्च प्रणामान् कुर्यात् ऐं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रकैः ॥

अन्यानपि यथाशक्ति प्रणामान् कुर्यात् ॥

आयुर्देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।

पुत्रान् देहि धनं देहि सर्व्वान् कामांश्च देहि मे ॥

प्रचण्डे पुत्रदे नित्यं सुप्रीते सुरनायिके ।

कुलोद्योतकरे शोभे जयं देहि नमोऽस्तु ते ॥

रुद्रचण्डे प्रचण्डाऽसि प्रचण्डवलनाग्निनि ।

रक्ष मां सर्व्वतो देवि विश्वेश्वरि नमोऽस्तु ते ॥

दुर्गेक्षारिणि दुर्गे त्वं सर्व्वाशुभनिवारिणि ॥

धर्मार्थमोक्षदे देवि नित्यं मे वरदा भव ॥

दुर्गे दुर्गे महाभागे चाहि मां शरणप्रिये ।

महिषासृक्प्रदोन्मत्ते प्रणतोऽसि प्रसीद मे ॥

हर पापं हर क्लेशं हर शोकं हरासुखम् ।

हर रोगं हर शोभं हर वामं हरप्रिये ॥

काशि काशि महाकाशि काशिके पापहारिणि ।
 धर्मकामप्रदे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
 संग्रामे विजयं देहि धनं देहि सदा गृहे ।
 धर्मकामार्थसम्पत्तिं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥
 महिषघ्नि महामाये चामुण्डे सुण्डमाक्षिणि ।
 आयुरारोग्यविजयं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥
 आयुर्ददातु मे काशी पुत्रान् देवी सदाश्रिता ।
 धनं देवी महामाया नारसिन्धी यशो मम ॥
 शिरो मे चण्डिका पातु कण्ठं पातु महेश्वरी ।
 हृदयं पातु चामुण्डा सर्व्वतः पातु काशिका ॥
 आन्ध्यं कुष्ठञ्च दारिद्र्यं रोगं शोकञ्च दारुणम् ।
 बन्धु-स्वजन-वैराग्यं दुर्गे त्वं हर दुर्गतिम् ॥
 राज्यं तस्य प्रतिष्ठा च लक्ष्मीस्तस्य सदा स्थिरा
 प्रभुत्वं तस्य सामर्थ्यं यस्य त्वं मस्तकोपरि ॥
 धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं सफलं जीवितं मम ।
 आगताऽसि यतो दुर्गे माहेश्वरि मदाश्रयम् ॥
 अर्थं पुण्यञ्च नैवेद्यं माख्यं मलयवासिनि ।
 गृहाण वरदे देवि कल्याणं कुरु मे सदा ॥

ततः पूजां समर्पयेत् ॥

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं महेश्वरि ।
 यदर्चितं मया देवि परिपूर्णं तदस्तु मे ॥
 यहीतुं शारदीं पूजां मर्त्यमण्डपसंस्मिताम्

वशिष्ठे त्वां नमाम्यद्य स्वयमर्घ्यं प्रमृशताम् ॥

कायेन मनसा वाचा तप्तो नान्या गतिर्मम ।

अन्तःसारेण भूतानां द्रष्टुं त्वं परमेश्वरि ॥

ततो रात्र्यर्द्धे पूर्ववत् षोडशोपचारैः पूजा कार्या ।

यथा;—

वशिभिर्गन्धपुष्पाद्यैर्महाविभवविस्तरैः ।

रात्र्यर्द्धे पूजयेद्देवीं जगन्मातरमम्बिकाम् ॥

गौडीयास्तु,— अष्टमौनवमौषन्धिकाले भूतशुद्धादिकं कृत्वा,
चामुण्डारूपं चिन्तयित्वा, षोडशोपचारैः सम्पूज्य, षष्टियोगिनीस्य
पूजयित्वा वशिं ददति ॥ ध्यानन्तु,—

काशी करासवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनौ ।

विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमासाविभूषणा ॥

द्वीपिचर्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ।

अतिविस्तारवदना जिह्वाललनभीषणा ॥

निमग्ना रक्तनयना नादापूरितदिङ्मुखा ॥ इति ।

एवं नवम्यामष्टमौषन्धिविधिना पूजा कार्या प्रभूतवशिदानञ्च ।

कुमारीः सम्पूज्य भोजयेत् ।

देवीपुराणे,—

न तथा तुष्यति शिवा होम-दान-जपेन तु ।

कुमारीभोजनेनात्र यथा देवी प्रसीदति ॥

ततो दक्षिणां दद्यात् ।

अन्ये तु,— दशम्यां विसर्जनं कृत्वा दक्षिणा दयेत्याहुः, तन्मन्दम्

आद्धादौ विसर्जनात् प्राग्दक्षिणाया दृष्टत्वात् अन्यथापि तथैव
न गम्यत्वात् ।

किञ्च काशिकापुराणे पविचारोद्घणे दक्षिणामन्तरं देव्या
दिसर्जनमुक्तम् ॥

यथा,—

पविचारोद्घणे वृत्ते दक्षिणान्तु प्रदापयेत् ।

हिरण्यं गां तिलं धेनुं वस्त्रं वा शाकमेव वा ॥

ततो विसर्जयेद्देवीं पूर्वाभिः प्रतिपत्तिभिः ॥

शारदीयदुर्गापूजाफलं तथैव,—

कृत्वैवं परमामाप्नुर्जिह्वतिं चिदिवौकसः ।

एवमन्यैरपि सदा कार्यं देव्याः प्रपूजनम् ॥

विभूतिमतुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥ * ॥

अथ दशम्यां कृतनित्यक्रियो भूतशुद्ध्यादिकं कृत्वा पञ्चोपचारै-
र्देवीमभ्यर्च्य कृताञ्जलिः पठेत् ।

विधिहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं यदर्चितम् ।

पूर्णं भवतु तत्सर्वं त्वत्प्रसादान्महेश्वरि ॥

ततो निर्माख्यवासिन्यै नम इति निर्माख्येन घटोपरि पूजयेत् ।

काशिकापुराणे,—

योनिमुद्रां प्रदर्श्याथ निर्माख्यं दिग्नि शूचिनः ।

चण्डेश्वर्यै नम इति निश्चिप्याथ विसर्जयेत् ॥

विसर्जनमनेनैव मन्त्रेण शृणु भैरव ।

उत्तिष्ठ देवि चण्डेशे शुभां पूजां प्रमृष्ट्वा च ॥

सुख्य मम कल्याणमष्टाभिः शक्तिभिः सह ।

गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं परमेश्वरि ॥

यत् पूजितं मया देवि परिपूर्णं तदस्तु मे ।

अज त्वं स्रोतसि जले तिष्ठ गेहे च भूतये ॥

इति मन्त्रेण देवीं चालयित्वा,—

शङ्खतुर्ग्यनिनादैश्च मृदङ्गैः पटहैस्तथा ।

धूलिकर्दमविचेपैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ।

भगलिङ्गक्रियाशब्दैः क्रीडयेयुरक्षं जनाः ॥

इति जलसमीपं नयेत् । जलस्थापनमन्त्रस्तु तत्रैवोक्तः,—

निमज्ज्याभसि सम्पूज्य पत्रिका वर्जिता जले ।

पुत्रायुर्धनवृद्ध्यर्थं स्थापिताऽसि मया जले ॥

इत्यनेन तु मन्त्रेण देवीं संस्थापयेज्जले ।

मया सम्पूज्याभसि निमज्ज्य पत्रिका जले वर्जितास्त्वक्का
अतस्त्वमपि पुत्रादिवृद्ध्यर्थं स्थापिताऽसि जले, इति मन्त्रार्थवशात्
स्वयं जलं प्रविश्यैव स्थापयितव्या । ततो जलक्रीडां कृत्वा
गृहमागत्य अस्मिद्रमवधार्य शान्त्याग्नीः-प्रशस्तिवन्दनादिकं
मङ्गलमाचरेत् ।

श्रीगोविन्द-पददन्द-वन्दना-मन्दितात्मना ।

गोविन्दानन्दकृतिना दुर्गाद्याकौमुदी कृता ॥

अथ खञ्जनदर्शनम् ।

तत्र दुर्गात्सवानन्तरं खञ्जनं पश्येत् । यथा संवत्सरप्रदीपे,—

कृत्वा नीराजमं राजा वल्लह्यौ यथावसम् ।

शोभनं खञ्जनं पश्येज्जल-गो-गोष्ठसन्निधौ ॥

यत्तु,—

हस्तगतेऽम्बुजवन्धौ यस्यां दिशि खञ्जनं नृपः पश्येत् ।

तस्यां गतस्य नृपतेः क्षिप्रमरातिर्विश्रमुपैति ॥

इति ज्योतिषे हस्तार्के खञ्जनदर्शनमुक्तं तत्समुच्चये फलाति-
शयार्थम् ।

ज्योतिषे,—

मङ्गल्ये खञ्जनं दृष्ट्वा पुण्ये स्थाने मनोरमे ।

शुभं स्यादशुभं श्रेयं विपरीते न संशयः ॥

तथा,—

अस्त्रासु गोषु गज-वाजि-महोरगेषु

राज्यप्रदस्य कुशलः शुचिशादलेषु ।

भस्मास्थिकाष्ठतुषलोमदण्डेषु दृष्टो

रिष्टं ददाति वज्रशः खलु खञ्जरीटः ॥

अशुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनम् ।

शान्तिं कुर्वीत कुर्याच्च स्नानं सर्वौषधिजलैः ॥

अथ खञ्जनदर्शने मन्त्रं पठित्वा प्रणमेत् ।

ॐ अशोकस्य विशोकस्य मन्दोदरः पुष्टिवर्द्धनः ।

शङ्खचूडो मणिग्रीवः स्वस्तिकच्छोऽपराजितः ॥

खञ्जनाय नमस्तुभ्यं सर्वभौष्टप्रदाय च ।

नौलकण्ठाय भद्राय भद्ररूपाय ते नमः ॥

भद्रस्यं देहि मे भद्रमाशां पूरय पूरकः ।

स्वस्तिकोऽसि सुद स्वस्ति स्वञ्जरीट नमोऽस्तु ते ॥

नारायणञ्जरीरोत्य संवत्सरशुभप्रद ।

नीलकण्ठ महादेव स्वञ्जरीट नमोऽस्तु ते ॥

वासुदेवस्वरूपेण सर्वकामफलप्रद ।

पृथिव्यामवतीर्णोऽसि स्वञ्जरीट नमोऽस्तु ते ॥

त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकस्तु-

मदृश्यतामेषि शिखोद्गमेन ।

त्वं दृश्यसे प्रावृषि निर्गतायां

त्वं स्वञ्जनाश्चर्यमयो नमस्ते ॥

अथाग्निशुक्लपक्षे निषिद्धेतरदिने व्रीहिपाकनिमित्तकं श्राद्धं
कार्यम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

व्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके तथैव च ।

न तावाद्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ॥

पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरोत्तम ।

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ॥

एतांस्तु श्राद्धकाष्ठान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

व्रीहिपाके चेत्यनेन नित्यश्राद्धं विधायाकरणे प्रत्यवायो
दर्शितः । न तावाद्यावित्यनेन तु श्राद्धाकरणे अशुद्धस्य द्रव्यस्य
भक्षणे प्रत्यवायान्तरं १[दर्शितं] । तेन महागुरुनिपातेऽधिकाराभावात्

आद्धाकारणे प्रत्यवायो नास्ति ।] किन्त्वशुद्धद्रव्यभक्षणे प्रत्यवायात्
तदुपयोगो न कार्यः । अत्र आद्धाकाशानित्युपसंहारात् त्रीहिपाक-
काले यवपाककाले चेति मन्तव्यं । स च शरदसन्तस्य ।

यथा परिशिष्टप्रकाशधृता श्रुतिः,—

गृहमेधी त्रीहियवाभ्यां शरदसन्तयोर्यजेत श्यामाकैर्वनी
वर्षासु ॥

यद्यप्यत्र पाकपदेन काशो लक्ष्यते तथापि विशेषणस्य पाकस्यैव
निमित्तत्वं प्राधान्यात् अन्यथा नानामुनिवचनेषु त्रीहिपाकपदे-
नाभिधानमसमञ्जसं स्यात् । अतएव,—

शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुग्रीभनम् ।

इति ब्रह्मपुराणम् ।

एतच्च कार्त्तिके न कर्त्तव्यम् ।

नवाक्षं नैव मन्दायां न च सुप्ते जनार्दने ।

न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां न कदाचन ॥

इति निषेधात् ।

न चैतदक्षनं मार्गशीर्षविहितनवशास्त्रिसमागमनिमित्तकआद्ध-
मात्रविषयं नवाक्षत्वाविशेषात् ।

अतएव कामधेनुकृता,—

शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुग्रीभनम् ।

गच्छेत् सैवी विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः ॥

इत्यभिधाय,

तेन देवान् पितृन्सैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनमाश्विनमासीयतिथिस्तथे लिखितम्
अतएव शुक्लपक्ष एवैतच्छ्राद्धं व्रीह्यभावे हैमन्तिकेनापि कार्यमाव-
श्यकत्वात् ।

अतएव बौधायनः,—

आ व्रीहिपाकाद्यवपाकं नाद्येति आ यवपाकाद्व्रीहिपाकमिति ।
व्रीहिपाकं व्रीहिपाकनिमित्तकश्राद्धमित्यर्थः ।

तथा परिशिष्टे,—

शरदसन्तथोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिमः स्मृतः ॥

यज्ञतुल्यन्यायात् श्राद्धमपि तदा च तन्त्रेणैकम् ।

अथ कोजागरः ।

सिद्धपुराणे,—

आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।

कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥

कौमुद्यां पूजयेत्सखीमिन्द्रमैरावतस्थितम् ।

सुगन्धैर्निशि सद्वेशो अर्चैर्जागरणं चरेत् ॥

जागरणमित्यनेनैव प्राप्तौ निशीति कौमुदीसंशयः । सुगन्धैः
शोभनगन्धैरिति पूजार्था गुणः, निशीति सद्वेशेनान्वयः, अन्यथा
जागरणत्वेन निशासाभात् निशीत्यस्य वैयर्थ्यात् । अत्र च यस्मिन्
दिने रात्रियोगस्तत्रैव सखीपूजा दिनद्वये रात्रौ तिथिसाधे
प्रदोषव्यापिनौ यावत् ।

यथा हेमाद्रिस्थितं वचनम्,—

प्रदोषव्यापिनौ गच्छा तिथिर्नक्तमते सदा ।

प्रदोषोऽसमयादूर्ध्वं नादिकानां चतुर्थ्यम् ॥

चतुर्थ्यमष्टावित्यर्थः । दिनद्वये प्रदोषव्यापित्वे युग्मादरेण व्यवस्था । न चात्र चिषम्व्याप्यापिनौति वचनावकाशः तद्वचनस्य षष्टिदण्डात्मकतिथिविषयतया प्राक्निरूपितत्वात् । एवञ्च यस्मिन् दिने लक्ष्मीपूजा तस्मिन् दिने जागरणं कार्यम् ।

सौत्रे,—

निग्रीधे वरदा लक्ष्मी को जागर्तीति भाषिणी ।

जगत्प्रक्रमते तत्र लोकचेष्टावलोकिनी ॥

तथा तत्रैव लक्ष्मीवाक्यम्,—

नारिकेलजलं पीत्वा अचक्रौडां समाचरन् ।

तस्मै वित्तं प्रयच्छामि को जागर्त्ति महीतले ॥

अचक्रौडामाचरन् को जागर्त्ति तस्मै वित्तं प्रयच्छामीत्यर्थः ।

तथा,

नारिकेलैश्चिपिटकैः पितृन् देवांस्य तर्पयेत् ।

बन्धूंस्य पूजयेत्तैश्च स्वयं तद्ग्रनो भवेत् ॥

पितृर्चनं आहुं काम्यं तच्च यस्मिन् दिने पूर्वांशे पूर्णिमा^१ तत्रैव, शुक्लपक्षविहितत्वात् ॥

अथ कार्तिककृत्यम् ।

नारदीये,—

सुवर्णमेतदुत्थानि सर्व्वदानानि चैकतः ।
 एकतः कार्तिको मासः सर्व्वथा केशवप्रियः ॥
 व्रतेन न क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
 तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्म्व्वद्धिष्कृतः ॥
 यतिस्र विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।
 कार्तिके नरकं यान्ति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥
 जन्मप्रभृति यत् पुण्यं विधिवत् समुपार्ज्जितम् ।
 भस्मीभवति तत्सर्व्वमकृत्वा कार्तिके व्रतम् ॥
 कार्तिके नार्चितो यैस्तु भक्तियोगेन केशवः ।
 नरास्ते नरकं यान्ति यमदूतैः स्र यन्त्रिताः ॥
 गवां कोटिप्रदानेन स्वर्णकोटिषु यत्फलम् ।
 तत्फलं कोटिगुणितमेकाहे केशवार्चनात् ॥

भविष्ये,—

आमिषं मैथुनञ्चैव कार्तिके मासि यस्त्यजेत् ।
 सर्व्वकाशकृतं पापं दुष्कृतं चापकर्षति ॥
 तुला-मकर-मेघेषु प्रातः स्नानं विशेषतः ।
 हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

अथ राशुलेखात् सौरो मासः, दुष्कृतं दुर्भिमिसमित्यर्थः ।
 ब्रह्मचर्य्यं स्त्रीपरित्यागः । चयाणां मिशितानामेव महापातकनाशः
 फलं न तु प्रत्येकम् ।

कार्तिकं सकलं मासं प्रातःस्वाथौ जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यभुक् शान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति ब्रह्मपुराणे पापमोचनक्रियायामधिकारिविशेषणतया
सर्वेषां समुच्चयेन साधनत्वावगमात् । अरुणयैकहायन्या गवा सोमं
क्रीणातीतिवत् ।

ब्रह्माण्डे,—

तुलायां तिलतैलेन सायं सन्ध्यासमागमे ।

आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरम् ।

सश्रीकाय श्रीपतये स श्रीमानभिजायते ॥

ॐ दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।

प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।

आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत् ॥

विप्रवेशानि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।

अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥

व्रतोपवासनियमैः कार्तिको यस्य गच्छति ।

देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमां गतिम् ॥

मण्डपे विष्णुगृहे इत्यर्थः । व्रतं प्राजापत्यादि । उपवासीऽपि
एकान्तरोपवासादिः । नियमः शाकमूलादारादिः । कार्तिकोऽच
सौरः तुलां प्रकृत्याभिधानात् ।

गारुडे ब्रह्मोवाच,—

व्रतानि कार्तिके वक्ष्ये स्नात्वा विष्णुं प्रपूजयेत् ।

एकभक्तेन भक्तेन मासं चायाचितेन वा ॥
दुग्धमूषफलाद्यैर्वा उपवासेन वा नयेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्तकालो हरिं व्रजेत् ॥

तथा स्कान्दे,—

यो नरः कार्तिकं मासमेकभक्तेन तिष्ठति ।
अश्वमेधफलं प्राप्य वङ्गिलोके महीयते ॥

भविष्ये,—

उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यादिष्णवे नरः ।
स सर्वं कुलमुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमाष्टिकाम् ।
चण्डिकायतने भक्ता स हि सूर्योपमां व्रजेत् ॥
नवम्यान्तु विशेषेण भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।
यावद्यो दीपसंख्यास्तु तैलेनापूर्य्य बोधिताः ।
तावद्युगसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥
ददाति कार्तिके यस्तु सूर्यायतनदीपकम् ।
अव्याहतेन्द्रियत्वञ्च स प्राप्नोति न संशयः ॥

बोधिता ज्वालिता इत्यर्थः ।

स्कान्दे शिववाक्यम्,—

प्रदीपमाद्यां यः कुर्यात् कार्तिके मासि वै मम ।
अवसाने च दीपानां ब्राह्मणान् भोजयेच्छुचिः ॥
गणपत्यञ्च सभते दीप्यते च रविर्यथा ।

मन्दिपुराणे,—

यो नरः कार्तिके मासि मांसन्तु परिवर्जयेत् ।
संवत्सरस्य लभते पुण्यं मांसस्य वर्जनात् ॥

तथा,

तुला-मकर-मेषेषु यो मांसं परिवर्जयेत् ।
चत्वारि भद्राण्याप्नोति कौर्त्तिमायुर्यशो वलम् ॥

नारदीये,—

यः करोति नरो नित्यं कार्तिके पञ्चभोजनम् ।
न दुर्गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
भोजनं पद्मपत्रेषु महापातकनाशनम् ।
कार्तिके मुक्तिदं प्रोक्तं ब्रह्मपत्रेषु भोजनम् ॥

ब्रह्मपत्रं पञ्चाशपत्रम् ।

नारदीये,—

निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्दने ।
यो भक्षयति विप्रेन्द्रस्य ण्डाणादधिको हि सः ॥
कार्तिके तु विशेषेण राजमाषन्तु भक्षयेत् ।
निष्पावं वा सुनिश्रेष्ठं यावदाहृतनारकी ॥
कदम्बानि पटोद्यानि वार्त्ताकुसहितानि च ।
न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी ॥
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने ।
शतजन्मार्जितं पुण्यं दहते नात्र संशयः ॥

निष्पावो देवधान्यं, राजमाषो वरवटः । कश्चित् कड़ुम्बा-
नीति पठित्वा कसम्बी शाकभेदमिति व्याचष्टे ।

सैङ्गे,—

कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां दिनोदये ।

अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥

अपामार्गपल्लवश्च भ्रामयेच्छिरसोपरि ।

ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ॥

ततः प्रेतचतुर्दश्यां भोजयित्वा तपोधनान् ।

शैवांश्च वैष्णवान् विप्रान् शिवलोके महीयते ॥

अवश्यमेवेत्यनेन स्नानस्य नित्यत्वमुक्तं अन्यथा वैयर्थ्यात्, अपा-
मार्गभ्रामणं तु मङ्गलार्थम् ।

नामान्युक्तानि भविष्ये,—

यां काश्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद्यमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतत्रयाय च ॥

श्रौडुम्बराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

एकैकस्य तिस्रैर्मिश्रान् दद्यात् श्रीं स्त्रीन् जज्ञाञ्चरिणीम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

सैङ्गे,—

नक्तं प्रेतचतुर्दश्यां यत् कुर्यात् शिवतुष्टये ।

न तत्कृतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् ॥

नक्तं रात्रौ शिवसुहिम्नं यत्किञ्चित् पूजादिकम् कर्त्तुं करो-
तौत्थर्यः । अथ भौमवारे चिचानक्षत्रयोगे फलातिशयः ।

यथा भविष्ये,—

कार्तिके भौमवारे तु चिचानक्षत्रचतुर्दशी ।

तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥

रात्रमार्त्तण्डे,—

रात्रौ चतुर्दशीं कृत्वा चिचानक्षत्रतुलान्विताम् ।

उपोष्य स्वर्गमाप्नोति हेतुकेशरसन्निधौ ॥

विमुक्ता भौमवारेण चिचभेण तथैव च ।

तिथिरेव सदा पूज्या नात्र कार्या विचारणा ॥

अतएव रात्रिपूजाविधानात् यस्मिन् दिने रात्रौ चतुर्दशी
तथैव पूजादिकम् । उभयदिनसामे चयोदश्या चतुर्दशीति युग्म-
वचनाद्भवत्या । विशेषस्तु चतुर्दशीनिरूपणे प्रागेव द्रष्टव्यः ।

भविष्ये,—

कुजचिचगता भूता अक्षिता या तु कार्तिके ।

वशिष्ठ जान्मवीक्षानात् सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

शैवे,—

दीपमाक्षां तथा कृत्वा चतुर्दश्यां शिवायतः ।

चतुष्पथे च नद्यास्त चतवरेषु मृहेषु च ॥

एकविंशकुक्षोपेतो वसेच्छिवपुरे नरः ।

अथ च शस्त्रहतानामुक्तादानमन्येषाम् दुर्गं इति ।

शस्त्राशस्त्रहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः ।

इति मन्त्रलिङ्गात् । अचाचारात् चतुर्दशश्राकभक्षणं कुर्वन्ति ।

पञ्चप्रेतोपाख्यानञ्च शृण्वन्ति,—

ततः प्रेतचतुर्दशां प्रेतोपाख्यानमुत्तमम् ।

यः शृणोति नरो भक्ष्या न स प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥

इति संवत्सरप्रदीपलिखितेतिहाससमुच्चयवचनात् ।

उपाख्यानं यथा तच्चैव,—

अथ प्रेतचतुर्दशीव्रतकथा ।

शरतस्पर्गतं भीष्मं वृद्धं कुरुपितामहम् ।

मूर्द्ध्ना प्रणम्य विश्वात्मा पप्रच्छेदं युधिष्ठिरः ॥

युधिष्ठिर उवाच,—

केन कर्मविपाकेन प्रेतत्वमुपजायते ।

केन वा मुच्यते तस्मात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

भीष्म उवाच,—

अहन्ते कथयिष्यामि सर्व्वमेतदशेषतः ।

यच्छ्रुत्वा न पुनर्मोहमुपयास्यसि पुत्रक ॥

येन वै जायते प्रेतो येन चैव प्रमुच्यते ।

प्राप्तोऽथ मरकं घोरं दुस्तरं दैवतैरपि ॥

सततं 'कौर्त्तनाद्यस्य पुण्यतीर्थानुकौर्त्तनात् ।

मानवाः संप्रमुच्यन्ते प्रपन्नाः प्रेतयोगिषु ॥

श्रूयते हि पुरा वत्स ब्राह्मणः संश्रितव्रतः ।
 नाम्ना साक्षतपनः स्थातस्तपोऽर्थं वनमाश्रितः ॥
 स्वाध्याययुक्तो होमेन योगयुक्तश्च योगवित् ।
 तपोजयविधानेन युक्तः काष्ठचयेण सः ॥
 युक्तः श्रमदमाभ्याश्च चाक्या युक्तश्च धर्मवित् ।
 ब्रह्मचर्य्यं समायुक्तो युक्तश्च परिमार्द्दवे ॥
 युक्तः कार्य्येषु मैत्रेषु वेदयुक्तः स्वकर्मवित् ।
 परलोकभये युक्तः सत्यशौचश्च नित्यशः ॥
 युक्तो मधुरवाक्येषु युक्तश्चातिथिपूजने ।
 द्रव्यायोगेन संयुक्तो युक्तो दन्दविवर्जने ॥
 योगाभ्यासे सदायुक्तो संसारविजिगीषवान् ।
 परं धर्मं समाश्रित्य गन्तुमिच्छन् परं पदम् ॥
 एवंवृत्तः सदाचारो मोक्षाकाङ्क्षी जितेन्द्रियः ।
 बह्वन्यन्दानि विजने वने तस्य गतानि वै ।
 तस्यैकदा मतिर्जाता तीर्थाभिगमनं प्रति ॥
 स तीर्थे विधिवत् स्नात्वा भास्करस्योदयं प्रति ।
 कृतजप्यनमस्कारः पन्थानं प्रत्यपद्यत ॥
 स कदाचिदथापश्यत् पञ्च प्रेतान् स्वभीषणान् ।
 घोरकण्ठकिते देशे निर्जने वृक्षवर्जिते ॥
 तान् दृष्ट्वा विह्वलाकारान् घोरानत्यन्तभीषणान् ।
 ईषत्सन्तप्तहृदयस्तस्यौ नेत्रे निमील्य वै ॥
 अवसाम्य ततो धैर्य्यं चासमुत्सृज्य दूरतः ।

पप्रच्छ द्विगधया वाचा के यूयं विज्ञता भृशम् ॥
किञ्चाशुभं कृतं कर्म येन प्राप्ताः स्य वैज्ञतम् ।
कथं वा चैकतः सर्व्वे प्रस्थिताः कुच वा पुनः ॥

प्रेता ऊचुः,—

चुत्पिपासाद्दिता नित्यं परं दुःखं समाश्रिताः ।
हतभाग्या वयं सर्व्वे नष्टसंज्ञा विचेतसः ॥
न जानौमो दिशं तात विदिशं वापि दुःखिताः ।
कुच गच्छामहे मूढाः पिशाचाः कर्मजा वयम् ॥
न माता न पितास्माकं प्रेतत्वं कर्मभिः स्वकैः ।
गताः स्मः सततं तात दुःखोद्वेगसमाकुलाः ॥
सन्दर्शनेन ते ब्रह्मन् ह्लादितास्तर्पिता वयम् ।
मुहूर्त्तं तिष्ठ वक्ष्यामो वृत्तान्तं सर्व्वमादितः ॥
मम पर्य्युषितो नाम एष सूचिमुखः स्मृतः ।
शीघ्रगो रोहकस्यैव पञ्चमो लेखकस्तथा ॥

ब्राह्मण उवाच,—

प्रेतानां कर्मजातानां नाम्नां वै सम्भवः कथम् ।
नाम्नां वै कारणं ब्रूहि प्रेतत्वस्य च कारणम् ॥

प्रेता ऊचुः,—

मया खादु सदा भुक्तं दत्तं पर्य्युषितं दिजे ।
एतत् कारणमुद्दिश्य नाम पर्य्युषितं मम ॥
सूचिता वहवोऽनेन विप्राक्षर्याभिकाक्षिणः ।
कारणेनामुना ब्रह्मज्ञेष सूचिमुखः स्मृतः ॥

ग्रीष्मम् गच्छति विप्रेण याचितः शुभितेन वे ।
 अनेन कारणेनास्य ग्रीष्मगो नाम कीर्तते ॥
 एकाकी मिष्टमन्नाति शास्त्रामारुह्य नित्यशः ।
 ब्राह्मणानां भयेनैव रोहकस्तेन चोच्यते ॥
 पुराणं मौनमास्थाय याचितो विशिखेन्महीम् ।
 तेन कर्मविपाकेन लेखको नामतः कृतः ॥
 मेद्रेण लेखको याति रोहकः पर्वताननः ।
 ग्रीष्मगः पङ्क्तानां प्राप्तः सूचकः सूचिवक्रताम् ॥
 उचितः कम्बुशयीवः पश्य रूपविपर्ययम् ।
 सर्व्वं च विहताकारा सम्बोधासोज्जतोदराः ॥
 वृहद्वृषणदन्ताश्च चक्राश्च निन्दिता वयम् ।
 प्रेतत्वं कर्मणा येन प्राप्तं नामानि च दिज ।
 एतत्ते सर्व्वमाख्यातं प्रेतत्वनामकारणम् ।
 यदि ते श्रवणे श्रद्धा पृच्छ मां यद्यदिच्छसि ॥

ब्राह्मण उवाच,—

ये जीवा भुवि तिष्ठन्ति सर्व्वं चाक्षरमूलकाः ।
 युष्माकमपि चाक्षरं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥

प्रेता ऊचुः,—

शृणु चाक्षरमस्माकं सर्व्वसत्त्वविगर्हितम् ।
 यच्छ्रुत्वा निन्दसे ब्रह्मन् भूयो भूयश्च कुत्सितम् ।
 शेषमूषपूरीषेण योषिताश्च मलेन च ।
 उच्छिष्टैश्चैव वान्मैश्च प्रेतानां भोजनं भवेत् ॥

गृहाणि त्यक्तशौचानि प्रकीर्णोच्छिष्टकानि च ।
 मलिनानि सशोकानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 स्त्रीषु जग्धानि गौर्णानि वान्तान्युच्छिष्टकानि च ।
 मलिनानि सुपूतानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 यस्मिन् शौचं गृहे नास्ति न सत्यं न च संयमः ।
 पतितैर्दस्युभिर्यागः प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 बलिमन्त्रविहीनानि होमहीनानि यानि च ।
 स्वाध्यायव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 न लज्जा न च मर्यादा यत्र स्त्रीविजितो गृही ।
 गुरवो न च पूज्यन्ते प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 ['यत्र भेदारतिक्रोधा मिद्रा शोको भयन्दमः ।
 आसक्त्यं कलहो हासः प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 प्रकीर्णभाण्डोच्छिष्टं मलिनं धर्मवर्जितम् ।
 यद्गृहं नास्तिकाक्रान्तं प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 द्विधा मे जायते तात वदतो भोजनं स्वकम्] ।
 निर्विषः प्रेतभावेन पृच्छामि त्वां दृढव्रत ।
 यथा न भवति प्रेतस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥

ब्राह्मण उवाच,—

एकरात्रै स्त्रिरात्रैश्च कर्त्तव्यान्द्रायणैरपि ।
 व्रतैश्च विविधैः पूतो न प्रेतो जायते नरः ॥

मिष्टाक्षपानदाता च सततं श्रद्धयाम्बितः ।
 ज्ञातीनां भोजको नित्यं न प्रेतो जायते नरः ॥
 गोब्राह्मणसतीर्थानां साधूनाञ्च तपस्विनाम् ।
 सेवमैर्वन्दनैश्चापि न प्रेतो जायते नरः ॥
 यो यजेदश्वमेधेन दानं दद्याच्च शक्तिः ।
 कृत्वा न कीर्त्तयेद्दुष्मं न स प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥
 सर्वभूतदयायुक्तो विष्णुपूजापरायणः ।
 तुल्यप्रियाप्रियो दान्तो न प्रेतो जायते नरः ॥
 देवतातिथि — गुरुपूजासु यो रतः ।
 जितेन्द्रियो जितक्रोधो न प्रेतो जायते नरः ॥

प्रेता ऊचुः,—

१श्रुता वो विविधा धर्माः प्रेतत्वं येन जायते ।
 यैः कृतैस्तु भवेत् प्रेतस्तत्त्वतो निगदस्व तत् ॥

ब्राह्मण उवाच,—

शूद्राग्नेनोदरस्थेन प्राणांस्त्यजति यो द्विजः ।
 मृतो वा पतिताग्नेन स प्रेतो जायते नरः ॥
 १कृत्वाऽधर्मेण सम्यक् मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
 जग्ध्वा मोहात् वृथामांसं प्रेतो वै जायते नरः ॥
 देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं ब्रह्मस्वञ्च हरेत्तु यः ।
 कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः ॥

१ ग, श्रुतारो ।

२ ख, पुस्तके कृत्वेत्यादि चरणचतुष्कं नास्ति ।

मातरं पितरं भार्यां भगिनीं दुहितरं तथा ।
 अदृष्टदोषां त्यजति स प्रेतो जायते नरः ॥
 अयाज्ययाजकश्चैव याज्यानाञ्च विवर्जकः ।
 रतो वै शूद्रसेवायां स प्रेतो जायते नरः ॥
 न्यायापहर्त्ता मित्रधृक् परपाकरतः सदा ।
 विश्रम्भघाती क्रूरश्च स प्रेतो जायते नरः ॥
 ब्रह्महा हतघ्नो गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।
 हर्त्ता हेमश्च भूमेश्च स प्रेतो जायते नरः ॥

भीष्म उवाच,—

एवं वदति विप्रेन्द्रे आकाशे दुन्दुभिस्त्रयः ।
 अपतत् पुष्पवृष्टिश्च देवैर्मुक्ता महीपते ॥
 पञ्च दिव्यविमानानि प्रेतानामागतानि वै ।
 स्वर्गं गता विमानैस्ते पुण्यं संसेव्य तं सुनिम् ॥
 तस्य विप्रस्य संभाषात् पुण्यसङ्कीर्त्तनेन च ।
 तस्मात् सेवा द्विजाय्याणां तीर्थेभ्योऽपि गरीयसी ॥
 य इदं कीर्त्तयेत् सम्यक् प्रेतोपाख्यानमुत्तमम् ।
 शृणुयादापि यो भक्त्या न स प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥
 इतिहाससमुच्चये पञ्चप्रेतोपाख्यानं समाप्तम् ।

अथ सुखराचिः ।

भविष्योत्तरे,—

तुषाराग्निगते सूर्ये अमावस्यां नराधिप ।
 स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥

हत्वा तु पार्वणश्राद्धं दधिबीरगुडादिभिः ।

ततोऽपराह्नसमये घोषयेन्नगरे नृपः ॥

लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उस्काभिश्चापि वेक्षताम् ।

तुषाराग्निगते इति प्रायिकप्रदर्शनमाचमम् । कदाचिद्दिवा-
समाप्यामावस्यायां दिवाभागे तुषासञ्चारे तत्पूर्वदिने कन्यार्केऽपि
पार्वणश्राद्धं लक्ष्मीपूजापि कर्त्तव्या पौर्णमास्यन्तगौणकार्तिक ए-
लक्ष्मीसमुत्थानात् । अतएव राजमार्त्तण्डे तत्परशुक्लपक्षे केशवो-
त्थानमुक्तम् ।

यथा,—

अमावस्यां तुषादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।

तस्मिन् शुक्रे ततो विष्णुस्तुषायामथ वृश्चिके ॥

तथा च ब्रह्मपुराणे,—

कार्तिके अमावस्यायां लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।

दिवा तच्च न भोक्तव्यमृते वासातुराज्जनात् ॥

प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाविधि ।

दौपट्यस्तथा कार्याः शक्त्या देवगृहेषु च ॥

रथ्यापण्यश्रानेषु नदीपर्वतसानुषु ।

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥

कूटागारेषु चैत्येषु सभारानेषु चैव हि ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभोज्य च बुभुचितान् ॥

अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ।

कूटागारो साङ्गसादिस्त्रापनमृदम् ।

भविष्योत्तरे आह्वात्परं सखीपूजनमुक्तं सम्पूर्णमावस्थाभि-
प्रायेणैव । यदा तु आह्वादिने प्रदोषेऽमावस्या न स्रभ्यते तदा तत्-
पूर्वदिने प्रदोषेऽमावस्यायां सखीपूजा ।

अतएव ज्योतिःशास्त्रम्,—

अमावस्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।

पूजनौया तदा सखीर्विज्ञेया सुखराचिका ॥

वासातुरातिरिक्तानां सर्वेषां दिवाभोजननिषेधोऽपि सखी-
पूजादिन एव तदधिकृत्याभिधानात् । उभयदिने प्रदोषेऽमावस्या-
लाभे युग्मादरात्परदिन एव ।

तथाच ज्योतिषे,—

दण्डैकं रजनौयोगो दर्शस्य स्यात् परेऽहनि ।

तदा विज्ञाय पूर्वेषुः परेऽह्नि सुखराचिका ॥

दिनद्वये प्रदोषे दर्शाश्राभे तु पूर्वदिन एव राचिसम्बन्धादिति,
भविष्ये,—

सुखराच्यां प्रदोषे हि कुवेरं पूजयन्ति हि ।

तथा,—

एवं गते निशीथे तु नारीभिः खगटपूजनात् ।

अः शीघ्रं वह्निः कार्या समन्तस्य यथाविधि ॥

निशीथि ईराचे गते शेषरात्रावित्यर्थः । मन्त्रस्तु प्रयोगे वक्ष्यते ।

तथा भविष्ये ॥

यमस्यविधाः कास्ते प्रदीपोऽवसितास्तथे ।

उज्ज्वलात् न्यूस वाचा कुग्रस्यार्चयेत् ॥

प्रदीपवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।

गोरोचनाक्षतश्चैव दद्यादङ्गेषु यत्नतः ॥

बन्धून् पुत्रभ्रात्रादीन् अबन्धून् भृत्यादीनित्यर्थः । उल्कादीपनन्तु
आहुतान्तरमेव प्रदोषे प्रतिपद्यपि कार्यं न तु लक्ष्मीपूजासाहि-
त्येन, उल्कादीपनस्य हि मन्त्रलिङ्गात् पितृविसर्जनमेव प्रयोजनं
तच्च आहुतान्तरमेवोचितं । किञ्च वक्ष्यमाणवचने आहुतान्तरार्थ-
पादाभावात् ।

न च लक्ष्मीपूजावदानन्तर्यबाधे वचनान्तरमस्ति न च दर्श-
विधानास्मान्यचेति वाच्यम्, दर्शस्य प्राशस्त्यात्, अन्यथा दिनद्वये
प्रदोषे दर्शास्त्राभे लोप एवोल्कादानस्य स्यात् ।

अतएव ज्योतिषे,—

पिण्डनिर्वपणं कृत्वा पितृणामात्मवास्ररः ।

प्रदोषसमये कुर्यादुल्कादीपनमुज्ज्वलम् ॥

भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उल्काग्रहमचेतसः ।

निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्वा सुदारुणम् ॥

आत्मवान् यत्नवानित्यर्थः, भूताहे भूतोपलक्षितदिने आहु-
मकृत्वा प्रदोषे दर्शास्त्राभात् ये कुर्वन्तीत्यर्थः । अतएव आहुतात्पूर्वं
विसर्जनात् निराशत्वाभिधानं सङ्गच्छते ।

यत्तु,— तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ।

उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितृणां मार्गदर्शनम् ॥

इति वचनन्तश्चस्वहतानां चतुर्दश्यामुल्कादानं एकम् ।

ग्रस्ताग्रस्वहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः, इति मेग्वदि

यच्च आहुमभिधाय,—

ततोऽपराहसमये घोषयेन्नगरे नृपः ।

लक्ष्मीः सम्पूज्यतां लोका उल्काभिश्चापि वेद्यताम् ॥

इति भविष्योत्तरपुराणवचनं तदुल्काप्रायप्रदीपैरुल्काभिर्वा लक्ष्मीवेष्टनाभिप्रायं न तु पितृविसर्जनार्थं तदिति । वेद्यतामिति पाठे उल्काभिः पितृविसर्जनार्थं चेष्टा क्रियतामित्यर्थः तदाप्युल्का-दानस्य आहुनन्तर्यं सिद्धं लक्ष्मीपूजायान्तु आहुनन्तर्यं प्रायिकं प्रागुक्तवचनविरोधादिति प्रागुक्तम् ।

तदयं संचेपः ।

आहुदिने आहुं कृत्वा प्रदोषे उल्काभिः पितृविसर्जनं, लक्ष्मीपूजा तु यस्मिन् दिने प्रदोषेऽमावस्या तत्रैव, दिनद्वये प्रदोषे तस्माभे युग्मादरात् परदिन एव, अस्माभे तु पूर्वदिन एव रात्रिसम्बन्धादिति ।

अथोल्काविधिः ।

प्रदोषसमये उल्कात्रयमानीय संप्रोक्ष्य प्रज्वाल्य उल्कां गृही-
यात् । तत्र मन्त्रः,—

अस्त्राशस्त्रहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वलज्योतिषा देहं निर्दहेद्भ्योमवक्त्रिणा ॥

अथोल्कादानमन्त्रौ ।

अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुक्षे मम ।

उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम् ॥

यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये ।

उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते ॥

महालये अश्वयुक्कृष्णपक्षे इत्यर्थः । अमावस्यायां दीपानभितः प्रज्वाल्य लक्ष्मीं पूजयेत् ।

प्रथममुदङ्मुख आसने उपविश्य स्वस्ति वाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात् ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा बहुधनधान्यसम्पत्तिकामः प्रदोषसमये लक्ष्मीमहं पूजयिष्ये । ततो भूतशुद्धिं प्राणायामं मातृकान्यासं कृत्वा सामान्यार्थं विधाय विघ्नवारणाय ॐ गणानाम्बेति मन्त्रेण घटे गणेशमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

ततो दक्षश्चपिर्मस्तके विराट्कन्दो मुखे श्रीर्देवता इति विन्यस्य कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

ॐ देव्यै नमोऽङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।

ॐ पद्मिन्यै नमस्तर्जनीभ्यां स्वाहा ।

ॐ विष्णुपत्न्यै नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।

ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां ऊं ।

ॐ कमलरूपायै नमः कनिष्ठाभ्यां फट् ।

ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः ।

ॐ पद्मिन्यै नमः शिरसे स्वाहा ।

ॐ विष्णुपत्न्यै नमः शिखायै वषट् ।

ॐ वरदायै नमः कवचाय ऊं ।

ॐ कमलरूपायै नमोऽस्त्राय फट् ।

इति तालचयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा पीठन्यासं विधाय इत्यग्नौ मध्ये देवीं ध्यायेत् ।

आसीना सरसीरुहे स्मितमुखी हस्ताम्बुजैर्विभ्रती

दामं पद्मयुगाभये च वपुषा सौदामिनीयन्निभा ।

मुक्तादामविराजमानपृथुलोन्मुक्तस्तनोद्भासिनी

पायाक्षः कमला कटाक्षविभवैरानन्दयन्ती हरिम् ॥

इति ध्यात्वा मनसा सम्पूज्य पूर्वोक्तविधिनार्थं पाद्यमाचमनीयञ्च
संस्थाप्य चन्द्रमाङ्किताष्टदक्षपद्मे शालग्रामे घटे वा पूजयेत् ।

अथ पौठपूजा ।

मध्ये,— आधारशक्तये नमः, कूर्माय, अनन्ताय, पृथिव्यै, सुमे-
रवे, क्षीरसागराय, श्वेतद्वीपाय, कल्पवृक्षाय ।

आग्नेयादिकोणेषु,—

धर्माय, ज्ञानाय, वैराग्याय, ऐश्वर्याय ।

चतुर्दिक्षु,—

अधर्माय, अज्ञानाय, अवैराग्याय, अनैश्वर्याय ॥

मध्ये,—

शेषाय, पद्माय, अं सूर्यमण्डलाय, उं सोममण्डलाय, मं वह्नि-
मण्डलाय, सं सत्त्वाय, रं रजसे, तं तमसे, आं आत्मने, अं अन्त-
रात्मने, पं परमात्मने, ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

अष्टदिक्षु,—

विभूत्यै, उन्नत्यै, शान्त्यै,^१ पुष्ट्यै, कीर्त्यै, सन्नत्यै, व्युष्ट्यै, उत्क्राष्ट्यै ।

मध्ये,— ऋष्यै नमः ।

ह्रीं पद्मासनाय नमः, इति पुष्पासनं दद्यात् । ततः पुनर्ध्यात्वा

१ ख, ग, शान्त्यै इत्यत्र कान्त्यै । तथा ग पुस्तके, पुष्ट्यै, व्युष्ट्यै पदद्वयं
नास्ति ।

पुण्याञ्जलिना तेजोरूपां भगवतीं मण्डले संस्थाप्य मूलमन्त्रेण साव-
यवीकृत्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ॐ गन्धद्वारामिति मन्त्रं पठित्वा भग-
वति लक्ष्मि देवि द्वागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता भव इत्या-
वाहनादिसुद्राः प्रदर्श्य देवताङ्गेऽङ्गन्यासं कृत्वा मूलमन्त्रेण पाद्या-
दिभिरुपचारैः पूजयेत् । मूलमन्त्रो यथा,—

कमलान्ते च वासिन्यै ततः स्वाहेति कीर्त्तयेत् ।

नमः पदादिको मन्त्रो महासहस्रा दशाक्षरः ॥

ततस्तत्पार्श्वे नारायणमष्टाक्षरनारायणमन्त्रेण पाद्यादिभिरुप-
चारैरभ्यर्च्यावरणानि पूजयेत् ।

आग्नेयादिकौणिकेश्वरेषु,—

ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः, ॐ पद्मिन्यै नमः शिरसे स्वाहा,
ॐ विष्णुपत्न्यै नमः शिखायै वषट्, ॐ वरदायै नमः कवचाय ऊं ।
चतुर्दिक्षु, ॐ कमलरूपायै नमोऽस्त्राय फट् ।

पूर्वाद्यष्टपद्मेषु,—

वज्रायै, विमलायै, कमलायै, वनमालिकायै, विभीषिकायै,
मालिकायै, शाङ्कर्यै, वसुमालिकायै ।

तदाहो,—

इन्द्राय, अग्नये, यमाय, नैर्ऋताय, वरुणाय, वायवे, सोमाय,
ईशानाय, अमन्ताय, ब्रह्मणे नमः ॥ वज्राय, शक्राय, दण्डाय,
खड्गाय, पाशाय, अशुभाय, गदायै, शूलाय, चक्राय, पद्माय नमः ।

१[इति सम्पूज्य पुण्याञ्जलिं दद्यात् । ततो दक्षप्रविर्मस्तके

विराट् कन्दो सुखे, श्रीर्देवता इदि, धनधान्यादिसम्पत्तिसिद्धये
लक्ष्मीमन्त्रजपे विनियोगः ।]

यथाशक्तिदशाक्षरलक्ष्मीमन्त्रं जपित्वा उज्ज्वलदीपहस्तो लक्ष्मीं
प्रदक्षिणीकृत्य पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदाऽसि हरिप्रिये ।

या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्शनात् ॥

ततः कृताञ्जलिः पठेत् ।

ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।

महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥

या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवैरभिष्टुता ।

संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥

ततः प्रणमेत् ।

माता त्वं सर्वभूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा ।

आख्याता भूतले देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु ते ॥

ततः कुबेरमावाह्यं पाद्यादिभिरुपचारैः समूज्य पुष्पाञ्जलिं
दद्यात् ।

धनदाय नमस्तुभ्यं निधौनामधिपाय च ।

भवन्तु त्वत्प्रसादेन धनधान्यादिसम्पदः ॥

ततो दक्षिणां दत्त्वाऽच्छिद्रं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा
सुवेशो बान्धवैः सह भुञ्जीत । ततः प्रत्यूषे सर्वतः प्रदीपान्
पञ्चाक्ष्यं कृत्वा लक्ष्मीप्रतिकृतिं समूज्य गृहादक्षिः कुर्वीत ।

तन्मन्त्रमाह,—

पुष्पाञ्जलिना तेजोरूपां भगवतीं मण्डले संस्थाप्य मूलमन्त्रेण साव-
यवीकृत्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ॐ गन्धद्वारामिति मन्त्रं पठित्वा भग-
वति लक्ष्मि देवि इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता भव इत्या-
वाहनादिमुद्राः प्रदर्श्य देवताङ्गेऽङ्गन्यासं कृत्वा मूलमन्त्रेण पाद्या-
दिभिरुपचारैः पूजयेत् । मूलमन्त्रो यथा,—

कमलान्ते च वासिन्यै ततः स्वाहेति कीर्तयेत् ।

नमः पदादिको मन्त्रो महासत्त्व्या दशाक्षरः ॥

ततस्तत्पार्श्वे नारायणमष्टाक्षरनारायणमन्त्रेण पाद्यादिभिरुप-
चारैरभ्यर्च्यविरणानि पूजयेत् ।

आग्नेयादिकोणकेशरेषु,—

ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः, ॐ पद्मिन्यै नमः शिरसे स्वाहा,
ॐ विष्णुपत्न्यै नमः शिखायै वषट्, ॐ वरदायै नमः कवचाय हुं ।
चतुर्दिक्षु, ॐ कमलरूपायै नमोऽस्त्राय फट् ।

पूर्वाद्यष्टपत्रेषु,—

वशाक्यै, विमलायै, कमलायै, वनमालिकायै, विभीषिकायै,
मास्तिकायै, शार्ङ्ग्यै, वसुमालिकायै ।

तदाह्ने,—

इन्द्राय, अग्नये, यमाय, नैर्ऋताय, वरुणाय, वायवे, सोमाय,
ईशानाय, अनन्ताय, ब्रह्मणे नमः ॥ वज्राय, शक्राय, दण्डाय,
सद्माय, पात्राय, अक्रुशाय, गदायै, शूलाय, चक्राय, पद्माय नमः ।

१[इति सम्पूज्य पुष्पाञ्जलिं दद्यात् । ततो दक्षिणपिर्मस्तके,

विराट् कन्दो मुखे, श्रीर्देवता इदि, धनधान्यादिसम्पत्तिविद्वये
लक्ष्मीमन्त्रजपे विनियोगः ।]

यथाशक्तिदशाक्षरलक्ष्मीमन्त्रं जपित्वा उज्ज्वलदीपहस्तो लक्ष्मीं
प्रदक्षिणौष्ठे पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदाऽसि हरिप्रिये ।

या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्शनात् ॥

ततः कृताञ्जलिः पठेत् ।

ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।

महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥

या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवैरभिष्टुता ।

संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥

ततः प्रणमेत् ।

माता त्वं सर्वभूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा ।

आख्याता भूतले देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु ते ॥

ततः कुवेरमावाह्यं पाद्यादिभिरुपचारैः समूज्य पुष्पाञ्जलिं
दद्यात् ।

धनदाय नमस्तुभ्यं निधौनामधिपाय च ।

भवन्तु त्वत्प्रसादेन धनधान्यादिसम्पदः ॥

ततो दक्षिणां दत्त्वाऽच्छिद्रं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा
सुवेशो बान्धवैः सह भुञ्जीत । ततः प्रत्यूषे सर्वतः प्रदीपान्
प्रज्वाल्य कृष्णामलक्ष्मीप्रतिकृतिं समूज्य गृहादहिः कुर्वीत ।

तन्मन्त्रमाह,—

ॐ सुत्पिपासामक्षां ज्येष्ठामक्षणीं नाशयाम्यहम् ।

अभूतिमसमृद्धिञ्च सर्वान् निर्गुद मे मृदात् ॥

ततः पुष्पाञ्जलिना क्षणीं पूजयेत् ।

ॐ गन्धदारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपकृये श्रियम् ॥

ततः कृताञ्जलिः पठेत् ॥

ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे प्रदालये शुभे ।

महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥

वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

सुखरात्रिप्रभातेऽथ तन्मे लक्ष्मीर्व्यपोहतु ॥

या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवैरभिष्टुता ।

संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ।

ततः सर्वानेव बन्धून् मधुरवाचा आमन्त्र्य गौरोचनादिद्रव्य-
मङ्गेषु सर्वेषां दद्यात् ॥

अथ द्यूतप्रतिपत् ।

भविष्ये,—

शङ्करस्तु पुरा द्यूतं ससर्जं सुमनोहरम् ।

कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ॥

जितस्य शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्ष्वती ।

अतोऽर्थं शङ्करो दुःखी देवी नित्यं सुखोषिता ॥

तस्माद्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।

तत्र द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरं जयः ॥

पराजयो विद्वस्तु लब्धनाशकरो भवेत् ।
 श्रोतव्यं गीतवाद्यादि गन्धस्निग्धैः स्वराङ्गैः ॥
 विशेषतस्तु भोक्तव्यं प्रशस्तैर्बान्धवैः सह ।
 तस्यां निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम् ॥
 दौपमाद्यापरिचितं धूपेन च सुधूपितम् ।
 दयिताभिश्च सहितैर्नया वेष्टसु सा निशा ॥
 यदस्यां दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बड्ड ।
 तदक्षयं भवेत् सर्व्वं विष्णोः प्रीतिकरं परम् ॥
 यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ।
 तस्य सादृशभावेन संवत्सरः प्रयाति हि ।
 बलेर्दैत्यपतेस्तच्च पूजा कार्या विशेषतः ॥

अथ भ्रातृद्वितीया ।

ज्योतिषे,—

कार्तिके तु द्वितीयायां कर्त्तव्यं भ्रातृभोजनम् ।
 या न कुर्याद्विनश्यन्ति तस्यास्ते सप्तजन्मगाः ॥

ते भ्रातरः ।

भविष्ये,—

कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ।
 यमो यमुनया पूर्वं भोजितः खगट्टे सुखम् ॥
 अतो यमद्वितीयेति ख्याता लोके युधिष्ठिर ।
 तस्यां निजगट्टे पार्थ न भोक्तव्यमतो बुधैः ॥
 यत्नेन भगिनौहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिबहुजम् ।

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥

सर्वा भगिन्यः सम्पूज्यास्तदभावे प्रपन्नकाः ।

यमञ्च यमुनाञ्चैव चित्रगुप्तञ्च पूजयेत् ।

अर्घ्यस्याच प्रदातव्यो यमाय सहजदक्षैः ॥

प्रपन्नका भागिनेयाः सहजदक्षैर्भाद्रभिर्भगिनीभिश्चेत्यर्थः ।

अत्र विधिः,—

प्रातर्भगिनी भ्रातरं निमग्न्य मध्याह्ने सुगन्धितैर्लोदत्तनादिना स्नापयित्वा तेन सह यमं यमुनाञ्च अर्घ्यादिभिः सम्पूज्य पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

ॐ धर्मराज नमस्तेऽस्तु नमस्ते यमुनायजम्

पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्यपुत्र नमोऽस्तु ते ॥

ॐ यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।

वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्रि नमोऽस्तु ते ॥

इति सम्पूज्य भ्रातुरक्षं दद्यात् तत्र मन्त्रः,—

भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्षु भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥

ज्येष्ठा तु,— भ्रातस्तवाग्रजाताहमिति पठेत् ।

ततो भुक्तवन्तं भ्रातरं गन्धादिभिरक्षदृत्य स्वयमपि भुञ्जीत ।
तद्दिने पुनर्भोजनं न कार्यम् ।

अतःपरं शुक्लाष्टमी गोष्ठाष्टमी ।

भविष्ये,—

गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोपासं गोप्रदक्षिणम् ।

गवानुगमनं कुर्यात् सर्वपापैर्विमोचनम् ॥

तथा कामस्तपश्च स्रुगाद्या नवमी स्मृता ।

पूर्वाह्नसमये कार्या पिण्डनिर्वापणादृते ॥

तथा,—

कार्तिकामस्तपश्च नवम्यां भूतिचिह्नये ।

प्रबुद्धान्तु जगद्धार्चो पूजयेद्दौपमास्तया ॥

जगद्धार्चो दुर्गाम् ॥

अथ वक्पञ्चकम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।

दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च ॥

वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ।

पठन्ति च,—

एकादशीं समारभ्य यावत् पञ्चदशी भवेत् ।

वकोऽपि तच्च नाश्रीयान्मीनं मांसञ्च किं नरः ॥

श्रीहरेस्त्यानम् ।

एकादश्यामुपोष्य द्वादश्यां प्रातःस्नात्वा हरिं पूर्वोक्तविधिना-
भर्च्य दिवा बोधयेत् । रेवत्यन्तपादयोगे तु फलातिशयः न त्रैका-
दश्यां रात्रौ रेवत्यन्तपादयोगादिति प्रागेव हरिशयने विवृत-
मस्ति ।

भविष्यपुराणेऽपि,—

निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥

तथा मन्त्रलिङ्गादपि यथा वाराहे,—

कौमुदस्य तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत् ।

अर्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

यावत्लोका हि वर्तन्ते यावत्त्वक्षैव माधवि ।

मङ्गको जायते तावदन्यभक्तो न जायते ॥

कृत्वा वै मम कर्माणि द्वादश्यां मत्परो नरः ।

ममैव बोधनार्थाय इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

ॐ ब्रह्मेन्द्ररुद्रैरभिष्टूयमानो

भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या

जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥

मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्रः

शारद्यपुष्पाणि मनोरमाणि ।

अहं ददानीति च धर्महेतो-

र्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते ।

तथा चोत्तिष्ठमानेन चोत्थितं भुवनत्रयम् ॥

एवं कर्माणि कुर्वन्ति द्वादश्यां ये यशस्विनि ।

मम भक्ता नरश्रेष्ठास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥

योऽर्चयेत् स मङ्गल एव स्यादित्यर्थः । माधवीति पृथिवीसम्बो-

धमं मम कर्माणि पूजादीनि कृत्वेत्यर्थः ।

अथ कार्तिकी ।

वाराहे,—

न गृहे कार्तिकं कुर्याद्विशेषेण तु कार्तिकीम् ।
तीर्थे तु कार्तिकीं कुर्यात् सर्वथत्वेन भाविनि ॥

ब्रह्मपुराणे,—

कार्तिके पौर्णमास्यान्तु सोपवासोऽर्चयेद्भूरिम् ।
अग्निष्टोमफलं विन्देत् सूर्यशोकञ्च गच्छति ॥
पौर्णमास्यान्तु संपूज्यो भक्त्या दामोदरः सदा ।
तस्मिन्नहनि यत्नेन कर्त्तव्यं नक्तभोजनम् ॥
आग्नेयन्तु यदा ऋचं कार्तिक्यां भवति कश्चित् ।
महती सा तिथिः प्रोक्ता खानदानेषु चोत्तमा ॥
यदा याम्यं हि भवति ऋचं तस्यां तिथौ कश्चित् ।
तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्तिता ॥
प्राजापत्यं यदा ऋचं तिथौ तस्यां नराधिप ।
सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥
आग्नेयं कृत्तिका, याम्यं भरणी, प्राजापत्यं रोहिणी ।
पुण्या महाकार्तिकी स्याज्जीवेन्द्रोः कृत्तिकाश्चयोः ॥

यमः,—

कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

मत्स्यपुराणे,—

कार्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।
शैवं पद्मवाप्नोति वृषव्रतमिदं कृतम् ॥

अथ मार्गशीर्षकृत्यम् ।

मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन वै चिपेत् ।

भोजयेत् दिजान् भक्ष्या स मुच्येताथ किञ्चिदैः ॥

विष्णुधर्मो,—

श्वश्रुं मार्गशीर्षं तु दत्त्वा सौभाग्यमाप्नुयात् ।

भविष्ये,—

रोहिणी प्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि सितेतरा ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहग्रतैः समा ।

इयञ्च कार्त्तिक्यनन्तरिता कृष्णप्रतिपत् तत्रैव रोहिणी-
सम्भवात् । तत्परद्वितीयायामनन्ध्यायः ।

राजमार्तण्डे,—

या काचित् प्रतिपदिद्धा प्रेतपक्षे च या गते ।

या च कोजागरे याते चैत्रावस्थाः परे च या ॥

चातुर्मास्यसमाप्तौ च द्वितीया या भवेत्तया ।

सर्वास्तेतास्त्रनन्ध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः ॥

प्रेतपक्षोऽश्वयुक्कृष्णपक्षः चैत्रावलिः चैत्रशुक्लचतुर्दशी तत्परतो
या द्वितीयेत्यर्थः । अत्र शुक्लद्वितीयायां रम्भाद्वितीयाव्रतं संवत्सरसा
प्रतिमासं वज्रप्रक्रियमित्युपेक्षितम् ।

भविष्ये,—

येयं मार्गशिरे मासि षष्ठी भरतसप्तमः ।

पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता शुद्धप्रिया ॥

ज्ञानदानादिकं कर्म तस्यामचयमुच्यते ।

षष्ठीयं शुक्ता प्रकरणात् ॥

तथा तच्चैव,—

अदितेः कश्यपाञ्जलिं मित्रो नाम दिवाकरः ।

मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लपक्षे शुभे तिथौ ॥

सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यथ फलानि वा ॥

तथा,—

मार्गशीर्षे सिते पक्षे द्वादश्यां निधतः शुचिः ।

कृतोपवासो गोविन्दमभ्यर्च्येऽङ्गपुरे वसेत् ॥

तथा,—

वृश्चिके शुक्लपक्षस्य या पाषाणचतुर्दशी ।

तस्यामाराधयेद्गौरौ नक्तं पाषाणभोजनैः ॥

पाषाणकारपिष्टकभोजनैरित्यर्थः ।

तथा,—

वृश्चिकस्ये सहस्रांशौ पिष्टकैर्विविधैर्गृही ।

पौर्णमास्यां प्रदोषे तु ग्राहिचेचं समर्चयेत् ॥

ग्राहिचेचे लक्ष्मीमर्चयेदित्यर्थः ॥

अथ नवान्नश्राद्धम् ।

ज्योतिषे वराहसंहितायाम,—

वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं श्राद्धते बुधैः ।

अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥

यत्कृतं धनुषि आहुं मृगनेचासु राशिषु ।

पितरस्तत्र गृह्णन्ति नवास्त्रामिषकाङ्क्षिणः ॥

वृश्चिक इत्यनेन सौरकृत्यमिदं, ग्रस्यत इत्यनेन वृश्चिकस्य मुख्य-
कालता दर्शिता नवास्त्रं नवास्त्रआहुमित्यर्थः, अपरे कृष्णपक्षे ।

अत्र केचित् शुक्लपक्षात्त्राभे कृष्णपक्षमीपर्यन्तमपि कर्त्तव्यं
पूर्णचन्द्रादित्याहुः ।

मुख्यकालात्त्राभे कालान्तरविधौ धनुषोऽपि प्रसक्तौ निषेध-
माह यत्कृतमिति । मृगनेचास्त्रिति मृगो मृगशीर्षामक्षचं नेता
नायको यासां राक्षीणां राजादित्वादप्रत्ययः, मृगनक्षत्रं सायंसन्ध्या-
यासुदयनात् प्रातरस्तमनाच्च यासां राक्षीणां समापकमित्यर्थः ।
तासु वृश्चिकस्य सपादचतुर्विंशदिनादूर्द्ध्वं भवन्ति ।

यथा ज्योतिषे,—

दिनचयाधिके विंशे राक्षेमार्गस्य वै गते ।

मृगनेचा राक्षयः स्युर्नवास्त्रं तत्र वर्जयेत् ॥

तथा,— मृगनेचा भवेच्छेषैः पादोनैः सप्तभिर्दिनैः ।

अत्र राक्षिपदं राक्षुपलक्षितदिवापरं राक्षौ आहुनिषेधात् ।
ग्रहयुक्तग्रीहिपाकआहुनेन तु ग्रीहिपाके नवास्त्रागमनिमित्तं आहु-
महं करिष्ये इति संकल्प्य तन्मेषैकमेव आहुं कार्यमिति ।

अनाधुनिकाः,—

चैमनिकधान्यपाके नवास्त्रागमनिमित्तं पृथक् आहुं नास्ति
किन्तु ग्रीहिपाकनिमित्तकस्यैव आहुस्य ग्रीह्याभादिना स्वकाले-

करणे अनुकल्पिको दृष्टिकः कासो धान्यान्तरेणानुष्ठेयमामत्वञ्च
विधीयते । अन्यथा मूलभूतश्रुतिद्वयकल्पनागौरवं स्यादित्याहुः ।

तन्नन्दम् । दृष्टिके नवाक्षं ग्रस्यते इति विरोधात् अनुकल्पि-
तस्य^१ प्रशस्तत्वासम्भवात् । वराहसंहितायाम्,— ब्रीहिपाकनिमित्तक-
आहुस्यानुक्तत्वेन तदनुकल्पिककालकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च ब्रीहि-
आहुमनूय कासद्रव्योभयविधौ वाक्यभेदापत्तेश्च ।

किञ्च,—

अष्टकासु च कर्त्तव्यं आहुं हैमन्तिकीषु च ।

अथष्टकासु क्रमशो मादपूर्व्यं तदिष्यते ॥

ग्रहणे च व्यतीपाते शास्त्रिधान्यसमागमे ।

जन्मर्चग्रहपीडायां आहुं पार्वणमुच्यते ॥

इति ब्रह्मपुराणे शास्त्रिपदवाच्यस्य हैमन्तिकधान्यस्य समागम-
निमित्तं स्नातग्न्येण आहुं विहितमिति ॥

आहुचिन्तामणावपि,—

अकृताग्रहणञ्चैव धान्यजातं नरेश्वर ।

राजमाषानणूंश्चैव मसूरांसु विवर्जयेत् ॥

इति विष्णुपुराणे अकृताग्रहणं अकृतप्रथमागमआहुं धान्यजातं
शरत्पक्वहैमन्तिकादिधान्यसमूहं वर्जयेदित्यभिधानात् । अन्यथा
जातपदवैयर्थ्यात्, हैमन्तिकसंस्कारार्थमपि पृथगेव आहुमावश्यक-
मित्युक्तम् ।

तथा आहुविवेकेऽपि,—

नवाभागमनिमित्तमपि नित्यमिति वक्ष्यते इत्यनेन पृथक्-
आहुमित्युक्तम् ।

तस्मात् सर्वश्रितैरङ्गीकृतं सर्वदेशेषु पारम्पर्यक्रमागतमाचारमुन्मूल-
यितुमिच्छतामाधुनिकानां वचसि नादरः कार्यः ॥

इदञ्च मन्दादौ न कार्यं तथा ज्योतिषे,—

नवाक्षं नैव मन्दायां न च सुप्ते जनार्द्धने ।

न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां न कदाचन ॥

तथा संवत्सरप्रदीपे,—

कृष्णपक्षे भृगुदिने विंशाष्टास्ये विवस्त्रति ।

ततो विंशांशकाच्चोद्धं नवाक्षं परिवर्जयेत् ॥

विंशाष्टास्यस्यदित्यः सपाददिनचयं यावत् ।

तथा,—

मन्दायां भार्गवदिने चयोदश्यां चिजन्मनि ।

अत्र आहुं न कुर्वीत पुत्रदारधनचयात् ॥

चिजन्मनि तिसृषु जन्मतारास्त्रित्यर्थः ।

शुद्धिदीपिकायाम,—

भेषूयाहिशिवान्येषु विभौमशनिवासरे ।

अक्षप्राशनवत् कुर्यात् नवाक्षफलभक्षणम् ॥

पूर्वाचयं मघा भरणी चोगणः, अक्षिरक्षेपा शिव आर्द्रा
एतदन्येषु मघाषे, मङ्गलाशनिवर्जितेषु वारेऽप्यित्यर्थः ।

तथा,— भरणीक्षेपकार्द्रासु मघापूर्वाचयेषु च ।

भृगुभौमदिने रिक्तातिथौ नाद्यान्नवौदनम् ।

आद्धचिन्तामणौ तु,—

पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद्बुधः ।

भवेज्जन्मान्तरे रोगौ पितृणां नोपतिष्ठते ॥

इति नामशून्यवचनाच्चैवमासो निषिद्ध इत्युक्तम् ।

एतच्च आद्धमावश्यकम्,—

नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः सृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥

तस्माद्दद्यात् सदायुक्तो विदत्सु ब्राह्मणेषु च ।

इति ज्ञातातपवचने सदायुक्त इत्यभिधानात् ।

अत्र,—

नवान्नालभने देवौ काशकामौ सदैव हि ।

इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् काशकामावच विश्वेदेवा इति
आद्धकौमुद्यां विवृतमस्ति ।

नवान्नप्राशनन्तु सदधि कार्यम् ।

यथा ब्रह्मपुराणे,—

प्राश्नीयाद्दधिसंयुक्तं नवं मन्त्राभिमन्त्रितम् ।

कृताहारस्तु कुर्वीत गीतवाद्यैर्महोत्सवम् ॥

अथ पौषकृत्यम् ।

पौषे मासि तु यो दद्यात् दत्तं विप्राय पार्थिव ।

समभ्यर्च्यार्च्युतं सोऽपि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

तथा,—

पौषे कनकदानेन परां तुष्टिमवाप्नुयात् ।

पुष्पाणां चितपचे तु दानं लक्ष्मीकरं स्मृतम् ॥

विष्णुधर्म,—

आयशायण्यामतीतायां कृष्णाक्षिस्त्रोऽष्टकास्तथा ।

आसु आहुं द्विजः कुर्यात् सर्वस्वेनापि नित्यशः ॥

आयशायण्याः परं कृष्णाष्टमौच्यं पौषमाचफालगुनीच्यं तत्र क्रमेण पूषमांसशकैः आहुं कुर्यात् ।

यथा कात्यायनः,—

आयशायण्या ऊर्द्धं तिस्रोऽष्टकाक्षिस्त्रोऽष्टकास्तथा क्रमेण पूष-
मांसशकैश्चिकीर्षेत् । अष्टका अष्टम्यस्ततः परं तिस्रोऽष्टका नवम्य
इत्यर्थः । अष्टका अनु पश्चाद्या तिथिर्मवमीत्यर्थः तिथिप्रकरणात्
अतएव तिस्र इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । अन्यथा परदिनमात्रपरत्वे-
ऽष्टकमिति स्यात् ।

तथाच विष्णुः,—

अष्टका अष्टकावदा^१ माचे पितामहौ देवपूर्वान् ब्राह्मणान्
भोजयेदिति ।

तथा वायुपुराणे,—

अष्टका पितृणाम् नित्यमेव विधीयते ।

यस्तु श्रोऽष्टक्यमिति गोतमवचनम् । तत्र प्रायेण परदिने
नवमीसम्बन्धात् अ इति मन्तव्यम् । अतएव गोभिस्ते “श्रोऽष्टक्यं

परश्चो वा इत्युक्तं” कदाचिदपराश्वे विहितस्याष्टकाश्राद्धस्य तृतीय-
दिने पूर्वार्धे विहितकाले नवमीलाभादिति संक्षेपः । विस्तारस्तु
श्राद्धकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

राजमार्त्तण्डे,—

पौषादिषु च मासेषु कृष्णे चैवाष्टकाचयम् ।

एकाश्विने समुद्दिष्टा सप्तम्यादितिथिचये ॥

माधीयीताश्च शास्त्राणि वर्जयेद्भूतबन्धनम् ।

भविष्योत्तरे,—

पौषे मासि यदा देवि शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या महाभावेति कीर्तिता ॥

तस्यां स्नानं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ।

मत्प्रीतये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत् ॥

बुधो बुधवारः ।

तथा,— पौषे तु पुष्यामक्षौषे पिष्टकैर्विविधैः पितृभ्यः ।

अर्चयेत्तु तथा देवान् द्विजानात्मानमेव च ॥

तथा तत्रैव,—

गौरसर्वपकस्केन समभ्यर्च्य स्वकां तनुम् ।

कृतस्नानैः ततः कार्यमलक्ष्मीनाशनं परम् ॥

ततो नारायणः शक्रसुन्दरः शुक्रवृहस्पती ।

सम्पूज्याः पुष्पधूपार्घ्यैर्नैवेद्यैश्च पृथक् पृथक् ॥

विष्णुः,—

पौषी चेत् पुष्यायुक्ता तस्यां गौरसर्वपकस्केनोत्सादितशरीरो

गव्यहृतादिभिः पूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वौषधिभिः सर्वगन्धैः सर्व-
बीजैर्भगवन्तं वासुदेवं स्तपयित्वा पुष्पगन्धधूपदीपनैवेद्यादिभिरभ्यर्च्य
वैष्णवसूक्तैर्वार्हस्पत्यमन्त्रैश्च पावकं ऊत्वा सुवर्णेन ब्राह्मणं स्वस्ति
वाचयेत् अनेन कर्मणा मुच्यते ॥ उत्साद उद्धर्तनं । मुच्यते पापेभ्य
इति शेषः ।

तथा स्कान्दे,—

पौष्ठां पुष्यर्चयुक्तायामभिषिच्य जनार्दनम् ।

अभ्यर्च्य च नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अथ माघकृत्यम् ।

अचोत्तरायणसंक्रान्तावारभ्य वर्षेकं प्रतिसंक्रान्तौ दधिसंक्रान्ति-
प्रतं कर्त्तव्यम् । तद्विधिस्य प्रागेव संक्रान्तिप्रकरणे लिखितोऽस्ति ।

भविष्ये,—

तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विशेषतः ।

हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

प्रातःस्नानकालस्तु अरुणोदयकालात् प्रभृति सम्यक्सूर्य्यादय-
कालपर्य्यन्तम् ।

उषस्युषसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तुल्यं स्यात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

विष्णुः,—

प्रातःस्नाय्यरुणकिरणयस्तां प्राचीमवशोक्य स्नायात् ।

भविष्ये,—

माघे माघि रटन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कम्पतन्तं पुनीमहे ॥

कं जलम् ।

पद्मपुराणे,—

मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथामले ।

गोष्पदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥

मकरस्थे रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ ।

कथं पापात् प्रमुच्येत कथं स चिदिवं व्रजेत् ॥

एषु वचनेषु राशुल्लेखेन विधानात् सौरकृत्यमिदं न तु चान्द्रकृत्यं, वैशाखप्रातःस्नानवत् एकवचनोपात्तत्वात् । अन्यथा पद्म-
पुराणे माघपदस्य मुख्यत्वानुरोधाच्चान्द्रपरत्वे मकरस्थे रवाविति
प्रसक्तगीतं स्यात् ।

न च मकरसम्बन्धे फलातिशय इति वाच्यं, वाक्यभेदात्
श्रुत्यन्तरकल्पनाच्च अन्यथोपपत्तेश्च ।

अस्मान्मते तु मकरविशेषणम् माघपदस्य सौरपरत्वपरिचायकं
माघपदन्तु सङ्कल्पवाक्ये तदुल्लेखार्थम् ।

एवञ्च,—

यो माघमास्युषसि सूर्यकराभितामे

स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे ।

उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पित्रमाह्वयंश्यान्

स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरोऽसौ ॥

इत्यादिवचने यन्माघपदं तदपि सौरकृत्यं मन्तव्यं । मन्त्रलिङ्गे-
नापि सौरमाघ एव स्नानम् ।

यथा पद्मपुराणे,—

माघमासमिमं पुष्पं स्नान्यहं देव माधव ।

तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवन् हरे ॥

मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाश्रुत माधव ।

स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥

इमं मन्त्रं समुच्चार्य स्नायान्मौनं समाश्रितः ।

वासुदेवं हरिं हृष्टां माधवश्च हरेस्ततः ॥

मन्त्रद्वयं पठित्वा वासुदेवादिनामचतुष्टयं कीर्त्तयेदित्यर्थः ।

ततः सूर्याभिमुखः पठेत्,—

दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥

यत्तु पौर्णमास्याममावास्यामारभ्य स्नानमाचरेदिति भविष्यवचनं समयप्रकाशे लिखितमित्याधुनिकेन चान्द्रमासे प्रमाणमुपन्यस्तं, तन्मन्त्रं न तु चान्द्रो माघः पौर्णमास्यादिरमावस्यादिर्वा तस्य प्रतिपदादित्वात् । न वा समयप्रकाशे माघस्नानपरतया वचनं लिखितं किञ्च माघस्नानस्य तिथिद्वयादित्वे श्रुतिद्वयकल्पनापत्तिः स्यात् ।

वस्तुतस्तु भविष्यपुराणवचनं नारदीयपुराणादिवचनैकवाक्यतया चातुर्मास्यव्रतविषयम् ।

तथा नारदीये,—

एकादश्यां तु मृक्षीयात् संक्रान्तौ कर्षाटस्य वा ।

आषाढ्यां वाच दर्शे वा चातुर्मासीं व्रतक्रियाम् ॥

तथा मात्से,— आषाढ्यादिचतुर्मासं प्रातःस्नानी भवेन्नरः ।

महार्णवेऽपि चातुर्मास्यव्रतप्रकरणे,—

पौर्णमास्याममावस्यामारभ्य व्रतमाचरेत् ।

चतुरो वार्षिकान् मासानथवा श्रयणं हरेः ॥

इति शेषाद्धं लिखितं । ततः सौरमाघ एव प्रातःस्नानं सर्व-
देशाचारोऽप्ययमेव ।

गारुडे,—

तप्तेन वारिणा स्नानं यद्गृहे क्रियते गरैः ।

षडब्दफलदं तद्धि मकरस्थे दिवाकरे ॥

पाप्मे,—

मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथाऽमले ।

गोष्पदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥

वचनमिदं पुष्करिण्यादिसामान्यजलविषयम् । तथा माघ
मासि रटन्त्याप इति प्रागुक्तम् ।

तथा स्कान्दे,—

ब्रह्महा चेमहारी च सुरापो गुरुतत्पगः ।

माघस्नायी विपायी स्यात् तत्संसर्गी च पक्षमः ॥

यो माघमास्युषसीति प्रागुक्तवचनं नदीविषयम् ।

गङ्गायां माघस्नानफलमाह गारुडे,—

गङ्गायां येऽचावगाहन्ति माघे मासि बराधिप ।

चतुर्युगसहस्रान्ते न पतन्ति सुराक्षयात् ॥

दिने दिने सहस्रान्तु सुवर्णाणां विश्राम्यते ।

तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः ॥

अनङ्गाहसहस्राणि कपिस्त्रायुतमेव च ।

तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः ॥

माघे प्रयागस्नानफलमाह मात्स्ये,—

षड्भिस्तैर्यसहस्राणि षड्भिस्तैर्यशतानि च ।

माघे मासि समायाति गङ्गायमुनसङ्गमे ॥

गवां शतसहस्रस्य सम्यक् दत्तस्य यत्फलम् ।

प्रयागे माघमासस्य अहस्नानेन तत्फलम् ॥

संवत्सरशतं सायं निराहारस्य यत्फलम् ।

प्रयागे माघमासस्य अहस्नानेन तत्फलम् ॥

समस्तमाघस्नाने मोक्षफलमाह पाप्मे,—

दुर्वारा वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्तया ।

प्रयागे दद्याते सा तु माघे मासि च मज्जनात् ॥

तेजोमयेषु लोकेषु भुक्त्वा भोगाननेकशः ।

पश्चाच्चक्रिणि लीयन्ते प्रयागे माघमज्जनात् ॥

चक्रिणि नारायणे ।

प्रत्यहस्नानफलमाह तच्चैव,—

स्वर्णभारसहस्रेण कुरुक्षेत्रे रविग्रहे ।

यत्फलं लभते तत्तु वेण्यां माघे दिने दिने ॥

वेणी प्रयागः ॥

माघाधिकारे गारुडे,—

मातरं पितरश्चापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशं लभेत सः ॥

यत्र माघस्नाने यत्फलं विहितं तस्य द्वादशांशफलमित्यर्थः ।

मास्ये,—

अनावृतशरीरस्तु यः कल्यं स्नानमाचरेत् ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

तैलमामलकस्यैव तीर्थं देयञ्च नित्यशः ।

कल्यमुषः । माघस्नानमिदं काम्यं तत्र प्रसङ्गाच्चित्यमपि
गतार्थम् । न च नित्यस्नाने माघो गुण इति वाच्यं, प्रकरणभेदात्
स्नातव्येण अवणाच्च ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

इति जावाश्ववचने स्नानस्य त्रिविधत्वानुपपत्तेश्च ।

शुक्रास्तादिषु गङ्गायां माघे प्रातःस्नानं न कार्यं सर्व्वकाम्य-
कर्मणां निषेधादिति केचित् । तन्मन्दम् ।

अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।

मलिसुषेऽप्यनावृत्तं तीर्थस्नानमपि त्यजेत् ॥

इति राजमार्त्तण्डे आवृत्तस्य तीर्थस्नानस्य प्रतिप्रसवात् नन्दादि-
स्नानवत् अन्यथा गङ्गास्नानमपि निषिध्येत काम्यत्वात् । माघस्नान-
सङ्कल्पस्तु माघप्रथमाहे कार्यः ।

विष्णुः,—

य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् चन्द्रसूर्य्यग्रहस्नानफलसमानित्यर्थः । अथञ्च
माघस्नानात् कर्मान्तरविधिः फलभेदात् फाल्गुभेदाच्च ॥

यमः,—

प्रातःस्नायी च सततं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ।

देवान् पितॄन् च सप्तर्ष्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

भविष्ये,—

श्रीतकालेन्धनं दद्यान्नराणां श्रीतनाशनम् ।

भानोरुदयकाले च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

नारसिंहे,—

श्रीतकाले महावज्रं प्रज्वालयति यो नरः ।

सर्वलोकहितार्थाय स्वर्गं सोऽप्सरसां लभेत् ॥

मात्ये,—

माघे मास्युषसि स्नानं कृत्वा दान्पत्यमर्चयेत् ।

भोजयित्वा यथाशक्त्या मास्यैर्वस्त्रविभूषणैः ॥

सूर्यलोके वसेत्कल्पं सूर्यव्रतमिदं कृतम् ।

महाभारते,—

माघे मासि तिस्रान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥

माघे कृष्णाष्टमी मांसाष्टका नवमी चान्वष्टका इति प्रागुक्तम् ।

यमः,—

माघान्वकारदादृशां तिस्रैर्जुत्वा जुताशनम् ।

प्रदद्यात् ब्राह्मणेभ्यश्च तिस्रानेव समाहितः ॥

जन्मप्रभृति संत्पापं सर्वं तरति तद्विजः ।

अथ वैवर्णिकोऽधिकारी द्विजपदात् होमाधिकाराच्च ।

यमः,—

माघे मास्यसिते पक्षे रटन्यास्या चतुर्दशी ।

तस्यामुदयवेक्षायां स्नाता नावेक्षते यमम् ॥

स्नाता स्नानकर्त्ता ।

तथा,—

अनर्काभ्युदिते काले कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

स्नातः सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

वचनमिदं सकलकृष्णचतुर्दशीविषयम् ।

विष्णुः,—

माघे मास्यसिते पक्षे स्नाता राम चतुर्दशी ।

कामविद्धापि कर्त्तव्या शिवरात्रिविधानतः ॥

स्मृतिममुच्चये,—

मकरावस्थिते भानौ या तु कृष्णा चतुर्दशी ।

तत्रादौ कालिका पूज्या सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

तत्रादौ जागरं कृत्वा पूजयित्वा हरिप्रियाम् ।

ईप्सितान् लभते कामान् पुत्रपौत्रधनानि च ॥

हरिप्रिया लक्ष्मीः । तत्परामावासा युगाद्येति प्रागुक्तम् ।

भविष्ये,—

माघे मासि तृतीयायां गुडस्य सवणस्य च ।

दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणाञ्च पुंषस्य च ॥

तथा,— माघे शुक्लतृतीयायां कन्या सम्बन्धरार्थिनी ।

प्रातःस्नातार्चयेद्देवीं पुष्पनैवेद्यचन्दनैः ॥

तथा,—

माघे मासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते ।

स्नानदानादिकं कर्म सर्वमस्यां कृतं विभो ।

भवेत् सङ्ख्यगुणितं नात्र कार्या विचारणा ॥

इयमेव शान्ताख्या चतुर्थी प्रागुक्ता ।

तथा,—

माघे शुक्लचतुर्थ्यान्तु वरमाराध्य च श्रियाः ।

पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजा कार्या समृद्धये ॥

वरो विनायकः । इदं कर्मद्वयं लोके वरचतुर्थी श्रीपञ्चमीति
प्रसिद्धेः निरपेक्षश्रुतेषु ।

यथा ब्रह्मपुराणे,—

चतुर्थी वरदा शुक्ला तस्यां गौरी सुपूजिता ।

सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥

सरस्वतीपूजा अनध्यायस्यात्र गौड़ाचारः । अत्र तिथिद्वये
युग्मादरात् व्यवस्था ।

तथा स्कान्दे,—

कर्त्तव्या पञ्चमीयुक्ता चतुर्थी कामदायिनी ।

पञ्चमी च तथा कार्या चतुर्थीसहिता विभो ॥

यत्तु,— पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या षष्ठ्यायुक्ता तु नारद ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं तद्विश्वश्रुतिकल्पनाभियाऽकारप्रसङ्गेण
व्याख्येयं मदनपारिजाते तु तन्नामपञ्चमीविषयमिति तिथिविचारे
प्रागेवोक्तम् ।

अत्र श्रीपञ्चम्यामारभ्य प्रतिमासं षडब्दसमाप्यं श्रीपञ्चमीव्रतं
कुर्वन्ति । पठन्ति च,—

श्रीपञ्चम्यां समारभ्य प्रतिमासं षडब्दकम् ।
पूजयेत् सितसप्तम्यां सखीं सौभाग्यसम्पदे ॥
अब्दद्वयमलवणैः हविष्येण द्वयं तथा ।
फलेनैकेन कर्त्तव्यमुपवासे प्रतिष्ठयेत् ॥

एतस्य मूलं न दृष्टमित्युपेक्षितम् ।

अथ माघसप्तमी ।

भविष्ये,—

सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतैः समा ॥
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
दद्यात् स्नानार्थदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

प्रथमवचनं गङ्गेतरविषयं उत्तरवचने यदिकारात्, अतएव
फलभेदः । गङ्गेतरस्थस्य सूर्यग्रहणस्नानजन्यफलं गङ्गायां तु ग्रहण-
रिति वज्रवचनाद्वज्रग्रतसूर्यग्रहणस्नानजन्यफलं ततश्च परवचने
कोटिभास्करेति कोटिशब्दोऽसंज्ञपरः असंज्ञभास्करग्रहणतुल्येत्यर्थः ।
यदा कोटौ अग्रे भास्करोदयो यस्यां अरुणोदयकालीना सप्तमी-
त्यर्थः । अत्र सर्वत्र माघपदश्रवणाच्चान्द्रमासेनैव व्यवस्था पौर्णमास्य-
न्तमासेनैव ब्रह्मपुराणादौ तिथिकृत्यस्य निर्णीतत्वात् भविष्ये एत-

दन्तरं भीष्माष्टम्यभिधानाच्च । यत्तु माकरौ हन्तु सप्तमीति मन्त्रे
माकरौपदं मकरारब्धचान्द्रमाससम्बन्धादिति ध्येयम् ॥

अतएव पाश्चात्यसङ्ग्रहे मत्स्यपुराणवचनम्,—

यस्मात्सप्तम्यन्तरादौ च रथमापुर्दिवाकराः ।

माघमासस्य सप्तम्यां सा तस्माद्रथसप्तमी ॥

अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ।

मन्वन्तरादयस्तु पौर्णमास्यन्तचान्द्रेणैवेति सर्व्वसम्मतमिति ततश्च
कदाचित् फाल्गुनेऽपि भवति ।

अन्ये तु,— मन्वन्तरादयस्तु माघे मकरस्थरवौ या सप्तमी
स्यात् सेवारुणोदयसप्तमी न तु कुम्भार्के न वा मकरार्के चान्द्रपौष-
सप्तमीत्याहुः ।

अथ तिथिचयदिने अरुणोदयकाले सप्तम्यस्नाते लोप एव षष्टि-
दण्डात्मिकायान्तु दिनद्वयेऽरुणोदयप्राप्तौ पूर्व्वदिन एव कपालाधि-
करणन्यायादेव न तु युग्मादरादिति तिथिविचारे प्रागेवोक्तम् ।

इदं माघस्नाने गुणफलमिति केचित् “तस्मिन्” प्रकरणभेदाच्चिर-
पेक्षभूतेषु अन्यथा कुम्भार्केऽरुणोदयसप्तमी न स्यात् समापितमाघ-
स्नानत्वात् अतएवानारब्धमाघस्नानेनापौदं क्रियते इति सदाचारः ।

अथ कृतमाघमासस्नानसङ्क्षेपेन तन्त्रेणैकं स्नानं कर्त्तव्यमिति
बहवः ।

वस्तुतस्तु फलभेदाभ्यन्तरेण स्नानद्वयं पृथगेव कर्त्तव्यमिति
प्रतीयते । अथ स्नानसङ्क्षेपानन्तरम्,—

ॐ यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोगश्च शोकश्च माकरौ हन्तु सप्तमी ॥

इति पठित्वा स्नायात् । सप्तसु जन्मसु जन्मावधि कृतं यद्यत्
पापमित्यर्थः ।

अर्घ्यमन्त्रस्तु,—

जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।

सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥

अर्कपत्रसमायुक्तं बदरीफलसंयुतम् ।

अरुणोदयवेलायां ददाम्यर्घ्यं प्रसीद मे ॥

अत्राचारात् सप्तभिरर्कपत्रैः सप्तबदरीफलैश्चार्घ्यदानम् । ततः
सूर्यं प्रणमेत्,—

ॐ सप्तसप्तिबह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।

सप्तम्याश्च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

अत्रानध्यायः । नरसिंहपुराणे,—

अथाक्षयतृतीयायां शिष्यं नाध्यापयेद्भुवम् ।

माघमासे तु सप्तम्यां रथ्यायाश्च विवर्जयेत् ॥

भविष्ये । आदित्य उवाच ।

माघमासे तु सप्तम्यां शुक्लायां समुपोषितः ।

यः पूजयति मां भक्त्वा तस्याहं पुत्रतां व्रजे ॥

एवञ्चोभयसप्तम्यां मासि मासि सुरोत्तम ।

यस्तु मां पूजयेद्भक्त्वा स्वमेकमेकमादरात् ॥

प्रथञ्छामि सुतं तस्य विपत्तमायुर्थतः श्रियम् ।

सप्तम्यामुपवासः पूजा चेत्यर्थः । एवं सप्तम्यामुपोष्येत्यर्थः । स्वमेकः

संवत्सरः । एकं व्रतं माघसप्तमीमाघे पुष्यमात्रफलम् । द्वितीयन्तु
माघशुक्लसप्तम्यामारभ्य पक्षद्वयसप्तम्यां संवत्सरमेकं पुष्यवित्तादिफलम् ।

भविष्ये,—

अथापरं महाराज व्रतमारोग्यसंज्ञकम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
शुक्लायां माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितः ।
पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपं सनातनम् ॥
आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य दिवाकर ।
प्रभाकरेति सम्पूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥
षष्ठ्याश्च संयताहारः सप्तम्यामुपवासकृत् ।
अष्टम्याश्चैव भुञ्जीत एष एव विधिक्रमः ॥
अनेन विधिना सर्वं वत्सरं योऽर्चयेद्भविम् ।
तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते ॥
परञ्च च शिवं स्थानं यद्गत्वा न निवर्त्तते ।

दशाक्षरजयदुर्गामन्त्रमुद्धृत्य कालिकापुराणे,—

रवौ मकरराशिस्थे या भवेत् सितसप्तमी ।
तस्यामनेन मन्त्रेण सम्पूज्य विधिवच्छिवाम् ॥
शुक्लाष्टम्यां पुनर्देवीं पूजयित्वा यथाविधि ।
नवम्यां वशिदानानि प्रभूतानि समाचरेत् ॥
एवं कृते तु कल्याणि सुक्तो नित्यं प्रमोदते ।
न तस्य जायते शोको न च मारौ प्रजायते ।
पुष्यपौषसमृद्धिः स्यात् धनधान्यसमृद्धिभिः ॥

अथ भीष्माष्टमी ।

भविष्योत्तरे,—

शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति ॥

माघे मासि सिताष्टम्यां सलिलं भीष्मवर्म्मणे ।

आद्भुच्च ये तदा कुर्युस्ते स्युः सन्ततिभागिनः ।

आद्भुमिदं काम्यं एतच्च चैवर्णिकैः कर्त्तव्यम् ।

यथा,—

माघे मासि सिते पक्षे अष्टम्यां सुसमाहितः ।

भीष्माय च जलं दद्युस्त्वयो वर्णा द्विजातयः ॥

अतएव,—

सवर्णैर्भ्यो जलं देयं नासवर्णैः कदाचन ।

इति योगियाश्रवण्यनिषेधो भीष्मतर्पणेतरविषयः । अत्र

चयो वर्णा इत्यभिधानात् शूद्रस्य नाधिकारः ।

अन्ये तु,— सर्व्वे वर्णा द्विजातय इति पठित्वा वर्णपदवैयर्थ्य-
भिया शूद्रेणापीदं कर्त्तव्यमिति वदन्ति । तन्न द्विजातय इत्यस्य
वैयर्थ्यात् वर्णा इति तु असवर्णनिषेधपर्य्युदाससूचनार्थम् ।

मन्त्रस्तु,—

भीष्मः शान्तमवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥

वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्गुतिप्रवराय च ।

अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्म्मणे ॥

भवित्ये,—

माघे मासि तु या शुक्ला नवमी शोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता महानन्दकरी नृणाम् ॥
स्नानं दानं जपो होमो देवार्चनमुपोषणम् ।
सर्वं तद्वच्यं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरैः ॥

अथ भैमी ।

गरुडपुराणे,—

माघमासे शुक्लपक्षे मृगर्क्षेण युता पुरा ।
एकादशी तथा चैका भीमेन समुपोषिता ॥
मृगर्क्षं मृगशिरानक्षत्रम् ।
अत्रोपवासं कृत्वा तु पितृणामनृणो भवेत् ।
भीमदादशीति ख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धनी ॥
विनिहन्ति तथा पापं कुनृपो विषयं यथा ।
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ॥
युगपदुपजातानि न निहन्ति त्रिपुष्करम् ।
यथेयं पापनाशाय प्रोक्ता चैकादशी शुभा ॥
कालिन्दी यमुना गङ्गा नदी रेवा सरस्वती ।
न चैव सर्व्वतीर्थानि एकादश्याः समानि च ॥
न दानं न तपो होमो न चान्यत् सुकृतं कश्चित् ।
एकतः पृथिवीदागमेकतो हरिवासरः ।
ततोऽथैका महापुण्या द्वयमेकादशी वरा ॥

तथा,— अस्यां वराहवपुषं कृत्वा देवन्तु शटकम् ।
घटोपरि नवे पात्रे कृत्वा वा ताम्रभाजने ॥
सर्वबीजभृते विप्राः सितवस्त्रावगुण्डिते ।
विधिवत् पुष्पदीपाद्यैः कृत्वा पूजां प्रयत्नतः ॥
वराहाय नमः पादौ क्रोडाकृतये नमः कटिम् ।
नाभिं गम्भीरघोषाय उरः श्रीवत्सधारिणे ॥
बाहुं सहस्रशिरसे ग्रीवां सर्वेश्वराय च ।
मुखं सर्वात्मने पूज्य सलाहं सुप्रभाय च ॥
केशाः शतमयूखाय पूज्या देवस्य चक्रिणः ।
विधिना पूजयेद्देवं कृत्वा जागरणं निशि ॥
प्रातः स्नात्वा च समूज्य ब्राह्मणाय शुभाय तम् ।
प्रदद्यात् कनकक्रोडं सनिवेद्यपरिच्छदम् ॥
पश्चात् पारणं कुर्यान्नातिदृप्तः सुहृदुतः ।
एवं कृत्वा नरो विप्रा न भूयः स्नानपो भवेत् ॥
उपोष्यैकादशीं पुण्यां मुच्यते वै षष्ठ्यत्रयात् ।
विप्रा इति सम्बोधनं कनकक्रोडं सुवर्णनिर्मितवराहमित्यर्थः ।

विष्णुधर्म,—

मृगश्वरे शशधरे माघे मासि प्रजापते ।
एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
द्वादश्यां षट्तिहाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ।
तिस्रोदशीं तिस्रस्त्रायौ तिस्रशोमी तिस्रोदकी ॥
तिस्रदाता च भोक्ता च षट्तिशी च न बीदति ।

ब्रह्मपुराणे,—

माघ्यां कृत्वा तिस्रैः स्नानं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

आहुं पितृभ्यः कर्त्तव्यं तिस्रैर्नित्यं प्रयत्नतः ॥

तथा,—

पौर्णमास्यां मघायोगे वायसाः पञ्च जश्चिरे ।

इन्द्राच्च वरुणाद्यायोर्यमादप्यथ निर्हतेः ॥

ऐन्द्रवारुणवायव्या धाम्ना वै नैर्हताश्च ये ।

वायसाः पुष्ययशस्ते मे गृह्णन्तु भोजनम् ॥

दद्यादनेन मन्त्रेण तेभ्यो भक्तं मधुसुतम् ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भुञ्जीरन् बन्धुभिः सह ॥

अथ फाल्गुनकृत्यम् ।

प्रियङ्गुं फाल्गुने दत्त्वा प्रियो भवति भूतले ।

अथ कृष्णाष्टमी श्राकाष्टका तत्परनवमी अश्वष्टकेति प्रागुक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

कृष्णायां फाल्गुने मासि द्वादश्यां श्रवणे सति ।

सोपवासो हरिं भक्त्या तच्च संपूजयेत्तिलैः ॥

तिलतैलेन दीपांश्च दद्याद्विष्णुगृहेष्वपि ।

अथ शिवरात्रिव्रतम् ।

इदञ्च तिथिकृत्यत्वात् पौर्णमास्यन्तर्धानेन ।

तथा च श्रैवागमे,—

फाल्गुनस्य चतुर्दश्यां शिवरात्रिव्रतं शुभम् ।

अतीतायां तथा माघ्यां या च कृष्णा चतुर्दशी ॥

शिवस्य पूजयेत्तत्र रात्रौ कुर्याच्च जागरम् ।

तथा तच्चैव,—

कुम्भसंस्थे सहस्रांशौ या तु कृष्णा चतुर्दशी ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यो माघे वापि तिथिक्रमात् ॥

माघे सौरे इत्यर्थः ।

लिङ्गपुराणे,—

माघफाल्गुनयोर्मध्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

शिवरात्रिस्तु सा प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा ॥

माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वरि ।

अहं यास्यामि भूषुष्टे रात्रौ मातङ्गगामिनि ॥

लिङ्गेषु च समस्तेषु स्थावरेषु चरेषु च ।

संक्रमिष्याम्यसन्दिग्धं सर्वपापविशुद्धये ॥

माघमासोऽत्र दर्शान्तषाण्डमासाभिप्रायेण । तिथिद्वये व्यवस्था
तु प्रागेव चतुर्दशीतिथिविचारे विवृताऽस्ति ।

शैवागमे,—

कुम्भसंस्थे सहस्रांशौ कृष्णा शिवचतुर्दशी ।

रात्रियोगे तु कर्त्तव्या जागरादिसमन्विता ॥

प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजाश्चैव विशेषतः ।

शिवलिङ्गस्य कुर्वीत अर्घ्यदानञ्च भक्तितः ॥

एकेनैवोपवासेन कृतेनात्र तिथौ शिवः ।

प्रीयते भगवान् देवो भुक्तियुक्तिफलप्रदः ॥

शिवसिङ्गस्य प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजामर्घदानञ्च कुर्वीतित्यर्थः ।
गरुडपुराणे,—

त्रयोदश्यां शिवं पूज्य प्रकुर्यान्नियमं व्रतौ ।
श्वस्ते शिवचतुर्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि ॥
पूजां स्नानं ततो होमं करिष्याम्यथ शक्तितः ।
चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ॥
भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेश्वर ।
पञ्चगव्यामृतैः स्नाय्य अस्तकाले चतुर्दशी ॥
ॐ नमः शिवायेति च गन्धाद्यैः पूजयेद्भूरम् ।
विष्वपत्रयुतं दद्यादर्घ्यं देवाय भक्तितः ॥
तिस्रस्तण्डुलव्रीहौश्च जुहुयादथ शक्तितः ।
हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्यात् षट्पुण्यात् अद्भुता कथाम् ॥
अर्द्धरात्रे तृतीये चतुर्थे ध्यामे पुनर्यजेत् ।
मूषामन्त्रं ततो जप्त्वा प्रभाते च चमापयेत् ।
अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम् ॥
समस्त जगतां नाथ त्रैलोक्याधिपते हर ।
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्बुद्धस्य निवेदितम् ॥
तत्प्रसीद महादेव व्रतमद्य समर्पितम् ।
इति चमाप्य स्नुत्वा च गत्वा च वज्रशः शिवम् ॥
विसर्जयेत् परेषु च शिवभक्तानथ दिवान् ।
भोजयित्वा प्रयत्नेन पारणं स्वयमाचरेत् ॥

एवमेतद्भूतं पुष्पं कृत्वा द्वादशवार्षिकम् ।

कीर्त्तिश्रीपुचराज्यादि प्राप्य 'शिवपुरं' व्रजेत् ॥

पञ्चगव्यैः पञ्चामृतैश्च स्नायेत्यर्थः ।

पञ्चामृतमुक्तं यथा,—

दुग्धं सशर्करैश्चैव घृतं दधि तथा मधु ।

पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु ॥

मूलमन्त्रस्तु ॐ नमः शिवायेति प्रागुक्त एव ।

तत्रायं प्रयोगः ।

त्रयोदश्यां शिवमभ्यर्च्य तदग्रतो नियमं गृहीयात् ।

श्वस्ते शिवचतुर्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि ।

पूजां स्नानं ततो होमं करिष्याम्यथ शक्तितः ॥

चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।

भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेश्वर ॥

इति नियमं गृहीत्वा एकभक्तं विधाय परेशुः प्रातः स्नात्वा
कृतनित्यकृत्यः सन्ध्यासमये शिवमभ्यर्चयेत् । तत्र उदङ्मुख उपविश्य
ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकशर्मा शिवप्रीतिपूर्वककीर्त्ति-
श्रीपुचादिप्राप्ति— तदुत्तरशिवपुरप्राप्तिकामः शिवरात्रिव्रतकर्त्ताहं
करिष्ये । इति संकल्प्य भूतशुद्धिप्राणायाम— मातृकान्यासान् कृत्वा
वामदेवश्चपिर्मस्तके पंक्तिच्छन्दो सुखे श्रीमहेश्वरो देवता इति
इति ऋष्यादिन्यासं कृत्वा कराङ्गन्यासं कुर्यात् ।

ॐ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, न तर्जनीभ्यां स्वाहा, मः मध्यमाभ्यां

वषट्, शि अनामिकाभ्यां ह्रम्, वा कनिष्ठाभ्यां वौषट्, य कर-
तलपृष्ठाभ्यां फट् ।

ॐ हृदयाय नमः, न शिरसे स्वाहा, मः शिखायै वषट्, शि
कवचाय ह्रं, वा नेत्रत्रयाय वौषट्, य अस्त्राय फट् । इति
तालचयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा,—

नमोऽस्तु स्थानुभूताय ज्योतिर्लिङ्गामृतात्मने ।

चतुर्मूर्त्तिवपुःस्थाय भसिताङ्गाय शम्भवे ॥

इति मन्त्रं सकलशरीरे विन्यस्य पीठन्यासं कृत्वा देवं चिन्तयेत् ।

ध्यायेन्नित्यं मद्देशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं

रत्नाकण्ठोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।

पद्मासीनं समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं

विश्वाद्यं विश्वबीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥

इति ध्यात्वा मानसोपचारैरभ्यर्च्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा पाद्याच-
मनीयञ्च स्थापयेत् ।

ततो मार्त्तिकलिङ्गे पाषाणादिलिङ्गे वाङ्गनाङ्किताष्टदशपद्मे
वा पूजयेत् । ततो वामे गणेशं पूजयित्वा पीठपूजां कुर्यात् ।

ॐ आधारशक्तये नमः कूर्माय अनन्ताय पृथिव्यै सुमेरवे
क्षीरसागराय श्वेतद्वीपाय रत्नमण्डपाय कल्पवृक्षाय ।

आग्नेयादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिदिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनेश्वर्याय ।

मध्ये,— शेषाय पद्माय अं सूर्यमण्डलाय ऊं सोममण्डलाय मं
वक्त्रिमण्डलाय सं सत्वाय रं रजसे तं तमसे आं आत्मने अं
अन्तरात्मने पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

पूर्वांघ्रिदिक्षु,—

वामाये व्येष्टायै रौक्मै कान्धै वक्षविकरिण्यै वक्षप्रमथिन्यै
सर्वभूतदमन्यै । सर्व्वच नमः पदम् ।

ॐ नमो भगवते सकलगुणात्मशक्तियुक्तायानन्ताय योग-
पौठात्मने नमः । इति पुष्पासनं दद्यात् । ततः पूर्व्ववत् ध्यात्वा
पुष्पाञ्जलिनावाह्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा भगवन् महेश्वर इहागच्छा-
गच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निरुद्धो भवेत्यावाह्य
आवाहन्यादिमुद्राः प्रदर्श्य ॐ नमः शिवायेति षडक्षरमन्त्रेण
विश्वपचाञ्जलिं दत्वा तेनैव मन्त्रेण पाद्याचमनीयार्घ्यमधुपर्कपुन-
राचमनीयपञ्चगव्यपञ्चामृतस्नानवस्त्रगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः सम्पूज्य,—

ॐ शम्भो चिनेत्र भूतेश चन्द्रचूड महेश्वर ।

शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं गृहाण पार्वतीप्रिय ॥

इति विश्वपचसहितमर्घ्यं दत्वा आवरणादि पूजयेत् । मध्ये
ईशानाय नमः ।

चतुर्दिक्षु,—तत्पुरुषाय अघोराय सद्योजाताय वामदेवाय नमः ।

आग्नेयादिकोणेषु,—

निवृत्त्यै प्रतिष्ठायै विद्यायै शान्त्यै नमः ।

अग्न्यादिकोणशेषेषु,—

ॐ इदयाय नमः न शिरसे स्नाहा नः शिखायै वषट् । शि

कवचाय हं । समुखे वा नेत्रत्रयाय वौषट् दिक्षु च अस्त्राय फट् ।

अष्टपत्रेषु,—अनन्ताय सूक्ष्माय शिवोत्तमाय एकनेत्राय त्रिमूर्तये
श्रीकण्ठाय शिखण्डिने नमः ।

ततः पत्राग्रेषु उत्तरादिक्रमेण,—

पार्वत्यै चण्डेश्वराय नन्दिने महाकालाय गणेशाय वृषभाय
भृङ्गरौटये स्कन्दाय नमः ।

तद्वहिः,—

इन्द्रादिलोकपालेभ्यो नमः, वज्राद्यायुधेभ्यो नमः । इति संपूज्य
षडक्षरमन्त्रं यथाशक्ति जपित्वा तिस्रस्त्रीहिभिर्यथाशक्ति होमं कृत्वा
पूर्णां दत्त्वा कथां शृणुयात् ।

यथा गङ्गुपुराणे ब्रह्मोवाच,—

शिवरात्रिप्रतं वक्ष्ये कथामेनाञ्च पुण्यदाम् ।

यथा च गौरी भूतेशं पृच्छति स्म परं व्रतम् ॥

पुरा कैलासशिखरे सर्वरत्नविभूषिते ।

सुखोषिता शैलसुता देवी पप्रच्छ शङ्करम् ॥

कर्मणा केन भगवन् व्रतेन तपसापि वा ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां हेतुस्त्वं परितुष्यसि ॥

ईश्वर उवाच,—

माघफाल्गुनयोर्मध्ये या च कृष्णा चतुर्दशी ।

तस्यां जागरणाद्भुद्रः पूजितो भुक्तिसुक्तिदः ॥

निषादस्यार्बुदे देशे पापी मन्दवासिनकः ।

स कुक्षुरैकसंयुक्तो मृगान् वन्तुं वनङ्गतः ॥

शरांश्चापं स विभ्राणो वमं वभ्राम सर्व्वतः ।
 मृगादिकमसंप्राप्य चुत्पिपासाद्दितो गिरौ ॥
 रात्रौ तडागतौरे स निकुञ्जे जायदास्थितः ।
 तच्चास्ति लिङ्गं विल्वस्य मूले तच्चाक्षिपत्तदम् ॥
 पचाणि चापतन्मूर्द्धि तस्य लिङ्गस्य दैवतः ।
 तडागात्तोयमानीय तस्य विल्वस्य मूलतः ॥
 तेन धूलिनिरोधाय चित्रं लिङ्गेऽपतत्तदा ।
 शरः प्रमादेनैकस्तु प्रच्युतः करपल्लवात् ॥
 जानुभ्यामवनीं गत्वा लिङ्गं स्पृष्ट्वा गृहीतवान् ।
 एवं स्नानं पूजनञ्च स्पर्शनं जागरौ भवेत् ॥
 प्रातर्गृहागतो भार्यादत्ताञ्च भुक्तवाञ्च सः ।
 काले मृतो यमभटैः पाशैर्वद्धा तु नीयते ॥
 ततो मम गणैर्युद्धे जित्वा मुक्तीकृतः स तु ।
 कुक्कुरेण सहैवाभूद्गणो मत्पार्श्वगो मतः ॥
 एवमज्ञानतः पुण्यं ज्ञानात् पुण्यमथाक्षयम् ।
 एतमेतद्भूतं देवि मम प्रीतिकरं परम् ॥
 यज्ञदानतपांस्तस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 एतद्भूतप्रभावेण गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥

इति कथां श्रुत्वा सुत्वा प्रणमेत् ।

एवं द्वितीय-द्वितीय-चतुर्थप्रहरेष्वपि पूजार्थदानजपकथा-
 श्रवणानि कृत्वा सुत्वा प्रणम्य प्रभातेऽर्घ्यादकोन समापयेत् ।
 अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम् ।

चमस्व जगतां नाथ चैकोक्याधिपते हर ॥

चमयाद्य कृतं पुण्यं तद्रुद्रस्य निवेदितम् ।

तत्प्रसीद महादेव व्रतमद्य समर्पितम् ॥

ततः स्तुत्वा गत्वा च चमस्वेति विसृज्य दक्षिणां दत्त्वा प्रातः-
कृतस्नानः कृतनित्यक्रियो ब्राह्मणान् भोजयित्वा पारणं कुर्यात् ।

इति शिवरात्रिव्रतं समाप्तम् ।

विष्णुपुराणे,—

वासवाजैकपादर्धे पितृणां दत्तिमिच्छता ।

वारुणेनाप्यमावस्या देवानामपि दुर्लभा ॥

वासवं धनिष्ठा अजपादं पूर्वभाद्रपदं वारुणं शतभिषा
अमावास्या कार्ष्णेति शेषः । इत्यन्तु गौणफाल्गुन एव भवति
तत्रैव मन्त्रसम्भवात् ।

ब्रह्मपुराणे,—

फाल्गुनामस्तपसस्य नवमी या महौपते ।

अनन्ता सा महापुण्या सर्वपापहरा मता ॥

कूर्मपुराणे,—

फाल्गुनामस्तपसस्य पुन्यर्धे द्वादशी यदि ।

गौविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशनी ॥

अथ स्नात्वा तु गङ्गायां स्नानाश्चानकृतानि वै ।

विधूय ब्रह्महत्यादि पापान्याप्नोति शान्ततम् ॥

गङ्गास्नानमन्त्रस्योक्तस्यैव,—

महापातकसंज्ञानि यानि मे सन्ति जाह्नवि ।

गोविन्ददादशीं प्राप्य तानि मे हर जाग्रवि ॥

भविष्ये,—

द्वादश्यां सिते पक्षे पुण्यं यच्च सत्तम ।

गोविन्ददादशी प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी ॥

तस्यामाराध्य गोविन्दं जगतामीश्वरं परम् ।

सप्तजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥

दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम् ।

होमो वा क्रियते तस्यामद्यं कथितं फलम् ॥

विष्णुधर्मो,—

एकादश्यां सिते पक्षे पुण्यं यदि सत्तम ।

द्वादश्यां वा तदाग्रेषपापचयकरं इयम् ॥

एतच्च फाल्गुनमास्येव सम्भवति ।

वाराहे,—

एकादश्यां सिते पक्षे यदर्थं वै पुनर्वसुः ।

नामा सा विजया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥

तस्यां जगत्पतिर्देवः सर्वदेवेश्वरो हरिः ।

प्रत्यक्षतां प्रयात्याशु तच्चानन्तफलं सत्तम ॥

यस्योपवासं कुर्वीत तिथौ तस्यां दिवोत्तम ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥

तथा ब्रह्मास्त्रे,—

पुनर्वसौ देवगुरौ निशाकरे

निशेध्वारे शुक्लाक्षरेऽथवा ।

स्यात् फाल्गुने मत्स्यगते वृहस्पता-
वेकादशी चेत् सकलाघनाग्निनी ॥

जपश्च दानश्च तथा उतश्च

यत्किञ्चिदस्यां किञ्च कर्म सञ्चितम् ।

अनन्तपुण्यानि भवन्ति तस्य

सूर्य्यग्रहात् कोटिगुणाधिकं फलम् ॥

चारोदधौ चाप्यवगाह्य यो नरः

सम्पूजयेद्विष्णुमुपोषितस्तु ताम् ।

यद्यच्च पापं दशजन्मभिः कृतं

विनाशयेत्तस्य समयमाशु सा ॥

निशाकरे पुनर्वसुनक्षत्रे देवगुरौ पुष्यानक्षत्रे वा गते गुरु-
दैवतत्वात् पुष्यायास्तद्व्यपदेशः निशेश्वारे सोमवारे गुरुवारे वा
मत्स्यो मीनः वृहस्पतौ मीनराशिं गते फाल्गुनशुक्लैकादशी
यदा तदा सा सकलाघनाग्निनीत्युच्यते । चारोदधौ लवणसमुद्रे
तामेकादशीमुपोषित इत्यर्थः ।

मात्स्ये,— चिराचोपोषितो दद्यात् फाल्गुन्यां भवणं शुभम् ।

आदित्यलोकमाप्नोति यान्यं व्रतमिदं स्मृतम् ॥

भविष्ये,—

फाल्गुनी फल्गुनीयुक्ता तिथौ तस्यां द्विजाय तु ।

शय्यां दत्वाभुयाद्भार्यां नारी भर्तारमुत्तमम् ॥

ज्योतिषे,—

वृत्ते तुषारसमये सितपञ्चदश्यां

प्रातर्वसन्तसमये समुपस्थिते च ।

पौत्वा तु चूतकुसुमं सह चन्दनेन

वर्षं सुखी सखि भवेत् पुरुषस्तु सर्व्वम् ॥

पानमन्त्रो यथा,—

चूतमय्यं वसन्तस्य माकन्दकुसुमं तव ।

सचन्दनं पिबाम्यद्य सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥

आदिब्राह्मे— पुरुषोत्तमश्चेन्नमधिक्षत्य,—

नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं त्रिदशोत्तमम् ।

फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥

फाल्गुनी पौर्णमासी ।

तथा स्कान्दे,—

फाल्गुन्यां फाल्गुनीकृत्ते गोविन्दं सुरसत्तमम् ।

दोलागतमभिप्रेक्ष्य विष्णोः पदमवाप्नुयात् ॥

फाल्गुनीनक्षत्रमत्र गुणफलं सर्व्वतिथेः प्राधान्यात् ।

अथ चैत्रकृत्यम् ।

स्कन्दपुराणे,—

यः क्षिपेदेकभक्तेन चैत्रमासं नरोत्तमः ।

धनधान्यसमृद्धे तु कुले मरुति जायते ॥

वामनपुराणे,—

चैत्रे विचित्रवस्त्राणि शयनान्यासनानि च ।

विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेभ्यः ॥

मत्स्यपुराणे,—वर्ज्येचैत्रमासस्तु यस्तु गन्धानुक्षेपणम् ।

शुक्तिं गन्धभृतां दद्यात् विप्राय दितवासवी ॥
 वारुणं पदमाप्नोति काम्यं व्रतमिदं स्मृतम् ।
 गन्धपूर्णा शुक्तिर्व्रतान्ते देया ।

तथा,—

चैत्रादि चतुरो मासान् तोयं दद्यादयाचितम् ।
 व्रतान्ते मानकं दद्यादक्षवस्त्रसमन्वितम् ॥
 तिष्यपाचं हिरण्यञ्च ब्रह्मलोके महीयते ।
 कल्पान्ते भूपतिर्नूनामाकल्पव्रतमुत्तमम् ॥

मानकं पूर्णकुम्भम् ।

स्कन्दपुराणे,—

वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा चयोदशौ ।
 गङ्गायां यदि सभ्येत सूर्य्ययज्ञतैः समा ॥
 शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।
 गङ्गायां यदि सभ्येत कोटिसूर्य्ययज्ञैः समा ॥
 शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।
 महामहेति विख्याता चिकोटिकुक्षमुद्धरेत् ॥

मधुसूतः वारुणं शतभिषा । अथ चिविधा वारुण्युक्ता वारुणी
 महावारुणी महामहावारुणीति क्रमेणैषां फलानि शोक्तानि ।
 ततश्च नक्षत्रयोगं विना केवलचयोदश्यां शनिवारादियोगेऽपि न
 किञ्चित्फलं वचनाभावात् । अथ सर्व्वत्र गङ्गायामित्यभिधानात्
 गङ्गायामादेव फलम् ।

तथा व्योतिषे,—

चैत्राश्विने वारुणश्चयुक्ता
चयोदशी सूर्यसुतस्य वारे ।
योगे शुभे सा महती महत्या
गङ्गाजलेऽर्कयज्ञकोटितुल्या ॥

अथ रात्र्यादिपर्व्युदासो नास्ति गङ्गायां प्रतिप्रसवात् ।

यथा ब्रह्माण्डे,—

रात्रौ दिवा च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।
सात्त्विकमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलैः ॥

प्रसङ्गतो ह्येकथापीत्यर्थः ।

भविष्ये,—

न मन्त्रो न विधिसैव न मृदो न च गोमयम् ।

न कालनियमस्तत्र गङ्गां प्राप्य सरिदराम् ॥

तथा आदिपर्वणि । जलप्रवेशनिषेधं कुर्वन्तं गन्धर्व्यं प्रति गङ्गां
प्रविशतोऽर्जुनस्योक्तिः,—

समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याश्च दुर्मते ।

रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥

असम्बाधा देवनदी स्वर्गसम्पादनौ शुभा ।

कथमिच्छसि तां रोद्धुं नैष धर्मः सनातनः ॥

अनिवार्यमसम्बाधं तव वाचा कथं वयम् ।

न विज्ञेयं यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥

दुर्मते शास्त्रानभिज्ञ, परिग्रहः स्त्रीकारः कस्य गुप्तो नियम

इत्यर्थः । तस्माद्रात्र्यादिनिषिद्धकालेऽपि गङ्गायामस्निग्धं योने
स्नातव्यम् ।

अथ केचित्,—

स्नानं कुर्वन्ति या नार्यसुन्द्रे शतभिषाङ्गते ।

सप्तजन्म भवेयुस्ता विधवा दुर्भगा भ्रुवम् ॥

तथा,— चयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः ।

शूद्रविट्चण्डियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

इति वचनद्वयात् स्त्रीशूद्राभ्यामथ न स्नातव्यमिति वदन्ति ।
तन्मन्दम् । भोगार्थस्नानमादाय निषेधस्य चरितार्थत्वात् । वैध-
स्नानस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् अन्यथासिद्धस्य वैधवाधाक्षमत्वात् ।
अतएव न हिंस्यात् सर्वाभूतानीति रागप्राप्तहिंसैव निषिध्यते
न तु पशुयागाङ्गहिंसेति ।

तथा च राजमार्त्तण्डे,—

प्रतिपद्यनपत्यः स्यात् तृतीयायामपत्निकः ।

दशमी वित्तनाशाय सर्व्वं हन्ति चयोदशी ॥

भोगार्थं क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिकादृष्टिः ॥

भविष्ये,—

चैत्रे कृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।

गङ्गायाम्नु विशेषेण न स प्रेतोऽभिजायते ॥

स्कान्दे,—

वसन्तारम्भमासाद्य तृतीया या जनप्रिया

शुक्लपञ्चमस्य पूर्व्यां चैव जलैः स्नानं समाचरेत् ॥

पूज्या च पार्वती देवी सर्वकामसमृद्धये ।

सौभाग्यदत्तीत्येति स्मरतेयम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

शुक्लायामघ पञ्चम्यां चैव मासि शुभाजना ।

श्रीब्रह्मसोकाभ्यानुय्यं संप्राप्ता केशवाज्ञया ॥

तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीर्न मुञ्चति ।

एषा श्रीपद्ममी कार्या विष्णुसोके गतिप्रदा ॥

अत्र तिथिद्वये युग्मादरेण व्यवस्था ।

ब्रह्मपुराणे,—

अमावस्यां समुत्पन्नः स्कन्दः पूर्वं उताग्रनात् ।

ततः षष्ठ्यान्तु शुक्लायां मासे तु चैवनामनि ॥

सैनापत्येऽभिषिक्तस्तु देवानां ब्रह्मणा स्वयम् ।

तस्मात् स तत्र विधिना स्कन्दो मास्यैः सुगन्धिभिः ॥

दीपास्तङ्गारधस्तामकुसुमैः पूज्य एव च ।

अजैः क्रीडनकै रम्यैर्घण्टाचामरदर्पणैः ॥

आरोग्यकामैर्वासानां पुत्रवद्भिर्विशेषतः ।

सर्व्यासु शुक्लषष्ठीषु पूज्यो वा श्रद्धया नरैः ॥

तत्र चैवषष्ठ्यामित्यर्थः । अत्र तिथिद्वये षष्ठमीयुक्तैव कार्या ।

छण्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तित्यन्ते पारणं भवेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

स्कान्दे,—भास्करस्य तु सप्तम्यां पूजां दमनकादिभिः ।

कृत्वाप्नोति नरो भोगान् विगताधिर्महायशाः ॥

लिङ्गपुराणे,—

पुनर्वसुबुधोपेता चैत्रे मासि सिताष्टमी ।

स्रोतःसु यदि लभ्येत वाजपेयफलं लभेत् ॥

काशिकापुराणे,—

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो विजितेन्द्रियः ।

स्नाति लौहित्यगाङ्गेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥

सर्वा नदीः समास्नाय्य सर्व्वतीर्थानि सर्व्वतः ।

लौहित्यो ब्रह्मणः पुत्रो याति दक्षिणसागरम् ॥

भविष्ये,—

पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरादयः ।

सर्व्वे लौहित्यमायान्ति चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ॥

तत्र स्नानमन्त्रः ।

ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन ।

अमोघागर्भसम्भूत पापं लौहित्य मे हर ॥

लिङ्गपुराणे,—

अशोककलिकाद्याष्टौ ये पिवन्ति पुनर्वसू ।

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

अशोककलिकापाणमशोकतरूपूजनम् ।

कृत्वा निर्वृतिमाप्नोति चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ॥

अशोकैरर्चयेद्दुर्गामशोककलिकाः पिवेत् ।

न शोकं प्राप्नुयात् किञ्चित् सप्तजन्मसु मानवः ॥

पुनर्वसू इति काशकर्म दितारकत्वाद्विवचनम् । अथ पिव-
न्तीति अत्रणात् दन्तच्छेदं विना जलेन सह पातव्यमित्यर्थः ।

तत्र पानमन्त्रः,—

त्वामशोकं हराभीष्टं मधुमाससमुद्भव ।

पिवामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥

तथा दशाक्षरजयदुर्गामन्त्रं प्रकृत्य काशिकापुराणे,—

सिताष्टम्यान्तु चैत्रस्य पुष्यैस्तत्कालसम्भवैः ।

अशोकैरपि यो दुर्गां मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गतिः ।

देवीपुराणे,—

नवम्यां पूजयेद्देवीं महिषासुरमर्दिनीम् ।

कुङ्कुमागुरुकर्पूरधूपदीपाक्षमोदकैः ॥

दमनेर्मरुपत्रैश्च विजयाख्यं पदं लभेत् ।

अथ श्रीरामनवमी ।

अगस्त्यसंहितायाम,—

चैत्रे मासि नवम्यान्तु शुक्लपक्षे रघूत्तमः ।

प्रादुरासीत्पुरा ब्रह्मण् परं ब्रह्मैव केवलम् ॥

तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

तत्र जागरणं कुर्यात् रघुनाथप्रपूजनम् ॥

प्रातर्दशम्यां विधिवत् दक्षिणाभिश्च तोषयेत्

गोभूतिश्चिरस्थायै वस्त्राण्यङ्गरणैश्च ॥
 रामभक्तान् प्रयत्नेन प्रीणयेत्परया मुदा ।
 एवं यः कुरुते भक्त्वा श्रीरामनवमीव्रतम् ॥
 अनेकजन्मसिद्धानि पातकानि बह्वन्यपि ।
 भस्मीकृत्य व्रजत्येव तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 यस्तु रामनवम्यान्तु भुङ्क्ते मोहादिमूढधौः ।
 कुम्भीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः ॥
 यस्तु रामस्य नवमीमनादृत्य नराधमः ।
 प्राश्नीयान्नरकं गच्छेद्यावदाचन्द्रतारकम् ॥
 अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्व्वव्रतोत्तमम् ।
 व्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभाग् भवेत् ॥
 रहस्यकृतपापानि प्रख्यातानि बह्वन्यपि ।
 महान्ति च प्रमथन्ति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥
 एकामपि नरो भक्त्वा श्रीरामनवमीं मुने ।
 उपोष्य कृतकृत्यः स्यात् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 इत्यथ मिश्राश्रवणाक्षित्या । पुनर्वसुयोगे तु फलातिशयो वक्ष्यते
 तत्र दिनद्वये नवमीलाभे यदिने पुनर्वसुयोगः तत्रैव उपवासः ।
 यथा तत्रैव अगस्त्य उवाच,—

चैत्रशुक्लनवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः ।
 पुनर्वसुसंयुक्ता सा तिथिः सर्व्वकामदा ॥
 पुनर्वसुसंयोगः स्वर्गोऽपि यदि दृश्यते^१ ।

चैत्रशुक्लनवम्यान्तु सा तिथिः सर्व्वकामदा ॥

यदा तु पूर्व्वदिने रात्रौ तिथिनक्षत्रयोगः परदिने वा विधि-
मात्रं तदा युग्मादरात्रचचानुरोधाच्च पूर्व्वदिने उपवासः परदिने
पूर्व्वार्द्धे रामपूजनं नात्र युग्मादरः संशयाभावात् इति प्रागेव
तिथिविचारे विवृतमस्ति । दिनद्वये पुनर्व्वसुखाभे यत्र मध्याह्ने
पुनर्व्वसुयोगस्तत्रैवोपवासादिकमाह तत्र,—

श्रीरामतोषणी^१ प्रोक्ता कोटिसूर्य्यग्रहाधिका ।

चैत्रशुक्ले तु नवमी पुनर्व्वसुयुता यदि ॥

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा स्मृता ।

मेघं पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाक्षये ॥

कौशल्यायामाविरासीत् कल्या स परः पुमान् ।

मध्याह्नप्राशस्त्यहेतुमाह । मेघं पूषणीति । पूषणि सूर्य्यं मेघं
प्राप्ते सौरवैशाख इत्यर्थः । मध्याह्ने अभिजिन्मुहूर्त्ते कर्कटलग्नम् ।
यदा दिनद्वये मध्याह्ने नवमीपुनर्व्वसुयोगः यदा वा पूर्व्वदिने
रात्रौ तिथिनक्षत्रयोगः परदिने तु पूर्व्वार्द्धे तिथिनक्षत्रयोगः
यदा वा दिनद्वये नवम्यां पुनर्व्वसुभावः तदा व्यवस्थामाह तत्रैव ।

नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यान्तु दशम्यामेव पारणम् ॥

नवम्यामुदयगामिन्यां दशम्यामेवेत्येवकार उक्तदाकार्य्य इति
केचित् । यदा नक्षत्रानुरोधात् पूर्व्वदिने उपवासस्तदापि नवमी-
मुत्तीर्य्यैव च पारणा इति नियमार्थ इत्यपरे ।

तथा तच्चैव,—

तस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तिः ।
 यत्किञ्चित् क्रियते कर्म तद्भवत्यकारकम् ॥
 उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ।
 तस्मिन् दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मा प्राप्तिमभीप्सुभिः ॥
 यस्तु रामनवम्यान्तु नियतस्तर्पयेत् पितृन् ।
 ते सर्वे तत्क्षणादेव यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
 यस्तु रामनवम्यान्तु दद्यादित्तानुसारतः ।
 यत्किञ्चिदपि तत्सर्वं महादानसमं भवेत् ॥
 सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे महादानैः कृतैर्मुक्तः ।
 यत्फलं तदवाप्नोति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥
 कुर्याद्रामनवम्यां य उपोषणमतन्द्रितः ।
 मातुर्गर्भं न चाप्नोति राम एव भवेत् स्वयम् ॥

तथा,— तस्मिन् दिने महापुण्ये प्रातरारभ्य भक्तिः ।
 जपेदेकान्त आसीनो यावत्स्याद्दशमीदिनम् ॥
 तेनैव स्यात् पुरश्चर्या दशम्यां भोजयेद्विजान् ।
 भक्ष्यभोग्यैर्वज्रविधैर्दद्याद्भक्त्या च दक्षिणाम् ॥
 कृतकृत्यो भवेत्तेन सद्यो रामः प्रसीदति ।

अथ प्रयोगः ।

पूर्वदिने एकभक्तं विधाय नियमस्थः प्रातः स्नात्वा पितृन्
 'सन्तर्प्य शुचिवस्त्रद्वयधरो द्विराचम्य प्रातः सकृत्स्यं कुर्यात् ।
 ॐ अथ रामं समुद्दिश्य सर्वपापप्रणामये ।

उपवासं करिष्येऽहं नवम्याञ्च मधौ चिते ॥

श्रीरामनवमीं देवीं चैत्रे रामप्रतोषिणीम् ।

अर्चयित्वा उपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

ततः कृतपूजासम्भारः शालग्रामे प्रतिमायां सर्वतोभद्रमण्डले
वा पूजयेत् ।

यथागस्त्यसंहितायाम् ।

शालग्रामशिलायाञ्च तुलसीदलकल्पिता ।

पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिगुणाधिका ॥

तत्र प्रथमं भूतापसारणं कृत्वा आसने उपविश्य कृतभूतशुद्धिः
प्राणायाम-मातृकान्यास-केशवादिन्यासान् कृत्वा कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।
रां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः रौं तर्जनीभ्यां स्वाहा हं मध्यमाभ्यां वषट्
रौ अनामिकाभ्यां ऊं रौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् रः करतलपृष्ठाभ्यां
फट् । रां हृदयाय नमः रौं शिरसे स्वाहा हं शिखायै वषट्
रौ कवचाय ऊं रौं नेत्राभ्यां वौषट् रः अस्त्राय फट् । इति
तालचयं दिग्बन्धश्च कुर्यात् । ततः षडक्षरराममन्त्रस्य षड्वर्णान्
ब्रह्मरन्ध्र-भूमध्य-हृदय-नाभि-लिङ्ग-पादेषु क्रमेण न्यासेत् ।

ततः पूर्वोक्तविधिना पीठन्यासं कृत्वा देवं ध्यायेत् ।

ध्यानमुक्तमगस्त्यसंहितायाम्—

नीलोत्पलदलश्यामं पीताम्बरधरं विभुम् ।

दिभुजं कञ्चनयनं दिव्यसिंहासने स्थितम् ॥

वशिष्ठाद्यैश्च परितो वृतं रत्नकिरीटिनम् ।

सीतासंलापचतुरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

करदये चापवाणौ सेवितं सङ्काशेन च ॥

शत्रुघ्नभरताम्बाश्च पार्श्वचोरक सेवितम् ।

ध्यायेदनन्यहृदयो रामं स्मेरमुखाम्बुजम् ॥

इति ध्यात्वा मानसोपचारैरभ्यर्च्य आत्माभेदेन सञ्चिन्त्य पूर्वोक्त-
विधिना अर्घ्यं संस्थाप्य पाद्याचमनीयञ्च स्थापयेत् । ततः पूर्वोक्त-
विधिना पीठपूजां विधाय पुनर्देवं ध्यात्वा मानसोपचारैरभ्यर्च्य
आत्माभेदेन सञ्चिन्त्य पुष्पाञ्चलिना वह्निनासापुटेन तेजोरूपं
भगवन्तं प्रतिमादिष्वारोप्य ॐ तद्विष्णोः परमं पदमिति मन्त्रं पठन्
भगवन् श्रीराम इहागच्छागच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव
सन्निहद्रो भव प्रसन्नो भवेति यथाक्रममावाहन्यादिमुद्राः प्रदर्श्य
देवताङ्गे षडङ्गन्यासं कृत्वा अवगुण्ठनामृतौकरणपरमीकरणमुद्राञ्च
प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा षड्चरमन्त्रेण पुष्पं दत्वा आसनं निवेश्य
भगवन् स्वागतं ते इति वृद्धा तेनैव मन्त्रेण पाद्याचमनीयार्घ्यमधु-
पर्कपुनराचमनीय स्नानजलवस्त्राणङ्कार गन्धपुष्पधूपदीपनानाविध-
नैवेद्याचमनीयतामूलचन्दनानि दत्वा शङ्खघण्टादिवाद्यैः सन्तोष्या-
वरणानि पूजयेत् । श्रीं सीतायै स्वाहा इति मन्त्रेण सीतां पार्श्व-
गतां पूजयेत् ।

ततः पार्श्वदये शङ्खचापाय नमः शरेभ्यो नमः ।

अम्यादिकोष्णकेशरेषु.—

रं हृदयाय नमः रीं शिरसे स्वाहा हं शिखायै वषट् रै
कंवचाय ॐ सङ्मुखे रौं नेत्राभ्यां वीषट् चतुर्दिक्षु रः अस्त्राय फट्
पूजयेत् ।

पूर्वाष्टपञ्चेषु, *

इनुमते नमः सुवीर्याय भरताय विभीषणाय सखायय अङ्ग-
दाय अशुभाय जाम्बवते नमः ।

दशमेषु,—

सुहृदे जयन्ताय विजयाय सुराङ्गाय रावणवर्जनाय अकोपाय
धर्मपाशाय सुमन्त्राय नमः ।

तदधिः स्व स्व दिशु,—

इन्द्राय अश्वये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे सोमाय (?)
ईशानाय अनन्ताय ब्रह्मणे नमः ।

तदाहो,—

वज्राय शक्रये दण्डाय खड्गाय पाशाय अकुशाय गदाय
शूलाय चक्राय पद्माय नमः ।

ततो राममन्त्रं जप्त्वा जपं समर्थं कृत्वा प्रणमेत् ।

मनोवाक्यायजनितं कर्म यन्मे शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं प्रीतये भूयान्नमो रामाय शार्ङ्गिणे ॥

एवं संपूज्य रात्रौ जागरणं कृत्वा दशम्यां प्रातःस्नात्वा पुन-
र्भत्वा राममभ्यर्च्य दक्षिणां दत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा विशेषतो
रामभक्तान् वस्त्राभूषणैरादिभिः सन्तोष्य पारणां कुर्यात् ।

अथ चैत्रावली ।

भविष्ये,—

चैत्रे शुक्लचयोदश्यां मदनं चन्दनाङ्गकम् ।

कृत्वा संपूज्य विधिवद्बीजयेद्बीजनेन तु ॥

तत्र सन्धुचितः कामः पुष्पपौष्पविवर्द्धनः ।
 कामदेवस्तथोदयां पूजनीयो यथाविधि ॥
 रतिप्रीतिसमायुक्तो अशोकमाख्यभूषितः ।
 सिन्दूररजनीरङ्गै रतिप्रीतिसमन्वितम् ॥
 कामदेवं वसन्तस्य विशिष्य सधनुःशरम् ।
 अशोकतरुमूले च चित्रे वापि प्रपूजयेत् ॥
 प्रीतिश्च दक्षिणे तत्र रतिर्वामे च सुन्दरौ ॥
 मध्याह्ने पूजयेद्भक्त्या भक्ष्यैर्गन्धैश्च सत्वरैः ।
 सन्धुचितः प्रीणितः, रजनी हरिद्रा ।

राजमार्गण्डे,—

रात्रौ चयोदशीं प्राप्य उद्याने कृत्रिमे शुभे ।
 सरतिं मन्मथं स्थाप्य पूजयेदपरेऽहनि ॥
 मधौ मासि चित्ते पक्षे कामक्रीडा तिथिचये ।
 तस्मात् चयोदशीविद्धा भवेत् पूज्या चतुर्दशी ।
 तिथिचय इति चादशीदिने रात्रौ मन्मथस्थापनं परेऽहनि
 चतुर्दशीयुक्तायां चयोदयां कामपूजनमहोत्सवः तत्परेऽहनि चतु-
 र्दश्यां प्रातः कर्हमादिभिर्जुगुप्सितोक्तिभिश्च क्रीडेति । तत्र चयो-
 दयां मध्याह्ने स्नात्वा सिन्दूरहरिद्रारङ्गैरशोकतरुमूले चित्रपटे वा
 सधनुःशरं दक्षिणे प्रीतियुक्तं वामे रतिसहितं कामदेवं वसन्तस्य
 विशिष्य गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिर्महोपहारैः पूजयेत् । एवं
 संपूज्य पुष्पाञ्जलिचयं दत्त्वा प्रणमेत् ।

तत्र मन्मथः,—

पुष्पधन्वजमसौऽस्तु नमस्ते मौनकेतन ।
 मुनीनां लीकपाशानां धैर्यच्युतिहते नमः ॥
 माधवात्मज कन्दर्प शम्बरारे रतिप्रिय ।
 नमस्तुभ्यं जिताशेषभुवनाय मनोभुवे ॥
 आधयो मम नश्यन्तु बाधयस्य शरीरजाः ।
 सम्पद्यतामभीष्टं मे संपदः सन्तु मे स्थिराः ॥
 नमो माराय कामाय देवदेवस्य मूर्त्तये ।
 ब्रह्माविष्णुशिवेन्द्रानां मनःशोभकराय ते ॥
 एवं यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।
 भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्नर्थे कदाचन ॥
 सिध्यन्ति तत्र मन्त्राश्च नारीणां वल्लभो भवेत् ।
 सर्व्वसम्पत्पुतः सुखो देववन्द्योदते भुवि ॥

शैवागमे,—

मधुमासे तु संप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
 प्रोक्ता मदनभञ्जीति सिद्धासुरमहोत्सवा ॥
 पूजयिष्यन्ति चे मर्त्यास्तदङ्गतदपक्षवैः ।
 ते यास्यन्ति परं स्थानं मदनस्य प्रभावतः ॥
 पूजयिष्यन्ति काममिति शेषः । तदङ्गतदपक्षवैः तस्य मदन-
 कस्य अङ्गेः प्राञ्चाभिस्तदभिर्गुण्यैः पक्षवैशेत्यर्थः ।

तथा,—

चैत्रे चितचतुर्दशीं मदनस्य महोत्सवः ।
 जुगुप्सितोक्तिभिस्तत्र गीतवाद्यादिभिर्गुणाम् ॥

प्रातः प्रहरमाचक्षु कर्ह्यैः क्रीडनं भवेत् ।
 भगवांस्तुष्यते कामः पुष्पपौषसमृद्धिदः ॥
 ततः स्नात्वा च मध्याह्ने विस्तृण्य च मनोभुवम् ।
 आत्मानं भूषयेदस्त्रैर्गन्धमाद्यानुलेपनैः ॥
 न पाण्डयन्ति ये पर्व मादनं मानवाधमाः ।
 तेषां पुष्पफलं दत्तं मया ते चैवमाधिकम् ॥
 हे कामदेव तेषां चैवमासजं पुष्पं मया तुभ्यं दत्तं इति
 शङ्करोक्तिरतो नित्यमिदम् ।

तथा,—

चैवावस्थां तदा देवं पूजयित्वा सदाशिवम् ।
 सप्तजन्मकृतैः पापैर्मुच्यते नात्र संग्रहः ॥
 कुङ्कुमेन तथा शिखा देवदेवं महेश्वरम् ।
 यत् प्राप्यते फलं सम्यक् न तत्कृतुशतैरपि ॥

देवीपुराणे,—

पौर्णमास्यां तथा कार्या सर्वकामसमृद्धये ।
 इन्द्राय सह शय्या तु पूजा सर्वफलप्रदा ॥
 मन्त्रे वार्क्ये गुरौ वापि वारेष्वेतेषु चैवकी ।
 तथाश्वमेधजं पुष्पं स्नानस्य स्रभते नरः ॥

मन्त्रे शनिवारे इत्यर्थः ॥

इति संवत्सरकृत्यं समाप्तम् ॥

अथ प्रकीर्णकम् ।

तत्र गङ्गामाहात्यम् ।

स्नानं दानं तपो जप्यं आहुं देवप्रपूजनम् ।

गङ्गायाम्नु कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्भुस्तप्तुष्टयम् ।

तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥

अत्र दत्तं कृतं जप्तं कोटिकोटिगुणं भवेत् ।

दानधर्मै,—

भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।

तावद्गर्भं विजानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ॥

ब्रह्माण्डे,—

सार्द्धैश्चतुष्टयं यावद्गर्भतस्तौरमुच्यते ।

अत्र न प्रतिगृहीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥

न मन्त्रो न विधिः काशो न मृदो न च गोमयम् ।

गङ्गागर्भं कृतं किञ्चिदगन्तगुणितं भवेत् ॥

स्कान्दे,—

तीराद्भूतिमाचम्य परितः क्षेपमुच्यते ।

अथ दानं जपो होमो गङ्गार्था नात्र संग्रहः ॥

यत्किञ्चित् कुरुते कर्म तदक्षयमुदाहृतम् ।

परितः कुक्षदये इत्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे,—

मनसा संसरेद्यस्तु गङ्गां दूरस्थितो नरः ।

चान्द्रायणसहस्रम् समते नाच संग्रहः ॥

भविष्ये—

भवमानि विचिन्ताणि विचिन्ताभरणाः स्त्रियः ।

आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणं फलम् ॥

महाभारते,—

दर्शनात् स्पर्शनात्पापानां गङ्गेति कीर्तनात् ।

स्मरणादेव गङ्गायाः सद्यः पापात् प्रमुच्यते ॥

सहस्रयोजनस्थोऽपि चिसन्ध्यं सुसमाहितः ।

गङ्गां गङ्गेति यो ब्रूते स याति परमां गतिम् ॥

भविष्ये,—

वर्त्तमानमतीतञ्च ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

ज्ञातं यदशुभं कर्म गङ्गां वृद्धा प्रणम्यति ॥

दानधर्मो,—

सप्तावरान् सप्तपरान् पिबंस्तेभ्यश्च ये परे ।

इमांस्तारयते गङ्गां वीक्ष्य सृष्ट्वावगाद्य च ॥

पाद्ये,— सुज्जर्जुर्ज्यदा पश्येत् सृष्ट्वापि सुज्जर्जुः ।

भक्त्या तदाप्नोति नरः शान्तं चानृतं पदम् ॥

भविष्ये,—

प्रणमेत् प्रातस्तथाय गङ्गां पुण्ड्रजलां शुभाम् ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां भाजनं स्यान्न संग्रहः ॥

ब्रह्माण्डे,—

अभक्तापि महापापी गङ्गां वृद्धा हविर्भवेत्

वाराहे,—

ब्रह्महा गुरुहा गोघ्नः स्पृष्टो वा सर्वपातकैः ।
गङ्गातीर्थेन संस्पृष्टः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

वनपर्वणि,—

अप्यकार्यशतं कृत्वा कुर्याद्गङ्गावगाहनम् ।
सर्वं दहति गङ्गाभस्मलराशिमिवानलः ॥

भविष्ये,—

भक्त्या गङ्गावगाहस्य फलं वक्तुं न शक्यते ।
स्वर्गमोक्षौ फलं तस्येत्येवमाहुर्मनीषिणः ॥
कपिलाकोटिदानाद्धि गङ्गास्नानं विशिष्यते ।
सहस्रगङ्गावगाहेन कुलकोटीः समुद्धरेत् ॥

तथा,—

अप्सु नारायणं देवं स्नानकाले सरेत् सदा ।
साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिण्यां गङ्गायाञ्च विशेषतः ॥
गङ्गायां मौषलं स्नानं महापातकनाशनम् ।

तथा,—

ब्रह्मघ्नो वा सुरापो वा गोघ्नो वा पशुपातकी ।
सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गङ्गास्नानात् संशयः ॥

ब्रह्माण्डे,—

स्पृष्ट्वा स्वर्गमवाप्नोति पीत्वा ज्ञानमवाप्नुयात् ।
गङ्गास्नानेन भक्त्या तु परमाप्नोति पूजयम् ॥

तथा,—

अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति ।

स्नानमात्रेण गङ्गायां सद्यः स्नात् पुण्यभाजनम् ॥

भविष्ये,—

अमावस्यां शतगुणं सहस्रम् तु दिनस्ये ।

सोमसूर्यपदे लघं व्यतीपाते त्वनन्तकम् ॥

तथा,—

जन्मार्थं च क्षतं स्नानं गङ्गायां भक्तिभावतः ।

जन्मप्रभृति यत्पापं तत्क्षणादेव नाशयेत् ॥

नैरन्तर्येण यो मासं गङ्गायां स्नाति मानवः ।

स शक्रलोके सुचिरं स्थित्वा च सह पूर्वजैः ॥

ततो ब्रह्म प्रतिष्ठेत कल्पकोटिशतायुतम् ।

ब्रह्म ब्रह्मलोकम् ।

तथा,—

संक्रान्तिषु च सर्वासु चातुर्मास्यफलं लभेत् ।

एतदेव भवेत् पुण्यं माघकार्तिकमासयोः ॥

संवत्सरफलं श्रोतं नवम्यां कार्तिके तथा ।

मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं भवेत् ॥

स्कान्दे,—

गङ्गास्नानं करोमीति मनसा यस्तु चिन्तयेत् ।

अशक्तस्य स्वयं गन्तुं सामग्री यस्य नास्ति च ॥

स तथा अङ्गुष्ठा युक्तो विमुक्तः सर्वपातकैः ।

स्कान्दे,—गङ्गायाश्चरणाम्बुक्तिर्नाच कार्या विचारणा ।

परब्रह्मस्वरूपिण्यामित्याह जगतां प्रभुः ॥

गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरामने ।

कर्णे तत् परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदम् ॥

ब्रह्माण्डे,—

गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा मोक्षमाप्नोति मानवः ।

अज्ञानाद् ब्रह्मणो लोकं याति नास्त्यत्र संशयः ॥

गङ्गेयमत्र तत्तुं त्यजामीति ज्ञानपरं नत्वज्ञानपरं तथा सति
यत्र कुत्रापि मोक्षसत्त्वात् गङ्गाया अकिञ्चित्करत्वं स्यात् । ब्रह्मशाप-
महापातकादिभिरुदकानर्हस्यापि गङ्गामरणात् पापक्षयादुदकादि-
दानार्हतामाह रामायणे आदिकाण्डे,—

अथ गङ्गाम्बुजा तत्र ज्ञाविताः समरात्मजाः ।

दिव्यमूर्त्तिधरा भूत्वा ययुः स्वर्गं मुदान्विताः ॥

भगीरथमुवाचेदं ब्रह्मा सुरगणैः सह ।

तारिता नरशार्दूल त्वया पूर्वपितामहाः ॥

षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ।

इत्युपक्रम्य,—

पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ।

कुर्व्व सलिलं राजन् प्रतिज्ञा परिपालिता ॥

अथ तुलसीमाहात्म्यम् ।

अगस्त्यसंहितायाम्,—

तुलसीपत्रमात्रेण योऽर्घयेद्विष्णुमन्त्रहम् ।

स याति श्राव्यं ब्रह्म सुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
 विष्णोः शिरसि विन्यस्तमेकं श्रीतुलसीदक्षम् ।
 अगस्त्यसदं विद्वन्मोक्षारणपूर्वकम् ॥
 पुष्पाग्नरैरग्नरितं निर्मितं तुलसीदक्षैः ।
 मास्यं मलयजासितं दद्याच्छ्रीराममूर्द्धनि ॥
 किमस्य वज्रभिर्धनैः सम्पूर्णवरदक्षिणैः ।
 किं तीर्थसेवया दानैरूपेण तपसापि वा ॥
 पञ्च पुष्पं दक्षं चैव श्रीतुलसीयाः समर्पितम् ।
 रामाय मुक्तिमार्गस्य द्योतकं नात्र संशयः ॥
 संपूज्य विधिवद्भक्तं भक्त्या श्रीतुलसीदक्षैः ।
 भवार्णवसहस्रेषु दुःखपाशादिमुच्यते ॥
 पूजायोग्यैर्दक्षैः पुष्पैः पञ्चैर्वा योऽर्चयेद्भूरिम् ।
 यदि न्यूनातिरिक्तानि तस्य पूर्णानि तान्यहो ॥
 दक्षैः कोमलपल्लवैरित्यर्थः ।

तथा,—

न तस्य नरककेशो योऽर्चयेत्तुलसीदक्षैः ।
 निर्मास्यतुलसीमासायुक्तो योऽभ्यर्चयेद्भूरिम् ॥
 यद्यत् करोति तत् सर्वमनन्तगुणितं भवेत् ।
 यदि न्यूनं भवत्येव रामाराधनसाधनम् ॥
 तुलसीपत्रमात्रेण चात्र तत्परिपूर्वते ।
 संहस्य तुलसीकाष्ठं यो दद्याद्राममूर्द्धनि ।
 कर्पूरागुदकसूरीचन्दनस्य न तत्समम् ॥

आरुपयन्ति ये भक्ता तुलसीः स्वयमेव हि ।
 मोक्षाय च तदेवासं नान्यदभ्यर्चितं ततः ॥
 शास्त्रायामग्निज्ञातोयं तुलसीदत्तवासितम् ।
 ये पिवन्ति पुनस्तेषां स्नान्यपानं न विद्यते ॥
 तुलसीविपिनस्यापि समन्तात् पावनं स्नानम् ।
 क्रोशमात्रं भवत्येव गाङ्गेयस्येव पायसः ॥
 तुलस्यारोपिता सिक्ता दृष्टा स्पृष्टा च पावयेत् ।
 प्रदक्षिणं भ्रमिता ये नमस्कुर्वन्ति नित्यशः ।
 न तेषां दुष्कृतं किञ्चित् प्रचीणं भवन्निव्यते ॥
 अनन्यदर्शनाः प्रात र्ये पश्यन्ति तपोधन ।
 अहोरात्रकृतं पापं तत्क्षणमाश्रयन्ति ते ॥
 शास्त्रायामग्निज्ञायाश्च गङ्गायाश्च तपोधन ।
 तुलस्यास्यैव माहात्म्यं नेष्टे वक्तुं हि विश्वसृक् ॥
 तुलसीसन्निधौ प्राणान् ये त्यजन्ति सुनीश्वर ।
 न तेषां नरकक्षेत्रे यान्ति परमं पदम् ॥
 शास्त्रायामग्निज्ञायाश्च तुलस्यास्यैव सन्निधौ ।
 येषां पुण्यवतां मृत्युस्ते मुक्ता नात्र संग्रहः ॥

संवत्सरप्रदीपे,—

तुलसीदत्तगा च्छाया यत्र देशे भवेद्विज ।
 तत्र आहुं प्रदातव्यं गयाआहुफलधिकम् ॥
 न ददाति गयां गत्वा पिण्डं यो वै महासुने ।
 तुलसीकामने आहुं कृत्वा स तारयेत् पितॄन् ॥

दादृशां न च कुर्वीत तुलसीचयनं कश्चित् न
चयनमग्नमाह तच्चैव ।

तुलस्यमृतनामाऽसि सदा त्वं केशवप्रिया ।
केशवार्थं चिन्तोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥
त्वदङ्गसम्भवैर्देवं पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनि ॥
मन्त्रेनानेन यः कुर्यात्तुलसीचयनं चरेः ।
दशवर्षसहस्राणि पूजायाः फलमाप्नुयात् ॥

अथ शालग्राममाहात्म्यम् ।

पद्मपुराणे,—

चक्राङ्कितास्तु पाषाणा दृश्यन्ते ये तु शोभनाः ।
तेषां सन्दर्शनादेव नरः पापादिमुच्यते ॥
चक्राङ्कितस्तु पाषाणं पूजयेत् प्रयतो गृही ।
यतिर्वापि महीपात्र भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।
न पूजयति यो देवं शालग्रामसमुद्भवम् ॥
प्राप्ते कलियुगे घौरे तस्य स्वर्गगतिः कुतः ।
न तपोभिर्न जपेन न दानेन न चेच्छ्रया ॥
सा गतिः प्राप्यते या स्यात् शालग्रामशिलार्चनात् ।
न व्याधिर्न भयं तत्र न पीडा दुर्यहोऽपि वा ॥
शालग्रामशिला यत्र पूज्यते भक्तिभावतः ।
शालग्रामशिलायान्तु नित्यं सन्निहितो हरिः ॥
यत्रापि नौयते तत्र वाराणस्याः समं फलम् ।

न तेषामपराधोऽस्ति नापराधे च पातकम् ॥
 नागम्यागमने पापं न च विश्वासघातने ।
 शास्त्रायामग्निस्त्रारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ॥
 तत्र देवासुरा यद्या भुवनानि चतुर्दश ।
 शास्त्रायामग्निस्त्रायाम्नु यः श्राद्धं कुरुते नरः ।
 सुप्रीताः पितरस्तस्य गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥
 ये पिवन्ति नरा नित्यं शास्त्रायामग्निशोदकम् ।
 प्रक्षालयन्त्यसन्दिग्धं ब्रह्महत्यादिपातकम् ॥

लिङ्गपुराणे,—

कामासक्तोऽपि वै नित्यं भक्तिभावविवर्जितः ।
 शास्त्रायामग्निं पुत्र योऽर्चयेत् सोऽप्युतो भवेत् ॥

तथा,—

शास्त्रायामग्निं यत्र तत्तीर्थं परमं स्मृतम् ।
 तत्र दानञ्च यागश्च सर्व्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
 शास्त्रायामसमीपे तु क्रोशमात्रे व्यवस्थितः ।
 कौकटेऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः ॥

अथ वारव्रतम् ।

भविष्ये,—

यस्त्वादित्यदिने भक्त्या भारुं संपूज्य अङ्गुया ।
 नक्तं करोति पुरुषः स घात्यमरलोकताम् ॥
 भक्तिरूपास्यत्वेन ज्ञानं, वेदोक्तमिदमिति धीः अङ्गा ।

सुक्लर्त्तनं दिनं ज्ञेयं सौरनक्षत्रते विधिः ।

इति सप्तमीक्षत्ये सौरनक्षत्रं प्रागुक्तं । प्रतमिदमेकादशमायम् ।
भविष्ये । आदित्यः उवाच,—

योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्षत्रं मम दिन नरः ।

ब्रह्मचारी जितक्रोधो ममार्चनपरायणः ॥

वत्सरान्ते ततो ब्रूयात् प्रीयतां मे दिवाकरः ।

एवं भक्तिसमायुक्तो मम शोकं स गच्छति ॥

न च मानुष्यकं शोकमधुवं प्राप्नुयान्नरः ।

ब्रह्मचारी परित्यक्तमैथुन इत्यर्थः ।

तथा,—

उपवासञ्च कुर्वन्ति ये त्वादित्यदिने तथा ।

जपन्ति च महाश्वेतां ते ज्ञान्ते यथेष्टितम् ॥

महाश्वेतामन्त्रः प्रोक्त आगमे,—

‘ह्रामित्युक्ता ततो ह्रीन्तु सकारश्च विसर्गवान् ।

महाश्वेताख्यमन्त्रोऽयं भानोस्त्यक्षर ईरितः ॥

नरसिंहपुराणे,—

इत्तायुक्ते सौरदिने सौरं नक्षत्रं विधीयते ।

स्नात्वा सूर्यं समभ्यर्च्य विष्णुं वा नौदजो भवेत् ॥

भविष्ये,—

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते नक्षत्रं कुर्वन्ति मानवाः ।

भानुं सम्पूज्य वै भक्त्वा ते भवन्ति त्वरोगिणः ॥

मत्स्यपुराणे,—

यत्तद्विद्यात्मनो धाम सूर्यरूपेण संस्थितम् ।

तस्मादादित्यवारे तु सदा नक्ताग्रनो भवेत् ॥

मुहूर्त्तोऽनं दिनं चौरनक्तमिति प्रागुक्तम् । सदेति नित्यत्वं
प्रतिपादितम् ।

तथा भविष्ये,—

आमिषं रक्तशाकञ्च यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने ।

सप्तजन्म भवेत् कुष्ठौ दारिद्र्यमुपजायते ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन एकभक्तं रवेर्दिने ।

कुर्यान्नक्तं हविष्यं वा रोगयुक्तोऽन्यथा भवेत् ॥

रक्तशाकमिति यावदामिषत्वातिदिष्टोपलक्षणम् ।

भविष्ये,—

सवर्णाज्यगुडोपेतमपूपं सूर्यवासरे ।

सहिरण्यं नरो दत्त्वा न रोगैरभिभूयते ॥

काष्ठदानात् भौमदिने शत्रुनाशमवाप्नुयात् ।

जीवेऽङ्गि वस्त्रदानेन परां पुष्टिमवाप्नुते ॥

शनैश्चरदिने दत्त्वा तैलं विप्राय शक्तिः ।

नित्यमेव महाभाग रोगनाशमवाप्नुयात् ॥

स्कान्दे,—

भौमवारे वर्षमेकं भक्ष्या सम्पूज्य मङ्गलम् ।

हविष्यभुक् मिताहारः पुत्रं दीर्घायुषं लभेत् ॥

धनं धान्यं तथारोग्यं लभते सम्पदसाध्या ।

अथ सूतिकाषष्ठीपूजा ।

ब्रह्मपुराणे,— देवास्य पितरस्यैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आद्यान्ति तदहस्तस्मात् पुण्यं षष्ठस्य सर्व्वदा ॥

अत्र सर्व्वदेत्यनेन जन्माशौचान्तरपातेऽपि शुद्धिरित्युक्तम् ।

तथा च विष्णुधर्मो,—

सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।

तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥

षष्ठेऽङ्गि रात्रियागन्तु जन्मदानान्तु कारयेत् ।

रक्षणीयं तथा षष्ठीं निशां तत्र विशेषतः ॥

तत्र जागरणं कार्य्यं जन्मदानां तथा वलिः ।

अत्र प्रकृते पुत्रजन्माशौचे शुद्धिप्रतिप्रसवप्राप्तौ जन्मनीत्युपादानं जन्माशौचान्तरपातेऽपि शुद्धिविधानार्थं न तु मरणाशौचपात इति । तासां यागनिमित्तार्थमित्यनेन तद्दिनविहितषष्ठ्यादिदेवता-पूजास्त्रेव शुद्धिर्नान्येषु सन्ध्यादिकर्मस्त्रित्युक्तम् । षष्ठीं निशां प्राप्य विशेषतो रक्षणीयं वास्तस्य रक्षा कार्य्येत्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

अग्न्यम्बुशून्ये च तथा निर्यूषे सूतिकागृहे ।

अदीपशस्त्रमुषले भूतिसर्व्वपराजिते ॥

अनुप्रविश्य या जानमपहृत्य ततोऽपरम् ।

क्षणप्रसविनीवासां तत्रैवोत्सृजते द्विज ॥

सा जातहारिणौ नाम सुघोरा पिशिताशना ।

तस्मात् संरक्षणं कार्य्यं यत्नतः सूतिकागृहे ॥

हागवन्धनार्थं यूपस्तम्भः भूतिर्घ्नभक्षः । तत्र षष्ठेऽङ्गि सायंसमये
स्नातः शुचिराचान्तः सस्ति वाच्य सङ्कल्पं कुर्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि अभिनवजातकुमारस्य जन्मवाचरात् षष्ठेऽङ्गि
अभिनवजातकुमारस्यास्य सर्वारिष्टप्रशमनपूर्वकदीर्घायुद्वकामो
वह्निर्वलिदानानन्तरं गणेशषष्ठ्यादिदेवतानां पूजाकर्मा करिष्ये ।
इति सङ्कल्प्य सप्तमण्डलिकाः कृत्वा तत्र कुशानास्तौर्यं सम्पूज्य च
माषभक्तेन वलिं दद्यात् ।

ॐ चेन्नपाशा नमो वोऽस्तु सर्वशान्तिफलप्रदाः ।

वासस्य विघ्ननाशाय प्रतिगृह्णन्निमं वलिम् ॥

चेन्नपालेभ्य एष माषभक्तवलिर्नमः ।

पूर्वादिदिग्भिर्भागेषु सुस्थले प्रतिवाचिनः ।

रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्निमं वलिम् ॥

पूर्वादिदिक्स्थेभ्यो नमः ।

भूतदैत्यपिशाचाश्च गन्धर्वा रक्षसां गणाः ।

शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्निमं वलिम् ॥

भूतदैत्यपिशाचादिभ्य एष माषभक्तवलिर्नमः ।

नागारूपधराः सर्वा मातरो देवयोनयः ।

स्वयं रक्षन्तु मे पुत्रं तुष्टा गृह्णन्निमं वलिम् ॥

मातृभ्य एषः ।

आदित्यादि यक्षा ये च सस्यानप्रतिवाचिनः ।

रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्निमं वलिम् ॥

आदित्यादिपदेभ्य एषः ।

योगिनी डाकिनी चैव मातरो निवसन्ति याः ।

शान्तिं कुर्वन्तु ताः सर्वा मम गृहन्निभं बलिम् ॥

योगिन्यादिभ्य एषः ।

दिक्पाला ये तथेन्द्राद्याः स्वस्थानप्रतिवासिनः ।

शान्तिं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृहन्निभं बलिम् ॥

इन्द्रादिलोकपालेभ्य एषः ।

ततो द्वारदेशं गत्वा द्वारपालकाभ्यां नम इति मन्त्रेण द्वार-
पालौ पाद्यादिभिः सम्यूज्य प्रणमेत् ।

द्वारपाल नमस्तुभ्यं सर्वशान्तिफलप्रद ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

खड्गपाणे नमस्तुभ्यं सर्वविघ्नविनाशन ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

ततो गृहं प्रविश्य प्राङ्मुख उपविश्य कराङ्गन्यासौ कृत्वा सामा-
न्यार्घ्यं विधाय गणेशं ध्यात्वा ॐ गणानाम्बेत्यावाह्य पाद्यादिभिः
सम्यूज्य पुष्पाञ्जलिना प्रणमेत् ।

सर्वविघ्नहरोऽसि त्वमेकदन्तो गजाननः ।

षष्ठीगेहेऽर्चितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ॥

सामोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

ततः षष्ठीं पूजयेत् ।

षा अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । षीं तर्जनीभ्यां स्वाहा । षूं मध्यमाभ्यां
वषट् । षैं अनामिकाभ्यां ह्रं । षौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् । षः कर-

तल्लपृष्ठाभ्यां फट् । षां हृदयाय नमः, षीं शिरसे स्वाहा, षूं
शिखायै वषट्, षैं कवचाय ऊं, षौं मैत्रेयाय वौषट्, षः करतल-
पृष्ठाभ्यां फट् ।

इति कराङ्गन्यासौ कृत्वा देवीं ध्यायेत् ।

द्विभुजां हेमगौराङ्गीं रत्नालङ्कारभूषिताम् ।

वरदाभयहस्ताञ्च शरच्चन्द्रनिभाननाम् ॥

पीतवस्त्रपरीधानां पीनोन्नतपयोधराम् ।

अङ्गार्पितसुतां षष्ठीमम्बुजस्थां विचिन्तयेत् ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः सम्यूज्य अर्घ्यपात्रं प्रोक्षणी-
पात्रञ्च स्थापयित्वा प्रोक्षणीजलेन पूजापकरणान्यभ्युक्ष्य घटं स्थाप-
यित्वा तत्र पीठपूजां कुर्यात् ।

जयायै, विजयायै, अजितायै, अपराजितायै, काक्ष्यै, भद्रकाक्ष्यै,
सङ्गमायै, सिद्धायै।

मध्ये,—

लोहितायै, पद्मासनाय नमः ।

ततः पूर्ववद्वात्वा देवीमावाहयेत् ।

आयाहि वरदे देवि षष्ठि षष्ठीति विश्रुते ।

धात्रीरूपेण मे पुत्रं रक्ष जागरवासरे ॥

षष्ठि देवि इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता भव सन्नि-
हता भव प्रसन्ना भवेत्यावाह्य ॐ षां षष्ठ्यै नम इति पाद्यादिभिर्-
पचारैः पूजयित्वा पुष्पाञ्जलिना प्रणमेत् ।

जगन्मातर्जगद्धात्री जगदानन्दकारिणि ।

प्रसीद मम देवेभि षष्ठि देवि नमोऽस्तु ते ॥
 शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी ।
 त्वमिमं रक्ष मे बाह्यं महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥
 भूतदेत्यपिशाचेषु डाकिनीयोगिनीषु च ।
 मातेव रक्ष मे पुत्रं मापदे पञ्चमेषु च ॥
 षष्ठि देवि महाभागे भक्तानामभयप्रदे ।
 वरदे त्वत्प्रसादेन चिरं जीवतु बाह्यकः ॥
 अस्मिंश्च स्तुतिकागारे देवीभिः परिवारिते ।
 रक्षां कुरु महाभागे सर्वोपद्रवनाशिनि ॥
 ततस्त्रिश्ररणाद्याः पृथक् गन्धादिभिः पूजयेत् ।
 त्रिश्ररणा दृढमाता च गौरी च कटपूतना ।
 पूजितव्याः प्रयत्नेन जन्मदा जातहारिणी ॥
 ततो जयन्त्यै मङ्गलायै काश्यै कपालिन्यै दुर्गायै शिवायै चमायै
 धाम्यै स्वाहायै स्वाधायै नम इति पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ।
 गौर्यादिमातृकाभ्यो नमः । जन्मदाभ्यो नमः^१ । क्षेत्रपालेभ्यो
 नमः । भैरवेभ्यो नमः । आदित्यादिनवग्रहेभ्यो नमः । दिक्पा-
 लेभ्यो नमः ।
 ततो मार्कण्डेयं पाद्यादिभिः पूजयित्वा पुष्पाञ्जलिना प्रणमेत् ।
 मार्कण्डेय महाबाहो प्रार्थये त्वां कृताञ्जलिः ।
 चिरजीवी यथा त्वं भोक्षया भवतु मे सुतः ॥

१ ख पुस्तके, जन्मदाभ्यो नम इति वाक्यं नास्ति ।

अश्वत्थाणे वलये व्यासाय हनुमते विभीषणाय कृपाय परशुरा-
माय नमः । नारदादि ऋषिभ्यो नमः । गङ्गायै दुर्गायै महालक्ष्म्यै
सरस्वत्यै । अश्विन्यादिनक्षत्रेभ्यः, विष्णुभादिद्योगेभ्यः, ववादिकर-
णेभ्यः, प्रतिपदादितिथिभ्यः, मेषादिद्वादशराशिभ्यः, सूर्यादिवारैभ्यः ।

ततः स्कन्दमावाह्य गन्धादिभिः पूजयेत् ।

कार्त्तिकेय महाबाहो गौरीहृदयनन्दन ।

बालं मे रक्ष भीतिभ्यः षडानन नमोऽस्तु ते ॥

१[मन्थानदण्डाय नमः, इति मन्थानदण्डं पूजयेत् ।

मन्थान त्वं हि गोलोके देवदेवविनिर्मितः^१ ।

पूजितश्च विधानेन पुत्रं मे परिपालय ॥

ततः खड्गं पाद्यादिभिः संपूज्य अग्निर्विश्वस्य इत्यादिना प्रणमेत् ।

ततो वासुदेवं गन्धादिभिरभ्यर्च्य प्रणमेत् ।]

वासुदेव नमस्तुभ्यं ब्रह्मचक्रगदाधर ।

कुमारं रक्ष भीतिभ्यः शान्तिं कुरु नमोऽस्तु ते ॥

त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान् दैत्यचक्रविमर्दनः ।

शान्तिं कुरु गदापाणे नारायण नमोऽस्तु ते ॥

ब्रह्मा करोतु कल्याणं जगत्सृष्टिकरोऽय्ययः ।

सुतश्च मे देवदेवस्तथा नारायणः प्रभुः ।

ततो माषभक्तेन बलिं दद्यात् ।

ॐ बलिं गृह्णन्निमं देवा आदित्या वसवस्तथा ।

१ ग पुस्तके [] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ ख पुस्तके, देवदेवेन निर्मितः ।

मातृतयाश्विनौ देवाः सुपर्णाः पञ्चगा ग्रहाः ॥
 असुरा यातुधानाश्च रथस्था देवताश्च याः ।
 दिविष्ठा लोकपालाश्च ये च विघ्नविनाशकाः ॥
 जगतः स्वस्ति कुर्वन्तो दिव्या महर्षयस्तथा ।
 सर्व्वे कुर्व्वन्तु मे रक्षां शान्तिं पुष्टिं धृतिं तथा ॥

सर्व्वेभ्यो बलिरेषः ।

ये रौद्रा रौद्रकर्माणो रौद्रस्थाननिवासिनः ।
 सौम्याश्चैव तु ये केचित् सौम्यस्थाननिवासिनः ॥
 मातरो रौद्ररूपाश्च गणानामधिपाश्च ये ।
 विघ्नभूतास्तथा चान्ये दिग्विदिक्षु समाश्रिताः ॥
 सर्व्वे ते प्रीतमनसः प्रतिगृह्णन्स्वमं बलिम् ।
 सिद्धिं दिशन्तु मे पुत्रं भयेभ्यः पाक्तु मां सदा ॥

भूतेभ्य एष बलिः ।

ततो बालं व्यजने समारोप्य षष्ठ्यै समर्पयेत् ।
 देवतानामृषीणाञ्च भक्तानां भक्तवत्सले ।
 मातेव रक्ष मे पुत्रं महाषष्टि नमोऽस्तु ते ॥
 जननी सर्व्वभूतानां बालानाञ्च विशेषतः ।
 नारायणीस्वरूपेण सुतं मे रक्ष सर्व्वतः ॥
 जगदाद्ये जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि ।
 समर्पितो मया देवि पादयोस्तव मे सुतः ॥
 निजपुत्रवदेनं त्वं कुरु दीर्घायुषं सदा ।
 अयं मम कुलोत्पन्नो रक्षार्थं पादयोस्तव ॥

नीतो मया महाभागे चिरं जीवतु बाणकः ।
 इति बाणं संमर्ष्य पुष्पाञ्जलिना प्रणमेत् ।
 माहेश्वरि शिवे नित्यं शिवदे शिवनायिके ।
 सुतं मे रक्ष पद्माक्षि शिवदा भव सर्वदा ॥
 ततः कुशेन बाणमार्जनम् ।

विष्णुपुराणे,—

मायुरं मङ्गलं यच्च विष्णोरमिततेजसः ।
 हरस्य मङ्गलं यच्च सर्वं भवतु मे सुते ॥
 शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु प्रणश्यत्वशुभञ्च यत् ।
 यत एवागतं पापं तत्रैव प्रतिगच्छतु ॥
 रक्षतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः ।
 यस्य नाभिसमुद्भूतपङ्कजादभवज्जगत् ॥
 येन दंष्ट्रायविधृता धारयत्यवनी जगत् ।
 वराहरूपधृक् देवः स त्वां रक्षतु केशवः ॥
 नखाङ्कुरविनिर्भिन्नवैरिवचःस्थलो विभुः ।
 नृसिंहरूपी सर्वत्र रक्षतु त्वां जनार्दनः ॥
 वामनो रक्षतु सदा भवन्तं यः क्षणादभूत् ।
 त्रिविक्रमः क्रमाक्रान्तत्रैलोक्यस्फुरदायुधः ॥
 शिरस्ते पातु गोविन्दः कण्ठं रक्षतु केशवः ।
 गुह्यं स जठरं विष्णुर्जङ्घापादं जनार्दनः ॥
 मुखं वाह्यं प्रवाह्यं च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
 रक्षत्वव्याहृतैश्वर्यस्तव नारायणोऽव्ययः ॥

शार्ङ्गचक्रमदाद्यङ्गमङ्गनादहताः चयम् ।

गच्छन्तु प्रेतकुशाद्या राक्षसा ये तवाहिताः ॥

त्वां पातु दिक्षु वैकुण्ठो विदिक्षु मधुसूदनः ।

दुषीकेशोऽम्बरे भूमौ रक्षतु त्वां महीधरः ।

तथा कालिकापुराणे,—

उमा देवी शिरः पातु ललाटं शूलधारिणी ।

जिह्वां च चण्डिका देवी घ्रीवाञ्च तत्र कालिका ॥

अग्निकवासिनी चेतो दौ वाङ्मूलधारिणी ।

हृदयं ललिता देवी उदरं सिंहवाहिनी ॥

कण्ठं भगवती पातु उरु च विन्ध्यवासिनी ।

महावक्त्रा च जङ्घे द्वे पादौ पातालवासिनी ॥

सर्वतः पातु सततं दुर्गा देवी शुभावहा ।

ततः श्वेतसर्पपेम् वेतासासेति रक्षां कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा
अच्छिद्रं कुर्यात् । तां रात्रिं खड्गपाणिर्जागृयात् । धनुःकाण्डश्च
गृहे स्थापयेत् । आचाराद्वकुलपत्राणि द्वारदेशे दहेत् गोमुण्डश्च
स्थापयेत् ।

इति सूतिकाषष्ठीपूजा ।

अथ मङ्गलचण्डिकापूजा ।

कालिकापुराणे,—

यैषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।

वरदाभयहस्ता च त्रिभुजा गौरदेहिका ॥

रक्तपद्मासनस्था तु मुकुटत्रयमण्डिता ।

रक्तकौशेयवसना स्मितवक्त्रा शुभांगना ॥
 नवबीजनसम्पन्ना चार्जुनी सखितप्रभा ।
 उमया भाषितं तन्मं यत् पूर्वं तेकमचरम् ॥
 मन्त्रमखास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूजयेत् ।
 नारायणै विद्महे तां चण्डिकायै तु धीमहि ॥
 तस्मै सखितकान्तेति ततः पश्चात् प्रचोदयात् ।
 एषा सखितगायत्री देव्या इष्टैः प्रकीर्तिता ॥
 सोहिताङ्गस्य दिवसः प्रियोऽस्याः परिकीर्तितः ।
 काशी वसन्तकाशस्य स्वरसापि तु पञ्चमः ॥
 अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च पूजा कार्या विभूतये ।
 दूर्वाङ्कुरैः समायुक्तमक्षतं प्रीतिदं परम् ॥
 निर्मास्यधारिणी चास्या देवी सखितचण्डिका ।
 अथमस्या विशेषस्तु पूजार्थां परिकीर्तितः ॥
 वैष्णवीतन्त्रमन्त्रस्य तन्मं याच्यन्तु पूजने ।
 उपचारो वक्षिष्यास्या विहितोऽयं क्रमः पुरा ॥
 महाभावा महादेव्यास्तद्भावं परिपूजने ।
 पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥
 यः पूजयेद्द्वौमदिने शुभैर्दूर्वाङ्कुरैः परम् ।
 सैतत् साधकः सोऽपि कामानिष्टानवाप्नुयात् ॥

सुकुटपथेति एकपङ्क्तिकोपरि त्रिष्टुप्त्राकारसुकुटमञ्चितेत्यर्थः ।

उमामन्त्रः प्रागुक्तो यथा ।

आदिः समान्निवहित उमामन्त्र इति श्रुतः ।

यादिर्मकारः समाप्तिर्विशर्ग इत्यर्थः ।

नारायण्यै विद्महे त्वां चण्डिकायै धीमहि ।

तन्नो ललितकामा प्रचोदयात् । इति ललितगायत्री ।

आदौ मूलमन्त्रमुच्चार्य अनया गायत्र्या देवीं पूजयेदित्यर्थः ।

लोहिताङ्गस्य दिवसो मङ्गलवारः प्रियः, वसन्तकालः प्रियः पूजा-
कालः, पञ्चमस्वरः पञ्चमरागोऽस्याः प्रिय इत्यर्थः । अष्टम्यां
नवम्याञ्च फलातिशय इत्यर्थः । अष्टदूर्वाङ्कुरसहितैरष्टाक्षततण्डु-
लैरिति लोकप्रसिद्धिः । पूजान्ते निर्मात्येन ललितचण्डिकां
पूजयेदित्यर्थः । वैष्णवीतन्त्रमन्त्रस्य महामायामन्त्रस्य च पूजा-
विधिरुक्तः सोऽत्र ग्राह्य इत्यर्थः । स च प्रयोगलिखनेन व्यक्तीभवि-
ष्यति । पूजाफलम्तु यद्यस्याभिमतं तस्य तत्प्राप्तिरित्यर्थः ।

अथ मङ्गलचण्डिकापूजाप्रयोगः ।

कृतनित्यक्रियो यजमान उदङ्मुख आसने उपविश्य स्वस्ति वाच्य
सङ्कल्पं कुर्यात् ।

अथेत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकग्रन्था अमुककामः श्रीमङ्गलचण्डिका-
पूजाकर्मा करिष्ये इति सङ्कल्प्य अः फट् इति मन्त्रेण श्वेतसर्षपान्
अक्षतान् वा दिक्षु विकीर्य भूतापसारणं कृत्वा नारदष्टविर्मस्तकेऽनु-
ष्टुप्छन्दो मुखे श्रीमङ्गलचण्डिका देवता इति विन्यस्य कृताञ्जलिः
सर्वकामार्थसाधने श्रीमङ्गलचण्डिकापूजायां विनियोगः । ॐ ह्रीं
सः इति स्नानमभ्युक्ष्य ह्रीं सः इति मन्त्रेण करस्थं पुष्पं दक्षिण-
हस्तेन संमृज्य ब्रात्वा वामहस्तेन पूर्वमन्त्रेण ऐशान्यान्दिशि क्षिपेत् ।
भूतशुद्धिं प्राणायामं मातृकान्यासं च कृत्वा कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

मां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः मौं तर्जनीभ्यां स्वाहा मूं मध्यमाभ्यां
वषट् मैं अनामिकाभ्यां हूं मौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् मः करतल-
पृष्ठाभ्यां फट् । मां हृदयाय नमः मौं शिरसे स्वाहा मूं शिखायै
वषट् मैं कवचाय हूं मौं नेत्राभ्यां वौषट् मः अस्त्राय फट् ।

तास्रचयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा पीठन्यासं कुर्यात् ।

अंसद्वये—धर्माय, ज्ञानाय ।

वामाद्युद्वये—वैराग्याय, ऐश्वर्याय । मुखे—अधर्माय । वामपार्श्वे
अज्ञानाय । नाभौ—अवैराग्याय । दक्षिणपार्श्वे—अनैश्वर्याय ।
हृत्पद्मे—शेषाय, पद्माय, अं सूर्यमण्डलाय, उं सोममण्डलाय, मं
वज्रिमण्डलाय, सं सत्ताय, रं रजसे, तं तमसे, आं आत्मने,
अं अन्तरात्मने, पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने, ह्रीं योगपद्मपीठा-
त्मने नमः ।

ततो देवीं ध्यायेत्,—

यैषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।

वरदाभयहस्ता सा दिभुजा गौरदेहिका ॥

रक्तपद्मासनस्था तु मुकुटचयमण्डिता ।

रक्तकौशेयवसना स्मितवक्त्रा शुभामना ।

नवयौवनसम्पन्ना चाम्बुङ्गी ललितप्रभा ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः संपूज्य साहमित्यात्मानं
विभाज्य गन्धपुष्पाभ्यां देवीरूपमात्मानं संपूज्य शिरोहृदयगुह्य-
पादसर्वाङ्गेषु पुष्पपञ्चकं क्षिपेत् ।

ततो वामभागे त्रिकोणमण्डलोपरि अर्घ्याधारं स्थापयित्वा

तत्र अस्याय फड़िति प्रोक्षितं शङ्खं स्थापयित्वा नम इति मन्त्रेण
गन्धपुष्पे दत्वा मूषमन्त्रेण जलेन पूरयित्वा मं दशकक्षाव्याप्तवक्त्रि-
मण्डलाय नम इत्याधारं सम्पूज्य अं द्वादशकक्षाव्याप्तसूर्यमण्डलाय
नम इति शङ्खं, ऊं षोडशकक्षाव्याप्तचन्द्रमण्डलाय नम इति जलं
सम्पूज्य तत्र षडङ्गानि पूजयित्वा देवीरूपं जलं ध्यात्वा कराभ्या-
मर्घ्यपाचमाच्छाद्य मूषमष्टधा जप्त्वा तालपत्रदिग्बन्धनाभ्यां संरक्ष्य
उमित्यवगुण्ठ्य धेनुमुद्रयाऽमृतौकुर्व्यात् ।

अर्घ्यं दक्षिणे ॐ फड़िति प्रोक्षणीपात्रं संप्रोक्ष्य जलेनापूर्य
गन्धपुष्पे दत्वा तीर्थमावाह्य अर्घ्यजलं किञ्चिद्दत्वा तेनोदकेनात्मानं
पूजोपकरणञ्चाभ्युक्षेत् ।

अर्घ्यं शोभरतः कार्यं पाद्यमाचमनीयकम् ।

दक्षिणे गणेशं ध्यात्वा आवाह्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य पीठं पूजयेत्
अग्न्यादिकोणेषु—धर्मादिचतुष्टयम् ।

पूर्व्यादिदिक्षु—अधर्मादिचतुष्टयम् पूजयित्वा ।

मध्ये—शेषाय, पद्माय, अं सूर्यमण्डलाय ऊं सोममण्डलाय,
मं वक्त्रिमण्डलाय, सं सत्वाय, रं रजसे तं तमसे, आं आत्मने,
अं अन्तरात्मने, पं परमात्मने, ह्रीं ज्ञानात्मने नमः । ह्रीं योग-
पद्मपीठासनाय नमः इत्यासनार्थं पुष्पाञ्जलिं दत्वा पूर्ववद्देवीं
ध्यात्वा पुष्पाञ्जलिना नासाद्वारा तेजोरूपां भगवतीं निःसार्य
ह्रीं इति मन्त्रेण मण्डलमध्ये स्थापयेत् ।

मध्ये—नारायण्यै विद्महे त्वां चण्डिकायै धीमहि । तन्नो
वसितकान्ता प्रचोदयात् ।

इति मूलमन्त्रपूर्व्या गायत्र्या श्रीभगवति मङ्गलचण्डिका
इहागच्छागच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता भव सन्निरुद्धा भव प्रसन्ना
भवेत्यावाह्य आवाहन-स्थापन-सन्निधापन-सन्निरोधन-परमीकर-
णामृतीकरणमुद्राः प्रदर्श्य स्वागतमिति स्वागतं पृष्ट्वा मूलमन्त्रपूर्व्या
सहितगायत्र्या पाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्काचमनस्नानजलवस्त्रालङ्कार-
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूलानि दद्यात् । अग्नौ गन्धपुष्पधूपदीप-
नैवेद्यैः पञ्चोपचारैः पूजयेत् ।

ततो मूलमन्त्रपूर्विकां सहितगायत्रीं पठित्वा मङ्गलचण्डिकायै
नम इत्यष्टदूर्वासंयुक्ताष्टाक्षततण्डुलान् दद्यात् ।

मण्डलमध्ये,—

जयन्तीं मङ्गलां काशीं भद्रकाशीं कपालिनीम् ।

दुर्गां शिवां चमां धात्रीं स्त्रधां स्त्राहां प्रपूजयेत् ॥

ततोऽङ्गपूजा ।

मां हृदयाय नमः । मीं शिरसे स्त्राहा नमः । मूं शिखायै वषट्
नमः । मै कवचाय हूं नमः । मौं नेत्राभ्यां वौषट् नमः । मः
अस्त्राय फट् नमः । इति सम्पूज्याष्टपत्रेषु अष्टौ यौगिनीः पूजयेत् ।
पूर्वादिचतुर्दिक्षु,—

त्रैलोक्ये, चण्डमुख्यायै, स्कन्दमात्रे, कालरात्र्यै नमः ।

अग्न्यादिकोशेषु,—

चण्डिकायै, कुष्माण्डायै, कात्यायन्यै, महागौर्यै नमः ।

इति पूजयित्वा मः मङ्गलचण्डिकायै नमः इत्यष्टधा पुष्पैः पूज-
येत् । ततो दुर्गापूजोक्तविधिना वस्त्रं दद्यात् ।

वशिदानामन्तरं काशिकापुराणे,—

जपं समारभेत् पश्चात् पूर्ववक्ष्यानतत्परः ।

हस्तेन स्रजमादाय मनसा चिन्तयन् शिवाम् ॥

यथाशक्ति जपित्वा जपं समर्थ,—

सर्वमङ्गलमङ्गले शिवे सर्वार्थसाधिके ।

शरण्ये श्रम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ।

सप्तधा वर्त्तनं कृत्वा स्तुतिमेतान्तु साधकः ।

पञ्च प्रणामान् कुर्वीत ऐं ह्रीं श्रीं इति मन्त्रकैः ॥

ततः काममिष्टं निवेद्य योनिमुद्रां दर्शयित्वा चमस्तेति विसर्जयेत् । तत ऐशान्यां त्रिकोणमण्डले ललितचण्डिकां गन्धादिभिरभ्यर्च्य ललितचण्डिकायै नम इति निर्माल्यं तत्र विन्यसेत् ।

उदके तद्मूले च निर्माल्यं तु समुत्सृजेत् ।

अनेनैव विधानेन पूजयित्वा तु चण्डिकाम् ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।

ततो दक्षिणां दत्त्वाऽच्छिद्रं कुर्यात् ।

इति श्रीमङ्गलचण्डिकापूजाविधिः ।

अथ जन्मदिनपूजा ।

जन्मतिथौ जन्मनक्षत्रयोगे शुभमुक्तं ज्योतिषे,—

जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे

यस्य भुवं जन्मतिथिर्भवेत् ।

भवन्ति संवत्सरमेव याव-

नैरन्यसमानसुखानि तस्य ॥

शनिमङ्गलवारो दोषमाह तत्रैव ।

कृतान्तकुञ्जयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत् ।

अनृचयोगसम्प्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे ॥

कृतान्तः शनिः । शनिमङ्गलवारो यदि जन्मवारः स्यात्तदा न दोष इति प्राञ्च । अत्र जन्मनक्षत्रयोगे तु न दोष इत्यर्थः ।
प्रतीकारमाह तत्रैव,—

तस्य सर्व्वौषधिस्त्राणं ग्रहविप्रसुरार्चनम् ।

सर्व्वौषधिमाह मत्स्यपुराणे,—

सुरा मांसी वचां कुष्ठं शैलेयं रजनीदयम् ।

शठौ चम्पकमुस्तश्च सर्व्वौषधिगणः स्मृतः ॥

रजनीदयं हरिद्रा दारुहरिद्रा चेत्यर्थः ।

जन्मतिथिव्यवस्था तु चान्द्रेणैव न तु सौरेण । सौरे मासि कदाचिन्निश्चयप्राप्तौ लोपप्रसङ्गात् । रोहिण्यष्टमीराम-
नवम्यादीनां भगवज्जन्मतिथीनां ब्रह्मपुराणादौ चान्द्रेण व्यवस्था-
दर्शनाच्च ।

तथा च गृह्यपरिशिष्टम्,—

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गः प्रसवाहोऽष्टकादयः ।

मासवृद्धौ पराः कार्या वर्ज्जयित्वातिपैतृकम् ॥

अस्यार्थः । प्रसवाहो जन्मतिथिः । मासवृद्धौ मलमासपाते मासवृद्ध्या तिथिदयप्राप्तौ पर एव प्रकृते मासि कार्यम् । न तु पूर्व्वस्मिन् मलमासे, अतिपैतृकं सपिण्डीकरणं वर्ज्जयित्वा तप्तु मल-
मासेऽपि कार्यमिति विवेचितं शुद्धिकौमुद्याम् ।

अथ दिनद्वये तिथिप्राप्तौ उदयगामितिथेरेव यद्वर्षं “युगाद्या
वर्षवृद्धिरेति पूर्वोक्तवचनात् ।

ब्रह्मपुराणे,—

सर्व्वेसु जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः ।

गुरुदेवाग्निविप्रास्य पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

स्नानपश्चात् पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।

प्रतिसंवत्सरं यत्नात् कर्त्तव्यस्तु महोत्सवः ॥

प्रतिसंवत्सरं यत्नादित्यभिधानाम्नित्याधिकारः । पितरौ जगतां
पितरौ सख्यौवासुदेवावित्यर्थः प्रजापतिसमभिव्याहारात् पृथक्
गुरुपूजाभिधानाच्च । स्नानञ्च तिस्रोदत्तनं कृत्वा सतिस्नानजलेन
कार्यम् ।

तथा,—

तिस्रोदत्तौ तिस्रस्नायी तिस्रपायी तिस्रप्रदः ।

तिस्रहोता तिस्रभोक्ता षट्तिथौ नावसीदति ॥

तथा,—

द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।

मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयतस्तथा ॥

दीर्घायुषं ततो व्यासं रामं द्रौणिं कृपं वसिष्ठम् ।

प्रह्लादञ्च हनुमन्तं विभीषणमथार्चयेत् ॥

रामोऽथ जामदग्न्यः, द्रौणिरश्वत्थामा । अथाचारात् षष्ठीमपि
पूजयन्ति ।

स्कान्दे,—

खण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्वानमेव च ।

आमिषं कसहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत् ॥

व्योतिषे,—

स्नात्वा जम्भदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभीष्टां श्रियं

मत्स्यान् मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिरं वर्द्धते ।

शक्रन् खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति भुवं

भुङ्क्ते यस्य निरामिषं स हि भवेज्जन्मान्तरे पण्डितः ॥

अथ प्रयोगः ।

प्रातस्त्रिलोदन्तं विधाय तिलमिश्रोदकेन स्नात्वा पूर्णकुम्भेषु
गङ्गामृत्तिकाफलदूर्वापञ्चरत्नानि निःश्रिय तैरभिवेषयेत् ।

पद्मपुराणे पुष्कर उवाच,—

शृणुध्वावहितो ब्रह्मन् सर्व्वकिष्किषणाग्रमम् ।

येनाभिषिक्तो नृपतिश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥

सुरास्वामभिषिञ्चन्तु ये च सिद्धास्तपोधमाः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च साध्याश्च समरुद्रणाः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा आश्विनेयौ भिषग्वरौ ।

अदिति र्देवमाता च स्वाहा सिद्धिः सरस्वती ॥

कीर्त्तिर्लक्ष्मी धृतिः श्रीश्च सीनीवाली कुञ्जसाया ।

दितिश्च सुरमा चैव विनता कद्रुरेव च ॥

देवपत्न्यश्च याः प्रोक्ता देवमातर एव च ।

सर्व्वस्वामभिषिञ्चन्तु शुभाशुभरसाङ्गणाः ॥

नक्षत्राणि सुहृत्ताश्च पञ्चाङ्गोराचसन्धयः ।

संवत्सरा निमेषाश्च कक्षाः काष्ठाः क्षणा क्षवाः ॥

सर्व्वे त्वामभिषिञ्चन्तु काशस्यावयवाः शुभाः ।

वैमानिकाः सुरगणा मनवः सागरैः सह ॥

सरितश्च महाभागा नागाः किम्बुरुषास्तथा ।

वैखानसा महाभागा द्विजा वैहायसास्तथा ॥

सप्तर्षयः सदाराश्च ध्रुवस्थानानि यानि च ।

मरीचिरचिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः ॥

भृगुः समत्कुमारश्च जैगौषव्यो वृहद्वज्रः ।

एकतश्च द्वितस्यैव चितो जावालिकश्चपौ ॥

दुर्वासा दुर्विनीतश्च कण्वः कात्यायनस्तथा ।

मार्कण्डेयो दीर्घतपाः शुनःशेफो विदूरथः ॥

श्रौर्ष्यः सत्यर्त्तकश्चैव च्यवनश्च पराशरः ।

द्वैपायनो जरत्कारुर्देवराजः सहात्मजः ॥

पर्व्वता गुरवो वन्द्याः पुण्यान्यायतनानि च ।

प्रजापतिश्च भगवान् गावो विश्वस्य मातरः ॥

वाहनानि च दिव्यानि सर्व्वे लोकाश्चराचराः ।

अग्नयः पर्व्वताश्चैव जीमूताः खं दिशो जलम् ॥

एते चान्ये च बहवो वेदव्रतपरायणाः ।

सग्निव्यास्तेऽभिषिञ्चन्तु सदाराश्च तपोधनाः ॥

सेन्द्रा देवगणाश्चैव पुण्यश्रवणकौर्त्तनाः ।

तोयैस्त्वामभिषिञ्चन्तु सर्व्वोत्पातनिवर्हणैः ॥

इति स्नानं समाप्य नूतनवस्त्रयुगमलङ्कारश्च परिधाय सन्ध्या-

दिकं कृत्वा दृष्टदेवतां सम्पूज्य स्वस्ति वाच्य सकृत्स्यं कुर्यात् । ॐ
अद्येत्यादि शुभवर्षवृद्धौ सकलमङ्गलसम्बलित दीर्घायुद्वकामो मार्क-
ण्डेयादिपूजाकर्म्म करिष्ये ॥

ततो घटं संस्थाप्य तत्र गणेशं पाद्यादिभिरभ्यर्च्य नवयज्ञान्
दिक्पाशांश्च सम्पूज्य सामान्यार्घ्यं विधाय मां हृदयाय नमः,
इत्यादिना अङ्गन्यासं कृत्वा,—

दिभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।

दण्डाक्षसूत्रहस्तश्च मार्कण्डेयं विचिन्तयेत् ॥

इति ध्यात्वा घटे आवाह्य ॐ मां मार्कण्डेयाय नमः, इति
पाद्यादिभिरुपचारैरभ्यर्च्य—

ॐ आयुःप्रद महाभाग सोमवंशसमुद्भव ।

महातपो मुनिश्रेष्ठ मार्कण्डेय नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पाञ्जलिना प्रणम्य कृताञ्जलिः प्रार्थयेत् ।

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।

चिरजीवी यथा त्वम्भो भविष्यामि तथा मुने ॥

ततो व्यासं परशुरामं अश्वत्थामानं कृपं बलिं प्रह्लादं हनुमन्त
विभौषणश्चार्चयेत् । ततो जन्मनक्षत्राय नमः, जन्मतिथये, जन्म-
वाराय, जन्मराशये, जन्मलग्नाय, नम इति सम्पूज्य वासुदेवं सर्वार्थीं
प्रजापतिञ्च विशेषतः पूजयेत् ।

ततः षष्ठीमावाह्य ॐ वां षष्ठ्यै नम इति पाद्यादिभिरभ्यर्च्य
प्रणमेत् ।

मातृभूताऽसि भूतानां ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ।

तस्मान्मां पुचवत् कृत्वा पासय त्वं नमोऽस्तु ते ॥

ततस्त्रिशरणाद्याः पूजयित्वा प्रणमेत् ।

ॐ त्रिशरणा वृद्धमाता च गौरौ च कटपूतना ।

आयुर्दात्र्यो भवन्त्येता अथ जन्मतिथौ मम ॥

ततः कार्तिकेयं सम्पूज्य कुलदेवतामर्चयेत् । ततो दक्षिणं
दत्त्वा दीर्घायुष्कामनया तिलान् धान्यानि चोत्सृज्य ब्राह्मणाय दद्यात् ।
पश्चिणो मत्स्यांस्य घातकहस्तान्मोचयेत् विप्रोऽस्य तोषयेत् । गोरो-
चनादिमङ्गलद्रव्याणि चासृजेत् ।

तत आचारादष्टोत्तरशतदूर्वाचितसिद्धार्थनिम्बपल्लवैर्यन्त्रियन्त्रं
कुर्वन्ति । सतिलं सशर्करस्य दुग्धं पिवन्ति ।

तत्र मन्त्रः,—

सतिलं गुडसन्निभमञ्जल्यर्द्धमितं पयः ।

मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे ॥

ततो बन्धुभिः सह निरामिषं सकृद्भुञ्जीत ।

अथ प्रकीर्णवचनानि ।

दर्शयामं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् कुर्यंस्य पितृहा भवेत् ॥

तथा,—

भुक्तासं श्रीफलं नाद्यान्तथा रात्रौ नृपोत्तम ।

बुद्धिचक्रा एता माषकोद्वन्द्वस्तिकाः ॥

मनुः,—

यत्किञ्चिन्नित्यसंमिश्रं नाद्यादक्षमिते रवौ ।

जावाहः,—

नाधीयित नरो नित्यमादावन्ते च पक्षयोः ।

आदौ तु हीयते बुद्धिरन्ते ब्रह्मैव हीयते ॥

चयोदश्यास्तुर्थासु सप्तमौनवमीतिथेः ।

प्रदोषेऽध्ययनं श्रीमान् द्वादश्यासु विवर्जयेत् ॥

दक्षः,—

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभासेन तौ नयेत् ।

यामद्वयं शयानसु ब्रह्मभूयास कल्पते ॥

इति दक्षेण प्रदोषाख्यो रात्रेः प्रथमो यामः शेषयामसु अध्ययनकाल उक्तस्तत्रोक्तजावालवचनेन चयोदश्यादिषु प्रदोषाख्ये प्रथमयामे निषिध्यते शेषयामेत्वध्ययनमविरुद्धमेव ।

अनध्यायं प्रकृत्य याज्ञवल्क्यः,—

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राजसूतके ।

चतुसन्धिषु भुक्त्वा च आद्रिकं प्रतिगृह्य च ॥

पञ्चदश्यादिषु यावत्तिथिविषयं राजसूतके दिनचयमनध्ययनम् ।

अहं न कौर्त्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च सूतके ।

इति मनुवचनात् । चतुसन्धिविषये भुक्त्वा भोजनाव्यवहितकालेन भुक्तमात्रेण जीर्ण इति मनुवचनात् (?) ।

शारदातिलके,—

चतुर्दश्याष्टमीपर्वप्रतिपदपक्षेषु च ।

संक्रमेषु च सर्वेषु विद्यां नैव पठेन्नरः ॥

निशासु दीपभ्रंशे च सद्यः पाठं परित्यजेत् ।

विद्युत्स्तनितवर्षेऽपि प्रकृत्य मनुः,—

एतांस्त्वभ्युदितान् विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितसम्भवे ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥

सायंप्रातर्होमार्थं प्रादुष्कृतेष्वग्निषु सत्सु सन्ध्यादये इत्यर्थः । एतां स्त्रीन् प्रागुक्तान् विद्युत्स्तनितवर्षानभ्युदितान् सम्भूतान् यदा जानीयात् तदा काले वर्षाकालेऽपि प्राकरणिकमहोरात्रमनध्यायं विद्यात् । तथाऽनृतौ वर्षातिरिक्तकाले सन्ध्यासमये अपो विभर्त्सीत्यभ्रमिति व्युत्पत्त्या सजलमेघदर्शनमात्रेऽप्यहोरात्रं नतु वर्षास्त्वित्यर्थः । चकारात् केवलविद्युत्स्तनितेऽप्यनृतावहोरात्रम् ।

वर्षाकाले सन्ध्यागर्ज्जनमात्रे विशेषमाह प्रादुष्कृतेष्विति सन्ध्याकाले विद्युत्स्तनितमात्रे सति सज्योतिरनध्यायः । प्रातःसन्ध्यागर्ज्जे दिवामात्रं सायं गर्ज्जे रात्रिमात्रमित्यर्थः शेषे विद्युत्स्तनितवर्षाणां शेषे वर्षे च सति यथा दिवानध्यायस्तथा रात्रावपि अहोरात्रं इत्यर्थः ।

वर्षाश्चतुरत्र श्रुतु संवत्सरमते मासचतुष्टयं प्रायशोऽच दृष्टिवाङ्मयात् ।

प्रायशवक्येन तु,—

सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घातभूकन्योक्ता निपातने ।

समाप्य वेदं शुनिग्रमारण्यकमधीत्य च ॥

इति यत् सन्ध्यागर्जं शुनिग्रसुक्तं तन्मनुवचनेकवाक्यतया
ऽनृतावेव मन्तव्यम् ।

तदयं संक्षेपः ।

वर्षाकाले सन्ध्यायां विद्युत्स्तनितवर्षेषु चिषु सत्सु अहोरात्रं
विद्युत्स्तनितमात्रे सज्योतिः न तु वृष्टिमात्रेऽनध्यायः । अनृतौ तु
विद्युदादीनां त्रयाणां प्रत्येकसमुदायाभ्यां सम्भवेऽहोरात्रमनध्यायः ।
काशीखण्डे,—

जातमात्रः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः ।

भक्ष्याभक्ष्ये न दूष्ये च यावद्वै नोपनीयते ॥

उपनयने सत्यष्टवर्षाभ्यन्तरेऽपि न दोष इत्यर्थः ।

तथा,—

शूद्राक्षं शूद्रसम्पर्कं शूद्रेणैव सहासनम् ।

शूद्राज् ज्ञानागमः कश्चित् ज्वलन्तमपि पातयेत् ।

गोरक्षकान् वाणिजिकान् तथा कारुकुशीलवान् ॥

प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ।

वृक्षभारदीये,—

यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते द्विजः ।

सुरापौतिः स विज्ञेयः सर्वधर्मावहिष्कृतः ॥

यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमेन्नरः

तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति प्राचक्षित्तायुतैरपि ॥

नमेयुः शूद्रसंसृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।

स सर्वथातनाभोगौ यावदाहृतसंज्ञवम् ॥

योषिद्धिः पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमेत्तु यः ।
 सुचिरं नरके घोरे रौरवे स विपश्यते ॥
 शूद्रो वा ऽनुपनीतो वा स्त्रियो वा पतितोऽपि वा ।
 केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकमाप्नुयात् ॥

अथ शूद्रधर्मः ।

मनुः,—

एकमेव हि शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।
 एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥
 द्विजसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।
 यदतोऽन्यद्वि कुरुते तद्भवेदति निष्फलम् ॥

प्रभुर्ब्रह्मा एतेषां ब्राह्मणादिवर्णचयाणां, अनसूयया अकौटि-
 ल्येन अत इदमनादृत्य इति न्यवसोपे पञ्चमी ।

भविष्ये शिववाक्यम्,—

वर्णचयस्य शुश्रूषां शुचिः शूद्रः करोति यः ।
 स्वधर्मस्य इति ज्ञात्वा तस्य गृह्याम्यहं वशिम् ॥

विष्णुपुराणे,—

द्विजशुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ।
 तच्च विप्रशुश्रूषायां फलाधिक्यमाह मनुः,—
 विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।
 शुश्रूषैव हि शूद्रस्य धर्मो वै श्रेयसः परः ॥
 शुचिरुत्तमशुश्रूषुर्मुदुवागनसङ्गतः ।
 ब्राह्मणानामयेचित्यमुत्कर्षं जातितो ब्रजेत् ॥

आपस्तम्बः,—

शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानां पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् निःश्रेयसं
भूयः ।

निःश्रेयसं धर्मः, भूयः प्रचुरतरम् ।

वृहस्पतिः,—

शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा सत्यमक्रोध एव च ।
शूद्रकर्मा तथा मन्त्रो नमस्कारोऽस्य देशितः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता आहुक्रियापरः ।
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च हापयेत् ॥

गोतमः,—

अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः ।

भविष्ये,—

ब्राह्मणादिषु वर्णेषु त्रिषु वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
मन्वादीनि च शास्त्राणि तथाङ्गानि समन्ततः ॥
तथा पुराणमधिकृत्य तत्रैव ।

अध्येतव्यं नचान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना ।
ओतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन ॥
ओतं स्मार्त्तं हि वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन्नृपोत्तम ।

तस्मात् शूद्रैर्विना विप्रं न ओतव्यं कदाचन ॥ इति ।

इदं विप्रं विना विप्रद्वारैव ओतव्यं न तु क्षत्रियद्वारेत्यर्थः ।

नरसिंहपुराणे,—

अथाचितप्रदाता स्यात् कृषिं वृत्त्यर्थमाश्रयेत् ।

पुराणं शृणुयादिप्राक्करसिंहश्च पूजयेत् ॥

आगमोक्तमन्त्रजपस्तु कर्त्तव्य एव तच्च विशेषविधानात् ।

द्विजशूश्रूषया कुटुम्बभरणाशक्तावाह मनुः—

अशक्नुवंश्च शूश्रूषां शूद्रः कर्त्तुं द्विजन्मनाम् ।

पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेच्च कारककर्मभिः ॥

यैः कर्मभिः स्वचरितैः शूश्रूषऽन्ते द्विजातयः ।

तानि कारककर्मणि शिष्यानि विविधानि च ॥

आचरेदिति शेषः ।

वृहस्पतिः,—

शूद्रस्य द्विजशूश्रूषा सर्व्वशिष्यानि चाप्यथ ।

विक्रयः सर्व्वपण्यानां शूद्रधर्म उदाहृतः ॥

धर्मार्थमुभयार्थं वा ब्राह्मणानेव धारयेत् ।

जातब्राह्मणशब्दस्य साहस्य कृतकृत्यता ॥

उभयार्थं धर्मार्थं जीवनार्थञ्चेत्यर्थः । ब्राह्मणशूश्रूषुरयमिति

जातब्राह्मणशब्दस्येत्यर्थः सा जातब्राह्मणशब्दता ।

काशिकापुराणे,—

विक्रयं सर्व्वपण्यानां कुर्व्वन् शूद्रो न दोषभाक् ।

मधु चर्म चुरां साचां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम् ॥

देवस्य,—

साचामञ्जिष्ठमांसानि मधुसौहविषाणि च ।

आजीवन् वृषसोऽप्यार्थं कर्मणा तेन वर्ध्म्यतः ॥

धनसञ्चयस्तु शूद्रेण न कार्यः ।

मनुः,—

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।

शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणमेव बाधते ॥

ब्राह्मणाद्यथे धनसञ्चये तु न दोषः ।

यथा त्रैवर्णिकं प्रकृत्य गोतमः,—

तदर्थोऽस्य सञ्चय इति ।

मनुः,—

न शूद्राय मतिं दद्यात् मोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

न चास्योपदिशेद्भूमं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥

मतिरात्मज्ञानं उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टं पात्रे यन्मुक्तम् ।

तथा हारीतः,—

स्नात्वा भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषसाय प्रयच्छति ।

स गच्छन्नरकं घोरं तिर्यग्योनौ च जायते ॥

स्नातावशिष्टं उदत्तनद्रव्यं भुक्तावशिष्टं पात्रस्थमन्नादि चेत्यर्थः ।

निषेधोऽयं शूश्रूषापरेतरशूद्रविषयः । शूश्रूषापराणान्तु पात्रस्थो-
च्छिष्टं दातव्यमित्याह मनुः,—

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसमानि च ।

पुलाकास्तैव धान्यानां जीर्णास्तैव परिच्छदाः ॥

पुलाकास्तुच्छधान्यानि परिच्छदाश्चासनादयः । अचोपसुक्त-
जीर्णवस्त्रादिदानसाहचर्यात् पात्रे भुक्तावशिष्टात् सन्ध्यशूद्राद्यैव
दातव्यमिति प्रतीयते ।

प्रागुक्तमनुवारीतवचनयोरेकवाक्यतया पाचत्यक्तान्नदाननिषेधे प्राप्ते स्मृत्यशूद्रगोचरतया उच्छिष्टमन्नं दातव्यमित्यनेन मनुना प्रतिप्रसवाच्च ।

एतेन—नोच्छिष्टं न हविष्कृतमिति स्थालीखावशिष्टनिषेधोऽस-
च्छूद्रविषयः, उच्छिष्टमन्नं दातव्यमिति विधिस्तु सच्छूद्रविषयः, स
च स्थालीखावशिष्टान्नस्यैव, न तु पाचे त्यक्तस्य । सच्छूद्रस्य पञ्च-
यज्ञविधानात् । पाचत्यक्तस्य च पञ्चयज्ञायोग्यत्वात् । ततश्च सिद्धा-
न्नेनैव सच्छूद्राणां पञ्चयज्ञानुष्ठानमित्याधुनिकैरुक्तं तन्निरस्तं ।

वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।

भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानुशंस्यं प्रयोजयन् ॥

इति मनुवचने सामान्यतः शूद्रमात्रस्यैव भृत्येन सह स्थाली-
खादन्नविधानाच्च । कुटुम्बे गृहे इत्यर्थः ।

किञ्च,—

आमश्नाद्धं दिजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ।

इति प्रचेतोवचनात् ।

आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते ।

इति देवशवचनाच्च ।

पक्वाणेन कर्मनिषेधात्तेन पञ्चयज्ञानुष्ठानमुभयलोकविरुद्धमेव ।

नचान्यथानुपपत्त्या सिद्ध्यर्थं विधिरिति वाच्यम् । पञ्चयज्ञश्रा-
द्धार्थं स्नातिसकाशात् पृथगामाज्यग्रहणसम्भवात् “पुलाकास्यैव
भान्वाणामिति मनुवचने धान्यदानविधानादन्यथोपपत्तेश्च अन्यथा
अमावस्याश्राद्धादिकमपि विध्यर्थेन प्रसज्येत ।

एवञ्च सामान्यतः पाचत्यक्तोच्छिष्टदाननिषेधे स इत्यविषयः
प्रतिप्रसवः । न तु सर्वदैव तस्योच्छिष्टदानमिति नियमः । हवि-
स्नातमिति यज्ञसम्भृतं हविरित्यर्थः । धर्मो वर्णाश्रमाचारः, व्रतं
चाश्रयणादिकम् । व्रतञ्च साक्षान्नोपदिशेत् परम्परयातृपदेशः
कार्य एव यथा ।

तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रं न श्रोतव्यं कदाचन ।
इति प्रागुक्तभविष्यवचनम् ।

तथाचाङ्गिराः,—

न्यायतो मार्गमाणस्य चचियादेः प्रमाद्यतः ।
अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेषां समादिशेत् ॥

मनुः,—

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम् ।
वैश्यवच्छौचकल्पस्य द्विजोच्छिष्टस्य भोजनम् ॥

मासिकं वपनं प्रतिमासं मुण्डनं, केशरक्षा न कार्येति तात्प-
र्यम् । अथवा वपनं पिण्डनिर्वापोऽमावस्याश्राद्धमिति यावत् ।

व्यासः—

सत्यं दमस्तथादानमहिंसेन्द्रियनिग्रहः ।
दृश्यते यत्र राजेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
शूद्रे चैवं भवेद्दृष्टं ब्राह्मणे न च विद्यते ।

शूद्रोऽपि विप्रो मन्तव्यः शूद्रो विप्रोऽपि निष्क्रियः ॥

उपनयनवर्जं निषेकाद्याः सर्वा एव क्रियाः शूद्राणाममन्तकं
कार्याः ।

यथा याज्ञवल्क्यः,—

विप्रश्चक्षिचविट्शूद्रा वर्णास्याद्यास्तथो दिजाः ।

निषेकाद्याः श्रग्नानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥

तेषां दिजानां अत्र तेषां मन्त्रत इत्यभिधानाच्छूद्रस्यामन्त्रिकाः
क्रियाः कार्य्या एव अन्यथा वैयर्थ्यात् ।

तथा मनुः,—

निषेकादिः श्रग्नानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥

अत्रापि मन्त्रैरित्यनेन शूद्रस्यामन्त्रको विधिरस्तीत्यायातम् ।

तथा भविष्ये,—

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्य्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

उपमयमन्तु सावित्रीग्रहणरूपं वेदपाठनिषेधात् स्वत एव
व्यावृत्तम् ।

तत्र विवाहस्यासुरो मुख्यः ।

आसुरं वैश्यशूद्रयोरिति मनुवचनात् । गान्धर्वोऽनुकल्पः ।

यथा नारदः,—

साधारणः स्याद्गान्धर्वः ।

आसुरगान्धर्वावुक्तौ याज्ञवल्क्ये,—

आसुरो द्रविणादानात् गान्धर्वः समयाग्निधः ।

यद्यपि,—

शुक्लेन ये प्रयच्छन्ति स्नसुतां लोभमोहिताः ।

आत्मविक्रयिणः पापा महाकिष्किषकारिणः ॥

पतन्ति नरके घोरे घ्नन्ति चासप्तमं कुलम् ।

इति कथ्यपवचनात् सामान्यतः सर्व्ववर्णगोचरो निषेधः तथापि
शूद्रस्यासुरविधानादासुरत्वसम्पादनाय किञ्चिदनियतधनग्रहणं कार्य्यं
न तु प्रतिनियतशुक्तं वृत्त्यर्थमादद्यात् विक्रयस्यात्यन्तनिषिद्धत्वात्
अतएव लोभमोहिता इत्युक्तम् ।

केचित्तु— वैश्यशूद्रविषय आसुरविवाहो निन्दाविधानवशादि-
त्याहुः । तन्न, उक्तप्रकारेणासुरविधेरन्यथोपपत्तौ सामान्यतो विक्र-
यनिषेधस्य सङ्कोचे प्रमाणाभावात् ।

अतएवादित्यपुराणे—आसुरगान्धर्व्वयोरपि विवाहयोः फल-
मुक्तं यथा,—

गान्धर्व्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

गन्धर्व्वलोकं प्रजति गन्धर्व्वैः पूज्यते च सः ॥

शुस्केन दद्याद्यः कन्यां वराय सदृशाय च ।

किन्नरैः सह गौयेत गान्धर्व्वं लोकमेति च ॥

अत्र दद्यादित्यनेन किञ्चिदनियतधनग्रहणं प्रतिपादितं प्रति-
नियतधनग्रहणस्य विक्रयत्वात् दद्यादित्यनुपपत्तेः, वराय सदृशाय
सजातीयायेत्यर्थः । अतएव वचनात् शूद्रस्य प्रतियज्ञनिषेधेऽपि
कन्याप्रतियज्ञविधिरप्यायातः ।

शूद्रेण तु यजुर्वेदविधिना सर्व्वं कार्य्यम् ।

आर्षक्रमेण सर्व्वं तु शूद्रा वाजसनेयिनः ।

तस्माच्छूद्रः स्वकं कर्म यजुर्वेदेन कारयेत् ॥

इति कूर्मपुराणवचनात् ।

अथ विधवाधर्मः ।

स्कन्दपुराणे काशीखण्डे,—

विधवाकवरीबन्धो भर्तुर्बन्धाय जायते ।

शिरसो वपनं तस्मात् कार्यं विधवया सदा ॥

एकाक्षरः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पञ्चव्रतमथापि वा ॥

यवाक्षैर्वा फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः ॥

प्राणयात्रां प्रकुर्वीत यावत् प्राणः स्वयं व्रजेत् ।

पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥

तस्मात् भूशयनं कार्यं पतिसौख्यसमीक्षया ।

नैवाङ्गोदत्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् ॥

गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो न च कार्यस्तथा पुनः ।

तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ॥

तत्पितुस्तत्पितुषापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ।

विष्णोस्तु पूजनं कार्यं पतिबुद्ध्या नचान्यथा ॥

यद्यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः प्रियं भवेत् ।

तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया ।

वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमश्चरेत् ।

स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं पुनः ।

मनुः,—

कामन्तु चपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि गृहीयात् पत्यौ प्रेते परस्य च ॥

आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी !
मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ॥
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।

अथ पतिव्रताधर्मः ।

मनुः,—

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि बोद्धिता ।
न स्नातव्येण कर्त्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥
मदा प्रवृष्टया भाव्यं गृहकार्यं च दक्षया ।
सुसंस्कृतौपस्करया वये चासुक्तहस्तया ॥

उपस्कारो गृहोपकरणम् ।

सक्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेतत् कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥
पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा ।
पूज्या भूषयितव्याश्च वज्रकल्याणमीशुभिः ॥

काश्याखण्डे,—

पाणिपीडिताः ।

तामानुष्या तु कल्याणमकल्याणमतोऽन्यथा ॥
वज्रदारः पुमान् यस्तु रागादेकां भजेत् स्निग्धम् ।
न पापभाक् स्त्रीजितश्च तस्मात्प्रीचं सदातनम् ॥

तथा,—

सेवेत भर्तुर्दक्षिणं मिष्टमन्नकलादिकम् ।
महाप्रसाद इत्युक्ता पतिदत्तं प्रतीक्यति ॥

स्त्रीधर्मिणी पिराचम्तु समुखं नैव दर्शयेत् ।

अवाच्यं आवयेन्नापि यावत् स्नाता न वै भवेत् ॥

सुस्नाता भर्तृवदनमीचेतान्यस्य न कश्चित् ।

दौर्घ्येऽपि च पतिव्रता

पतिं नास्तीति न ब्रूयादायाद्यर्थे न योजयेत् ।

आयाद्यर्थे नेति, घृतादिकं वृद्धं न तु नास्तीति ब्रूयात्

तथा,—

तीर्थस्नानार्थिनी नारी पतिपादोदकं पिबेत् ।

शङ्करादपि विष्णोर्वा पतिरेकोऽधिकः स्त्रियाः ॥

व्रतोपवासनियमान् पतिमुत्तङ्गं या चरेत् ।

आयुः सा हरते पत्युर्मृता निरयमृच्छति ॥

पतिमुत्तङ्गं व्रताद्याचरणे दोष इत्यर्थः ।

तथा,—

उक्ता प्रत्युत्तरं दद्यात् या नारी क्रोधतत्परा ।

सरमा जायते ग्रामे शृङ्गाली वा महावने ॥

सरमा ५

तथा,—

धन्या सा जमनी लोके धन्योऽथ जनकः पुनः ।

धन्यः स च पतिः श्रीमान् यस्य गेहे पतिव्रता ॥

पितृवंशा मातृवंशा पतिवंशास्तथः स्त्रियाः ।

पतिव्रतायाः पुष्टेन स्वर्गसौख्यादिप्राप्तिः ॥

याज्ञवल्क्यः,—